

Izdavač: PEN Centar Bosne i Hercegovine
www.penbih.ba

Za izdavača: Ferida Duraković

Urednice: Marina Trumić i Ferida Duraković

Lektorica: Rusmira Čamo

Korektura: Slavko Šantić

Tajnica: Mira Duvnjak

DTP i dizajn: Boriša Gavrilović

Štampa: GODAPRINT Sarajevo

Tiraž: 800

Za objavljivanje ove knjige na podršci zahvaljujemo:

FONDACIJA HEINRICH BÖLL

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.7(042)
008:32(042)

KNJIŽEVNOST i izazovi politike : transkripti
razgovora 2006-2007. godine / [urednice Marina
Trumić, Ferida Duraković]. - Sarajevo : PEN Centar
Bosne i Hercegovine, 2008. - 340 str. ; 23 cm

Hajnrh Bel i tranziciona pravda / Dragoslav
Dedović: str. 5-7

ISBN 978-9958-9550-5-1
1. Trumić, Marina 2. Duraković, Ferida
COBISS.BH-IDE 16366598

KNJIŽEVNOST I IZAZOVI POLITIKE

Transkripti razgovora 2006-2007. godine

Sarajevo, 2008. godine

“OTPOR KOJI STE PRUŽILI NE MOŽE SE ZAVRŠITI S DANOM VAŠEG OSLOBOĐENJA”

Hajnrh Bel i tranziciona pravda

Umjesto velikih uvodnih riječi o značaju nobelovca Bela, ovom prilikom ću dati samo nekoliko napomena koje nas vode do srži njegovog političkog stava: Bel je još uvijek izuzetno aktuelan tamo gdje temeljne stvari u društvu nisu do kraja raščišćene. Tekstovi koji slijede mogu, po mom uvjerenju, brže i bolje naći put do ljudi u zemljama takozvane tranzicije nego do današnjih Belovih sunarodnika. To ne treba da čudi, jer je Bel opisao dramu savjesti nakon besprimjerne katastrofe. Tekstovi su nastali 1959., te će za nepune dvije godine biti stari pola stoljeća. Međutim, nastali su samo petnaest godina nakon apokaliptičnog iskustva Drugog svjetskog rata. I ta vremenska distanca nam se čini poznata – skoro isto toliko vremena nas dijeli od zapadnobalkanskih ratova s kraja dvadesetog stoljeća – period koji je dovoljan da mnogi počnu zaboravljati žrtve, naročito one koje su stradale u ime “nas”.

Nemirni Belov duh se nikada nije pomirio sa zaboravom, koji je drugo ime za obnavljanje preduslova za novo zlo. Stoga on u prvom tekstu opominje:

Gospodin X je utvara demokratije, on nema ni pamćenje ni maštu. Ako tražite protivnika, tražite njega; otpor koji ste pružili, proganjanje kojem ste bili izloženi ima smisla ako stare protivnike držite na oku, da ih ne izgubite iz vida, ali nikada ne smetnite sa uma da je Gospodin X taj, koji istinito naziva pretjeranim i koji vašu sudbinu, ma koliko ubjedljivo bila predstavljana, pretvara u bajku; da je on čovjek koji u svakoj diskusiji, bez

obzira da li se radi o djevojačkoj odjeći ili atomskom naoružavanju, isključuje temeljne principe, želeći da raspravlja samo o onome što on naziva bliskim i očiglednim. Ne pada mu na pamet da bi temeljni principi mogli biti najbliži; to je za njega nepoznato. Njegova glavna riječ je zdravlje, a žrtva je riječ koja, po njemu, spada u oblast bolesnog. Religija je za njega neka vrsta ljudske djelatnosti, on nije stekao vjeru već ju je naslijedio kao plac koji donosi kamatu. Mogao bih nabrajati njegove osobine do iznemoglosti, ali se nadam da sam vam donekle učinio prepoznatljivim protivnika koji prijeti da obesmisli vaš otpor i vaše žrtve. Otpor koji ste pružili ne može se završiti sa danom vašeg oslobođenja; snaga i suverenost koja je bila osnova pružanja otpora, mora da traje i nakon što su vaši, jasno prepoznatljivi protivnici, izgubili vlast nad vama. Utvara, koju sam pokušao opisati, još ima vlast i prodire sve više u same vrhove.

Ovdje se dotičemo i Belovog političkog angažmana, koji nikada nije bio potaknut dnevopolitičkim računicama – on je govorio o čovjeku kao humanističkom cilju, dok su stari i novi političari prečesto posmatrali građanina kao sredstvo, u najgorem slučaju kao topovsko meso ili, u najboljem, kao povodljivo biće koje treba nagovoriti da na listiću zaokruži željeno ime.

Stoga ne treba da čudi da su se stari Bel i mladi zeleni pokret, pred kraj piščevog života, uzajamno prepoznali kao saborci sa zajedničkim ciljem – zdrav i svjestan život u slobodnom društvu slobodnih, solidarnih ljudi, koji neće biti ravnodušni prema opasnosti od tiranskih ambicija, ma sa koje strane one dolazile. Bel stoga upozorava:

Ne vjerujmo miru: mašinerija za proizvodnju mišljenja je tu – nudi za sada bezazlene stvari, formira predrasude, koje se, doduše, iscrpljuju u komercijalnom, a ipak već natapa naš mozak. Potrebna je čudovišna snaga, da bi se, prkoseći toj mašineriji, sačuvalo razmišljanje i sposobnost sjećanja. Moglo bi doći vrijeme u kojem više ne bi bilo politički oportuno zločin iz prošlosti nazvati imenom koje mu pripada; tek tada ćemo pokazati koliko nam je vrijedna sloboda; to što se desilo Jevrejima može se ponoviti bilo kojoj proizvoljno klasifikovanoj grupi ljudi. Znamo šta je čovjek u stanju da učini, ne vjerujmo miru.

Ne samo nepovjerenje prema manipulatorima, nego i obaveza da se protivi jeći svima koji misle da je žrtva iz redova vlastite zajednice veća obaveza od žrtve koja je stradala upravo zbog toga što ju je neko isključio iz iste te naše zajednice i proglasio drugačijim, nižim bićem, dakle neprijateljem – spada u jasne političke oporuke velikog pisca.

Mi nismo vrijedni pomirenja ako na taj način odobravamo ubistva iz prošlosti. Protivorječite, vi mlađi, vašim očevima, vašim učiteljima, protivite se u tramvaju i na školskom dvorištu, u radionici i kancelariji. Protivorje-

“Otpor koji ste pružili ne može se završiti s danom vašeg...”

čite svugdje gdje se zlo negira ili tamo gdje vam – poput bilansiranja u industrijskom pogonu – za izravnavanje računa ponude druge nevino stradale. Za bezbrojne ubijene u logorima, bezbrojni drugi: mrtvi u ratu, oteti, nestali, djeca i žene koji su umrli po seoskim drumovima. Mrtve uzeti kao predmet nacionalnog tekućeg računa jeste novi neljudski čin, koji odobrava buduće zločine...

Čini mi se da su ove opomene upućene i svima nama, bez izuzetka.

Dragoslav Dedović, direktor Regionalnog ureda
za Jugoistočnu Evropu Fondacije Heinrich Böll

Heinrich Böll

UPOZORENJE NA GOSPODINA X

Vrijeme iz kojeg je proisteklo ime vaše organizacije, Savez progonjenih, našoj je djeci, bez obzira da li im je deset ili dvadeset godina, strano i nestvarno poput bajke, poput mračne bajke. Zbilja, da li je to istina da je čovjek stavljao život na kocku ako bi progonjenom u sklonište donio komad hljeba, ako bi kao poljski ratni zarobljenik u haustoru poljubio njemačku djevojku, ili ako bi kao Nijemac među Nijemcima, sve samim dobrim susjedima s kojima se zna već godinama, izrekao politički sud koji nije istovjetan sa naslovima novina? Istina je: bezazleni susjed, koji je izjutra pospan izlazio pred kućni prag po mlijeko i zemičke, bio je potencijalni ubica. To zvuči kao bajka, krvava bajka o teroru, koja polako tone do slojeva u kojima se stapa sa ostalim bajkama, poput one o Caru Barbarosi, čija je brada izrasla kroz stol i koji, još uvijek, tamo pod planinom Kifhojzer (Kyffhäuser)¹, čeka da kucne njegov čas. Ako pričate djeci o vremenu terora, ona onda vjeruju da su postojale žrtve. Ali tek kada bismo im mogli pokazati krivce, ta bi bajka mogla postati istiniti događaj, poput sudara, tu, na uličnom uglu. Možda podlegnemo iskušenju da postanemo konkretni, da imenujemo nekoga ko je izjutra, pospan, izlazio pred kućni prag po mlijeko i zemičke. Gospodin X, danas dvadeset godina stariji, inače isto tako bezazlen kao nekada, bavi se potpuno nesumnjivim poslovima: prodaje cigarete, opunomoćenik je nekog zavoda za kreditiranje gdje piše službene opomene, ide u crkvu, štedi za duže putovanje tokom godišnjeg odmora, a nedjeljom pokušava riješiti veoma delikatan problem sa svojom ženom – hoće li popodnevni kolač biti sa šlagom ili bez njega.

¹ Kyffhäuser (Kifhojzer) je planinski vrh u Njemačkoj poznat po spomeniku Fridrihu Barbarosi (Friedrich Barbarossa). Po legendi, "Crvenobradi" car nije mrtav već sjedi tamo u jednoj pećini i spava, a brada mu je za dugog sna prorasla kroz plohu kamenog stola.

On – ubica? To zvuči tako dramatično, nasilno, kriminalno. Ali Gospodin X je tako tih, tako skroman, čak i kada se požali da mu smeta poneka igra sa lopotom, to čini sa izvjesnom suzdržanošću, koja dokazuje da je uživao dobar odgoj, a baš bi on trebalo da bude taj koji je dojavio uzgrednu političku opasku? Djeca počinju da sumnjaju, ali optužba je izrečena, ide svojim putem, dopire čak i do Gospodina X, koji smatra da mu je ukaljana čast i zahtijeva da se opravdamo.

Suočimo li se onda sa Gospodinom X, spopadne nas duboka nelagoda, gađenje i stid zbog ljudske prirode, a nismo li mu, u trenutku kada smo ga prozvali, postali pomalo slični? Gospodin X je brzo uočio našu neprijatnost i već ima pripremljene argumente: nije li on ruskom zarobljeniku, koji je lopatom uklanjao snijeg sa ulice, krišom u ruku tutnuo cigaretu? Vjerovatno bi se ispostavilo da je taj argument odbrane čak i tačan, i moramo, sa žaljenjem, ustanoviti da naša djeca u glavnom junaku ove bajke više ne vide takav dokaz kakav im predočava čovjek koji je pijan za upravljačem, tu, iza ugla, izazvao sudar. Pitanje – možeš li nam pokazati krivca, kako bismo mogli povjerovati da bajka nije bajka i da se sve zbililo tu, među nama – ostaje bez odgovora. Zli vuk je stvarniji i uvjerljiviji od Gospodina X, koji je upravo uvrijeđeno za sobom zalupio kućna vrata.

Postoje jednoznačni krivci, koji bivaju privedeni, koji čak i priznaju, te bivaju osuđeni pred normalnim sudom, ali njihov broj je premali da bi čudovišnom broju žrtava to moglo izgledati uvjerljivo. Čitav narod mrtvih, svih nacionalnosti, konfesija, partijskih pripadnosti, a iz svih nacija, konfesija i partija izdvojeni – Jevreji. Ne usuđujem se da iskažem neku konkretnu brojku, bojim se da bi se iza nula tog ogromnog broja mogle izgubiti individue, ljudi koji su nam bili susjedi i školski drugovi. Čini se da je nemoguće vjerodostojno predstaviti teror takvih razmjera, objasniti potomcima njegovu prirodu, omogućiti im da osjete tu klimu.

To biva nemoguće uprkos krivcima koji priznaju i koji su osuđeni; pošto su pred sudom osuđeni, krivci postaju kriminalci, a time nam se izmigoljio problem svakodnevnog terora koji je primjenjivao Gospodin X. Gospodin X ostaje neuhvatljiv i za ruke i za mozak, a živi tu među nama, taj naš savremenik, te bi nam se učinilo odveć poetičnim da poznajemo Kaina. Znamo da postoji, čak bismo za njega mogli pronaći zgodnu definiciju, ali ga ne možemo uhvatiti; u trenutku kada pokušavamo on više ne postoji i mi zgrabimo šakama samo stid i gađenje. Političkim objašnjenjima i tačnim opisima historijske pozadine terorističke države, teror ne može biti do kraja objašnjen; za sve to postoje približno slični opisi u povijesti: strahovlade i otpor njima. Naravno, postojao je Gospodin X i pod prijašnjim strahovladama, ali ono što ga čini znakom modernog terora nije njegov kvalitet već kvantitet. Sve da udio X-a nije ni manji ni veći, sve i da je podložan svojevrsnim oscilacijama – vjerovatno je ipak konstantan. Razlika je samo u tome da li je od dva miliona stanovnika jedne države njih milion i devetsto hiljada X, ili je od 150 miliona njih 140 miliona. Ako su žrtve terora tako brižljivo odabirane, kao što se to desilo, i ako je njihov broj tako stravičan, onda je udio X-

a među preživjelima avetinjski visok; oni više nisu samo instrumenti politike, već počinju da se njome bave, oni prodiru na pozicije na koje nikada ranije nisu polagali pravo. Njihova hrabrost, hrabrost kvantiteta, raste. Mržnja koju širi politički deklarisan teroristički režim daje neprijatelju režima veličinu; on se osjeća prepoznatim, a to nešto znači. Pretpostavka neprijateljstva je prepoznavanje, i to totalno: na osnovu načina kako neko pali cigaretu prepoznaje se protivnik režima, po jednom pogledu, po majušnom trzaju usne.

Prodrijevši u politiku, Gospodin X se popeo do najviših položaja. Nema neprijatelja koje bi prepoznao po tako suptilnim detaljima; on reaguje samo na grube prijetnje vlastitom oportunističkom, a instinkt očuvanja i zaštite vlastitog interesa ponio je prema vrhu iz mediokritetskog podzemlja. Čim su ugroženi njegovi interesi, koji su isključivo materijalne i taktičke prirode, i on postaje grub, neotesaniji nego što je to čak i među lupežima dozvoljeno; neprijatelje, čije neprijateljstvo ima duhovne uzroke, on ne može prepoznati, to je za njega nepoznato, pa njegovo pitanje: "Šta ovi zapravo hoće?" nije lišeno izvjesnog dirljivog momenta: on zaista ne zna šta to oni hoće? Umjetnost, filozofija, religija, politika iz duhovne strasti – sve mu je to strano, mada i on ima neku vjeroispovijest, kod kuće mu vise neke slike na zidu, ima i knjige, završen studij i postao je političar. On je neuhvatljiv, a donosi manje-više važne odluke, nosi odgovornost, kreira politiku. Pretjerujem, svakako, dame i gospodo, ali zar nije negativna selekcija terorističkih režima do te mjere avetinjska da možemo sebi na nekoliko minuta dozvoliti ovo pretjerivanje koje se tiče preživjelih? Zar ne zvuči takođe kao pretjerivanje kada kažem da komad hljeba odnesen u sklonište progonjenog, ili jedan poljubac u haustoru, može odnijeti jedan ljudski život? Dame i gospodo, vi znate, iz vremena kada ste sami bili proganjani, da ljudski život može zavisi od jednog telefonskog razgovora, od krišom doturene novčanice, i da je akt otpora bio dozvoliti progonjenom da telefonira, odmah mu dati novčanicu. To "odmah" je pretpostavljalo munjevito prepoznavanje situacije, maštu, povjerenje, instinkt, usuđujem se reći – izvjesnu genijalnost, kojoj su preduslovi bili prepoznavanje, mašta, instinkt i povjerenje – to je osobu koju su oslovili činilo suverenom. Neko kao Gospodin X kojeg sam, uz pretjerivanje, opisao, neko čije reakcije počivaju na taktici i oportunističkom, nije suveren, pa, ako se bojim da je, nakon bezbrojnih užasa koji su nas snašli sada, počela i vladavina Gospodina X, onda se ne bojim njegovih ideja, on ih i nema, već se bojim da je neotporan na manipulaciju. Jasno prepoznatljiv politički protivnik, koji napada, tako postaje skoro prijatelj, ako unaokolo vlada neuhvatljivost. Sveprisutnost Gospodina X dovodi do paralize ukupnog života; on je tako ljubazan i njegov se zdrav razum uvidavno nasmiješi na svako pretjerivanje, ali on se može prepoznati samo u pretjerivanju. On je novi protivnik svih onih koje su proganjali ili koji su se osjećali proganjanim; stari protivnici, ma kakva imena i odjeću imali jesu bezazleni, zato što se izjašnjavaju, opasni su tek kada Gospodin X iz oportunizma odluči da sklopi savez sa njima, ili barem da im se ne zamjeri.

Gospodin X je utvara demokratije, on nema ni pamćenje ni maštu. Ako tražite protivnika, tražite njega; otpor koji ste pružili, proganjanje kojem ste bili izloženi ima smisla ako stare protivnike držite na oku, da ih ne izgubite iz vida, ali nikada ne smetnite sa uma da je Gospodin X taj koji istinito naziva pretjeralnim i koji vašu sudbinu, ma koliko ubjedljivo bila predstavljena, pretvara u bajku; da je on čovjek koji u svakoj diskusiji, bez obzira da li se radi o djevojačkoj odjeći ili atomskom naoružavanju, isključuje temeljne principe, želeći da raspravlja samo o onome što on naziva bliskim i očiglednim. Ne pada mu na pamet da bi temeljni principi mogli biti najbliži, to je za njega nepoznato. Njegova glavna riječ je zdravlje, a žrtva je riječ koja po njemu spada u oblast bolesnog. Religija je za njega neka vrsta ljudske djelatnosti, on nije stekao vjeru već ju je naslijedio kao plac koji donosi kamatu. Mogao bih nabrajati njegove osobine do iznemoglosti, ali se nadam da sam vam donekle učinio prepoznatljivim protivnika koji prijeti da obesmisli vaš otpor i vaše žrtve. Otpor koji ste pružili ne može se završiti sa danom vašeg oslobođenja; snaga i suverenost, koja je bila osnova pružanja otpora, mora da traje i nakon što su vaši jasno prepoznatljivi protivnici izgubili vlast nad vama. Utvara, koju sam pokušao opisati još ima vlast i prodira sve više u same vrhove.

/Izvor: Freiheit und Recht. Zentralorgan der Widerstandskämpfer / 6.Jg. (1960) / Nr. 4 (März), S. 14-15. Festvortrag zur BVN Zehnjahresfeier/

S njemačkog preveo Dragoslav Dedović

Heinrich Böll CIJENA POMIRENJA

U trenutku poput ovog, koji je posvećen sjećanju na žrtve progona Jevreja, stupamo u jeziv prostor. U tom prostoru jezik nije dovoljan, pa je sve što kažem osuđeno na bespomoćnost, na nedostatnost; u tom prostoru nisu dovoljni osjećaji kao što su stid i kajanje, tuga i bol ga ne ispunjavaju. Postoji ostatak. To što se zbilo u Aušvicu (Auschwitz) i u drugim mjestima uništenja, neshvatljivo je; čak je neshvatljivo i onima koji su bili svjedoci, koji su izbjegli pogrom, i pokušavaju da strašnu tajnu prenesu i objasne. Osim toga, u sudbinu svakog pokušaja, poput ovog moga, svakog pokušaja te vrste, spada to da nije u stanju da preobrati nikoga. U vražju zaostavštinu onih koji su izazvali zlo spada i to da su se zlodjela, mada na svim nivoima egzaktno dokaziva, udaljila u područje u kojem nešto nije da se zna nego se vjeruje. Nema nikakvog smisla svađati se oko činjenica s nekim ko ne vjeruje: brojevi, dokumenti, pojedinačne sudbine ne važe kao dokazi. Malo ima preobraćenih antisemita, iznimke su samo dokaz za činjenicu da i u toj oblasti ne vlada spoznaja već vjera. Smatram da bi bilo gubljenje vremena kada bih ovdje opovrgavao sve ono što se uobičajeno pokušava pripisati jevrejskom narodu kao ukupna krivica. Tom narodu nije potrebna takva odbrana. Nijedan narod nije tako otvoreno učinio pristupačnim svoj karakter, svoje običaje i religiju kao što je u svako doba moguće pročitati u knjigama Starog zavjeta. Da Novi zavjet, kojem najveći dio nas pripada, nije moguće ni zamisliti bez Starog, ne treba dodatno objašnjavati; svi, koji sebe nazivaju hrišćanima jesu takođe i Jevreji. Tako proganjani i ubijani nisu bili samo ljudska bića, kao i mi, oni su u dubljem smislu za sve hrišćane bili braća. Papa Pio XII je jednom rekao: *Mi smo po duhu svi semiti. Antisemit i antihrist su sinonimi.* U Njemačkoj 1933. nije bilo više antisemita nego u bilo kojoj drugoj evropskoj zemlji. Godine 1933. predata je vlast u ruke Hitleru, nje-

mu koji je znao kako se ona brzo pretvara u totalnu vlast i koji nikada nije ostavio mjesta sumnji na koji način zamišlja rješenje jevrejskog pitanja, kako je on to nazivao. Mlađi među vama poznaju samo iz priče klimu koja vlada u diktatorskoj državi; pravna država je pojam pod kojim sebi ništa ne možete predstaviti, pošto njenu suprotnost nikada niste osjetili na vlastitoj koži, niti ste to vidjeli vlastitim očima. Pokušajte da zamislite da večeras u ovom gradu počne uništavanje neke proizvoljno određene grupe sugrađana, katolika, protestanata, socijalista, komunisti ili onih za koje se smatra da pripadaju ovim grupama. Razbijali bi se izlozi, izvlačile stvari na ulicu, sugrađani koji pripadaju toj proizvoljno određivoj grupi bili bi hapšeni, ucjenjivani, premlaćivani. Vi biste rekli: smiješno, to je nemoguće; proširio bi se talas negodovanja, policija bi se umiješala i mi bismo – i mi bismo, kažemo, nešto učinili. Nadam se da bismo nešto učinili. Živimo u gradu koji ne trpi takvo nasilje. Ali građani istog ovog grada su prije dvadeset godina otpjeli takav zločin, policija se nije umiješala. Građani ovog istog grada, kao i građani svih njemačkih gradova, narednih su godina tolerisali i to da su njihovim jevrejskim sugrađanima oduzete sve mogućnosti za život i da su, naposljetku, otpremljeni u logor smrti. Postojala su vremena u kojima bi čovjek počinio krivično djelo ako bi Jevreju ponudio cigaretu ili pribježište u skloništu. Najjednostavniji humani postupci slovali su za zločin.

Običaj je da se najgorem među nasilnicima, djecoubici i drumskom razbojniku, koji se jednoznačno postavio izvan društva, prije izvršenja smrtne kazne ponudi određeno izmirenje sa svijetom, da mu se olakša rastanak, da mu se omogući da dobije utjehu svoje religije; on može vidjeti svoju ženu i djecu, može da jede i pije po želji, vraćaju mu se sva njegova prava prije nego se nad njim provede najstrašniji – prije nego mu oduzmu život. Ta milost, koja spada u običajno pravo čak i u državama kojima se baš i ne vlada slobodarski, nije dodjeljivana Jevrejima. Njima je oduzimana imovina, otrgnuti su od djece, čak i njihova mrtva tijela nisu ostavili na miru. Prema zločincima se nikada nije odnosilo tako kao prema ovim nedužnim ljudima. Šta jeste pravo – postaje nam jasno u tretiranju bezakonja, a šta je bezakonje – prepoznavamo po tretiranju nedužnih.

Pitanje: "Jesmo li krivi?", pogađa nas sve, pošto smo tada bili u starosnoj dobi u kojoj smo slovali za odgovorne. Kada bismo mogli odgovoriti sa jasnim "da" ili "ne", ne bi morala biti osnivana udruženja poput ovog. Samo za malo njih važi jasan potvrđan odgovor, neki od njih su privedeni, priznali su, drugi su poricali, malo njih se preobratiло. No, broj jednoznačno krivih je toliko mali da to nije dovoljno naspram jednog cijelog naroda mrtvih. Jesmo li postali krivi tako što smo bili savremenici, svjedoci, tako što smo preživjeli? Nismo krivi u moralnom ili pravnom, ali sigurno jesmo u teološkom smislu; čovjek je kriv ako se ne ponudi toj kobi kao žrtva. Krivi jer smo preživjeli, jer smo postali dio kobi, jer nas ona nije izabrala za žrtvu. Udio krivice se mora određivati kod svakoga pojedinačno, na ovom svijetu za to nema druge instance do savjesti. Bilo je besmisleno tu kri-

vicu mjeriti uobičajenim kategorijama, dati joj nacionalna imena, kao što bijaše besmisleno uzročnike nesreće udostojiti sudskim procesom. Kob, prokletstvo i savjest izmiču vokabularu sudskog jezika – bilo je suludo ophoditi se prema nje-mačkom narodu kao prema narodu antisemita; naša krivica je u tome da to ni-smo bili, a zlo se dogodilo.

Sjetite se da je čak i Hitleru, nakon što je pet godina vladao svim sredstvima uticaja na javno mnijenje, nakon petogodišnjeg podstrekanja i bubnjanja, nakon što nijedna njemačka novina, nijedna radio stanica nije smjela objaviti nijednu ri-ječ u odbranu Jevreja, nakon petogodišnje totalne vlasti nad sredstvima oblikova-nja javnog mišljenja, bio potreban zlosrećni postupak Heršela Grinšpana (Her-schel Grünspan)¹ da bi zapovjedio akciju, koja je poznata pod imenom Kristalna noć. I nakon čak petogodišnje totalne vladavine nad propagandnim sredstvima, i nakon zlosrećnog čina koji je uzet za povod, Kristalna noć nije naišla na podršku sugrađana. Ne vjerujte da su prolaznici, koji su ujutru vidjeli razorene prodavni-ce svojih jevrejskih sugrađana i koji su naveče vidjeli zapaljene bogomolje, oprav-davali te zločine. Krivica onih koji su u sebi to odobravali, a da sami nisu uprljali ruke, manja je od krivice nas koji to nismo odobravali. I danas biste u svakom gra-du mogli okupiti bandu plaćenih sluga ili opsjednutih razbijača, koji bi bili spre-mni da, pri garantovanoj državnoj zaštiti, počine takav zločin. U naše zablude spa-da vjera da su snage koje su izazvale nesreću prestale da postoje, ili vjera da su mo-gućnosti uticaja na javno mnijenje postale manje: mogućnosti su postale veće, uti-caj ljudi koji formiraju javno mnijenje je porastao. Nekome ko bi totalno ovladao tim mogućnostima ne bi trebalo ni pet godina za izlaganje određene ukupne gru-pe ljudi opštem difamiranju, kako bi ih napokon pohapsio i pobio. Nemojte povje-rovati da su riječi reklama, vrbovanje, propaganda i sl., bezazlene kao što se čine: povijest vršenja uticaja na ljudski duh još nije napisana; čovjekovom duhu ona ne bi dala dobru ocjenu. Danas se može veličati sredstvo za pranje veša, sutra marka cigareta – sa istim sredstvima možete sutra izložiti neku grupu ljudi preziru, pri-premiti njihovo ubistvo. Samo malo pomjeranje moći na mjestu koje savremenici-ma ostaje nevidljivo i – mašine za javno mnjenje počinju da rade, pune ljudski mo-zak predrasudama koje bivaju naslijeđe za cijela pokoljenja. Mlađi među vama, koji su slobodni od krivice pošto su tih godina stajali izvan odgovornosti, morali bi sačuvati sjećanje na zlo, trebalo bi da znaju šta je sve čovjek sposoban učiniti, da znaju da krivica ne prestaje da bude krivica zato što instanca po kojoj se mjeri os-taje nevidljiva. Vi, mlađi, niste krivi zato što ste Nijemci, isto kao što nije kriv ni je-vrejski dječak kojeg su otrgli sa igrališta u nekom galicijском selu, ugurali ga u va-gon, transportovali za Aušvic, tamo ga na rampi otrgli od majke i ubili ga.

¹ Herschel Feibel Grynszpan, ponekad se piše i na njemačkom Grünspan (rođen 28. 3. 1921. u Ha-noveru, datum smrti nepoznat) bio je Jevrejin, poljski državljani koji je odrastao u Njemačkoj. U Pa-rizu je 7. 11. 1938. izvršio atentat sa smrtnim posljedicama na njemačkog diplomatu Ernsta Eduarda vom Ratha, što je nacional-socijalistima poslužilo kao izgovor za Novembarske pogrome Jevreja 1938.

Vidio sam tamo tu rampu, kolosijek koji izgleda bezazleno, zarastao u korov, usred polja, nedaleko od jednog seoskog gazdinstva. Vidio sam planine od dječije obuće, sale pune kofera, koje su pridošlicama oduzimali prije nego su ih ubili, kofere na kojima su se mogla pročitati imena svih njemačkih gradova: Berlin i Köln, Frankfurt, Weimar, Brilon, Brühl, Essen, Siegburg: tragovi vode nazad u svaki njemački grad. Išao sam ulicama tog mrtvog grada, ulazio u barake i kasarne u mrtvoj tišini najvećeg groblja na svijetu. Razgovarao sam sa muškarcima i ženama koji su bili svjedoci, kojima logoraški broj, utetoviran na podlaktici, sve do danas važi kao znak časti. Za mene ostaje zagonetka da upravo ti svjedoci koji su preživjeli najmanje govore o osveti i krivici. Tamošnji ljudi, u čijoj zemlji leže najveća groblja na kojima nema nadgrobnika, ne misle na osvetu, ne propovijedaju mržnju već pomirenje. Prihvatite to pomirenje, koje spomen na zlo ne briše već čuva trajnije nego što bi to moglo priznanje krivice, od koje ste vi mlađi slobodni. Krivica nas, koji smo ne samo tada bili sposobni za odgovornost, čak i pozvani da je osjetimo, naša krivica sastoji se u tome da nam je nedostajala hrabrost, srce i ludost da se ustremimo protiv kobi. Ako se razmjera naše krivice ne može mjeriti nacionalnim, pravnim ili moralnim mjerilima, onda se tim mjerilima ne može mjeriti ni stepen naše nedužnosti. Niti smo krivi, niti smo nevini; nismo Kain, nismo Avelj. Znamo da se može postati kriv ne samo tako što se nešto čini, već i tako što se nešto ne čini, tako što ne protivrječimo svaki put kada se riječ Jevrej izgovara drugačije nego s poštovanjem, kada ne protivrječimo dok se zlo iz prošlosti negira. Mi nismo vrijedni pomirenja ako na taj način odobravamo ubistva iz prošlosti. Protivrječite, vi mlađi, vašim očevima, vašim učiteljima, protivite se u tramvaju i na školskom dvorištu, u radionici i kancelariji. Protivrječite svugdje gdje se zlo negira, ili tamo gdje vam, poput bilansiranja u industrijskom pogonu, za izravnanje računa ponude druge nevino stradale. Za bezbrojne ubijene u logorima, bezbrojni drugi: mrtvi u ratu, oteti, nestali, djeca i žene, koji su umrli po seoskim drumovima. Mrtve uzeti kao predmet nacionalnog tekućeg računa jeste novi neljudski čin, koji odobrava buduće zločine, to je nedostojan čin, proističe iz iste zablude, kao i trijumf pobjednika koji isporučuje nevine propasti vjerujući da time popravlja zlo. Ne priliči nam da smrt pomeranskog djeteta, koje se smrзло na seoskom putu, ponudimo kao nadoknadu za smrt jevrejskog dječaka, kojeg su u logoru Birkenau odvucli u krematorijum. Nismo knjigovođe zla i ne treba to da postanemo, naša računica neće biti tačna. U godinama nakon rata nismo prihvatili kolektivno "krivi su" političkih instanci – ne prihvatimo ni njihovo kolektivno oslobađanje od krivice, to bi bilo nepravedno prema jevrejskom dječaku kojeg su u logoru Birkenau odvucli u krematorijum, bilo bi nepravedno i prema pomeranskom djetetu koje se smršlo na seoskom putu.

Nakon moje posjete Aušvicu bio sam u Krakovu sa jednom Poljakinjom koja je četiri godine patila u Aušvicu, a potom 10 godina u komunističkim zatvorima. U njima je dijelila ćeliju sa svojom bivšom čuvaricom, Marijom Mandel, ba-

varskom djevojkom sa sela, koja je u Aušvicu logorašice mučila i slala u smrt. Poljakinja mi je ispričala da je Mariju Mandel zagrlila prije nego je nad njom izvršena smrtna kazna, zagrlila i oprostila joj, oprostila i u ime svojih sapatnica. Pokušavam da zamislim kako se dvije na nulu ošišane žene grle na vratima ćelije – jedna je osuđena zbog bezbrojnih zločina, a druga je osuđena na smrt – kasnije je pomilovana – jer se njeno političko mišljenje nije sviđalo pobjednicima, kao što se nije sviđalo ni pobijedenima. Vjerujem da se u takvim trenucima događa više od onoga što ćemo ikada moći da shvatimo, više od toga što se može obuhvatiti nacionalnim kategorijama, više nego što jezik može da izrazi, više nego što povijesne vještine zbrajanja, krivotvoreni bilansi, mogu ponuditi utjehe. Utjehu tog trena – dvije načelavo ošišane žene koje se, suočene sa smrću, zagrle, možemo prihvatiti samo ako ne zaboravimo šta se ovdje oprašta: ne ubistvo, već svakodnevica pakla, dugogodišnji strah, dugogodišnji bič dželatovih sluga, život spasavan od trena do trena; oprašta se to, što nijema svjedočanstva, koja oni što su ostali u Aušvicu bolje saopštavaju nego što to preživjeli mogu: brda dječijih cipela, sale pune kofera na kojima se mogu pročitati imena svih njemačkih gradova. Možemo prihvatiti tu utjehu i to pomirenje ako smo spremni da se isprijecimo zlu koje nam budućnost možda sprema. Ne vjerujemo miru: mašinerija za proizvodnju mišljenja je tu – nudi još uvijek bezazlene stvari, formira predrasude, koje se, doduše, iscrpljuju u komercijalnom, a ipak već natapaju naš mozak. Potrebna je čudovišna snaga da bi se, prkoseći toj mašineriji, sačuvalo razmišljanje i sposobnost sjećanja.

Moglo bi doći vrijeme u kojem više ne bi bilo politički oportuno zločin iz prošlosti nazvati imenom koje mu pripada; tek tada ćemo pokazati koliko nam je vrijedna sloboda. To što se desilo Jevrejima može se ponoviti bilo kojoj, proizvodljivo klasifikovanoj grupi ljudi. Znamo šta je čovjek u stanju da učini, ne vjerujemo miru.

/Objavljeno u: Essener Jugend, 1959, Heft 9 (Mai), S. 1-6/

S njemačkog preveo Dragoslav Dedović

POLEMIKA I (NE)KULTURA DIJALOGA

Moderator:

– Zdravko Grebo

Uvodničari:

– Zdravko Grebo, profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu

– Hadžem Hajdarević, pisac i publicist, Sarajevo

– Juraj Martinović, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Gradska galerija Collegium artisticum, Skenderija, četvrtak, 23. novembra 2006.

Ugo Vlasisavljević, predsjednik PEN Centra BiH:

Nakon toliko godina demokratskog preobražaja, višepartijskog parlamentarnog poretka, kraja samo jedne vladajuće ideologije, uvođenja tržišne ekonomije i pravne države itd., mogli smo iskusiti, posebno zahvaljujući neumornom ostvarivanju ljudskih prava, neke nove slobode. Tako smo počeli uživati u blagodatima slobode govora i javne riječi, u slobodama kakve nam nudi demokratsko javno mnijenje.

Pa ipak, nismo li se već nebrojno puta mogli uvjeriti da se veliko postignuće u osvajanju građanskih i političkih sloboda kod nas pretvorilo u puku farsu? Nije li novostečena sloboda govora pokazala da političari razgovaraju kako se ne bi dogovorili, da zajedno vijećaju kako bi pokazali da ne mogu donositi zajedničke odluke? Nije li gradnja demokratskog javnog mnijenja ove zemlje završila u najmanje tri odvojena i gotovo nepropusna mnijenja “ravnopravnih naroda”? Nije li se javna riječ onih koji je mogu često iskazati pokazala žalosno ovisnom o političkim centrima moći? Ili još gore, kao što izlazi na vidjelo u najnovije vrijeme: nije li politička moć partija i političkih elita postala ovisna o “neovisnim” medijskim centrima moći koji su u stanju da oblikuju kolektivnu volju i mišljenje glasača?

Bilans osvojenih sloboda pokazao se posebno nepovoljnim kada je riječ o utjecaju tzv. inteligencije na javno mnijenje. Upravo je javno oglašavanje prosvjećenijeg dijela građanstva ove zemlje trebalo da ukaže na pravi put gradnje demokracije kao demokracije zajedničkog vijećanja i odlučivanja. Nepristran kritički sud i građanska hrabrost pojedinaca nesumnjivog javnog ugleda trebalo je da otvore sasvim nove domene i ustanove čvrste norme javnog političkog i građanskog djelovanja: razboritog odlučivanja o najvažnijim pitanjima od zajedničkog interesa na osnovi najboljih argumenata, a to znači najpouzdanijih uvida u tekuću društvenu stvarnost.

Umjesto toga, umnožena lokalna javna mnijenja bruje od međusobne netrpeljivosti uvaženih neistomišljenika. Čini se da među intelektualcima – koji se javnosti najčešće predstavljaju kao politički analitičari, ali i kao književni kritičari, historičari, satiričari, filozofi ili filolozi – ima manje istinskog razgovora nego među političarima. Ne samo da je izostala gradnja foruma plodnog sučeljavanja različitih mišljenja, bespoštedne ali uvidavne debate od koje bi i građani i političari imali korist, jer bi bolje mogli sagledati sve okolnosti u kojima žive, nego je mjesto takvih foruma u medijima zauzela necivilizirana nesnošljivost i osporavanje svakog ljudskog dostojanstva neistomišljenicima. “Žuta štampa”, koja je inače neizbježna pratilja “slobodnih medija”, osvojila je praktično sve pore novinarstva, prestajući da bude samo jedan žanr među drugima. Na sve strane slušamo, gledamo, čitamo polemike, ali polemike u kojima traje rat i nakon rata. Bezobzirne uvrede, klevete, potjernice, prave hajke, postale su glavna obilježja javne riječi ako se u njoj jedna strana nikako ne slaže s nekom drugom. Onaj koji ne misli kao mi odmah je opasan protivnik, neprijatelj, čovjek bez časti i dostojanstva, član neke zavjereničke klike ili sljedbenik nekog nedopustivog pokreta, svejedno da li on to priznaje ili ne. Usprkos svim demokratskim preobražajima, drukčije mišljenje ostaje i dalje shvaćeno kao izraz neprijateljstva i kao prijetnja poretku. Zato se u javnosti drukčijem mišljenju uglavnom suprotstavlja tako što se nastoji obračunati s onima koji tako misle. *Argumentum ad hominem* je formula takvog odnosa, jer je u dominantnoj politici prijatelja-neprijatelja (C. Schmitt) svakom posve jasno da neprijatelji nikad ne misle nego “rovare”. Dovoljno je u tuđem mišljenju dokučiti kakvu naznaku nesklonosti prema “nama”, a stvar postaje krajnje ozbiljna ako se tu još uoči kakva “platforma” neprijateljske politike. Tada polemike postaju dvoboji na život i smrt, a pridruže li se njihovim začetnicima i drugi “prijatelji” i “neprijatelji”, onda prerastaju u sukobe širih dimenzija, u kojima svaka riječ postaje ubojita. Tako su javna mnijenja ove zemlje postala poprišta vatrenih sukoba, neumornog ratovanja, zapravo stalnog prokazivanja skrivenog i ataka na otvorenog neprijatelja.

Ne ukazuje li ovo kontinuirano polemičko, a zapravo ratno stanje, na posve nisku razinu kulture javnog dijaloga kod nas? Nisu li tome prilično doprinijeli i ugledni pisci i novinari svojim učestvovanjem u “verbalnim obračunima”, ali

možda još više svojim nemiješanjem i prešućivanjem? Nije li stanje naše “deliberativne” demokracije već postalo tako loše da je uzdržanost onih koji se nipošto ne bi upustili u takve lažne ili ratoborne dijaloge već postalo svojevrsan vid njihovog prihvaćanja i odobravanja?

Nije li upravo članstvo PEN-a pozvano da javno i kritički raspravi ovo stanje u kojem manjka javna i kritička rasprava? Možemo li se odvažiti da javnosti ukažemo na najgore oblike nekulture dijaloga, ali i da sami sebi razjasnimo najvažnije mjere dopustivog i poželjnog u razgovoru neistomišljenika? Ne leži li upravo na nama obaveza da predložimo makar najvažnije norme i obrasce javne rasprave ko god da je u nju uključen: ugledan pisac, anonimni građanin ili utjecajni političar? Nije li vrijeme da i sami preuzmemo teret odgovornosti za iznevjerenju slobodu govora, za degradaciju tog osnovnog građanskog i političkog prava, koje je pretvoreno u slobodu klevetanja i omalovažavanja? Nije li došlo vrijeme da napokon otvorimo raspravu o tome zašto se kod nas ne može raspravljati ili zašto za nas javni razgovor nije prilika da promijenimo vlastito mišljenje?

Sve su ovo pitanja za jedan trezven, intelektualno zreo razgovor, ne samo među članovima PEN organizacije, jer nas naša Povelja obavezuje na promišljanje i trpeljivost prema tuđem mišljenju, makar potpuno drugačijem od našeg, nego i svih ljudi kojima je stalo da se o ključnim stvarima u ovoj zemlji govori hladne glave i bez personalnih uvreda i diskvalifikacija.

Dozvolite mi da otvorim ovu večerašnju sesiju, ovaj javni razgovor koji organizira PEN Centar Bosne i Hercegovine i koji je Upravni odbor pripremao posljednjih mjesec dana. Svi članovi, dakle cjelokupno članstvo PEN Centra je pozvano na ovaj večerašnji razgovor, i to u nekoliko navrata u nekoliko cirkularnih pisama koja su poslata svima, pa i kroz telefonske neposredne razgovore, jer smo željeli da insistiramo na tome da uistinu svi članovi budu obaviješteni i da po mogućnosti prisustvuju. Povod ovom razgovoru je jedna vrsta platforme koja objašnjava to; ne bih htio da podcrtavam neke glavne misli iz te platforme, ali ću reći koji je motiv koji stoji kao glavni motiv, glavni povod za organizaciju ovog skupa, a i koji se u platformi artikulira detaljnije. Povod je, u stvari, stanje javne riječi ili javnog mnijenja u ovoj zemlji, a pogotovo u Sarajevu kao kulturnom, političkom, ekonomskom itd. središtu, gdje i većina članova PEN-a živi i radi, gdje i mnoge ugledne javne ličnosti iz kulture i književnosti djeluju, rade i, što je najvažnije, u ovom slučaju oglašavaju se, pojavljuju u javnom prostoru. Budući da je to bila ponuda upućena svim članovima PEN-a koji bi bili spremni da to učine, imaćemo priliku čuti jedan kraći esej, osvrt, refleksiju, bilješku – kako je naslovljeno – našeg uglednog pisca Hadžema Hajdarevića, koji će govoriti o bolesnom društvu, bolesnom javnom mnijenju u kojem danas živimo i radimo i u kojem se, nažalost, moramo oglašavati. Direktan povod je, dakle, javna riječ ili javno mnijenje, koje bruji od uvreda, od kleveta, koje potresaju različite polemike i u kojem je izgubljeno nešto što je veoma važno – ono što je trebalo da se dobi-

je sa slobodnom javnom riječju, sa slobodnom misli i slobodom savjesti, dakle sa osnovnim građanskim i političkim slobodama. Ovdje ste svi imali priliku da dobijete Povelju PEN-a, gdje je objašnjena misija ovog međunarodnog društva pisaca. U našem javnom mnijenju ne postoji, bar kod prosječno upućenog čitaoca i onoga koji prati šta se dešava u tom mnijenju, pogotovo preko dnevnih novina, neka bitnija razlika i uvid u distinkciju između Društva pisaca i PEN-a. Čini se kao da je PEN neko društvo pisaca, koje je naprosto filijala ili afilijacija s nekim međunarodnim društvima. Krucijalna ili najbitnija razlika koju treba reći našoj javnosti jeste da je PEN udruženje pisaca koje se zalaže za slobodu govora, pri tome za norme i vrijednosti koje ta sloboda govora podrazumijeva. Dakle, ako je uistinu tačna tvrdnja da nam je javno mnijenje bolesno, i da u tome stanju učestvuju čak i neki ugledni članovi Društva pisaca jednog i Društva pisaca drugog – PEN-a, akademski djelatnici, dakle članovi akademske zajednice, ugledni profesori univerziteta, urednici novina, kolumnisti, pisci itd. – onda je uistinu PEN pozvan da reagira. Htjeli mi to ili ne, odlučio Upravni odbor ili ne, taj poziv bruji i stoji upisan ovdje u javnom mnijenju, jer ako će iko reagirati na ovakvo stanje, onda to mora učiniti PEN Centar. Dakle, ne postoji nikakva arbitrarlost u odluci ili u motivu, postoji samo stanje, da kažem plime zloupotrebe slobode govora, koja je od nas tražila (možda je ovo već i sasvim kasan čas, pozni čas) da se napokon oglasimo i da organiziramo ovu vrstu javne rasprave. Još samo jednu misao ću reći: mi obično u javnom mnijenju kažemo da je deklarativno izjašnjavanje nešto što se naprosto ne drži, što nije toliko važno. Međutim, u svakoj zajednici se bori, pogotovo za pisanu riječ i za norme i za njene vrijednosti. Deklarativno izjašnjavanje ili zauzimanje je u stvari princip ili temelj na osnovu kojega se sve zida ili postavlja. Mi očekujemo da se pisci i članovi PEN Centra, ali i drugi ugledni kulturni i javni radnici koji su se ovdje sabrali mogu makar deklarativno izjasniti da će braniti slobodu riječi i misli, ali još više slobodu dostojanstva sugovornika, da će pristati na to da se angažiraju u razgovorima sa neistomišljenicima, u razgovorima koji se neprekidno izbjegavaju i zaobilaze, čak se koriste i slobodni mediji da bi se to zaobilazilo... A upravo u tim direktnim razgovorima oni bi cijenili protivnika s kojim razgovaraju, izbjegli da mu nanose uvrede, ukazali mu poštovanje kao prema onome koji ima drugačije mišljenje. Da li može PEN danas, u ovom trenutku, da usvoji neke osnovne norme, koje su već upisane u misiju PEN-a, ali da ih deklarativno ili kroz jedan akt usvajanja, jedan performativ svih članova PEN-a sada osigura, to jest da ih zajamči, kako bi u budućem djelovanju makar članstvo PEN-a postavljalo uzor, postavljalo norme ili princip ponašanja prema tim normama i vrijednostima u ovom javnom mnijenju. Ovdje su moderatori koji će nam pomoći da hladne glave danas otvorimo javnu raspravu koja nije uobičajena kod nas. Čak je i PEN, kao mlada organizacija, udruženje koje se praktično upušta u jednu avanturu otvaranja ovog javnog foruma, i neće biti čudo ako bude i dječjih bolesti oko toga. Nama

je želja bila da se postavi što neutralniji okvir, da rasprava ili razgovor budu što razboritiji, da se radi o vrijednostima i normama. Nipošto nam nije želja da sad ovdje rješavamo sporadične pojedinačne slučajeve polemike da ne bismo sveli cijeli razgovor na arbitražu, pogotovo kao neko sudsko vijeće PEN-a koje će presuditi u određenim slučajevima. U tom smislu pozivam članstvo PEN-a da se uzdrži od toga da stvar sada pretvara u analizu vlastitog ili tuđeg slučaja, a da se založi za normu koja će omogućiti da sutra svaki pojedinačni slučaj bude prosuđen na najvišim vrijednostima, to jest na vrijednostima koje su upisane u našoj misiji. U prilog toj razboritosti odvažila su se dva člana PEN-a da nam pomognu u racionalnom moderiranju, ili, ako mogu reći, u "hlađenju" ili razboritosti ove rasprave. To su Juraj Martinović i Zdravko Grebo. Sad predlažem da damo riječ Hadžemu Hajdareviću.

Hadžem Hajdarević:

Živimo u bolesnom vremenu; živimo u bolesnom, prebolesnom društvu. Živimo u društvu uvjetovanom nacionalnim konceptom vlasti i u tzv. demokraciji javne riječi koja je više anarhija negoli sloboda stava i izražavanja. Zato je glavno pitanje koliko smo svi mi, i kao pojedinci, i kao nekakve grupe okupljene unutar postojećih asocijacija u kulturi i drugim društvenim sferama, samo otvorene ili zatvorene rane ovoga našeg bolesnog društva... Bolest je prisutna u svakidašnjoj komunikaciji, u medijima, u političkim natezalicama, u jeziku, svuda... Kao da je cijelu Bosnu prekrila bolest zlovolje, ideološkog opanjkavanja, selekcionizma, bespoštednog kaprica koji ponekad nije čak ni samome sebi svrha.

Prije četvrt stoljeća u Sarajevu se mogao čuti jedan društveno opasan vic. Da bismo ga razumjeli, moramo se, malčice, vratiti u vrijeme ranih osamdesetih godina XX stoljeća... Kao, pitali ovdašnjeg Pravnika, Trgovca i Intelektualca koliko je to $2 + 2$. Pravnik je rekao: $2 + 2 = 4$ ukoliko je u suglasnosti za zakonom. Trgovac je rekao: $2 + 2$ jest 3, ako ja kupujem, i 5, ukoliko ja prodajem. Intelektualac se na pitanje zamislio i rekao da svoje mišljenje mora usuglasiti sa svojim pretpostavljenima i s bazom... Danas je ovaj vic smiješan koliko je smiješno vrijeme u kojem ga se pričalo... Zagledamo li, međutim, danas bolje oko sebe, vidjet ćemo kako se, u odnosu na ono vrijeme iz neke 1980, 1981. godine prošloga stoljeća, gotovo ništa nije promijenilo u našim ličnim nevoljama i zbunjenostima. Nismo više taoci jednopartijskog sistema; sad smo taoci beščutnih stranačkih oligarhija, koje, evo, ni ovih novembarskih dana 2006. godine nikako se ne mogu usuglasiti oko preostalih ostataka bosanske sirotinje. Nismo više snažno ozračeni nazdravičarskim kozmopolitizmima iz ranih osamdesetih; sad trpimo naciokratski koncept vlasti po svaku cijenu. Danas smo neposredni svjedoci kako $2 + 2$ jesu 4 samo onda ako je to usuglasivo s nametnutim politideološkim, naciokratskim, stranačkoizbornim i bogzna kojim još "normama" i "zakonitostima"... Eshil

je davno govorio kako samo budale uče kroz patnju. A u historiji naših bosanskih naravi nastala je izreka kako magarac ne zna da je magarac dok mu se voda ne nalije u uši.

Gdje su u ovom bolesnom vremenu, u ovom bolesnom društvu intelektualci? Gdje su pisci, profesori, članovi Društva pisaca BiH, članovi bosanskohercegovačkog PEN Centra, akademici, ljudi od neke javne riječi, stava i tzv. uticaja?

Svi oni su, uglavnom, nigdje... Svi oni su, putem asocijacija u kojima su stvaralački, intelektualno, ili na bilo koji drugi način okupljeni, samo budžetska nevolja. Ništa više. Ili su zbir različitih socijalnih slučajeva. Njihova asocijacija (Društvo pisaca BiH, PEN Centar BiH, razna druga udruženja iz kulture, itd.), ovisi od ovog ili onog ministra, od kantona pa sve do Vijeća ministara BiH, koji je tu da, više prema vlastitom čefu negoli prema uspostavljenim i čvrstim parametrima, bude prigodni blagajnik i stranačkoideološki zaštitnik. A novinske polemike najdirektnije pokazuju kako su intelektualci u Bosni i Hercegovini uglavnom prestali biti tzv. misleći sloj društva, nego su, svojim tekstovima u novinama ili drugim javnim eksponiranostima, postali zbunjujući ili pučki uveseljavajući sloj društva; kako su postali stranačke vodonoše, jadni činovnici namještenici za sitne pare i velike nevolje... Od takvih su gori jedino oni koji šute i kojih se, kao, u društvu ništa ne tiče osim njihova tzv. znanstvenog i tzv. umjetničkostvaralačkog rada...

Ko je kriv što Društvo pisaca, ni deset godina nakon Daytonu, ne uspijeva od tekućih vlasti dobiti na trajnije korištenje Dom pisaca u Kranjčevićevoj ulici? Prvenstveno, krivi su pisci. Krivi su svi oni koji nisu digli svoj glas protiv takvih političkih manipulacijskih bedastoća i koji su bešćutno poslušnički pohitali na mindere ovdašnjih stranačkih oligarhija. Ko je kriv što PEN Centar BiH kuburi s najminimalnijim sredstvima za svoj opstanak i što, kao u drugim društvima s gospodstvenom demokratskom tradicijom, nema vlastite prostorije nego je podstanar? Krivi su, najviše, članovi PEN-a, jer su ili šutljivi, ili su poneki penovci najprije jedni u drugima prepoznavali i izmišljali "neprijatelje", a onda, slijedeći balkansku hajdučku logiku, pucali iz kolumnaških i dr. zasjeda kad god su pomislili da bi se mogli umiliti nekom honoraru u medijima ili, pak, nekom stvarnom ili projiciranom ideološkom vodi. Ko je kriv što Bosna i Hercegovina ima najveći PDV na knjigu u Evropi i što je ona književnostvaralački najzapušteniji prostor u Evropi? Krivi su svi oni koji pišu knjige i koji nisu smogli strpljenja i snage da se djelotvorno usprotive tom poraznom političkom idiotizmu. Danas su ministarske, podministarske, načelničke, stranačke police najpunije generalskim knjigama, pseudomemoarskom, pseudopatriotskom, pseudobosanskom paraliteraturom, raznoraznim naciopatičnim ispovjednicama, lažnim akademskim janusovskim frustracijama i tome slično, a sve to novcem poreskih obveznika i, naravno, novcem skupljenim od PDV-a na knjigu. Ko je kriv što su nam udžbenici za osnovne i srednje škole uglavnom jezički nepismeni? Krivi su svi, i oni autori ko-

ji su nalegli na beščutne zakone profitokracije i mafijaškog stanja u udžbeničkoj literaturi. Kako drukčije tumačiti činjenicu ako se, recimo, lokalni ministri kulture i obrazovanja opredjeljuju za izdavačke kuće u kojima su oni lično ili posredno u suvlasničkom odnosu, ili ako se službenici pedagoških zavoda pojavljuju kao visokotiražni autori pojedinih udžbenika za osnovne i srednje škole? U takvim je okolnostima i moguće da i 2 i 2 nisu uvijek 4, a ako i jesu, to sve valja usuglašavati s onima koji su "pretpostavljeni" i s onima koji su "baza". Nije da to ne znaju stranački moćnici. Znaju to svi oni koji, javno ili krišom, više puta naplaćuju svoje tzv. "intelektualne usluge".

Nije onda ni čudo što Bosnom i Hercegovinom vlada sindrom kolonizirane svijesti. Najdirektnije se to očituje u obrazovanju, kulturi i, pogotovo, u onim domaćim medijima koje prepoznajemo kao dnevnu, periodičnu ili elektronsku "žutu štampu". Naši zapadni i istočni susjedi ili nemaju PDV na knjigu ili je on minimalan, dok, s druge strane, izdvajaju velika sredstva za beneficiranje izdavačke djelatnosti i javni i transparentni otkup dijela tiraža odabranih knjiga. Naši intelektualci, naravno, neće da budu kolonizirani, neće da ih se vidi kako su kolonizirani stranačkim, naciokratskim, anacionalnim ili bilo kojim drugim oblicima kolonizacije vlastitih svijesti, ali su zato, mnogi od njih, spremni kolonizirati svijest svakog onog ko ne misli upravo kao što to misli on. Mnogi su nekadašnju jednopartijsku, jednakomisleću svijest prihvatili kao vlastito naturačko nasljedstvo i pravo... A ne treba ni govoriti da samo u nesretnim društvima različitost se razumijeva kao suprotnost i da se samo u nesretnim zemljama patriotizam miješa s nacionalizmom. Bosanskohercegovačko društvo je nesretno upravo onoliko koliko je bolesno.

Mediji pričaju o korupciji političara koliko i političari u medijima o "euroatlantskim integracijama". Anarhija je sve nas dovela u atmosferu totalne devalvacije svake izgovorene riječi i obezvrijedenosti čak i vremena u kojemu se te riječi slušaju. Mnogi su novinari sebi priskrbili božanska svojstva: oni sve vide, oni sve čuju, oni sve znaju, oni sve misle, a na kraju sve se pretvori u bjesomučnu paljbu po svima drugima koji ne misle kao ja ili, tačnije, koji nisu u profitkrajskom lancu neposrednih mojih interesa... Da sve djeluje jadrnije i zamršenije, ali i opasnije po budućnost i po osvojene slobode tzv. modernog bosanskohercegovačkog demokratskog društva, može poslužiti činjenica da najveći broj bosanskohercegovačkih elektronskih i štampanih medija ne uređuju njihovi tzv. potpisani glavni i odgovorni urednici, nego ih uređuju lobiji iz sjene, moćni pojedinci, ideološki minderi, različiti uvjetovani ideološki refleksi i kaprici... Pisci koji ispisuju kolumne ili na druge načine sudjeluju u domaćim polemikama/antipolemikama više su u službi tih lobija, moćnih pojedinaca u medijima, ideoloških mindera i raznih uvjetnih refleksa itd., negoli u službi neke svoje istine o svijetu, životu, slobodi, i o tamo nekome... Pisci su dozvolili da časopisi Život, Izraz, Odjek, te mnogi drugi časopisi, tavore i jedva izlaze, da zavise od poveremenih

finansijskih milodara, a da samim tim jedva postoji ikakva književna kritika. Zato se u domaćim polemikama/antipolemikama na kraju sve svodi na međusobne lične obračune i na tiražno uveseljavanje masa.

Takvo društveno stanje kod mnogih intelektualaca prirodno rađa ravnodušnost. Odbija se čitati i znati i ono što bi bilo pristojno čitati i znati. A ravnodušnost nije ništa drugo do samo jedan od oblika bolesti u općoj bolesti društva u kojem živimo. Uvijek se postavlja pitanje šta učiniti. Jer, kao, sve je već viđeno, sve je već poznato... Sve, na kraju, pojede jedan te isti medijski vjetar. Zaboravi se i ono što je govoreno...

Za početak, šta bi bilo kad bi bosanskohercegovački pisci i članovi PEN-a odbili odlaziti na promotivnoteferičke fešte onih političara, stranaka, ministarstava koji nemaju kuraži, volje, ni pameti da riješe status Doma pisaca u Sarajevu? Ko bi pjesnicima mogao zabraniti pjesnički maraton ispred Skupštine Bosne i Hercegovine, svakog dana u kojemu zasjedaju gospoda parlamentarci, sve dok se ne ukine sramni PDV na knjigu? Ako zemljoradnici mogu političare gađati krompirom i paprikama, zašto autori knjiga ne bi mogli gađati bosanskohercegovačke parlamentarce knjigama? Šta bi se dogodilo kad bi, zbog PDV-a na knjigu, bosanskohercegovački pisci pripremili štrajkom da ih u takvom odnosu društva prema knjizi ne bude više u čitankama, udžbenicima, u knjigama predviđenim za lektiru? Hoće li ikada i jedan jedini kantonalni, federalni ili bilo koji ministar kulture biti onaj koji je autoritet u književnoj riječi, a ne autoritet u glumi, pjevanju i poslušničkoj stranačkoj oligarhiji? Ako se u nekom mediju bez ikakva logičkog razloga blati neki književni stvaralac, pa bilo koje "vjere" i "nacije" on bio, kako mi to licemjerno i patetično volimo reći, zašto književničke i intelektualne asocijacije ne bi javno mogle osuditi takve vrste linča ako bi, već, bilo oportuno pozvati normalne ljude na bojkot svih oblika tih "žutoštampanih" bedastoća, bolesti i kiča?

Pitanja je uvijek mnogo, i previše... Što je društvo bolesnije, na pitanja je sve teže i, nažalost, sve besmislenije odgovarati. Naše je samo da ne dozvolimo da nas iko ikada upita koliko je to zaista 2 + 2...

Zdravko Grebo:

Budući da je predsjednik PEN Centra ponudio profesora Juraja Martinovića i mene kao moderatore cijele stvari, a niko se nije usprotivio, mislim da smo stekli neki legitimitet. Ja ću igrati prvo poluvrijeme budući da sam nešto mlađi, a dovoljno star da mogu u jakom tempu izdržati prvo poluvrijeme. Ako budu produžeci, Juraj će morati preuzeti i taj dio odgovornosti na sebe. Na početku ću reći nekoliko osnovnih stvari koje su više tehničke naravi nego što uvode i usmjeravaju, nakon ovoga što nam je Hadžem Hajdarević rekao, tok naše rasprave i ono što očekujemo od večerašnje sesije. Prva stvar: Ugo Vlasisavljević je rekao da

ono što jeste zakašnjela inicijativa PEN Centra jeste katastrofično stanje u kulturi – ima i ona zagrada (ne)kulturi – javnog dijaloga, i da je PEN Centar odlučio da sad krene nudeći šansu, nudeći forum ne samo neposrednim akterima ovih najpopularnijih polemika nego i svim članovima koji temeljno oblikuju ne samo političku nego i opštu javnost da dođu do riječi. Pomalo je stupidno reći da je večerašnja sesija u stvari, kako se to obično kaže, početak neprekidnog dijaloga koji nam je potreban da bismo prepoznali i eventualno na neki način upristojili kritičko sučeljavanje, mišljenje – koje apsolutno jeste dobro došlo jer, za razliku od Hadžemove dijagnoze, eventualno nudi terapiju, nekakvo ozdravljenje. Dakle, hvala svima što ste večeras došli. Kao što rekoh, pošto imam ulogu ceremonijal majstora i čovjeka koji pokušava da utvrdi nekakva pravila i procedure, prvo da kažem da se zahvaljujemo domaćinu, dakle Collegiumu artisticumu i naravno Straji Krsmanoviću, koji je, naravno, i dobrodošao učesnik u večerašnjim razgovorima. Druga važna napomena jeste ona koja nije ni dovedena u sumnju, da su ljudi koji su inicirali početak ovakvih razgovora i koji su uložili mnogo truda da do ovog razgovora dođe pokušali da animiraju sve ljude koji bi na bilo koji način mogli imati interese, bilo da – kao što reče akademik Sidran – jesu obuhvaćeni, ili eventualno se groze da bi jednog dana mogli biti obuhvaćeni objedama, javnim invektivama itd., da se večeras pojave u ovoj sali i da nešto smisleno i produktivno o tome kažu. Ko je došao dobrodošao, ko nije došao uvijek je dobrodošao na produžetak ovoga što večeras počinjemo i čini mi se da je to zaista bitno zbog javnosti uopšte, budući da se utvrđuju principi. Naravno, dijagnoza jest takva da je svi dijelimo: stanje nije ni ohrabrujuće ni veselo, naprotiv, ali, s druge strane, nikome ne pada na pamet da na bilo koji način traži zakletvu da oštih polemika, sučeljavanja mišljenja ubuduće neće biti, naprotiv! PEN Centar, kao što je Ugo rekao, u svojoj Povelji i u obavezi koju su osnivači PEN Centra BiH preuzeli, jednostavno žudi da ljudi, čak javni poslenici, akademski, kulturni, politički, u krajnjoj liniji razmijene, sučele, pa čak i sudare svoja mišljenja. Prema tome, još jednom želim naglasiti da je želja organizatora ovog skupa bila da dobijemo sva moguća mišljenja i gledišta, ocjene i argumente koje se tiču teme. Što u tome nismo uspjeli, vjerovatno nije samo naša greška; kao što je Ugo rekao, svi članovi PEN-a su pozvani, članovi Društva pisaca. Naravno, stvar je svakog pojedinca da odluči da li večeras ima nešto pametnije da radi nego da sjedi ovdje. I naravno, pošto sam ja poznati potrošač vremena, da vam više ne trošim vrijeme, predložio bih, izbjegavajući bilo kakvu stupidno birokratski utvrđenu proceduru, da odmah krenemo u sam meritum, da počnemo razgovor, koji je omeđen onim što ste dobili u pozivu, utvrđujući nekakva provizorna pravila da izlaganja ne bi trebalo da traju više od deset minuta, da replike, koje su više nego dobro došle, ne bi trebalo da traju duže od tri minute i, pošto se razgovor snima, da se predstavite i iskoristite svojih deset minuta.

Ugo Vlaisavljević:

Ako ja mogu, sada kao učesnik, da kažem nekoliko riječi. Možda to treba reći: očekivali smo uistinu da će biti prepuna sala i da ćemo svi jedva čekati da razgovaramo, ali sala se puni i vjerovatno će taj entuzijazam sada narastati. Ima jedna važna stvar koja se sada dešava u javnom mnijenju. Ako uzmemo da smo odrastali, obrazovali se itd., ako ne mi onda naši roditelji, unutar jednog režima koji je imao ograničenu slobodu govora, ili je u nekim važnim aspektima kada je riječ o politici imao potpuno ograničenje govora, onda nešto što sada iskušavamo jeste uživanje u slobodi govora na koju mi praktično nismo dovoljno spremni. To znači da se sada dešava da imamo zloupotrebu slobode govora. Ne možemo reći da nemamo slobodu govora, ali čini mi se da imamo zloupotrebu slobode govora. Ona se ogleda u tome što su glavni argumenti, ili oni najmanje dopustivi argumenti, argumenti *ad hominem*. Problem sa neistomišljenicima, i to je jedini problem u demokratiziranom javnom mnijenju, jeste da se pojavljuje neko ko ima sasvim drugačije mišljenje; vi ne možete to dopustiti, ne zato što ćete iznijeti argumente koji će oboriti to mišljenje, vi se oko toga nećete ni truditi u najlošijem slučaju, nego ćete vrijeđati tog čovjeka kao kontrarevolucionara, kao opasnog neprijatelja naroda, a onda preći na sasvim personalni nivo, koji ide od pedagogije, psihologije, porijekla itd., na nevjerovatne stvari. Takvu zloupotrebu slobode riječi ne vrše ljudi koji su neupućeni, koji su tek ušli u javno mnijenje; to rade najugledniji ljudi ove sredine, i jako je teško sada postavljati javne norme i vrijednosti, založit se za smirivanje ili pacifikaciju tog javnog mnijenja, imajući u vidu da će najugledniji ljudi praktično biti oni koji neće na to pristati.

To može biti rukavica bačena samom PEN-u, jer mi smo svjedoci da čak i najugledniji članovi PEN-a učestvuju u polemikama, omaklo im se neomaklo, kontinuirano ili nekontinuirano pristaju na takvu vrstu razgovora. Nešto se u posljednje vrijeme desilo: da smo političare uspjeli privesti odgovornosti za javnu riječ. Šta to znači? Da u posljednje vrijeme imamo institucionalne mehanizme, imamo razne mehanizme koji su primorali političare, dakle, kad javno govore da moraju položiti račun za ono što su javno izrekli. Obični građani ne dolaze do javne riječi, osim u onim otvorenim emisijama u kojima niko praktično i ne računa da se tu treba nešto ozbiljno dogoditi. *Vox populi* je nešto tako razbarušeno i ništa neće ostaviti posebne posljedice; u stvari, biće ona očekivana reakcija koju su mediji istrenirali: da političari dobiju od javnog mnijenja jer su mediji proizveli to javno mnijenje prema onome što su političari htjeli! Treća strana je, u stvari, ona strana za koju mislim da je najopasnija – ja njoj pripadam. To je ona strana koja nema odgovornosti za javnu riječ, a ima jednaku snagu koju imaju političari, to su nezavisni, takozvani slobodni intelektualci. To su ljudi sa univerziteta, to su ljudi iz medija, to su ljudi iz novina itd. Oni imaju mogućnost da svakodnevno, u redovnim periodima, ali sa stalnim prisustvom javnosti, izriču vrlo važne sudove, sudove koji imaju veliki uticaj na javnost, koji čak imaju mnogo

veću kompetentnost – jer o kompetentnosti se ovdje radi – a za razliku od političara oni apsolutno ne treba da odgovaraju za svoju javnu riječ. Zašto? Zato što oni ne dolaze u forume poput parlamenta, ne dolaze u susrest sa građanima poput političara, a pogotovo ne dolaze u mogućnost da razgovaraju sa neistomišljenicima!

Imate model sasvim slobodnog medija, u kojem se nikada, nikada ne pojavi neko ko ima drugačije mišljenje, nego se stalno pozivaju ljudi koji imaju upravo ono mišljenje za koje uredništvo tog medija smatra da je jedino pravo. To znači da imamo rekonstrukciju prethodnog režima, samo što sad imamo odvojene stvarnosti: imamo jedan medij sa svojim istomišljenicima, drugi medij sa svojim istomišljenicima, itd... E, tu sad nastaje politika neprijateljstva. Nema razgovora, nego su neprijatelji oni s druge strane. Neko ko je sada učestvovao u vrlo važnim debatama oko uređenja Bosne i Hercegovine, oko kulturnog života, oko književnosti itd., a ne želi da učestvuje u forumu koji je otvoren poput ovog foruma, upravo predstavlja tu vrstu ljudi, koji će se konfrontirati pišući kolumne, knjige, uvodnike itd., ali nikada neće doći javno u priliku da razgovara sa neistomišljenikom. Mislim da je sada čas da PEN to učini kroz zalaganje za norme i vrijednosti.

Prije svega, nikada se ne smije doći u situaciju da se vrijeđa sugovornik, šta god da misli. Drugo, ne smije se nikada govoriti o privatnom životu drugog, to apsolutno mora biti pod zabranom; ne smijemo znati o privatnom životu našeg sugovornika neistomišljenika. Ovdje nije konstituirana politika u pravom smislu riječi zato što nikad nije uspostavljena razlika između javnog i privatnoga, ni u uredima, ni u fabrikama, ni na Univerzitetu itd. Ne postoji granica između javnog i privatnog. Znači, ne postoji građanin. Građanin je apstraktna javna figura, javno lice, profesor, član PEN-a, ovaj ili onaj, koji nema svoje privatno lice osim onda kad se nalazi u privatnoj sferi. Mislim da PEN u tom smislu ima vrlo važnu ulogu i može postaviti te norme, da se prepozna prije pojedinačnog slučaja: E, ovaj je sad prešao to što nipošto nije smio – prešao iz javnog u privatno. Ovaj je upotrijebio argument klevete, to jest kvaziargument, što nipošto nije smio učiniti. Dakle, naše javno mnijenje treba odmah biti u stanju da prepozna to zahvaljujući onome za što mi treba da se založimo. Hvala.

Zdravko Grebo:

Imali smo prvog učesnika u diskusiji, dakle privatnog građanina Ugu Vlasavljevića. On je govorio u vlastito ime, ne kao predsjednik PEN Centra, i sad je vjerovatno krajnji čas da krenemo u debatu. Još jednom, mada zvuči poprilično nepristojno: prethodno određivanje, pranje pred mogućim optužbama koje vise u zraku, i neki apsolutno iracionalni strah da je večerašnja seansa eventualno navijačka, da u aktuelnim polemikama već unaprijed jesu zauzete pozicije – to ap-

solutno ne odgovara istini. Još jednom naglašavam, ponavljajući teoriju banaliteta, naš interes je bio zaista da dobijemo sva moguća mišljenja, sva moguća sučeljavanja, bez ikakvih zakletvi da se loša ponašanja eventualno neće dogoditi. Još nešto što je u svemu ovom bitno: neke od aktualnih ili trajućih polemika očigledno su atraktivne. Da li su one domen žute štampe ili nečeg drugog, potpuno je irelevantno. U našoj javnosti postoji cijeli niz drugih polemika, koje su takođe relevantne, ne samo polemika koja izaziva gotovo pijačni interes između uglednih članova PEN-a, akademika, istaknutih univerzitetskih profesora, i mnoge druge se jednostavno, ne toliko atraktivno, provlače kroz naše živote, ali ne ostaju bez posljedica, jer eventualno traže svrstavanje. Prema tome, drugi eventualni razlog zašto smo željeli najširi auditorijum nije, naravno, pledoaje da se ljudi suzdrže od potrebe da javno iskažu svoj gnjev, ogorčenje čak i iskrenu želju da vide smrt svog protivnika na djelu, nego eventualno definisanje uloge i prenosioca poruka, i zbog toga smo pozvali glavne i, posebno, odgovorne urednike medija koji pružaju logističku podršku tome svemu. Naravno, i u tom slučaju ne prosuđujući unaprijed šta bi ti ljudi koji rade težak posao trebalo da rade, ali eventualno da od njih čujemo kako oni vide svoju ulogu u svemu tome.

Enver Kazaz:

Probaću da se ne složim sa ovom trojicom iz čiste potrebe za dijalogom. Ja ne mislim da su polemike u našem društvu obilježene samo tim bolesnim stanjem; mislim da su neke polemike, ako pogledamo unazad nekih petnaestak godina, zapravo pokušale da pokrenu temeljna pitanja stanja bosanskohercegovačkog društva i da su onda logično skliznule u ovaj govor argumentacije *ad hominem*. Moje pitanje je: zašto se to nama dogodilo? Da li je polemika kao pokušaj dijaloga o najbitnijim stvarima u nekoj zajednici mogla da utječe na promjenu stanja u toj zajednici? Ako krenete u istraživanje i probate prizvati u pamćenje prve polemike sudare odmah nakon rata i neposredno u ratu, vidjet ćete da se u pozadini neprestano nametao određeni ideološki koncept, kulturalno-ideološki koncept, koji je pokušavao da gradi bosanskohercegovačko društvo na određenim osnovama. A onda se dogodilo nešto što je zapravo zakonomjerno za medije: dogodilo se tržište medija, pa su mediji krenuli u žestoku utrku i polemike su izgubile onu snagu potrebe pokretanja relevantnih društvenih pitanja i skrenule u lične obračune. Drugi momenat je sad važan, po mom mišljenju najvažnije pitanje Bosne i Hercegovine: to je ograničenje uticaja intelektualaca i univerziteta, dakle cjelokupnih onih infrastrukturnih elemenata koje jedno društvo ima, i izdizanje moći uticaja na društvo isključivo u organe vlasti koji su takvi kakvi jesu. To su okvirni razlozi za takvo stanje polemike, ali ni današnje polemike, neke od njih, pogotovo nisu lišene tog interesa da se pokrenu bitna društvena pitanja i da se pokuša utjecati na izgradnju zajednice. S druge strane, vi neprestano zapravo imate tu igru koja je stalno pozivanje, tako da kažem, na romantičar-

ski ideal intelektualca. Intelektualac nastupa u poziciji *poeta vates*, nekog ko pro-ročki govori u ime vlastite zajednice, ko je branitelj interesa svoje nacije, svoje etnije, čega god hoćete, i takav *poeta vates*, naravno, onda nužno mora postati sakralni trenutak u događanju identiteta svoje nacije. To je ona figura koju i danas možete da sretnete: imamo ljude koji su hodajuće institucije, a kad imate ljude koji su hodajuće institucije, imate autoritarni kulturni model. Taj autoritarni kulturni model logično vodi onome o čemu Ugo govori: društvu monologa. Prema tome, ja bih branio polemike, ja bih malo pokušao da skrenem stvar iz ovog apstraktnog, tobože civiliziranog govora, a zapravo govora koji pokazuje da je sve nas pomalo stid, da se svi pomalo neprijatno osjećamo i da se svi pomalo lice-mjerno ponašamo kad govorimo o polemikama. Haj'mo se sjetiti koja je zapravo prva polemika krenula u bosanskom društvu, koje su novine pokrenule tu polemiku? Šta je bio predmet polemike? I onda ćemo vidjeti da cijela ta priča jest zapravo suštinska priča o konstituiranju novog bosanskohercegovačkog društva: to što je to društvo manje tolerantno nego što mi želimo, to što je to društvo ratoborno, taj rezultat ratobornosti društva imate zapravo u medijima koji su se okrenuli tržištu. Podsjećam: jedan urednik jednog medija svog sugovornika progla-si silovateljem vlastite tetke. Nakon toga vi, zapravo, nemate više mogućnost bilo kakvog razgovora o bilo kojem obliku gradnje društvene zajednice. Naravno da meni sad ovaj silovatelj tetke postaje simpatičan, drag, jer je njegova građanska ličnost ugrožena, ali se postavlja ozbiljno pitanje da li ovi mediji zastupa-ju bilo kakvu ideološku, bilo kakvu kulturalnu, bilo kakvu etičku poziciju osim jedne potrebe – potrebe za kolektivnim presamićivanjem nad onim što je meni najgore, nad igrom kolektivnim traumama i kolektivnim emocijama. Učesnici polemičke scene nužno su, onda, dovedeni u poziciju da koriste ratoborni jezik. Ne možete onda ne odgovoriti na taj ratoborni jezik! E sad, ako je pokretanje pi-tanja u ovom društvu opasno, onda možete odabrati dvije uloge: a) da govorite tako da vas *ceo svet razume*, i b) da govorite tako da vas *ceo svet razume*, što znači da počnete biti trubaduri određenih koncepata kulturnog identiteta vlastite nacije. U mom pokušaju da odbranim polemiku leži još jedan argument, ali taj izraz takvog polemičkog stanja u nas nije zapravo direktno izraz nemoći bosan-skohercegovačkog društva da se konstituiraju.

Zdravko Grebo:

Enver nas je već uveo u nešto što smo i očekivali, a to je da konkretno govo-rimo o stanju polemičke kulture u ovoj zajednici i ja također, u vlastito ime i u ime organizatora, imam jednu sumnju. Ako sam dobro shvatio Envera, namjera nam uopšte nije bila da se stvara nekakva atmosfera u kojoj ćemo reći: haj'mo ljudi zarad nekakve idilične slike o onome u čemu živimo, haj'mo zaboraviti da različito mislimo. Naprotiv! Namjera jeste mali paradoks u formulaciji teme za večerašnji razgovor – kultura ili nekultura dijaloga ili polemike – u tome što se

polemika ohrabruje ili želi činiti prisutnijom u javnom diskursu. S druge strane, zagovaramo, upravo predmnijevajući da su i emotivni, ideološki, kulturološki, religijski naboji toliko ojačali da je surovo sukobljavanje mišljenja jednostavno slika naše intelektualne ali i egzistencijalne realnosti ili postojanja, da se ovdje napravi nekakav ambijent u kojem postoji potreba da se u debati argumenti dovedu do kraja, da se krajnji zaključci iščiste, a umjesto toga se poseže za nepristojnim i neprimjerenim i krajnje neproaktivnim načinima koji spominju očeve, majke, sestre, koprofagiju i slične stvari. Čini mi se da taj prividni paradoks i nije toliko sulud i da tako formulisana tema našeg razgovora ima nekog smisla.

Mirza Huskić, FTV:

Ne vidim puno kolega iz elektronskih medija, ali neću govoriti iz bastiona vlastite redakcije, to bi mi bilo najlakše. S obzirom na to da je Kazaz ovdje provocirao diskusiju, dodirnuo je nešto što se zove medijsko tržište, s jedne strane, i čuli smo uvaženog profesora Vlaisavljevića, koji je govorio o nečemu što je nazvao trećom stranom – ja mislim da je to treća dimenzija. Nije samo Univerzitet ili neovisni intelektualac itd. bedem pomoću kojega se možemo štititi i suprotstavljati se ovim ili onim formama društvenog pritiska, stresa. Hoću da kažem da je to treća dimenzija zato što u tome podrazumijevam niz ljudi koji se bave forumima, bilo kroz tri nivoa vlasti bilo kroz nešto drugo, jer postoje neka rješenja, i institucionalna, a mnogi od njih se fantastično koriste tim pozicijama da se na neki način svrstaju u treću dimenziju. Ja sam silom prilika postao dio jednog medija koji je reduciran na entitet. To je kod nas jedno vrijeme proizvodilo frustraciju prije nekoliko godina. Zaboga, bili smo dio medija koji je negdje tamo iz radijskih dana ranih osamdesetih, to zna profesor Grebo vrlo dobro, pa onda malo kasnije televizije kasnih osamdesetih, početka devedesetih, bio neka vrsta živućeg elektronskog otpora nečemu kao "Haj'mo dostojanstveno demolirat radio-televiziju". Jedan broj ljudi je preživio sve te situacije i mislim da je zadržao neku vrstu nekog živućeg otporničkog odnosa prema svim nasrtajima, kako god da ih definirate. A na kraju smo doživjeli to sakaćenje, tu kastraciju, znači da se nazovemo entitet-skim emiterom, da nam na kraju oduzmu i imovinu; znate svi, mi ovdje nešto radimo, stvaramo, proizvodimo, a neko napravi kuću, neko kupi stan, neko napravi vikendicu itd... Mi smo svi prošli u svojim životima kroz tu kuću neki broj godina i smatrali smo da imamo nešto u toj kući... i onda nam oduzmu i to, naprosto uz pomoć nekakve međunarodne zajednice i strahovitu tišinu intelektualne i ne znam koje sve javnosti, u ovoj istoj državi, u ovom istom društvu – to je bilo nedavno, prije nekih četiri-pet godina. Šta se desi? Isti ti ljudi, živeći od te frekvencije, i dalje rade, vodeći se tržištem i nekakvom pameću koju imaju, kakva je takva je, ali tu tv još uvijek u ovoj državi ljudi najviše gledaju. Znači, ipak sam se vratio u bastion redakcije, jer mi je tako najlakše govoriti s obzirom na to da već prozivate medije, urednike itd. Ja imam nekoliko hiljada dnevnika iza sebe, pa

govorim iz tog iskustva. Svih ovih godina pokušavamo da postavimo upitnom tu treću dimenziju, i prosto smo i zaboravili ovu dimenziju u kojoj evo sad sjedimo, jer je ona tiha, ne čuje se, inertna je i spora. Mi smo znali: subotom u 11 Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, raspored tačno ko gdje sjedi; nedjeljom u 11 Krug 99, Ekonomija, gdje ko sjedi; ponekad profesor Pejanović nešto sazove i tačno znamo gdje ko sjedi. Pomenuću jedan slučaj: međuopćinska konferencija Saveza komunista 1988. u Mostaru; dopisnik poslao izvještaj tonski autobusom (nije bilo linkova), a kaže upotrijebite istu sliku. U međuvremenu otkazana sjednica jer je predsjednik konferencije bio bolestan, novinar nije znao i dobio minus dvadeset posto od plate. Nisam slučajno rekao kasne osamdesete. Imam ovdje pitanje: ako izađem nakon 45 minuta, šta da kažem u kameru ako mi bude dosadno? Nemojte me krivo shvatiti, najiskrenije vam govorim. Znači, dobro da je Kazaz neke stvari započeo, što je rekao da treba polemika. PEN Centar mora postati jedna nezaobilazna karika u javnom mnijenju, dakle, kad vaše četiri rečenice mi dobijemo negdje u redakcijama, to moraju biti četiri rečenice, a ne kao u ovom pozivu koji ste meni poslali stranica i po! Šlajfna i po teksta, to je četiri minute priloga u dnevniku, to je muka živa da se pročita... Nemojte me krivo shvatiti, malo karikiram, namjerno sam zajedljiv, ali trebate i vi dati malo energije u tu treću dimenziju, malo više snage, malo više hrabrosti, na kraju krajeva. Jer neko će mog novinara, kao sinoć, nazvati žutim novinarstvom, čovjek je samo radio svoj posao i išao za uglednim građaninom koji ima uglednu funkciju u ovom društvu i dobio je uglednu ulogu da provede vrlo važan proces, i dozvoli sebi takav jedan odron – ali samo se jedan jedini novinar iz samo jedne jedine redakcije i samo jednog javnog emitera, nijedne komercijalne, usudio da uđe s kamerom i da ide kroz hodnike sudnice i da pita. Neki konformisti će reći: vidi ga, žuta novina; neki drugi će za mog drugog kolegu reći da je ovakav ili onakav zato što postavlja pitanja koja nikome ne odgovaraju.

Eto, ja sam samo postavio nekoliko pitanja i hoću da završim: znači, jesmo javni emiter koji se obara na svaki mogući način. Dok imamo još priliku, u cijeloj toj priči računamo da možda i PEN Centar može, ako se malo trgne iz ove letargije konformizma, da bude odlučniji, malo rječitiji i malo kraći i ubojitiji. Hvala.

Zoran Ilić, FENA:

Ja bih prije svega rekao da se slažem sa kolegom Huskićem, jer smatram da ovaj napad koji je bio ispočetka uperen protiv medija nije opravdan, stoga što prije svega i PEN i Udruženje književnika BiH i bilo koja intelektualna organizacija ovise od medija, a ukoliko se ne poziva medije u pravo vrijeme na događaje, ukoliko se vrši promocija, ukoliko se organizuje određena manifestacija, izložba, a medij nije pozvan, kako onda da određeni medij objavi to? Ja govorim u ime jedne novinske agencije, Federalne novinske agencije FENA. Kada dobijemo

informaciju da je preksinoć u Stocu nešto održano, ako nemamo dopisnika, a niko se od organizatora nije udostojio da na vrijeme obavijesti barem novinsku agenciju, ili određenu televizijsku kuću ili radijsku kuću da se nešto održava, ta informacija nestane netragom zato što se i ne objavi. Profesor Kazaz je govorio o jednom aspektu medija, o polemici, ja ne govorim o polemici, ja govorim o pravovremenoj informaciji kada su dnevni mediji uskraćeni ponekad za kulturološke manifestacije, ali i za određene događaje iz kulture, iz obrazovanja, iz vaših udruga. Nikoga ne interesira ako sutradan ujutro ili prekosutra ujutro dobije informaciju da se nešto desilo. Ja aludiram na to da bude veća komunikacija između medija i određenih organizacija, čak i univerzitetskih centara.

Zdravko Grebo:

Žuto, političko ili akademsko novinarstvo, znaju da sladostrasno uživaju u tim polemikama kod ljudi koji se povlače, da lično izlože svoj ugled, čaršijski ili bilo kakav drugi, riziku i koji te medije koji to prenose, printane, elektronske itd., drže negdje pod madracem, kao Plejboj prije dvadeset godina, uživaju ali sakrivaju. O tome je bila riječ.

Juraj Martinović:

Mislim da ovaj sto malo previše priča, a volio bih da se prenese dijalog na onu stranu i da nas ne prozivate, da ne moramo ni mi prozivati vas. Izvolite.

Senadin Musabegović:

Sa svim onim što je rekao Ugo Vlasisavljević, mislim, ne samo da se mi slažemo, jer pretpostavljam da bi se složili i oni koji nisu došli, slažemo se da treba poštivati dijalog, norme dijaloga, dostojanstvo dijaloga, mišljenje neistomišljenika, to je neki opšti konsenzus. Ali ostajemo kod jednog problema: šta uraditi kada neko ne pristaje na taj konsenzus, zapravo kada sugovornik ne želi da pristane na dijalog? O tome je rekao Enver nešto. Onda smo potaknuti na neki ratnički impuls – e, tu je sad problem. U našoj sredini uistinu jeste tako: ako neko dostojanstveno odgovori, onda se dostojanstvo i kultura na neki način uvijek doživljavaju kao nekakva nemoć: on je dostojanstven jer nema drugog argumenta, on je pristojan jer tim sakriva svoju vlastitu nemoć... To se koristi kao stalni argument, i mislim da je ovdje to realan problem. To zna i profesor Vlasisavljević: Habermasova ideja konsenzusa je univerzalna ideja, ali realni problem je kako stvoriti dijalog sa onim ko ne želi da ima dijalog? Možda kaže da želi da ima dijalog, ali sve vrijeme ga negira. Zbog toga mislim da je ovo jako dobra ideja da se odrede stvari: spominjanje familije, vrijeđanje toga i toga je nedopustivo, i tako treba reagirati bez ikakvog stava za ili protiv. Nama ta gandijevska pozicija, aristokrat-

ska pozicija da smo mi iznad ovog svijeta pa da kažemo da preziremo sve to i da se povučemo u svoju kulu od slonovače, također ne odgovara, ali treba da se ima neka određena norma koja će precizirati šta se ne smije spominjati. To je, mislim, osnovni problem, jer svi mi ćemo se, ovako normativno, složiti s tim, čak i oni koji nisu s nama, ali ne u kontekstu kada postoji taj ratnički jezik, kada postoji podjela ja i vi, mi i oni. Tu treba upravo naći neki model, jer uvijek je to opasnost: na koji način, kad da se povučemo, kad da reagiramo, kad da ne reagiramo. Znamo, u ratu nismo mogli biti pacifisti, to nam je jasno. Jednostavno, ta mogućnost nije postojala i nije bilo neutralnog stava, morao si se opredijeliti. Dakle, to su neke osnovne stvari o kojima trebamo raspraviti, prema kojima se trebamo odrediti. Šta uraditi ako si žrtva sveopćeg vrijeđanja? Hvala.

Emir Habul, BH Radio 1:

Mislim da smo ovdje malo pobrkali termine. Opšti okvir priče je polemika, ali ovo što se kao ilustracija iznosi, to je više u zoni klevete i tu polemika ne pomaže. Klevetu je regulisao zakon i, evo, do sada je barem četiri stotine slučajeva procesuirano na sudu. Međutim, postavlja se pitanje civilizovanog dijaloga, sve su teme legitimne, iznošenje argumenata itd. Mi na sceni imamo medije koji su opredijeljeni, svrstani, dakle jedan cilj – jedna opcija; zatim imamo anemične medije i nekompetentne medije, ali to je tek dolje, na dnu; na vrhu imamo društvenu scenu. Evo gledam ovdje, u sali, to je većina ljudi koji u Sarajevu javno djeluje, većinom pišu, a često i polemišu, ali i na drugim skupovima kad se i ovaj novinarski esnaf ili profesorski okupi, uglavnom je to skup relativnih istomišljenika. Ja ne bih ovdje branio medije; znamo svi šta ko zastupa i šta je cilj kojeg medija, prije svega printanih, i da smo u trendu tabloidizacije medija. Međutim, imamo i ono što se zove javni servis. Regulatorna agencija stoji čvrsto, što bi se reklo puše iza vrata sa svojim strogim regulama. Ja bih ukazao na jedan drugi problem iz ugla medija u kojem radim. Imamo veliki broj emisija, ali je jako teško u Sarajevu obezbijediti sagovornike za sve ove linije i emisije koje su otvorene i za dijalog i za iznošenje mišljenja, da se brane stavovi itd. Evo neka mi moj profesor od prije trideset godina Grebo pomogne, pošto bolje vidi s ove strane katedre, ja u sali ne vidim nijednog sociologa. Dino još nije profesor, ja mislim na profesore; dvije katedre imamo, i barem dva dekana. Ja ne pamtim za ovih petnaest godina da sam pročitao nešto njihovo. Možda ljudi knjige pišu, ne znam. Uglavnom, problem je što često urednici emisija, vjerovatno je to i u novinama slučaj, ne mogu privesti te ljude od titula, znanja, pameti, školovane, da kažu. Mislim, sve se to vrti oko Lovrenovića jednog i drugog, onda Grebo s vremena na vrijeme, Ugo je tu redovni, itd., tako da se javlja taj problem, prije svega univerziteta kao jedne – ne znam da li će biti prejaka riječ – u cjelini neangažovane zajednice. Pada mi na pamet još jedna stvar, što bi nama iz medija trebalo da nas na neki način prosvijetli. Evo, prisustvovao sam na bezbroj promocija, imao sam

u rukama razne knjige, sve su to neki rituali: uglavnom se daju aplauzi, pišu se pozitivne recenzije, nema kritičkog dijaloga. Evo vidim ovaj časopis Status. Du-bravko je napisao jedan polemički tekst; u polemici sa jednim našim uvažanim akademikom, tekst je dug nekih pedesetak kartica, oko bosanskih mitova. Priča je aktuelna. Bojim se da neće uslijediti pisani odgovor, kao što je nekad u Oku bilo kasnih sedamdesetih godina, Babić i Matvejević i ona ekipa Beograd-Zagreb, kad su se pisali kraći sastavi od tridesetak kartica, ali na jednom akademskom nivou. Dakle, od medija ne treba puno očekivati; ipak su oni na neki način sredstvo, ali se očekuje prije svega od univerzitetske zajednice i od ovog esnafa pisaca da utvrde neke standarde. Ovdje nema ni rješenja ni recepta osim ovih univerzalnih normi: znamo šta bi trebalo da sadrži polemika, šta je njen sadržaj, društveni značaj itd. Vi treba da prokrčite put, a mi ćemo ići za vama pa poturati mikrofon.

Juraj Martinović:

Mislim da nema razloga da ovo ide na neku konfrontaciju između medija i nas ili univerzitetske zajednice. Mislim da smo svi u istom loncu i u krajnjoj liniji jedni o drugim ovisimo. Ja znam, isto tako, da mediji biraju intelektualce, kao što intelektualci biraju medije, pod ovim intelektualce najšire shvaćeno, od sociologa do fizičara.

Muharem Bazdulj:

Hadžem je otvorio svoje izlaganje jednim vicom iz socijalističkog doba, pa bih i ja nadovezao na to. To je meni jako drag vic i mislim da je vrlo uklopiv u ovo što danas govorimo. To je vic da je neko provincijsko pozorište u Jugoslaviji igralo predstavu "Snježana i tri patuljka" i neko je od roditelja došao i pitao kako tri patuljka, a direktor je odgovorio – nemamo kadrova! Stvar je sljedeća: pratili smo svi ovdje, u proteklih četiri-pet godina bilo je u SAD nekoliko novinskih skandala koji su imali istu potku. Naime, neki novinar bi izmislio sagovornika, izmislio priču i poturio to kao veliku senzaciju, a bilo je toga čak i u nekim najuglednijim medijima kao što je *New York Times*. Međutim, indikativan je slučaj koji se desio u časopisu koji se zove *New York Republic*, koji je jedini časopis koji se unosi, kažu, u avion američkog predsjednika, i o tom je slučaju snimljen i film. Film je vrlo zanimljiv: osnovna priča je u ovom našem kontekstu manje bitna, bitnije je vidjeti kako funkcioniše ta redakcija. Ta redakcija ima dvije osobe, koje su poslije glavnog urednika najvažnije (u našim novinama nigdje ne postoje te dvije osobe), dakle jedna čita tekst da vidi je li utuživ, a druga osoba čita tekst da vidi postoje li faktografske greške. Znači, ako ste kolumnista, novinar, i predali ste neki tekst, taj neko je u redakciji pročitao tekst i vidio da li je utuživo reći neko-me nešto. Aludirati na njegovu porodicu, aludirati na privatni život, kako reče

profesor Vlasisavljević, utuživo je, i to se automatski križa markerom i to ne ide u štampu. Mislim da je također važno, a što ovdje nije potencirano, to su dijelovi iste priče, ista je stvar s materijalnim greškama; nemojmo se lagati, ja koji to ne radim profesionalno, svaki dan – ne svake sedmice – nailazim na očajne materijalne greške u svim našim medijima, i to je s jedne strane također uvredljivo, jer se postavljaju lažne vrijednosti i lažni kreatori tih vrijednosti. I treća stvar, tu bih se nadovezao na ono što je profesor Grebo rekao, mi ne smijemo, koliko god to apsurdno zvučalo, amnestirati kompletnu javnost. Nisam ni očekivao da ću se danas javiti za riječ, ali kako me je isprovociralo, ja sam prepisao jedan citat koji je meni jako drag. To je prije sto šezdeset i dvije godine napisao jedan Danac, zvao se Seren Kjerkegor. Tako se njemu desilo. Dakle, u tadašnjem provincijskom Kopenhagenu, jednom tada nepoznatom čovjeku koji je tek poslije pedeset do stotinu godina postao možda i centralna ličnost devetnaestog vijeka kad je riječ o društvenim naukama; njega su tadašnje novine napale na način na koji se danas napadaju neki ljudi, uostalom i ovdje prisutni. Ja ću ovdje dva njegova citata pročitati, pazite ovo je napisano prije 162 godine, 1844. Kaže on: "Zaista, kada bi štampa, poput onih koji se bave drugim zanatima, morala da istakne svoj naptis, onda bi na njemu pisalo: Ovdje se demoralisu ljudi u najkraćem roku u najvećim razmjerama za najjeftiniju cijenu."

Profesor Vlasisavljević je takođe na početku rekao da mi na jedan perverznan način uživamo sada u slobodi štampe. A ovo je možda i najcitiraniji Sartrov iskaz: o nemanju slobode bez odgovornosti. Dakle, koliko god ta dogma o slobodi štampe bila važna, mislim da je i ovo važno, i koliko god ovaj Kjerkegorov iskaz bio važan nekom od nas koji tu slobodu štampe uzdižu u dogmu, treba i o njemu razmisliti. Kaže Kjerkegor: "Ako bih ja pisao zakon o štampi, dobro bih znao šta da uradim kad je riječ o novinama, i kupci bi morali obavezno da snose dio odgovornosti; kupac jednog lista je i sam suštinski kriv. Trebalo bi, dakle, zajedno sa izdavačem i čitaoce kazniti novčanim kaznama, jer zločin se ne sastoji samo u tome što jedan izgovara laž i onda je štampa, već se zločin sastoji u svom širenju; on se povećava sa brojem kupaca. Od sada ne bi trebalo dozvoliti anonimnu kupnju novina. Imena kupaca svakog lista moraju se javno štampati, i što je više kupaca, to je veća novčana kazna." Hvala.

Strajo Krsmanović:

Polemička forma kritičkog mišljenja je legitimna forma koju valjda nije niko ni došao osporavati. Ono što nas zabrinjava je činjenica da, budući živimo, kako Hadžem s pravom reče, u bolesnom društvu, imamo prostituisanje kritičkog mišljenja kroz, između ostalog, i aktuelne polemike, i to je ono što sve dobronamjerne ljude u ovoj državi, intelektualce, zabrinjava, i to je ono što nas je valjda večeras i okupilo u ovom broju, koliko velikom ili malom nije važno. Dakle, mi

moramo tražiti način kako bismo stvarali slobodno društvo. Budući da smo imali tu situaciju prelaska iz zatvorenog u otvoreno društvo, oslobodili mišljenje do granica koje su se u svakom slučaju vulgarizirale, to je problem. Dakle, ne mislim da ima previše slobode, ali ima vulgarizovanja na način kako je Ugo pomenuo, ima uplitanja privatnosti u javno mišljenje. Dakle, to je ono što je briga. Međutim, ima i nešto drugo: danas moramo da se upitamo do koje mjere smo mi bolesno društvo i do koje mjere mi imamo javne aktore koji ugrožavaju zdravlje društva. Ja ću samo pomenuti situaciju da je krajem osamdesetih godina član Udruženja književnika bio čovjek koji je prije nego je uzeo topove u ruke počeo da nas bombarduje verbalnom artiljerijom. Da li je takav čovjek zaslužio uglednu kulturnu polemiku za kakvu pledira, na primjer, Ugo u svom uvodnom tekstu? Dakle, postoje istorijske situacije i sad je pitanje da li još imamo takvu situaciju, u kojoj neki ljudi ne zaslužuju argumentovanu polemiku nego nešto drugo? Ja ću vrlo otvoreno reći, sjećamo se danas svi, da je u to doba govorio Senad Avdić: "Otpor stoko, postavljaju vam topove oko Sarajeva!" Kakvi argumenti, kakva polemika, kakvo što; nije jedini, nadam se, ali evo sjetio sam se toga. Sad je zapravo važno pitanje: da li mi danas imamo takve aktore društvene stvarnosti, intelektualne i svake druge, koji zaslužuju sličan odgovor kao što je bio taj? Tu se mi vrtimo. Zato mi, računajući da ima ili nema takvih, otvaramo mogućnost, otvaramo prostor da kroz javne istupe i medijske i svake druge etiketiramo, pljujemo, bombardujemo, imajući alibi u tome da nam se možda opet uvlači neko takav, pa ćemo biti ponovo smiješni kao što smo u tom momentu u neku ruku bili smiješni. To je pitanje na koje sam htio skrenuti pažnju. Dakle, niko nije protiv; naša je briga kako izgraditi kritičko mišljenje koje je zdravo, koje podrazumijeva zdravo društvo. Da li do zdravog društva dolazimo i kroz kritičko mišljenje? Svakako da, jer niko nam zdravo društvo neće pokloniti s neba, neće nacrtati, nemamo ni tu sreću da baš imamo političare vizionare koji bi to mogli povući malo ozbiljnije i odgovornije nego što to rade ovi naši, i to je sad to u čemu se mi vrtimo: zašto imamo tako kritičko mišljenje koje imamo? Ponavljam: ono je, prema mom mišljenju, u velikoj mjeri prostituisanje kritičkog mišljenja, to je ključni problem. Hvala.

Zdravko Grebo:

Evo, Seno je otvorio tu priču. Naravno, po hiljaditi put naravno, nikom ne pada napamet da stvara sad nekakva pravila prema kojima će se igrati u ovoj polemici, pogotovu u socijalno-političkom ozračju u kojem živimo. Niko nije protiv polemike, niko nije optužen, da mazohistički insistiram na tome. Govorim ovo kao repliku na primisao da je ovo suđenje medijima, a još hoću da kažem dvije stvari: Kazaz je to pokrenuo, a on je ujedno primjer iz herbarijuma, u čemu je dodatni problem. Naravno, ljude ne možete spriječiti da ratuju, da žele zaista da se napiju krvi svog protivnika – u redu, nema problema. Međutim, kako

stvari stoje, mnoge stvari se unaprijed etiketiraju kao politički diskurs. Evo, jedna nedavno izašla knjiga je na taj način traumatizovala aktere, recimo aktuelne debate o konsocijaciji. Ta debata se odmah prebacuje na drugi nivo, u kojem se ljudi koji zastupaju argumente kojima vjeruju svrstavaju nacionalno, i to je neodgovoran način ponašanja i neodgovoran način polemisanja. Ili oni koji žele da lijepo izgledaju svojoj ženi, porodici, komšiluku, taksistima i pijaci, ili da u svom ogledalu prepoznaju odgovornog intelektualca, vjerovatno imaju unaprijed zadatak da je njihov prvenstveni zadatak da "opale" svoje. Dakle, nepristojno je, bez obzira šta mislili, da čovjeku s kojim polemishete, bio on pripadnik iste nacije ili iste religijske skupine, ali je u krivu, nije vaše da to kažete nego očekujete da to kaže neko od njegovih. I onda se cijela stvar, koja nije sasvim bezopasna u jednoj poprilično opasnoj atmosferi, atmosferi opasnog života u kome živimo, prebacuje na sasvim drugi teren, koji može potencijalno voditi apsolutno katastrofičnim posljedicama.

Enver Kazaz (replika):

Jesam primjer iz herbarija, priznajem. Mi kad smo pričali o konsocijaciji, dijalogizirali o konsocijaciji, ni jednog trenutka u tom našem dijalogu nije bilo argumenta *ad hominem*. Cijela ta priča poslije postaje, od onih koji nisu učesnici tog dijaloga, priča u kojoj sam ja: 1) eventualno službenik CIA-e (volio bih da jesam, to je dobra lova); 2) u kojoj sam ja Hrvat i radim direktno za Tuđmana, i onda imate upravo to prebacivanje polemike na argumente koji su čisto politikantski, ideološki, nacionalni i vrijeđaju. Sad da vas pitam: ako dođete u situaciju da ste na taj način napadnuti, imate dvije mogućnosti. Jedna je da prešutite. Druga mogućnost, ako sam ja Hrvat (nejasno), šta ćemo sad s tim?

Zvonimir Radeljković:

Htio sam kazati da je nekoliko mojih predgovornika pominjalo, u pozitivnom ili u negativnom smislu, nekakva pravila, nekakve regule, koje bi ocjenjivale je li neko prekršio standarde pristojnosti u polemici ili nije. Ja mislim da nam takva pravila ne trebaju, jer su ona izriješkom napisana u Statutu PEN-a, koji je izveden iz Međunarodne povelje. Ja sam to danas pogledao, razmišljajući o tome o čemu bi trebalo govoriti večeras. Ono što je jedino potrebno je intelektualna hrabrost članova PEN-a da sankcionišu i meni se čini da je to jednostavno: nakon prva dva slučaja postojaće oprez. Hvala.

Zdravko Grebo:

Podsjećam da imate na stolicama Izjavu osnivača PEN-a BiH; prema tome, to je apsolutno u krajnjoj liniji čak i korak dalje. Mislim da smo Ivan Lovrenović i

ja i ne znam ko još, Sud časti u PEN-u, i ne pada nam na pamet da koristimo svoje ovlasti, da sankcionišemo članove PEN-a ako prekorače ili ako nije neophodno. Druga bitna napomena jeste da smo od ljudi koji nisu večeras prisutni ovdje, mislim na PEN, optuženi da sve ovo organizujemo kako bismo branili jednog a optuživali drugog, što apsolutno nije tačno. Prema tome, haj' mo dalje.

Vildana Selimbegović, *Dani*:

Ja sam..., znači, jedna od potencijalno okrivljenih, pošto se na stranicama magazina koji uređujem vrlo često objavljuju polemike. Ja sam, moram priznati, večeras od ovog skupa očekivala o ovom nešto konkretniji dijalog. Imam jedan prijedlog, i mislim da bi to za medijsku zajednicu, a i za PEN Centar, a i kulturu dijaloga, poprilično pomoglo. U tekstu Ivana Lovrenovića koji je objavljen u današnjem broju trebalo je da se vidi da je ovo citat iz knjige akademika Muhameda Filipovića: "Zamislite, urađena je Antologija hrvatske književnosti od petnaestog stoljeća naovamo. Ma, otkud, kako, nek mi neko dokaže da su ikakvi Hrvati u Bosni postojali prije 19. stoljeća?!"

Moj prijedlog je sljedeći: mediji imaju svoju ulogu, i pisci, intelektualci i profesori imaju svoju ulogu. Ja mislim da nema nikakve potrebe da ovom skupu, manje-više istomišljenika, objašnjavam šta bi jedan ovakav citat napisan u knjizi potpredsjednika Akademije nauka i umjetnosti BiH u ovoj državi trebalo da znači. Ja vas lijepo pozivam da date svoj prilog na stranicama magazina Dani, a ja ću tu polemiku objaviti onim riječima, onim lijepim biranim riječima koje ćete vi upotrijebiti. Toliko.

Željko Ivanković:

Ja bih htio, ako je moguće, u cijelu ovu priču unijeti samo jedan diskurs za koji mi se čini da do sada nije spomenut, ili ako je spomenut, nije naglašen. Dakle, kompetentnost. Mislim da je Habul spomenuo kad je nabrajao medije da ih ima i nekompetentnih. Ja bih nekompetentnost kao fenomen htio na poseban način istaknuti uz sve ovo što je govoreno o moralnoj ili nemoralnoj, ovoj ili onoj dimenziji, podrazumijevajući da je ona sastavni dio nezdravog društva – govorim tu sintagmu koju smo ovdje najčešće čuli. Ja želim ukazati na kompetentnost zato što nekompetentnost u velikoj mjeri produciraju mediji. Nadam se da se ovo neće shvatiti kao optužba medija, nego kao nešto putem čega se događa sve ovo što je predmet večerašnjeg našeg govora. Šta hoću reći? Hoću reći da mediji upotrebljavaju ili zloupotrebljavaju neke ljude iz vlastitih potreba, pa i o kiseljenju kupusa, i o koridoru Vc, i o historiografiji, o filozofiji imaju potrebu pitati jednog te istog čovjeka, kojeg uz to pretvaraju u nekakvog intelektualnog gurua, ne samo jedne nacije, nego i cijele države. Problem drugi je što nekog od tih gurua potpisuju kao akademika, a on nije akademik. Dakle, trebalo bi znati da do-

pisni član Akademije nije akademik. Trebalo bi znati da nekoga, ako ga pitate da li je pokiselio kupus, ne možete potpisati kao pisca – on je tada obični građanin kojeg ste zatekli na pijaci. Ne može se ili se ne bi smjelo dogoditi da meritum stvari u medijima uređuje čovjek koji kaže: “Malo sam prelistao Pamukovu knjigu, malo sam prelistao, nije trebao dobiti Nobelovu nagradu, a onda sam prelistao druge dvije i mislim da je trebao dobiti.”

Ne bi trebao biti meritum stvari čovjek koji ne da piše da je određen pisac Jergović ili bilo koji napisao lošu knjigu ili dobru knjigu, ili da je napisao knjigu koja se njemu ne sviđa, nego on dijeli savjet kako bi ovaj trebao pisati. Dakle, kompetentnost ili nekompetentnost određenih ljudi u medijima, a onda i određenih medija. Zamislite koja je to kompetentnost kad naš najtiražniji list napiše veliki naslov da je pronađen leš mrtvaca, zaboga leš mrtvaca, pa neće valjda biti leš živog čovjeka!? Dakle, ta vrsta kompetentnosti i nekompetentnosti, a mogao bih vam satima nabrajati tu vrstu pameti naših medija, onda nije nimalo čudno da nekompetentni mediji proizvode onu vrstu zla, zle krvi u polemici. Jer ako imate nekompetentnost, onda ne treba da čudi da se govorite o amidžićima, daidžićima ili ne znam, pederima ili ne znam kome, dakle da se ljudi diskvalificiraju, da se govori o stvarima koje su u najmanju ruku utužive. Ako čovjek još uvijek ima želje, volje, potrebe da se tužaka, takve, jednostavno, nije trebalo pustiti s fakulteta. Takvi su na našim fakultetima, pa i na fakultetima ovdje prisutnih profesora, dobivali diplome, i danas pišu o lešu mrtvaca. Hvala lijepa.

Ivan Lovrenović:

Ja bih prvo htio braniti polemiku bez ikakvih ograda. Polemika je žanr u jednom smislu književni, u drugom smislu i mnogo širi od toga, star je isto toliko koliko je stara i književnost, i tu nema jednostavno šta više da se kaže. Ali ne bi trebalo naš razgovor svesti samo na razgovor o polemici. I Musabegović i Radeljković su istakli dvije važne stvari, ali i one su opet podložne nekakvom problematiziranju. Ja se slažem da je Povelja PEN-a nešto važno na što se čovjek mora i može osloniti, ali ni ona sama opet ne može mnogo pomoći, jer mi nemamo, nažalost, tako strukturirano vlastito društvo, ne mislim društvo u sociološkom smislu nego mislim na PEN. Mi nemamo tako strukturirano društvo koje bi moglo efikasno da provodi, kako rekosmo, sankcije, i onda bi ta stvar na prvom koraku pala u vodu. E sad, šta hoću reći? Polemika bez ikakvih ograda; jedino što se može, o čemu se može i treba možda misliti, to je neka vrsta vedrog fatalizma. Ljudi koji u javnim diskusijama (bile one samo diskusije umivene i civilizirane, bile najdivljačkije polemike), ljudi koji u svemu tome učestvuju imaju svoje razloge. Ti razlozi se nepogrešivo očitavaju u samom tekstu. Tekst je tu presuditelj, tekst je onaj koji govori i o kvalitetu argumenata, tekst je onaj koji govori o čistoti motivacije i o svemu drugom. Ako smo društvo koje se legitimira isključivo i samo

tekstom kao svojom rabotom, to bi moralo na neki način biti – sad ja govorim figurativno pod navodnicima – “presuditelj”. Ja nemam nikakvih iluzija o tome da se moguće zaštititi; nije se moguće zaštititi. Ne bih htio da budem previše ličan, a još manje patetičan; ja sam ušao u javni život polemikom, ta polemika mi se bila obila o glavu dosta drastično, to je bilo jako davno, i bez obzira na sve promjene režima, vlada, sistema, država, ja vam sada mogu vrlo precizno pokazivati i dokazivati da se ništa nije promijenilo. Ugo je govorio o tome kako smo nekad imali ograničenu slobodu govora, to je tačno, i kako sada imamo razgraničenu slobodu govora; ja mislim da mi imamo i dan danji u istom intenzitetu ograničenu slobodu govora, samo drugim mehanizmima. A niko od nas još nije smogao intelektualne lucidnosti, možda i hrabrosti, pa da sjedne, da obnaroduje da govorimo o tome koje vrste ograničenja slobode govora danas imamo. Ja bih jako volio da mi o tome govorimo. One nisu onako izrazite i izričite kao što su bile u komunizmu, ali kažem, tvrdim da su jednako intenzivne i mi njih osjećamo. Sva-ki pojedinac osjeća ta ograničenja. Koja su to ograničenja? Ja sad ne mogu pred vama elaborirati, to ćete razumjeti. Treba sjesti kod kuće pa pisati dovoljno sabrano, rafinirano, suptilno, argumentirano, ali ona su tu: religijska, nacionalna, većinska, manjinska, ovakva-onakva, ograničenja koja osjećaš u svom ambijentu, zavisno od toga kako je ambijent strukturiran, socijalni, nacionalni, religijski itd. To su strašna ograničenja slobode govora. E, sad ja ne govorim o njima ovdje zato da bismo ih ovdje raspravili. Ja samo hoću da to bacim kao temu, da je objektiviramo, da se pojavi pred nama kao tema, jer se ne pojavljuje bez obzira na odnose s medijima i na neodnose. To je, recimo, jedan od tabua i mi svi znamo da je to tabu, e pa taj tabu bi sigurno morao biti recimo jedna od nekih možda prioriternih tema nekih tematskih sesija upravo PEN-a ili ovakvih društava. Dakle, hoću reći ovo: mi ćemo sigurno ići pogrešnim putem ako se bude-mo iscrpljivali u najplemenitijoj namjeri da tražimo model regulacije – naći ga nećemo: ni regulacije, ni sankcije, tog nema. Ima stara dobra naša kasabalijska poslovice koja lijepo kaže: ako ti kažu da si pijan, valjaj se, jer ti drugo ništa ne preostaje. Ali preostaje nešto drugo: preostaje unutarnji motiv, preostaje unutar-nja čistoća. Mene ne može previše zanimati to hoće li me neko u javnosti oblati-ti, hoće li slagati nešto o mojoj familiji, o mom mrtvom ocu, o ovome i onome... to mene može ljudski pogadati, ali mene kao čovjeka koji imam takav habitus i takvu potrebu da posređujem nekih stavove u javnost to ne smije zanimati. Ja jednostavno moram unaprijed pristati na taj rizik i to je sve što se zapravo može o tome reći. Postoji jedan način na koji bi se eventualno moglo govoriti o objektiviranom odnosu prema onima koji u javnoj komunikaciji krše sve ove aksiome koje sadrži povelja PEN-a itd. E, to nešto bi možda moglo biti, recimo, aktivno izražen prezir, ali ja opet pitam ko bi taj prezir izražavao? Grebo je rekao malo-prije PEN ima svoj Sud časti, ali on ne može služiti: kada bi taj Sud časti kao svoj prvi javni nastup izrekao bilo kome bilo kakvu sankciju, sutradan bi on već bio

problematičan do te mjere da bi ga valjalo odmah ukinuti – to je sasvim jasno. Ima još jedna stvar, neću da je prešutim u svim ovim krešivima koja se događaju posljednjih mjeseci, možda godina u javnosti, i koje mi zovemo polemikama. Ima jedan momenat koji mene potresa više od svega, više od bilo koje lične po-godenosti itd. To je nešto što je u javni govor, u javnu komunikaciju provalilo sad, u zadnje vrijeme, što je uvijek prije, bez obzira na politički sistem, bilo na ne-ki način prećutno zabranjeno u ime građanske etikecije, a sad je provalilo. To je jedan govor socijalnog rasizma. I ako bi na nešto adresiralo, kao pojedinac i kao društvo, nekakvu esnafsku najžešću primjedbu, to je to. To je ono kada se u ime ne znam čega ljude u zemlju crnu utjerava po kriteriju porijekla sa sela, seljak, brđanin itd. itd. To je naprosto tako, ja vas pozivam da se sjetite da li se ikad ta-ko moglo govoriti u javnosti. Ja mislim da nije. Sad može, i to je nešto što ja mi-islam da na najstrašnji način zapravo kompromitira i dezavuiru cijelu našu kultu-ru javne komunikacije, opću kulturu sredine itd. Evo, recimo, to je jedna od te-ma koju bih volio vidjeti negdje onako dobro postavljenu u nekoj drugoj dobro vođenoj diskusiji. Hvala

Eldin Karić, *Start:*

Ja bih se prije svega malo osvrnuo na ono što je Željko govorio, da mediji proizvode zlo. Ako se zadržimo u ovom kontekstu polemike, onda ne možemo priznati da su mediji ti koji proizvode zlo, nego su to akteri polemika i rječnik koji oni u tome koriste. I odmah bih rekao da kvalitet polemike govori najviše o lju-dima koji u tome učestvuju, znači o sudionicima tih polemika. Ono što bih ja da ovdje posebno istaknem jeste problem što je javna riječ u velikoj krizi, snaga ja-vne riječi. Mislim da je to jedan od velikih problema, jer ovo o čemu mi govori-mo, polemike i to što se izgovori i što se napiše u polemikama, mislim da intere-suje jako mali krug ljudi, prije svega one koji u tom učestvuju i eventualno krug intelektualaca. Šira javnost poprilično je nezainteresovana za to. I to je otprilike ono što je Bazdulj govorio zašto u Americi postoje ova dva čovjeka: oni štite me-dij tako da snaga vijesti, snaga informacije koju daje taj medij, na taj način zadrž-a kvalitet medija i omogućuje konzumentima da što bolje, sa što većim procen-tom istinitosti prihvataju te informacije. Onda bih se osvrnuo na ono što je rekao Ivan – prezir. Ne treba da taj prezir izražava PEN nego krajnji konzument, onaj kome su te informacije upućene, ili eventualno neke stvari koje su saopštene, a to je šira javnost. Jer, na kraju krajeva, sve to što se govori, govori se da bi se ta mi-sao ili ideja prenijeli nekom širem krugu ljudi nego što, na primjer, sjedi ovdje. Znači, prezir javnosti mora da postoji, a on postoji samim tim što postoji kriza ja-vne riječi, snage javne riječi: ljudi sve manje vjeruju medijima, sve manje vjeruju intelektualcima, koji govore u svoje ime ili u ime nekih krugova ljudi. Hvala

Juraj Martinović:

Ja se nadam da neću biti dug, ali pomenuo je Ivan, a o tome sam razmišljao, čak sam i nešto slično rekao kad su me intervjuirali prije početka ovog susreta. Polemiku treba posmatrati kao žanr, i to odmah bismo mogli govoriti o nekoj tipologiji polemike. Tu bih naveo dva primjera. Jedan je ono što je spomenula Vildana o izjavi, odnosno o onom što je napisao Muhameda Filipović, da nema Hrvata. To za mene nije literarna polemika, to je odnosno polazište za naučnu polemiku, bez obzira koliko stav mogao biti nenaučan, ali se može argumentirati vrlo jednostavno, da se prije devetnaestog vijeka ne može govoriti o nacijama u današnjem smislu: ako se dovode u pitanje Hrvati, naravno po istoj logici su dovedeni u pitanje i Srbi i Bošnjaci muslimani i sve to skupa, to je drugačiji kontekst i iz toga se ne može izvoditi zaključak da jednih nije bilo, a da su drugi cijelo vrijeme tu! Ili su bili svi u tim svim promjenama koje su doživljavali prisutni ili u ovom današnjem smislu nije bilo nikoga, i to je stvar za argumentaciju koju, čini mi se, ne bi bilo teško dokazati. Drugo je kad je kritika kao literarni žanr, i ona je pisana ne za kompetentnog čitaoca nego za javnost, tu je uvijek bio cilj ismijati protivnika, pokazati mu da je inferioran. I kada se danas govori kako je nekada polemika bila ovakva ili onakva za razliku od današnje, ja bih vas kao književni historičar samo podsjetio, recimo, da u jednoj polemici Matoš naziva Ujevića Huljevićem. To je otprilike nešto što bi se uklopilo i u ovo današnje sasvim jednostavno, i to je pitanje: ako bi se neki kriterij, kao, uveo, to bi bio kriterij da li ima neko duha ili nema, da tu svoju superiornost na jedan literarni način izvede, a da ne ide u igru s imenima ili na vrijeđanje. Vrijeđanje je uvijek znak slabosti, kao što svako literarno djelo više govori, zapravo jedino govori o svom autoru, a ne o onome o čemu on piše; tako i u polemici, kada neko pređe na ova prizemna vrijeđanja, onda je to zapravo legitimacija njega samog, a to za nas ne znači, naravno, nikakvu istinu o onome o kome on piše. Drugo je ako on njega kao duhovitiji i intelektualniji uspije napraviti smiješnim na osnovu nekih njegovih stavova. Ono što mi se čini posebno sada opasnim, to je Enver sada pomenuo, jeste što se na osnovu ove polemike, koja je uvijek *ad hominem* kada je riječ o literarnoj polemici, ne trebamo zavaravati: mi možemo pričati o tome, zauzimati stavove i principe. Jednostavno, biće polemičara kao što ima i lirskih pjesnika koji bez polemike ne mogu, neki su ovdje i prisutni, i mislim da će se tu svi složiti. Druga je stvar koliko će oni biti uspješni, a kažem: kriterij će biti uvijek koliko će on dokazati superiornost svoga duha, a ne koliko će izvrijeđati protivnika. Međutim, problem je kod nas kada se prelazi s polemike *ad hominem* na naš kontekst, koji je po pravilu nacionalni, koji sad govori zapravo o kontekstu u kojem se polemika vodi, jer zna se: najbolje ćemo diskvalificirati, ušutkati protivnika ukoliko to dovedemo u nacionalni kontekst. Maloprije je Enver rekao da je optužen da je Hrvat. Ne znam zašto bi to bilo tako strašno, ali eto to se negdje smatra uvredljivim. Ili, recimo, kada jedan inače vrlo dobar novinar, kolumnista u Oslobođenju, kojeg rado čitam, povodom one

nesretne visoke piramide napiše kako je negiranje piramide dovođenje u pitanje bošnjačkog identiteta i, naravno, samim tim se polemika zaključuje, jer kako ćete vi sada bilo kakav naučni argument, bilo kakav drugi argument upotrijebiti ako unaprijed znate da je to protiv bošnjačkog identiteta? E, tu postoji ta opasnost, ali ona nam ne govori samo o polemičarima nego o našem društvu, i ne može polemika biti – i ne samo polemika nego bilo koja kulturna djelatnost – drugačija od naše društvene stvarnosti. Dok mi imamo primitivno društvo, društvo koje je primitivna javnost, primitivnu čitalačku publiku, primitivne gledaoce televizije koji su još uvijek vezani za svoj nacionalni identitet kao nešto što im je strašno ugroženo i što treba po svaku cijenu braniti, mi ćemo imati polemičara koji će igrati na tu kartu; on bi bio i glup kad ne bi iskoristio ono što mu se pruža! Prema tome, naravno, dijelim potpuno pesimizam Ivanov, da mi tu ništa ne možemo, odnosno da možemo samo pričati o tome, jer čini mi se da ta priča na neki način može pomoći, ali u jednom vrlo dugom periodu i ukoliko budemo imali podršku medija, ukoliko mediji budu ozbiljno tome pristupali, ukoliko sami budu malo strožiji i vodili neku, zašto ne reći, cenzuru, pa izbjegavali ono što bi bilo utuživo, a kod nas hvala Bogu ništa nije utuživo. Konačno, koliki su političari prozvani s argumentima da su lopovi, pa im ništa nije bilo? Kako bi se onda nekom intelektualcu nešto moglo desiti ako mu se dokaže da je plagijator i da je nekompetentan? Naravno da to ne igra nikakvu ulogu, ali morali bismo svi skupa nastojati da podignemo tu neku kritičku svijest, prije svega sami među sobom, pa u medijima i, eto, recimo u PEN-u, jer smo se skupili ovdje kao PEN, bez ikakvih iluzija da ćemo promijeniti svijet, pogotovo da ćemo promijeniti nekog pojedinca koji će i dalje polemizirati kako zna i umije, sve dok se ne bude suočio s neakvom kritičkom sviješću da sam osjeti kako je to njegovo neoportuno, da tako kažem. Naravno da će se to desiti u nekoj prilično dalekoj budućnosti. Prema tome, možemo očekivati da će se polemike i dalje voditi onakve kakve se vode. Mediji tu više mogu da naprave nego mi. Toliko, hvala.

Ugo Vlasisavljević:

Je li moguće da je zaključak da članstvo PEN-a lebdi kao svjetlo? Je li moguće da članstvo PEN-a ipak smatra da se ništa ne može učiniti? Je li moguće da jedino možemo prešutjeti ono što se događa i s eventualnim prijezirom to promatrati? Je li moguće da između prijedloga da imamo čvrste norme unutar PEN-a i čak imamo Sud časti koji bi lako mogao utvrditi gdje je to otišlo izvan svake mjere, i da je polemika žanr koji dopušta argumente *ad hominem*? A tu onda možemo svrstati i klevetu i linč, poziv na linč i ugrožavanje života nekoga ko je protivnik itd... Je li moguće da između te dvije krajnosti apsolutno ne možemo ništa da učinimo? Strajo Krsmanović je u jednom trenutku rekao nešto veoma važno. Desilo nam se pred rat, to smo mogli vidjeti u polemikama, prema tome polemike su indikativne, da se pojavi neprijatelj naroda, države itd. Citiraću tačno taj

izraz koji je upotrijebio, mislim da je vrlo indikativan: “Desiće nam se da nam se uvlači neko takav”. To je veoma važno da li ćemo mi sada sa pacifikacijom polemike dopustiti da nam, eto, tako rovari ko god hoće, neprijatelj naroda, da nam se uvuče neko takav. Argument koji se pojavljuje često u posljednje vrijeme –i ja sam bio izložen takvom argumentu, iako sam učestvovao u javnoj raspravi s argumentima koji su bili otvoreni, i mediji, podrazumijevao sam da se svako može uključiti u tu polemiku – upravo sam pripadao onoj grupi ljudi koji su bili optuženi da su neprijatelji naroda i da rovare protiv države, da su čak gori jer su perfidni, i to se pojavilo u nekoliko časopisa, da su čak gori od otvorenih deklariranih neprijatelja ove zemlje, ove države itd. E, sad argument Straje Krsmanovića je vrlo ozbiljan argument. Zašto? Zato što u izvanrednoj situaciji vi ne možete dopustiti da neko ruši poredak. U izvanrednoj situaciji, kad svaki čas može izbiti rat i kad imaju moćne snage koje ugrožavaju ovu državu, vi ne možete dopustiti da svaki argument bude legitiman i da bude izložen u javnosti. Sloboda govora iza koje PEN mora da stane jeste da svaki argument i svaka rasprava koja je zasnovana na otvorenom argumentu i razmjeni argumenata mora biti dopustiva. Ja sam neki dan spomenuo Arifa Tanovića, koji smatra da je rasprava o konsocijaciji kao svaka druga rasprava ako je argumentativno zasnovana, ako je javna rasprava i ako podrazumijeva mogućnost da se svako u nju uključi legitimno. Sad ja vas pitam: sutra se otvara rasprava i ovdje, u sarajevskom javnom mnijenju, neki filozof, sociolog zastupa da ovu zemlju treba što prije podijeliti i iznosi argumente; u Republici Srpskoj se pojavljuje isto tako sociolog, politički filozof ili ne znam ko, ko smatra da Republiku Srpsku treba odmah ukinuti. Ni jedno ni drugo mnijenje praktično to neće dopustiti. PEN bi morao stati u odbranu i jednog i drugog učesnika u javnom dijalogu, i to mora biti obaveza PEN-a. Svaki argument, svaka otvorena rasprava zasnovana kao javna rasprava mora biti dopuštena, i to sve zemlje koje su nam iznjedrile PEN gaje, njeguju i stoje iza toga. To smo imali i u našoj zemlji sa disidentima, kada su određeni ljudi stali u odbranu slobode govora iako je ta sloboda govora bila ona koja je direktno ugrožavala poredak bivšeg režima. Jesmo li mi izvukli lekcije iz toga? S druge strane, u času kada se čitav poredak tresu i kada uistinu možete imati nekog takvog koji je ubačen ovdje da rovari, moj je odgovor sljedeći: to je paradoks koji treba sasvim ozbiljno uzeti, moguće je da neko rovari, da bude ubačen zato što nije slobodno javno mnijenje, a ne zato što ćemo mi dozvoliti da ono ne bude dovoljno slobodno da ne bi došlo do potresanja poretka. Znači, pustite ih da rovare, samo ih izložite svjetlu i kritičkom sudu. Nemojte šutjeti kad bude javna rasprava o bilo čemu, pa se javljati u nekom drugom mediju, u nekoj drugoj organiziranoj grupi da bi vas proglasili neprijateljem, nego razgovarajte s tim ljudima za koje mislite da su neprijatelji. Jer pazite šta se dešava: svaki loš pisac je neprijatelj naroda. Nećete naći ni u jednoj polemici, otvorenom razgovoru, da je neko proglašen lošim piscem a da nije proglašen neprijateljem naroda i obratno. Svaki nepri-

jatelj naroda, ako je član PEN-a, Društva pisaca i ako nešto piše, on je loš pisac, a to je vrlo indikativno. Hvala.

Ivan Lovrenović:

... Neka PENBiH malo izade iz onih standardiziranih penovskih okvira, zato što smo mi, kako se to lijepo kaže, specifična sredina, i neka se PEN aktivira na jedan dodatni način, a čini mi se da su nam kroz Internet i prostrujali neki prijedlozi ovih dana koji su slični tome, i neka PEN aktivno organizira ne ovakve rasprave, načelne, strašno načelne, nego rasprave tematske. Tematske rasprave, strogo tematske. Ne da se skupimo pa da pričamo, nego: izvolite kolege, imamo temu tu i tu, slažete se, tada i tada, idemo tu temu raspraviti, a te teme neka budu sve bolnija od bolnije – e to je način na koji bi se moglo možda mic po mic doći do nečega o čemu Ugo je govorio maloprije kao o načinu ponašanja, koji bi s jedne strane istjerivao neprijatelja načistac, a s druge strane podizao našu vlastitu energiju i kulturu komunikacije.

Ferida Duraković:

Mislim da smo zaboravili jednu vrlo važnu stvar u vezi s Poveljom PEN-a. Ja kad sam gledala Povelju PEN-a meni se u engleskom jeziku pojavila jedna vrlo važna stvar, i inače kad govorim o intelektualnom, političkom engleskom jeziku, mislim da se u našim prevodima to prevodi smiješno, to je riječ koju mi svi sigurno znamo: *self-restraint*. Ja ne znam tačno kako bih tu riječ prevela: samokontrola, samosuzdržavanje, više kontrole u odnosu na drugoga, itd. suzdržavanje... Svi znamo tu riječ, a možemo da je prevedemo na razne načine. Zašto ovo govorim? U polemici koja se pojavi u našim nezavisnim novinama, sedmičnicima, ovako ima jedna stvar: jedan polemičar, uopšte nije važno koji je kvalitet polemike, ovako otprilike kaže: Sve dok nisam vidio tog i tog, mislio sam da je pametniji, ali kad sam ga vidio, meni je bilo jasno šta je. Ovaj drugi odgovara: Sve dok mu nisam čuo kćer kako svira na fagotu, mislio sam da je on... nešto i nešto. To je najstrašnija stvar koju mogu da pročitam u našim javnim polemikama. To je toliko nisko, toliko nepotrebno i toliko cirkuzanerski da ja ovdje nemam šta da tražim. Šta hoću? Hoću neku vrstu argumentovane naučne diskusije, ili malo viši nivo pristojnosti. Zašto govorim *self-restraint*? Ta riječ je u Međunarodnoj povelji PEN-a jedna od temeljnih riječi. *Self-restraint* postoji kao ono što ti sam sebi zadaješ u polemici i to tražiš od drugih ljudi. Hvala lijepo.

Muharem Bazdulj:

Ima prevod za tu riječ, možda nije na bosanski, ali jeste na crnogorski: to je Marko Miljanov rekao još prije, znače Marko Vešović koliko godina – čojstvo, ju-

naštvo. Primjer junaštva je kad braniš sebe od drugih, čojstvo je kad braniš druge od sebe, to je to.

Enver Kazaz:

Ja mislim da je strašno važno, umjesto ovakvog razgovora o polemikama, gdje ćemo mi fino da branimo neka naša građanska dostojanstva itd., da PEN pokrene sljedeću temu: Analiza, i to dubinska analiza polemika u postratnoj Bosni i Hercegovini, i da onda ispitamo tematski nivo, ideološki nivo, sociološki nivo, kulturološku pozadinu tih polemika, i onda ćemo doći do ovoga: da je vrlo lako napisati danas da ne postoji zapravo hrvatska književnost od XV ili bilo kojeg stoljeća; naime, ja mislim da polemike odražavaju simbolički imaginarij beznačajne tranzicijske Bosne i Hercegovine, i mislim da one pokazuju kako ovo društvo postaje netolerantno prema svakoj vrsti manjinskog kolektivnog identiteta. U konačnici, rezultat polemika možete vidjeti u rodnim listovima, u porodištima, i možete vidjeti u prvim razredima osnovne škole, u činjenicama da su naša društva postala totalitarno mononacionalna, a ako zatvorimo oči pred tim historijatom polemika, možemo konstatirati da je bolesno društvo, ali na koji način je to društvo bolesno? Kako smo proizveli bolesno društvo? A ko ga je proizveo? Itd. Iz tog apstraktnog govora, iz tog uljuđenog govora zapravo ćemo preko polemika utvrditi socijalnu konfiguraciju, sociološku konfiguraciju tranzicijske Bosne i Hercegovine. Ja mislim da tema nije neozbiljna, da je jednostavno zaključimo na ovaj način.

Ugo Vlasisavljević:

Treba reći na kraju da će PEN uistinu organizirati jednom mjesečno razgovore o temama o kojima je upravo bilo riječi, dakle, o temama koje se neposredno inherentno tiču književnog, kulturnog rada, a sa političkom dimenzijom, i to će biti teme poput Kraj književne kritike, poput Pisac koji piše za narod ili kao subjekt naroda, poput Neprijatelj naroda u književnosti itd. itd. Mislim da će se PEN upravo artikulirati na ovaj javan politički način, da će sebe prvi put socijalizirati, ali ne kao istomišljenici nego u ovim javnim debatama kao u forumu. Naći ćete to u Povelji PEN-a kao zajedništvo koje treba PEN da gradi. Hvala.

VJERSKE ZAJEDNICE I SLOBODA GOVORA

Moderator:

– Zdravko Grebo, profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu

Uvodničari:

– Vanja Jovanović, jerej Stare pravoslavne crkve u Sarajevu

– Mensur Karadža, pravnik Rijasetu Islamske zajednice u BiH

– Pero Sudar, tajnik Vrhbosanske nadbiskupije

– Ugo Vlasisavljević, predsjednik PEN Centra BiH

Gradska galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, četvrtak, 1. mart 2007. godine

Ugo Vlasisavljević:

Dozvolite da otvorim ovaj naš okrugli sto o vjerskim zajednicama i slobodi govora i da vas pozdravim. Drago mi je da ste došli, da ste našli vremena da se pridružite našem javnom, otvorenom razgovoru koji organizira PEN Centar BiH o temi Vjerske zajednice i sloboda govora. Reći ću samo par riječi zašto nas je ona okupila. Prvo, zašto PEN? Prvi razlog je što je u samoj misiji asocijacije pisaca, poeta, esejista, romanopisaca, izdavača, ljudi koji pišu, koji su u širem smislu shvaćeni kao pisci, jedna od glavnih stavki u njihovom osnivačkom aktu sloboda govora. Nemamo dovoljno iskustva da povezujemo pisanje i slobodu govora. Pisanje i slobodu govora povezujemo na negativan način, kao nemogućnost pisanja, kao jedno iskustvo prikraćene slobode u pisanju, a onda i u širem smislu kao prikraćeno iskustvo javnog djelovanja. Međutim, PEN Centar u Bosni i Hercegovini se osniva tek sa procesima demokratizacije i on ovu misiju treba da shvati na drugi način. Osim djelovanja za one koji su spriječeni u slobodi govora, PEN Centar BiH, kao i svaki PEN centar diljem svijeta, gotovo svakodnevno

ima mogućnost da sazna o prikraćenim slobodama nekog pisca u nekom režimu, u nekom posebnom državnom političkom pravnom kontekstu; nerijetko potpisujemo peticije kao pojedinci, kao članovi Centra, kao članovi svjetskog PEN Centra, itd. Osim toga, prva stavka u osnivačkom aktu PEN Centra glasi da se mi trebamo zalagati kao pisci za slobodu govora, za upražnjavanje slobode govora; drugim riječima, ne onog časa kada je ona uskraćena nego od onoga časa kada bi ona trebala da bude ustanovljena i omogućena. PEN Centar u tom pozitivnom okretanju prema slobodi govora praktično čini prve korake, i sam treba da iskuša šta znači boriti se za slobodu govora a ne biti državna institucija, državni organ, ne biti partijski organ, ne biti politički organ. Dakle, ovdje je mjesto PEN Centra, kada je riječ o slobodi govora, rekao bih središnje mjesto, ili mjesto na osnovu kojeg je on zadužen kao nevladina organizacija, u isto vrijeme planetarna ili svjetska organizacija, da promiče slobodu govora, da je utemeljuje i da je osigurava.

Druga tema koja se ovdje nameće, koja je ovdje povezana sa slobodom govora i koja se na prvi pogled čini, osim ovog pozitivnog shvaćanja slobode govora, još dalje od PEN-a, jesu vjerske zajednice. Pitanje koje lebdi na jedan neuobičajen način, jer nemamo dovoljno iskustava za ovu pozitivnu tradiciju oko slobode govora, šta će PEN da radi u kontekstu vjerskih zajednica i njihove unutarne, vlastite djelatnosti u određenim vlastitim institucijama, vlastitim hijerarhijskim formacijama, vlastitim kanonima, vlastitim vrijednostima itd. Odgovor na to pitanje je sloboda govora. Postoje skraćene, sužene, posebne, specifične javnosti; takve su javnosti upravo javnosti vjerskih institucija. Imamo jedno naslijeđe da je za nas javnost jedna, da sve obuhvata i da je vezana uz državu. Pluralizam je nešto što PEN Centar opet treba da brani svojom snagom, a sastoji se u tome da treba priznati taj pluralizam javnosti, pluralizam kanona, institucija, vrijednosti itd., i u isto vrijeme imati neku tačku unutar koje upravo legitiman, običan građanin, a pogotovo angažirani intelektualac iz PEN-a, treba da se bori za slobode mimo tih ili unutar tih omeđenih sloboda. U najkraćem, dilema je sljedeća: mi koji organiziramo ovaj skup, a vjerujem ni oni koji su došli da nam se pridruže, dakle svi mi ovdje zajedno ne vjerujem da znamo odgovore na pitanja koja su nam postavljena u okviru ove nove procedure, procesa otvaranja za slobodu govora u ovom pozitivnom smislu riječi. Hoću da kažem, ne znam gdje počinje i prestaje sloboda govora u okviru institucija koje imaju svoje vlastite vrijednosti, na ovako poseban, izražen način, i upisane na jedan način koji je trajan, permanentan, perenijalan ako hoćete, vječan itd. Iskušavati slobodu unutar vjerskih zajednica, a tu postaviti nekog intelektualca koji hoće da sudi o slobodi govora, a postaviti vjerske zajednice u javni prostor i reći: a ko će da brani te vjerske zajednice ako neće one svojom imanentnom logikom? Dakle, tu je sukob između izvanjskog i unutarnjeg, između univerzalnih vrijednosti i univerzalnih vrijednosti koje imaju potpuno partikularna i specifična određenja.

Da budem sasvim jasan. U pozivu je ta dilema otprilike interpretirana na sljedeći način: sloboda govora da, ali i sloboda vjerskim zajednicama da uređuju svoj vlastiti javni prostor, svoje vlastite vrijednosti, svoju komunikaciju, svoje viđenje svijeta. I s druge strane, dokle može ići ta sloboda? Ja sam, evo s nekoliko naznaka mislim dao neki okvir za razgovor koji smatram da je PEN pozvan da organizira a da ne bude naprosto PEN-ov razgovor, i očekujem raspravu iz koje ćemo svi učiti to novo osvajanje slobode. Želim sad da vam predstavim kolegu i profesora kojeg dobro znate, prof. Zdravka Grebu, koji će moderirati ovaj skup i koji će nam predstaviti uvažene predstavnike vjerskih zajednica Bosne i Hercegovine.

Zdravko Grebo:

Hvala, Ugo. Predsjednik PEN Centra upozorio me prošli put, kada smo otvorili ovu seriju debata i razgovora, da sam bio previše pristojan, da sam se izvinjavao *urbi et orbi* svakome ko je tu i nije tu i zašto nije tu. Ja večeras kao moderator ne mislim biti uopšte pristojan. Prvo želim da kažem, mislio sam da je to dužnost mog predsjednika da kaže, da je odziv članova PEN-a na ovaj poziv sramotan. Hvala svima koji ste došli, ali nema ljudi koje smo očekivali; njihov izostanak je znakovit i na prvoj debati i na ovoj, koja ima veoma, veoma fokusiranu temu. Prema tome, nikad više, slično kao jadicovke oko žalosne sudbine zemlje u kojoj živimo, čiju smo političku elitu sami izabrali, ne želim da čujem da se neko požali da nije imao mogućnost da se njegov glas čuje oko ove teme, a vrlo prepoznatljivi su likovi koji su ovim povodom involvirani. Drugo, moj kolega Vlaisavljević je po običaju pristojan čovjek. Prije nego što čujemo uvodna izlaganja naših gostiju večeras, koji će nas uvesti u temu, još jednom da kažem vlastitu interpretaciju večerašnje teme. Nekada davno, kada sam kao skromni član PEN Centra predlagao da o ovome razgovaramo imao sam u vidu, slično kao što je to bio povod i našem prvom razgovoru, vrlo konkretne pojave koje referiraju o ovoj temi. Naime, Ugo Vlaisavljević je to formulisao jednom poprilično teškom dilemom: na koji način jedna asocijacija koja okuplja ljude koje je on pobrojao, pisce, izdavače, književnike itd. uopšte utemeljuje svoju legitimaciju da pokreće temu slobode govora u dva odvojena kruga? Moj povod, moj simbol za večerašnji razgovor, mada je on očigledno *passé*, jer se dešava tri mjeseca nakon stvarnog događaja, jeste slučaj Rešida Hafizovića. Kako ja formulišem tu temu? Čovjek koji je izrekao svoje vlastito mišljenje jeste ujedno i profesor na Fakultetu islamskih nauka, a taj fakultet je sastavni dio Univerziteta u Sarajevu, kojem i sam pripadam. Prema tome, Ugina dilema jeste temeljna i osnov; na koji način ja imam pravo da intervenišem u toj debati, ona je slična i u drugim religijskim zajednicama. Kao građanina, ili kao Zdravka Grebu, da li me se tiču pitanja koja treba da se riješe u okviru Islamske vjerske zajednice i na koji način one referiraju o pitanjima koja se tiču mene kao građanina?

Na koji način neko meni može spriječiti da kažem svoje mišljenje koje je određena individua, pisac, profesor i bilo ko, pokrenuo, a koje očigledno ima javne refleksije? Da kažem: Ne, to se mene ne tiče, neka to čovjek riješi sa svojom religijskom zajednicom? To je moja prva teza koju sam pokušao da definišem mnogo direktnije nego Ugo Vlasisavljević. Moja druga teza glasi ovako: u apsolutno derutnom stanju u kome se nalazi javni diskurs u Bosni i Hercegovini, glas institucionalnih, glas vjerskih zajednica valja propitati iz dva rakursa: prvi je, u čemu se Ugo temeljno slaže, način na koji bismo pristupili tom pitanju gradeći se sekularnim Evropljanima i zabranjujući vjerskim zajednicama da bilo šta kažu o bitnim i temeljnim, javnim ili, banalnije, političkim pitanjima, što je apsolutno neprimjereno. Sa druge strane, glasovi koje čujemo iz tih izvora, koji predstavljaju imprimatur, koji predstavljaju presudu o temeljnim pitanjima ove zemlje, vjerovatno bi ljude, institucije i njihove poglavare morali obavezivati na konsekvence koje normalno proizlaze iz tako izgovorenih riječi. Prema tome, večeras je tema na koji način javni diskurs, uz učešće ili sprečavanje učešća riječi koje dolaze institucionalno iz religijskih zajednica, jeste uopšte legitimni prostor naše debate. Vjerovatno nešto značajnije o ovome svemu mogu reći naši gosti večeras. Predstaviti ću ih redom kako sjede: msgr. Pero Sudar, pomoćni biskup Vrhbosanske nadbiskupije; gospodin Vanja Jovanović, jerej Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, i gospodin Mensur Karadža, rukovodilac Pravne službe Rijaseta Islamske zajednice.

Gospodine Sudar, da li biste bili voljni da nas uvedete u temu, naravno na način na koji Vi to smatrate prigodnim.

Pero Sudar:

Hvala lijepo. Poštovane dame i gospodo, zahvaljujući na pozivu i na sugestiji da svoja izlaganja donesemo napismeno, ja to i činim.

Uvod

Sloboda govora je početak i preduvjet ostvarenju svih drugih sloboda i prava čovjeka, pa ju je i moguće analizirati samo u kontekstu tih prava. Postaje upitno koliko je čovjek još čovjek, ako i kada se pomiri da mu bude uskraćeno pravo izricati svoje misli, jer su mu time zanjekane temeljne odrednice razuma i slobode bez kojih on i ne bi bio čovjek. Naime, čovjek govorom, tom čudesnom, zapravo, božanskom moću na najizričitiji i jedini posve razumljiviji način očituje i pokazuje moć svoga razuma i dar svoje slobode. I nije nimalo čudo da se, upravo, sa slobodom govora rađala i umirala sloboda čovjeka. Stoga je ona bila i ostala važna za svako društvo i sve one kojima je dobro čovjeka na srcu.

Zamoljen sam da bi na ovome Okruglom stolu ukratko predstavio, kako sam razumio, stav Katoličke crkve o ovome važnom pitanju. Rado to činim, u društvu onih koji riječ – pisanu i govorenu – pretvaraju u umjetnost. Umjetnost je kulminacija kulture a kultura nastojanje da se svemu dadne a čovjeku pomogne otkriti, upoznati, zavoljeti i živjeti plemenitiju i smisleniju stranu života. Vjera je dar i poziv čovjeku da prihvati kako je neshvatljiva vrijednost i veličina njega samoga, drugih ljudi i svega stvorenoga izraz i dokaz Božje ljubavi. Zato kultura i vjera, ako i koliko su nepatvorene, i kada to – kao tobože danas - ne bi htjele, različitim putovima, uvijek vode istome cilju.

Biblijski temelj

Kršćanstvo svoj govor o čovjeku temelji na onomu što je Bog rekao o čovjeku i što je priopćio čovjeku. A Božji govor o čovjeku kako ga, snagom vjere, shvaća i prihvaća kršćanstvo, počeo je u praskozorje stvaranja¹. Činjenica da je Bog čovjeka stvorio *na svoju sliku* obvezuje vjernika da prepozna i prizna njegovo neuništivo i neotuđivo dostojanstvo.

Božji govor i ljudska prava

Svrha Božjeg govora, njegove objave koju Crkva prepoznaje i crpi iz Svetog pisma, jest istina. Bog čovjeku objavljuje, otkriva istinu, ne samo o sebi, nego, moglo bi se utemeljeno ustvrditi, prije svega o čovjeku samome. Kao rječit izraz i potvrda ove tvrdnje može poslužiti činjenica da se sedam zapovijedi *Dekaloga* odnosi na čovjeka i njegov odnos s drugim ljudima a samo tri na Boga, tj. čovjekov odnos prema Bogu. *Deset Božjih zapovijedi*, koje je Bog dao Mojsiju², mogu s pravom biti shvaćene, tumačene i prihvaćene kao temelj i nukleus ljudskih prava.³ One će za kršćane u *Evandjelju*⁴ i drugim knjigama *Novoga zavjeta*, napose u *Govoru na gori*⁵ i *zlatnome pravilu*⁶, dobiti i nove izričaje. Posvemašnja novina odnosa među ljudima, radikalizacija u shvaćanju ljudskih prava sadržana je u Isusovu pozivu na nenasilje i ljubav prema neprijateljima⁷. Ovim pozivom oni-

¹ "I reče Bog: *Načinimo čovjeka na svoju sliku, sebi slična ... Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih.*" Post 1,26-27

² Usp. Izl 20, 1-17

³ *Deset zapovijedi pripada Objavi Božjoj. U isto vrijeme uče pravoj ljudskoj čovječnosti. Ističu bitne dužnosti, pa stoga, neizravno, i osnovna prava povezana s naravi ljudske osobe.* Katekizam Katoličke crkve (1992), br. 2070.

⁴ "Isus mu reče: ... Zapovijedi znađeš: *Ne ubij! Ne čini preljuba! Ne ukradi! Ne svjedoči lažno! Ne otmi! Poštuj oca svoga i majku!*" Mk 10, 18-20

⁵ Usp. Lk 6, 20-26

⁶ "Sve, dakle, što želite da ljudi vama čine, činite i vi njima. To je, doista, Zakon i Proroci." Mt 7, 12

⁷ "Reče Isus svojim učenicima: *Vama koji slušate velim: Ljubite svoje neprijatelje, dobro činite svojim neprijateljima, blagoslivljajte one koji vas proklinju, molite za one koji vas zlostavljaju. Onomu tko te udari po jednome obrazu, pruži i drugi, i onomu tko ti otima gornju haljinu, ne krati ni donje.*" Lk 6,27-29

ma koji ga slušaju, tj. onima koji ga prihvaćaju, Isus u ljudsku stvarnost surovih odnosa i golih interesa, koji su u krajnjoj liniji uvijek razlog nijekanja čovjeka i njegovih prava, kuša unijeti božansko poimanje čovjeka kao slobodnoga bića. Unatoč svijesti da ni kršćani ni izdaleka nisu ostvarili ova visoko postavljena moralna načela, ipak je jasno da bez svijesti o njima, barem kao idealima, ljudski život ne bi bio moguć.

Govor – dar i povjerenje čovjeku

Riječ, mogućnost govora je najveća odlika čovjeka i, među svom stvorenom stvarnošću, samo čovjeka. Viđan u kršćanskoj viziji čovjeka, govor je, jamačno, očitovanje onoga što je Bog čovjeku dao od svoga. Plod je to i privilegij činjenice čovjekove bogolikosti⁸. Objava otkriva da Bog svojom Riječju stvara. Štoviše, njegova Riječ je protagonist utjelovljenja, te kulminacije Božjega traganja za čovjekom, Božje nakane da na čovjeka tako kvalitativno utječe, da ga u njemu promijeni. S druge strane, ni čovjekova riječ nije bez učinka ni pred samim Bogom. U isto vrijeme je veličanstveno i zastrašujuće da je Bog učinak svoje Riječi, uspjeh svoga glavnoga plana s čovjekom uvjetovao ljudskom riječju, odgovorom Žene⁹. Ovo je jedno od bezbroj mjesta koje opominje da je odgovornost za izgovorenu riječ, zainteresiranost za njezine učinke jedno od temeljnih mjerila ozbiljnosti i odgovornosti onoga tko ju izgovara?¹⁰ Napose kod ljudi kojima je riječ poslanje!

Crkva i sloboda govora

Povijest uči da i najčistiji i najuzvišeniji božanski sadržaji povjereni čovjeku teško ostaju to što jesu. I što je još tragičnije, nerijetko postaju neprepoznatljivi. Kršćani su pozvani pitati se, da li i u kojoj mjeri ova konstatacija može vrijediti za poklad božanske i evanđeoske istine povjerene Crkvi?

8 Usp. Post 1,26-27

9 "Anđeo uđe k njoj i reče: *Zdravo, milosti puna! Gospodin s tobom!* Na tu se riječ ona smete i stade razmišljati kakav bi to bio pozdrav. No anđeo joj reče: *Ne boj se Marijo! Ta našla si milost u Boga. Evo, začet ćeš i roditi sina i nadjenut ćeš mu ime Isus...* Na to će Marija anđelu: *Kako će to biti kad ja muža ne poznajem?* Anđeo joj odgovori: *Duh Sveti sići će na te i sila će te Svevišnjega osjeniti. Zato će to čedo i biti sveto, Sin Božji...* Na to Marija reče: *Evo službenice Gospodnje, neka mi bude po tvojoj riječi!*"

10 Navodim samo nekoliko svetopisamskih misli o ljudskom govoru. "I slava i sramota dolaze od riječi ..." Sir 5,13; "Nikoga ne hvali prije no što progovori, jer govor je kušnja ljudi." Sir 27,7; "Nemotren govor kao da mačem probada, a jezik je mudrih iscjeljenje" Izr. 12,18; "Ako tko u govoru ne griješi, savršen je čovjek ... Tako i jezik: malen je ud, a velikim se može ponositi ... I jezik je vatra, svijet nepravda, jezik je među našim udovima ... Njime blagoslivljamo Gospodina i Oca, njime proklinjemo ljude na sliku božju stvorene: iz istih usta izlazi blagoslov i prokletstvo. Ne smije se, braćo moja, tako događati!" Jak 3, 2,5-6,9-10

Jasnoća teološke misli

U kršćanskoj teološkoj misli ljudske slobode, među kojima i sloboda govora, utemeljene su u samoj čovjekovoj naravi. Spoznavši svjetlom objave Boga kao osobu¹¹ već su crkveni oci i čovjeka, jer je stvoren na sliku Božju, analogijom, prepoznali kao osobu¹². Budući da je čovjeka slobodom govora sam Bog, ni pojedinac ni zajednica mu je na mogu odreći bez vrijeđanja Boga, jer Bog nije *stvorio čovjeka da gospodari čovjekom*¹³, lapidarno će reći Sveti Augustin (354) a Dun Scot (1266) zahtijevati ukidanje ropstva *kao protukršćanske pravne ustanove*¹⁴. Ta istinska antropologija svoj temelj ima u teologiji prema kojoj *sreća nije u tome da čovjek gospoduje nad svojim bližnjim, niti u želji da bude nešto veći od onih koji su slabiji, niti u bogatstvu, niti u vršenju nasilja nad nižima: takvim činima ne može čovjek nasljedovati Boga, toj je tuđe (pojmu) Božje veličine*, stoji zapisano u jednome od najstarijih dokumenata kršćanske teološke misli.¹⁵ Nadahnuti tom spoznajom i uvjerenjem, crkveni oci i teolozi će već u prvim stoljećima kršćanstva jasno formulirati vrijednosti: jednakosti, pravednosti, slobode,¹⁶ koje će kasnije ući u katalog ljudskih prava.

Nedosljednost prakse

Ovaj, više nego jasan, temeljni načelan stav ranokršćanske misli nije, međutim, bio dostatan da bi kršćanska društva s njom u skladu bila uređena i da bi se, kroz stoljeća svoga postojanja, po njoj ravnala. Razumjevši Isusovu opomenu da od mača gine tko se mača laća,¹⁷ kršćani će, u početku, živjeti *prihvaćajući svagdje domaće običaje u odijevanju, hrani i uopće načinu života ... pokoravajući se izglasanim zakonima*¹⁸. Bili su uvjereni da će, upravo tako, najlakše i najefikasnije *Evandjeljem* prožeti društvo u kojemu žive. Ali nije bilo tako nego su natjerani u katakombe u

11 Tertulijan (220) označava Logos – kao osobu, učeći da su u *jednoj osobi, Bog i čovjek Isus, Adv. Prax.*, I,3,12,27.

12 Već Ivan Damaščanski (645) u svome djelu *Dialectica*, c. 43 definira čovjeka kao osobu, koju će Boecije (480) protumačiti kao *zasebnu stvarnost razumske naravi, De persona et duabus naturis*, c. 3, a Toma Akvinski (1225) će zaključiti da je riječ o *onome što je najsavršenije od svega stvorenoga, Summa theol.*, I, q. 29, a. 1.

13 Stvorivši čovjeka Bog nije htio da razuman stvor, načinjen prema njegovoj slici, gospodari ikojim drugim osim nerazumnim stvorovima; ne da čovjek gospodari čovjekom, nego čovjek životinjama. O Božjoj državi, XIX,15.

14 A. Cavanna, *Diritto e proprietà*, str. 58.

15 *Poslanaica Diogenetu*, 10.

16 Ako si u svemu **jednak** drugim ljudima, na čemu se onda temelji tvoja nadmoć, kojom si ti, ostajući čovjek, umišljaš da imaš vlast nad drugim čovjekom? Laktancije (250), *Divinae Institutiones*, III,21,22.

Sramite se koji držite tuđe, Grgur Nazijanski (335), *Sermo*, 14, 24;

... pravo muškarca i žene na ženidbu, rađanje i odgajanje djece, posjedovanje onoga što je svima zajedničko, **jednaku slobodu za sve**, slobodan pristup materijalnim dobrima u zraku, kopnu i na moru, na povratak posuđenih i otuđenih dobara ..., Izidor, crkveni naučitelj i biskup iz Sevilje (560), *Etymologiae*. 5,4,1-2.

17 "Kaže mu tada Isus: Vрати mač na njegovo mjesto jer svi koji se mača laćaju od mača i ginu." Mt 26,52

18 *Poslanica Diogenetu*, 5-6.

kojima su, zbog vjernosti svome vjerskome uvjerenju, pa time i zbog ljubavi prema slobodi čovjeka, umirali.¹⁹ Porazno je da će se i u ime kršćanstva, nakon što je izišlo iz katakombi, prema drugima početi primjenjivati zakoni kojega su i sami kršćani bili žrtve. Čudno je da će i najveći umovi, kao što su Ambrozije i njegov učenik Augustin, iako je bio uvjeren da se *vjerovati ne može osim ako se hoće*,²⁰ naučavati da u pitanju istine vjere nema slobode.²¹ Ivan Zlatousti je još izričitiiji tvrdeći da *Krist ne priječi obuzdavati heretike, zatvarati im usta, oduzimati im slobodu govora, sastajanja ili udruživanja. Zabranjuje samo ubijati ih*.²² Ovakva teološka tumačenja će poslužiti kao opravdanje mnogim događanjima za koja će papa Ivan Pavao Drugi reći da predstavljaju *razlog velikoga žaljenja*²³ jer mnogi članovi Crkve, u pitanju ljudskih sloboda, nisu ostali vjerni evanđeoskom shvaćanju čovjeka i njegovih sloboda. Odstupanja od izvorne nauke Crkve su bila izražena, prije svega, u antisemitizmu, vjerskim ratovima, inkviziciji i položaju žene. U svoje vrijeme ulje toj vatri, na kojoj su spaljivana izvorna načela *Evanđelja*, dolit ideje *čistoga humanizma* koji će *čovjeka postaviti za jedinu mjeru i mjeraca svih stvari*. Zato će Crkva, uvjeren da su i deklaracijom Francuske revolucije *Prava čovjeka i građanina* (1789) *bila pogažena Božja prava*,²⁴ tako proklamirana prava proglasiti *monstruoznim pravima*, prividno niječući ono što je sama naučavala. Proteći će previše vremena u toj nepomirljivoj distanci *kršćanstva i kulture* a iznad svega ideologijskoga gledanja na čovjeka, ali ne poradi čovjeka i njegovih sloboda, nego *zbog razloga što ih je povijest uvojevala*, zaključit će, gotovo sjetno, Drugi vatikanski sabor.²⁵

Neprekinuta zlatna nit

Međutim, treba reći da ni u najtamnijim razdobljima njezine povijesti u Crkvi nisu utihnuli glasovi koji su, vjerni *Evanđelju*, nastavili braniti čovjeka i njegove slobode, pa i u osjetljivome pitanju istine vjere, na kojemu se i dogodio rasporak između naučavanja i djelovanja. Tako će spomenuti Laktancije poučiti da *ništa nije toliko čin volje kao religija: nedostaje li duša i volja, religija se svodi na ništa*.²⁶

19 *Dugo si živio u svetogrđu. Mnoge si ljude pridobio za svoju sljedbu i postao si neprijateljem bogova i rimske religije... Stoga, budući da si tvorac i glavni nosilac velikih zlodjela, bit će primjerom svima koje si sebi pridobio svojim svetogrđem: tvoja će kro druge poučiti da poštuju zakon*. Iz *Prokonzularnih zapisa o mučeništvu sv. Ciprijana, Djela*, 3-6.

20 *Contra Epistolam Manichaei quam vocant Fundamenti*, PL 42, 174.

21 *Ne smije postojati nijedno mjesto u kojemu Krist biva nijekan* (Sv. Ambrosije) ... *država ima obvezu ne samo braniti Crkvu nego privoļjeti heretike na istinu* (Sv. Augustin) u: J. Lortz, *Storia della Chiesa in perspektiva di storia delle idee*, Roma 1980, str. 176.

22 *In Matt. Hom.*, 46,2.

23 L. Accattoli, *Quando il Papa chiede il perdono*, Milano, 1997, str. 93.

24 J. Lortz, *Nav. dj.*, str. 366.

25 Pastoralna konstitucija *Gaudium et spes* o Crkvi u suvremenom svijetu, br. 62.

26 Vrijedno je navesti kontekst gore navedenoga teksta, gdje se kaže da se *religija treba braniti ne ubijajući, nego umirući, ne okrutnošću, nego strpljivošću, ne zločinom, nego vjerom... Budeš li želio religiju braniti krolju, mučenjem, zlom, nećeš je obraniti, nego ćeš je zatrovati i obeščastiti. Ništa nije toliko čin volje ...*, *Nav. dj.*, V,20.

Koncil u Toledo početkom sedmoga stoljeća (633) jasno će odrediti da Hebreje *ne treba spašavati mimo njihove volje*.²⁷ Papa Nikola I (866) će takvo stajalište i objasniti gotovo samo po sebi jasnom tvrdnjom da Bog ne želi da vjera u njega bude silom bilo komu nametnuta jer kad bi to htio mogao bi to učiniti efikasnije sam nego što to kuša čovjek u njegovo ime.²⁸ Crkva će, nakon što je jenjalo čisto agnostičko i protucrkvno korištenje ali i zloraba ljudskih prava, koncem XVII stoljeća izići iz utvrde povrijeđenosti nastavajući, bezrezervno, promicati čovjeka i njegova prava. Papa Ivan XXIII, kao da dopunjava ljestvicu Izidora iz Sevilje, sustavno izlaže i obrazlaže ljudska prava. Među njima je i pravo svakoga čovjeka da *slobodno istražuje istinu, očituje i širi svoje mišljenje*.²⁹ Stoljetni tegobni ali hrabri govor ljudi iz Crkve o dostojanstvu čovjeka, njegovim pravima i slobodama svoju će kulminaciju doseći na Drugome vatikanskom saboru. Sabor smatra svojom obvezom *razviti nauku ... o nepovredivim pravima ljudske osobe*,³⁰ te će, dosljedno toj obvezi, u sve svoje dokumente uvrstiti sva prava čovjeka. Na pitanje koje, na svoj način postavlja i ovaj Okrugli stol, Sabor odgovara *da se Crkva ne protivi tome da se umjetnost i znanost, svaka u svom djelokrugu, služe svojim načelima i svojim metodama. Zato priznavajući tu opravdanu slobodu, Crkva potvrđuje zakonitu samostalnost kulture, a osobito znanosti. Sve to također zahtijeva da čovjek, poštujući moralni red i opću korist, može slobodno istraživati istinu, očitovati i širiti svoje mišljenje*...³¹ Sabor obvezuje sve članove Crkve da svoje ponašanje usklade s njegovom naukom. Stoga će svi posaborski crkveni dokumenti svoje nadahnuće tražiti i svoju crkvenost mjeriti naukom Sabora. U tome duhu će Katekizam Katoličke crkve, koji je izrađen *prema Drugom vatikanskom saboru*, poći i korak dalje, te ustvrditi, ali i pozvati *da čovjek ne smije vlastitu osobnu slobodu apsolutno podržati nikakvoj zemaljskoj vlasti*.³² Kanonizirajući zlatno i jedino pravilno načelo *da se istina ne nameće drugačije nego snagom same istine*³³ Sabor odvažno zahvaća i u najtrnovitije i najzamršenije pitanje čovjekove slobode pred istinom o Bogu *izjavljujući da ljudska osoba ima pravo na vjersku slobodu... i da... svi ljudi moraju biti slobodni od pritiska bilo pojedinaca bilo društvenih skupina ili bilo koje ljudske vlasti...*, jer... *pravo na vjersku slobodu ima uistinu svoj temelj u samome dostojanstvu ljudske osobe kako je poznajemo iz objavljenih Božje riječi i iz samoga razuma*.³⁴

27 IV. Koncil u Toledo, pogl. 57.

28 Na upit bugarskoga kralja Borisa, da li je dopušteno pogane silom privoditi kršćanskoj vjeri, papa Nikola I. odgovara: *Ne možemo odgovoriti drugo osim da ih je potrebno uvjeravati u ispraznost idola poukama, savjetima i razlozima a ne silom ... Bogu je drago spontano štovanje, jer da je on želio upotrijebiti silu, nitko ne bi bio mogao odoljeti njegovoj svemoći*. Denzinger-Schoenmetzer, *Enchiridion symbolorum ...*, br. 647.

29 Litt. encyclica, *Pacem in terris*, 11. travnja 1963, AAS 55 (1963) 257-304, br. 7.

30 Deklaracija *Dignitatis humanae* o vjerskoj slobodi, br. 1.

31 *Gaudium et spes*, br. 59.

32 Br. 450.

33 *Dignitatis humane*, br. 1.

34 Ondje

Sloboda govora u Crkvi

Nerijetko se čini a još češće čuje kako Katolička crkva, istina, brani i promiče prava čovjeka, napose pravo govora, ali samo u društvu. Stanje ljudskih sloboda u okvirima nadležnosti Crkve, navodno, ne bi se dalo ocijeniti pozitivnim. Iako mnijenje i tvrdnja ove vrste, nažalost, imaju svojih uporišnih točaka, napose u načinima na koje je Crkva štitila svoju nauku u pojedinim razdobljima svoje povijesti³⁵, činjenica je da je pristup tome pitanju već dugo vremena posve drugačiji. Umjesto odgovora navodim samo nekoliko stajališta crkvenoga učiteljstva i odredaba zakonodavstva. Vatikanski sabor za vjernike laike kaže da *imaju slobodu, a katkada i dužnost, reći svoje mišljenje u stvarima koje se odnose na korist Crkve*³⁶ te u skladu s tim svećenike obvezuje da im *brižno poštuju dužnu slobodu koja svima pripada u građanskom društvu i da ih rado saslušaju... priznajući njihovo iskustvo i mjero-davnost na različitim područjima ljudske djelatnosti*.³⁷ A svim članovima Crkve, *vjernicima, i klericima i laicima, da bi mogli vršiti svoj zadatak, treba priznati potrebnu slobodu istraživanja, mišljenja kao i poniznog i odvažnog izražavanja svoga mnijenja tamo gdje su kompetentni*.³⁸ Papa Benedikt XVI je tijekom Opće audijencije srijedom, 14. veljače 2007. podsjetio da i Sveti Pavao *prihvaća kao nešto normalno da u kršćanskoj zajednici žena može "proricati", to jest javno govoriti pod utjecajem Duha Svetoga. Stoga i... pouka da ženama na kršćanskim skupovima 'nije dopušteno govoriti' treba biti relativizirana*.³⁹

Zakonik kanonskoga prava Katoličke crkve, čije odredbe obvezuju sve članove te crkve, izričito kaže da *vjernici laici imaju pravo da im se u stvarima zemaljske države prizna ona sloboda koja pripada svim građanima*.⁴⁰ Posebno podvlači da *oni koji se bave svetim znanostima uživaju pravu slobodu istraživanja i razborita iznošenja svoga mišljenja u onom u čemu su stručnjaci*⁴¹ naglašavajući da *imaju pravo, dapače, katkada i dužnost, prema znanju, stručnosti i ugledu koji imaju, svetim pastirima očitovati svoje mišljenje*.⁴²

Čini mi se da je, uz ove navode, potrebno naglasiti kako se nesporazumi oko slobode govora u Crkvi najčešće javljaju u slučajevima kada se ta sloboda zahtijeva u pitanjima koja po definiciji materije za koju se traži i osoba koje je traže nije moguća. Naime, u istinama vjere koje su proglašene dogmama, to jest obvezujućima za vjerovanje, nemaju slobode drugačije ih tumačiti oni koji jesu i žele osta-

35 Rijječ je o *Indeksima zabranjenih knjiga* koje se moralo odstraniti iz čitave rimske, katoličke i apostolske crkve ali ako bi pak netko čitao ili posjedovao knjige krivovjernih, ili spise nekog pisca koje su osuđene ili zabranjene zbog krivovjerna ili zbog sumnje krivog učenja, odmah upada pod kaznu izopćenja. Denzinger - Schoenmetzer, *Nav. Dj.*, br. 354 i 1861.

36 Dogmatska konstitucija *Lumen Gentium* o Crkve, br. 37.

37 Dekret *Presbyterorum ordinis* o službi i životu prezbitera, br. 9.

38 *Gaudium et spes*, br. 62.

39 *Prevažna uloga žena u širenju Evanđelja*, Katolički tjednik, 8 (2007), 15.

40 Kan. 227.

41 Kan. 218.

42 Kan. 212, par. 3.

ti članovima Crkve. Naime, taj definirani poklad vjere i oni koji u njega vjeruju čine Crkvu. Za sve koji u taj obvezujući sadržaj vjere ne žele vjerovati, ostaje ljudska građanska sloboda govora. Nitko, pa ni Crkve i vjerske zajednice, nemaju pravo svoja područja javnoga djelovanja štiti nedodirljivošću. Međutim, ostaje pitanje na koje etičke uporišne točke oslanjaju svoju slobodu govora o temeljnim istinama vjere oni koji u te istine ne vjeruju? Tim više, ako bi njihova takva, navodna, sloboda vrijeđala osjećaje onih koji u takve istine vjeruju. Pojava ove vrste je sve više u bosanskohercegovačkome društvu, čak i sa profesorskih katedri! Sloboda govora nije i ne može biti apsolutna vrijednost i zato, po svojoj naravi, uvijek prestaje tamo gdje počinje područje nećijih temeljnih prava.

Zaključak

Na temelju onoga što nam je povijest ostavila i njezino pamćenje prenijelo a ja u ovome stenogramskome pregledu pokušao prikazati može se, čini mi se, dosta utemeljeno zaključiti da je Katolička crkva, i pored dostatne jasnoće objavljene istine, prešla trnovit put tragajući za nadahnućem i uvjetima u kojima je od nepovjerenja preko osporavanja dospjela do promicanja ljudskih prava i sloboda, među kojima važno mjesto zauzima sloboda govora.

Koliko god se, na prvi pogled, moglo činiti da bi Crkva, ustrojena hijerarhijskim zajedništvom u vjeri, po svojoj naravi morala zazirati od slobode govora, današnja nauka i, u najvećoj mjeri, praksa Katoličke crkve to ne potvrđuje. Naprotiv, ona danas, bez zadržke, promiče istinsku slobodu čovjeka, to jest onu slobodu koja služi istini i dobru svih ljudi. Nedosljednosti ovoj nauci i praksi su, na žalost, posljedica kod nas dobrano zastupljenoga sluganskoga mentaliteta koji se pokorava ljudima umjesto Bogu. Ta pojava je poziv i izazov da ju se mijenja jer nije ni na slavu Božju, ni na istinsku korist ljudima. Kršćanin je, po svojoj definiciji, čovjek koji prihvaća sve zahtjeve Božjega govora i odbija sve što se tome govoru protivi.

Zdravko Grebo:

Hvala lijepo gospodinu Sudaru. Mislim da smo dobili dobar predložak, meni se najviše svidio predzadnji dio izlaganja, nije moje da cijenim, auditorij je tu. Sada bih zamolio gospodina Vanju Jovanovića, jereja Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, da nas i on, ne toliko uvede nego inspiriše u povodu teme koju smo večeras sebi zadali.

Vanja Jovanović:

Gospodin profesor pomno posmatra koliko ću listova izvaditi. Ja želim takođe prvo da pozdravim sve prisutne i hvala vam na pozivu. Na osnovu vašeg po-

ziva i na osnovu pismenog predloška, ja sam sastavio neki tekst, više glasno razmišljao nego što sam se ozbiljno bavio samim tekstom. Dakle sloboda govora.

Da bismo pokušali suštinski, u svjetlu pravoslavnog poimanja, predstaviti slobodu govora – ma o kakvom vidu govora bila riječ, neophodno je da se osvrnemo na hrišćansko shvatanje čovjeka i njegove slobode.

U hrišćanskom poimanju čovjeka – uopšte pitanje slobode je – egzistencijalno pitanje postojanja čovjeka, njegova osnovna osobina. Čovjek se svjedoči i odabira svojom slobodom. Odnosno – Bog, kao apsolutno slobodno biće – stvara čovjeka koji po tom postoji, i pozvan je da postoji na način postojanja Boga. Dakle, čovjek je u svom sadržaju apsolutno, neponovljivo i neoduzimljivo slobodan, dok put u ontološku slobodu zavisi od njegovog odabira. U ovozemnom smislu znači – naša sloboda se izražava izborom, zato što smo stvorena bića. Ne mogu da izaberem ono što ne postoji – već se odlučujem između ovoga ili onoga, između neke datosti. Sjetimo se Dostojevskog i problematike u *Zlim dusima* kada kaže da čovjek ne može biti slobodan u kontekstu apsolutne slobode zato što ga je neko rodio – dao mu je tu prirodu i on tu ne može ništa. Ako bi htio da se pokaže slobodnim mimo toga što mu je data priroda, tada ide u samoubistvo – ako odbaci tu prirodu. Ali čim ide u samoubistvo, tada više nema slobode. Božiji način postojanja nema takve datosti jer mu postojanje nije dato – On je sam sebi uzrok.

Govor čovjeka – bez obzira kojim dijelom tijela, srca i duše da je ispoljen – pojava je njegovog postojanja u cilju vječnog postojanja. Zašto? Zato što je čovjek lično biće koje egzistira tek u zajednici sa drugim. Mi smo – “mi”: zato što se ostvarujemo “u” i “kroz” drugoga. Prepoznavanje naše neponovljive ličnosti koja je i nosilac čitave ljudske prirode i prepoznavanje svijeta oko nas se ostvaruje tek u ličnoj zajednici sa drugim. Kada majci umre dijete – za nju je to sveljudska tragedija, za nju je umro cijeli svijet, jer je ona taj svijet prepoznavala/živjela kroz svoje dijete. Ako bi ta majka prihvatila ovu činjenicu iz biološke perspektive, ona bi samo konstatovala da je dijete umrlo, kao što umiru i mnoga druga i da možda treba roditi drugo dijete. Međutim, nije tako, jer smrt jednog čovjeka, jedne ličnosti neizmjenjiva je tragedija za onoga ko ima lične odnose sa tim koji je umro. Jednu ličnost – apsolutnom i neponovljivom čini ljubav druge ličnosti prema njoj. Dakle – jedan čovjek jednako je – ni jedan. Ovo se, naravno, temelji na načinu postojanja Boga – odnosno na Njegovom ličnom karakteru koji je odnosni karakter, pa se samim tim i ličnost identifikuje sa zajednicom. U okviru toga – naša ljudska suština ne može postojati gola – bez jednog konkretnog načina postojanja – mi hrišćani ga nazivamo ipostas. Ti ipostasi – ti konkretni načini postojanja jedne ljudske prirode su – Marko, Janko, Petar, Pavle ... Suština, pak, nikada nije bez ipostasi, ali u isto vrijeme nikada ni ipostas ne može da bude – *an/usien* – bez suštine.

E sad, zašto nam je sve ovo, u kratkim crtama rečeno, bilo neophodno?

Da bi u hrišćanskom smislu došli do slijedećih rezultata koji glase:

- Čovjek je slobodno biće;
- Čovjek je ličnosno biće koje se ostvaruje u zajednici sa drugima;
- Čovjekovu ličnost tvore druge ličnosti.

Hodajući u pozitivnom smjeru – slijedi pitanje – kakva je to čovjekova sloboda u zajednici sa drugima? Njegova sloboda je ljubav – izražena u slobodnom odabiru prema drugome! Odnosno, Zajednica – je – Sloboda poistovjećena sa ljubavlju. Naravno gdje su sloboda i ljubav – tu je i odgovornost. Sloboda ne ide nikada sama, jer onda nije sloboda. Ona tada postaje elemenat kojim se ugrožava drugi ili drugo.

Tako će, npr., državna vlast uvijek negirati prednost srca čovjekovog i tražiti njegovo saobražavanje državi.

Da ponovimo – misleći na slobodu, mi mislimo i na ljubav i na odgovornost u datoj slobodi.

Dio svijeta koji se civilizacijski i kulturološki razvijao na tlu hrišćanskog vjeronanja i misli porodice nam sve ono što ćemo nazvati - ljudska prava, razne i različite deklaracije o istima, svjetski etos i sl.

Pitanje slobode govora (u bilo kom vidu i obliku) – danas se više ne postavlja u savremenom svijetu. Što god mislimo i želimo možemo to reći, napisati, nacrtati ili kako već hoćemo ispoljiti... Skoro da nema više režima koji pod kontrolom drže ovo čovjekovo nastrojenje. Danas postoje drugi vidovi režima, jer čovjek je ipak vlastoljubac, koji su od proteklih zadržali samo onaj segmenat pod nazivom, režimski mislioci, pisci i sl., ali sada pod nazivom “slobodni” “nezavisni” itd. Dakle, manje-više nemamo problema sa slobodom govora, ali imamo problema sa ljubavlju a prvenstveno, kada je u pitanju građansko društvo, sa odgovornošću.

Sloboda misli na našim prostorima je daleko od prihvatanja da i drugi – misli! Vrlo često ljudi imaju vlastite kanone kojima mjere svijet i iste žele drugima nametnuti, kao jedine ispravne. Postojanje Boga za mene je nedvosmislena istina i apsolutna životna realnost – koju ne namećem drugom, takođe, smatrajući da drugi ima pravo vlastitog odabira i življenja ili saobražavanja života po tom odabiru.

Danas se na našim prostorima, a što je posljedica bivše državne religije – postavlja pitanje da li crkve i vjerske zajednice trebaju da imaju i kakvu komunikaciju sa državom – ili reakciju na njene stavove?

Naravno da trebaju – jer svi mi potičemo iz i pripadamo istom društvu.

U dubljem smislu Crkva i država se susreću i prepliću u čovjeku – koji je i zagonetka i odgonetka – ne samo društva, nego i cijelog kosmosa. No to susretanje i preplitanje treba da bude u jednom sinergističkom/nadopunjavajućem odnosu.

Mnoge države su se izmijenile – ne samo na našim prostorima – a Crkva je opstala, postoji i postojaće jer je suštinski vezana za konačno stanje stvari koje će se desiti u budućnosti.

Shodno svemu – Crkva i država trebaju biti odvojene, ne miješajući se u poslove jedna drugoj. Crkva u državi treba da ima normalan status, da uživa prava slobode i da u njoj ravnopravno ispunjava svoje obaveze i dužnosti.

Zdravko Grebo:

Zahvaljujem gospodinu Jovanoviću. Na kraju, mada ne najmanje značajno i čini mi se možda najznačajnije, ovo je moj lični sud, gospodin Mensud Karadža, rukovodilac Pravne službe Rijaseta Islamske zajednice.

Mensur Karadža:

Hvala, profesore. Zahvaljujem organizatoru na pozivu za učešće u ovom Okruglom stolu i naravno pozdravljam sve vas prisutne. Tema večerašnjeg razgovora *Vjerske zajednice i sloboda govora* je veoma zahtjevna i kompleksna, osobito ako se ima u vidu da je u pozivu za ovaj razgovor naznačeno da je potrebno govoriti o slobodi govora kako unutar vjerskih zajednica tako i u najširem javnom mnijenju povodom rada i djelatnosti vjerskih zajednica, a posebno o tome kako i koliko vjerske zajednice mogu biti prisutne u politici, u državnim i javnim forumima u kojima se odlučuje o najvažnijim pitanjima države i društva, te kako i koliko građani koji nisu članovi određenih vjerskih zajednica mogu da se bave stanjem i prilikama u tim zajednicama.

O pitanju slobode govora i vjerskih zajednica treba govoriti u kontekstu vjere i slobode uopće. Vjera naučava da se pod slobodom prije svega podrazumijeva mogućnost izbora. Kada *Kur'an* kaže da *“u vjeri nema prisile”* i *“ko hoće neka vjeruje, a ko hoće neka ne vjeruje”*, onda nas uči da je čak i vjera, kao primarno stanje ljudske duše, čovjeku ponuđena kao izbor, ali nas također uči i to da će *“svako djela ruku svojih vidjeti”*. Granice čovjekove odgovornosti, u vjerskom smislu, u stvari su granice njegove slobode. Sloboda predstavlja okvir, formu, odnosno vanjsku dimenziju vjere. Bez slobode vjera ne bi imala svoje ozbiljenje i ne bi imala mogućnost egzistiranja u socijalnoj zbilji. Ako ovo imamo na umu, onda u punom smislu možemo cijiniti vrijednost proklamovanog načela o slobodnom ispovijedanju vjere, koje je, kao jedno od temeljnih ljudskih prava, zastupljeno u svim dokumentima o ljudskim pravima.

Odgovor na pitanje koliko vjerske zajednice mogu biti prisutne u politici, odnosno u državnim i javnim forumima u kojima se odlučuje o najvažnijim pitanjima države i društva, treba potražiti u načinu na koji je regulisan odnos između države i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini. *Zakonom o slobodi vjere*

i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica, koji je stupio na snagu u martu 2004. godine, ustanovljen je princip odvojenosti crkava i vjerskih zajednica od države. Ovaj princip podrazumijeva, s jedne strane, da država ne može priznati status državne vjere ni jednoj vjeri niti status državne crkve ili vjerske zajednice ni jednoj crkvi ili vjerskoj zajednici. Država nema pravo miješati se u unutrašnju organizaciju i poslove crkava i vjerskih zajednica i javnoj vlasti je zabranjeno bilo kakvo uplitanje prilikom izbora, imenovanja ili smjenjivanja vjerskih velikodostojnika, uspostavljanja struktura crkava i vjerskih zajednica ili organizacija koje vrše službu Božiju i druge obrede. S druge strane, Zakon propisuje da ni jedna crkva ili vjerska zajednica ne može formalno učestvovati u radu političkih ustanova. Dakle, niti država ima pravo uplitanja u rad i unutrašnju organizaciju crkava i vjerskih zajednica niti crkve i vjerske zajednice mogu formalno učestvovati u radu političkih ustanova, tj. državnih foruma.

Jedan vid komunikacije između vjerskih zajednica i države ogleda se u rješavanju pitanja koja su u nadležnosti vjerskih zajednica. Vjerske zajednice su zainteresovane za saradnju sa državom i njenim institucijama radi rješavanja pitanja iz svoje djelatnosti: izgradnja vjerskih objekata, vjerski odgoj, status vjerskih službenika, položaj obrazovnih institucija vjerskih zajednica, povrat nacionalizovane imovine itd. Ova pitanja se rješavaju na osnovu Zakona o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica, kao i drugih pozitivnih zakonskih propisa. Dakle, institucionalno i u skladu sa propisima koje donosi državna vlast.

Poseban vid komunikacije između vjerskih zajednica i šire javnosti ogleda se u izvršavanju misije koju imaju vjerske zajednice, tj. u promicanju načela i vrijednosti vjere. Ovaj vid komunikacije se najdirektnije može dovesti u vezu sa temom večerašnjeg razgovora, tj. sa slobodom govora.

Islamsko učenje ne prihvata redukcionističko shvatanje vjere prema kojem se vjera i djelatnost vjerske zajednice svodi na vjerske obrede i zatvara među zidove vjerskih objekata. Islam podrazumijeva cjelokupan sistem života, gdje obredoslovlje predstavlja samo jedan segment. Tu svakako spadaju pitanja porodičnog života i morala, odnosa prema društvenoj zajednici i drugim ljudima, cjelokupnog spektra ljudskih prava itd. O svim segmentima ljudskog života, individualnog ili društvenog, postoje islamska načela, principi ili stavovi i jedan od glavnih zadataka je njihovo promicanje, obznanjivanje i objašnjavanje.

U Ustavu Islamske zajednice, kao najvišem normativnom aktu Islamske zajednice, kao glavni ciljevi i zadaci, između ostalih, navode se: promicanje dobra i odvratanje od zla, čuvanje vjerodostojnosti i tumačenje i primjena islamskih normi, odgoj i obrazovanje, očuvanje vrijednosti braka i porodičnog života, organizovanje i pomaganje aktivnosti kojima se poboljšavaju društveni i materijalni uvjeti života članova itd. Dakle, jasno je da se vjera i vjerske obaveze ne iscrpljuju samo u obredoslovlju.

Kao prvo, temeljno i najefikasnije sredstvo u promicanju, obznanjivanju i objašnjavanju načela, principa ili stavova vjere jeste govor, govorna komunikacija, jezik. Imajući to u vidu potpuno je jasno da bez slobode govora i izražavanja vjerske zajednice ne bi mogle ispuniti svoju misiju. Na ovaj način se potvrđuje stav da je, u širem smislu, sloboda okvir i forma vjere.

Ovo pravo regulisano je Zakonom o slobodi vjere, pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u kojem stoji: *“Sloboda vjere ili uvjerenja uključuje pravo svake osobe, odnosno crkve ili vjerske zajednice, da može očitovati svoju vjeru ili uvjerenje, bilo pojedinačno ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, uključujući, između ostalih, pravo svakodneвно u javnosti iznositi i zastupati načela svoje vjere ili uvjerenja i prema njima se ravnavati, s tim da ne ugrožava slobodu drugih, slobodno i javno organizovati vjerske svečanosti, priredbe i druga vjerska i vjersko-kulturna okupljanja na javnim mjestima, ustanovljavati, posjedovati i ukidati sve vrste sredstava javnog informisanja itd.”*

Pravo vjerskih zajednica da iznose stavove i načela vjere, dakle da javno istupaju i govore, treba upravo posmatrati u svjetlu širokog spektra tih načela i ustavnog i zakonskog garantiranja tog prava.

Naravno, u zakonskim okvirima treba posmatrati i granice do kojih vjerske zajednice mogu koristiti to svoje pravo. Te granice su određene općim pravnim načelom koje je sadržano i u Zakonu o slobodi vjere, a to je da se korištenjem svog prava ne ugrožava pravo drugog, da se ispovijedanje vjere i promicanje vjerskih načela ne vrši na način da se ugrožava tuđa privatnost i privatno vlasništvo, da se napada, vrijeđa i omalovažava pripadnik druge vjere ili vjerske zajednice ili neko sa drugačijim uvjerenjima itd., odnosno da se ne ugrožava sloboda i pravo na slobodan izbor drugih, ali bez kompromisa na račun vjerskih istina i načela.

Kada govorimo o tome kako i koliko ljudi koji nisu članovi vjerskih zajednica mogu da se bave stanjem i prilikama u tim zajednicama, onda trebamo postaviti pitanje svrhe da se neko, čiji je slobodan izbor da ne bude član vjerske zajednice, bavi njenim stanjem i prilikama. Ukoliko je djelatnošću vjerske zajednice povrijeđeno neko pravo takvim ljudima, onda je logična i opravdana reakcija i borba za zaštitu svog prava. U protivnom, to bavljenje rijetko može imati svoje opravdanje.

Shodno Ustavu Islamske zajednice, djelatnosti u Islamskoj zajednici počivaju na načelima zakonitosti, javnosti i odgovornosti, a rukovodne dužnosti podliježu načelima izbornosti i ograničenog trajanja. S tim u vezi, Izborna pravila Islamske zajednice su koncipirana na načelima demokratičnosti i najšireg učešća javnosti. To sve govori da je Islamska zajednica veoma otvorena, po mnogima i više nego što treba biti otvorena jedna vjerska zajednica, i da omogućava svojim članovima i zaposlenicima slobodno iznošenje stavova i mišljenja, bez cenzure.

Nažalost, sloboda govora i izražavanja ne ostaje u okvirima načela da se time ne ugrožavaju i narušavaju prava i sloboda drugih. Na jednom od pretho-

dnih razgovora koje je organizovao PEN Centar Bosne i Hercegovine mogla su se čuti mišljenja uglednih i mislećih ljudi da su simptomi bolesti, kakvo, nažalost, jeste bosanskohercegovačko društvo, prisutni i u onome što nazivamo javna riječ, da je tzv. demokracija javne riječi mnogo više anarhija negoli sloboda stava i izražavanja, da vlada atmosfera totalne devalvacije svake izgovorene riječi itd. To je, nažalost, prisutno i kada je riječ o vjerskim zajednicama, a što je još gore, i kada se govori o vjeri i vjerskim načelima.

Ako i prihvatimo da o radu vjerskih zajednica mogu postojati kritički stavovi, analiziranje njihovog rada itd., nikako se ne može prihvatiti potpuno neodgovorno, nekompetentno, tendenciozno iznošenje stavova s predrasudama koji vrijeđaju i omalovažavaju vjersko učenje. Islam ima svoja sveta mjesta, svete mjesece i dane, svetu Knjigu i poslanike i nikakvo njihovo omalovažavanje, vrijeđanje ili ismijavanje se ne može opravdati pozivima na slobodno novinarstvo, slobodno umjetničko izražavanje, akademsku slobodu izražavanja i općenito slobodu govora i izražavanja. To je zbog toga što se vrijeđaju vjera i osjećaji vjernika, tj. narušava se pravo i sloboda drugog. Iako se sve reakcije ne mogu opravdati, očigledno je da vjernici žestoko reaguju na takav pristup vjeri i vjerskom učenju. To je pokazalo objavljivanje karikatura Muhammeda, a.s., govor pape Benedikta XVI o Muhammedu, a.s. i sl.

U okviru ove večerašnje teme o slobodi govora i ulozi vjerskih zajednica u društvu nikako se ne smije zanemariti vrijednost dijaloga. Islamska zajednica se zalaže za afirmisanje dijaloga, prije svega između tradicionalnih crkava i vjerskih zajednica, ali i dijaloga sa ostalim društvenim subjektima i pojedincima. Odnosno, Islamska zajednica se zalaže za afirmisanje bosanskohercegovačkog društva kao društva dijaloga, a ne društva monologa. U međuvjerskom, i općenito dijalogu, moraju se poštovati prava drugih, izbjegavati negativan govor o drugima i afirmisati vrijednost tolerancije. Islamska zajednica smatra da svaka crkva i vjerska zajednica mora osuditi i sankcionisati pojedince i skupine iz svojih redova koji šire vjersku mržnju, negativno govore i omalovažavaju vjerovanja drugih ili potiču netoleranciju i netrpeljivost prema pripadnicima drugih vjera ili uvjerenja, kao što i društvo, odnosno država, mora iskoristiti svoje mehanizme u suzbijanju te pojave. Dakle, smatramo da afirmisanje vrijednosti suživota, tolerancije i poštivanja drugačijih vjerovanja i uvjerenja jeste put koji Bosnu i Hercegovinu i njene građane može približiti zemljama koje imaju visok nivo sigurnosti i poštivanja različitosti u društvu.

Generalno, Islamska zajednica je zadovoljna stepenom zagarantovanih prava i pravnim položajem vjerskih zajednica kroz usvojeni Zakon o slobodi vjere, pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica. Potrebno je osigurati primjenu ovog Zakona na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine i od strane svih nivoa vlasti, s obzirom na to da je to propisano Zakonom. Treba istaći da i u tom pogledu stvari idu u pozitivnom pravcu.

Na kraju, u okviru zadate teme, umjesto konačnog odgovora možemo postaviti nekoliko pitanja: da li je ideološki okvir jedini okvir komunikacije u bosanskohercegovačkom društvu i da li se može otvoriti ijedna ozbiljnija rasprava bez ideološke obojenosti, bez frustracija, bez kompleksa i bez velikih emocija; da li su vjerske zajednice uistinu sastavni dio bosanskohercegovačkog društva, da li su vjerske zajednice prihvaćene u društvu i da li su vjerske zajednice prihvatile društvo kao takvo?

Uprkos velikom broju zapitanosti i dilema ostaje nam nada da će se u duhu slobode, tolerancije i dijaloga naći najbolji odgovori i rješenja.

Zdravko Grebo:

Zahvaljujem gospodinu Karadži. Još jednom, najiskrenije zahvaljujem gospodinu Sudaru, gospodinu Jovanoviću i gospodinu Karadži na načinu na koji su nas umno i podsticajno uveli u temu. Ja još jednom moram da kažem da konstatujem vapijući nedostatak, što članova PEN Centra, što ljudi koje smo očekivali da će nam se odazvati, ali dobro – nema ih i bez njih možemo. Sad bih zamolio Ugu Vlasisavljevića, prije nego što krenemo u generalnu debatu, da izloži četvrtu stranu, kako se to već zove.

Ugo Vlasisavljević:

Ja sam se javio samo da kažem nešto što se u uvodnoj riječi ne može reći. Sa da bih govorio kao neko ko je učesnik rasprave i evo koristim mogućnost ili ovu privilegiju da prvi govorim. Dakle, sad naprosto govorim kao učesnik ove rasprave i vidjet ćete da je to nešto drugo. Ne slažem se, uz sve uvažavanje ovih argumenata koje je iznio profesor Grebo, sa činjenicom da nas je premalo. U stvari, i to ćemo se opet lako složiti, nas je taman toliko koliko može nas biti povodom ovakve jedne teme. Zašto? Prvi i osnovni razlog, ne bih nabrajao ostale, jeste da, u stvari, ovo svjedoči o jednoj situaciji koja je duboko utemeljena, a to je da postoji snažna, izrazita odvojenost crkve i države, znači onog što je političko i onog što je vjersko. U takvoj jednoj odvojenosti treba dodati i odvojenost pisaca. Da li je model socijalizacije pisaca – stvari književno veće, promocija knjige, a ne jedna vrsta socijalizacije u vezi s ljudskim pravima?

Moram reći da je sasvim za mene razumljivo da čak i ugledni članovi PEN-a, ljudi koji su bili članovi nekih PEN centara i prije nego što je ovaj relativno mladi PEN BiH nastao, dakle da se i kod takvih ljudi može naći jedan unutarnji refleks da društvo pisaca nema šta da raspravlja o vjerskim slobodama ili o ljudskim slobodama. U takvoj odvojenosti, koja je u stvari jedna vrsta uistinu ušančene izdvojenosti, političari će se baviti političkim stvarima, a oni iz nevladinih organizacija u politici će se baviti ljudskim slobodama. Vjerske zajednice će se

baviti svojim unutarnjim životom, a pisci će se baviti svojim produkcijama itd. Prema tome, nas ima i previše s obzirom na tu ušančenu odvojenost, koja je unutarnji refleks, koja je naš habitus. Ja sam uistinu iznenađen da je toliko ljudi našlo dobru volju, a naravno treba računati i da je ovo državni praznik koji podrazumijeva i jedan duži period odmora, produženi vikend, tako da je uistinu trebalo doći na ovaj skup sa određenom voljom i namjerom koja je iznenađujuća za kontekst. Zašto iznenađujuća? Ovdje imamo čak i najviše predstavnike vjerskih zajednica, a ono što je najveća opasnost za ljude koji hoće da pređu ovu odvojenost jeste politička korektnost, a to će mi dopustiti i uglednici koji ovdje predstavljaju vjerske zajednice. To je neka vrsta predstavljanja moje unutarnje ili naše unutarnje vrijednosti kanona, interpretacije svijeta itd. Imao sam priliku, kao i svi vi, da učestvujem na nizu skupova na kojim imate tu političku korektnost koja unutra uništi skup. Naime dođe jedan predstavnik, jedan filozof, teolog itd., kompetentan predstavnik svoje vjerske institucije, i dugo govori o tome šta je tradicija te institucije, šta su vrijednosti te institucije, onda ide drugi, ide treći, ide četvrti. U političkoj korektnosti imate monološku poziciju. Praktično nema razgovora, ili se razgovor desi kao neka vrsta lijepih dvorskih gesta. U stvari, to je kao da mi još jedni druge ne poznajemo, jer to isto nikad u političkoj korektnosti ne bismo rekli članovima svoje vjerske skupine. Pogotovo dužnosnicima, pogotovo poglavarima, ljudima istog ranga, da im vi sad interpretirate osnovne kanonske vrijednosti. Kao da se još nedovoljno poznajemo, kao da je socijalizam još i te kako živ. Da kažemo: znate, u našoj vjeri se radi ovo i ovo i vi to treba da čujete. U stvari, ti ljudi to ne slušaju, jer oni bi bili uistinu članovi te vjerske skupine da u njima ima neki živi interes oko toga. Evo, ovdje imamo dva sociologa religije, mislim u cijeloj državi ima ih dvojica ili trojica, njih može to zanimati. Osim političke korektnosti, mislim da se sad pomalja jedan vrlo značajan problem. Grebo ga je natuknuo tako što je rekao da će nas najviše zanimati ono što se dešava u Islamskoj zajednici. Ja se sada bojim da ne napravimo raspravu o jednoj pojedinačnoj zajednici, a da ne ostanemo politički korektni pa da govorimo načelno o svim zajednicama. Nešto između toga bi trebalo da se desi ako treba da dođe do razgovora.

Ako prihvatimo odvojenost države i crkve, onda, što se tiče slobode, govorim o vjerskoj slobodi. Država treba da prizna vjersku slobodu. I to je sad završena stvar; čini mi se da suviše ima spokojne svijesti u samim vjerskim institucijama: osvojena je vjerska sloboda. Mi sad možemo da dišemo, mi sad možemo slobodno da ispoljavamo svoju vjeru. I država je odahnula: to breme potiskivanja religije u privatno je završeno. Evo sad smo priznali državu, i sad su vječni i jedni i drugi, i naša država kao demokratska i, naravno, crkva koja je oduvijek traje i uvijek će trajati. Između toga, što nije samo politička korektnost, pitanje slobode govora se pojavljuje kao iznimka i kao eksces. Grebo je upravo spomenuo takav jedan slučaj. Ja ću ga formulirati principijelno, i zato mislim da je PEN ovdje ve-

oma važan. Osim političke korektnosti postoji problem prevođenja. On je vrlo jednostavan u liberalnim demokracijama; sastoji se iz toga da vi, iako pripadate jednom idiomu, dakle jednom kanonu, određenim vrijednostima, tačno određenom jeziku, vi u javnom prostoru, ako ste u susretu sa članovima koji nisu članovi vaše vjerske skupine, treba da govorite jezikom koji je zajednički. Dakle, politička korektnost nije jezik koji je zajednički. Mnogo toga sam čuo kod uvaženog gospodina, koji je vidim i dosta mlad, Mensura Karadžića. Dakle, pokušavam sad da govorim iz svoje vjerske zajednice tako kao da govorim o stvarima koje se u političkom i društvenom smislu tiču sviju nas, na jednak način, i to je sad postavljanje onoga što je PEN htio. Eto, ja hoću to da postavim kao neki uvjet, kao samu mogućnost razgovora. A sastoji se u tome da li možete – a to je msgr. Sudar uradio na jedan inherentan, konsekventan način iz vlastite tradicije – da li možete da dopustite slobodu govora unutar vjerske zajednice koju može ili treba neko da jamči izvan te vjerske zajednice? Dakle, u slučajevima drastičnog onemogućavanja te slobode.

Sad više nije riječ o vjerskoj slobodi, i mislim da je to *passé*, da oko toga ne treba posebno trošiti riječi. PEN je najmanje pozvan da tu rješava nešto, pa onda to treba na sva usta država da radi. Dakle, ako je nekome unutar vjerske slobode, vjerske zajednice zaprijećena sloboda, koja nije sloboda, kako je opet msgr. Sudar rekao, nije sloboda tumačenja, tj. skrnavljenja osnovnih kanona dogme same, nego je sloboda kao sloboda građanina u ispoljavanju vlastitog viđenja ili vlastite interpretacije. Da li neko izvan te vjerske zajednice treba i može da učestvuje? To je bio konkretan primjer koji je Grebo spomenuo. Uvaženi književnik Ivan Lovrenović je postavio otvoreno pitanje u uvodniku jednog tjednika prije dva-tri broja. Da li je naša dužnost, ako je neko ugrožen unutar vjerske zajednice i njenih struktura, da reagiramo, i kada bi to trebalo da to činimo, i to upravo institucije poput PEN-a, Helsinškog komiteta, Društva pisaca itd. Druga, važnija stvar jeste da vjerska sloboda ili sloboda govora nije riješena tako što je država izašla iz vjerskih institucija; u stvari državu stalno brkamo (i to je posljedica socijalizma) sa civilnim društvom ili sa politikom samom. Nije na crkvi da uđe u državu, ali jeste da bude u javnosti, to je rečeno u svim uvodnim govorima, kao i u govoru uvaženog gospodina Jovanovića. Vjerske skupine moraju imati svoj javni glas i učestvovati u javnim debatama koje se tiču politike same, ali to ne znači ulaziti u državu. Mi smo riješili problem vjerskih sloboda, odvojili smo crkvu od države. No, tu tek počinje sloboda govora. Ja kao poglavar vjerske zajednice hoću da učestvujem u političkom životu, hoću glasno da zastupam stavove svoje vjerske skupine. Ja politički djelujem i ne može me niko privatizirati. Postoji razlika privatno i javno; to je opet veoma dobro spomenuto povodom klevete u posljednjem izlaganju. Mi smo na prvom skupu PEN-a imali razgovor o kleveti. To je ulazak u privatno, što je nešto nedopustivo za političko i socijalno, i ruši samo biće ovog društva i, s druge strane, nećete vjeru i crkvu staviti u

privatno. Danas ne možete ni ono što je najprivatnije, kao što vidimo u vezi s kućnim nasiljem, ne možete ništa privatizirati tako da kažem: država, to jest društvo, to me ne zanima. Ta vrsta slobode djelovanje vjere u političkom prostoru je nešto što mi ne znamo, što nismo naučili, nemamo tradiciju i oko čega imamo velike dileme. A isto tako, kada intervenirati ako se temeljne slobode dovode u pitanje? Možemo reagirati ne petljajući se u unutarnju stvar vjerskih zajednica, pogotovo ne klevećući, pogotovo ne omalovažavajući, pogotovo ne dovodeći u pitanje ono što je sveto kada su ugrožena osnovne ustavne slobode. Osnovna ustavna prava ne može niko izgubiti: posao na islamskim naukama, na filozofskom fakultetu, pa i na teološkom fakultetu, zato što je iznio slobodno svoje vjerovanje, ali može izaći iz crkve ukoliko je doveo u pitanje svoju dogmu.

Zdravko Grebo:

Hvala Ugi na reinterpetaciji onoga što sam rekao na početku. Uopšte nisam imao intenciju da kažem kako je osnovni problem s kojim se PEN susreo problem u Islamskoj zajednici, najdalje sam od toga, ali zaista jesam imao problem u slučaju Hafizović kako da riješim svoju dilemu. Znao bih ja razgovarati i o nekim drugim problemima, na moju veliku žalost trenutno nemam šta da prigovorim ocu Jovanoviću, pa o upletenosti katoličke crkve u javnu debatu, a koja je i s moje i njihove strane bila ponekada i nekorektna. Moja dilema glasi ovako: Ugo je rekao: šta ako neko zbog ovog stava bude javno napadnut, a pripada npr. akademskoj zajednici, kojoj ja pripadam, i izgubi posao? Da li time dovodi u pitanje moje pravo da reagujem? Zaista se ne mislim miješati u interna pravila religijskih zajednica, u unutrašnju disciplinu, u dovođenje u pitanje dogmi, kao što su gospodin Sudar, gospodin Karadža i gospodin Jovanović rekli, ali hoću da govorim o pravu ljudi koji javno iznesu svoj stav da budu zaštićeni od strane akademske, kulturne, javne scene u onome što je njihovo pravo da iznesu svoje argumente. Na tome se završava moja argumentacija i na tome završavam moj prijedlog da večeras o tome raspravljamo. Dakle, g. Dino Abazović pa g. Ivan Lovrenović.

Dino Abazović:

Želim vas sve pozdraviti. Razlog mog javljanja je praktično dvojak. Prvo, izuzetno cijenim uvodničare ovoga skupa i, moram priznati, da inače dođem pripremljen na skup, bar se trudim... I ovaj put sam se pripremio, čini mi se kako treba, jer sam znao da će se govoriti rječnikom koji koristi iste riječi koje i ja, ali očigledno ih različito podrazumijevamo. Govoriću o ljudskim pravima. Jedan klasičan ljudskopravaški diskurs, šta ta prava vani zaista podrazumijevaju. Čini mi se da se u jednom određenom momentu snažno razilaze, a to nam može pomoći za našu diskusiju. Recimo, i ova najosjetljivija pitanja koja su se čula u sva tri uvodna izlaganja, a koja se u kontekstu ljudskih prava zovu *forum internum*,

također su pitanja ljudskih prava i države, odnosno u ovom smislu kad govorim kažem država zato što su ljudska prava zapravo odnos pojedinca i države. Da se razumijemo: tako se ona štite. Jedini mehanizmi na koje se možemo pozivati, od konvencija, od deklaracija itd., jesu pitanja pojedinca i države – u tom smislu spominjem državu. Pitanja *forumu internuma* su također nešto što religijske zajednice svugdje i svagda, ne samo kod nas, apsolutiziraju, imajući u vidu koji je značaj i stepen slobode misli, savjesti religije i uvjerenja. Oni se baš ne mogu nikad derogirati, to je poznato i po međunarodnom pravu ljudskih prava. S druge strane, postoje elementi kada država suvereno može oduzeti, hajde da kažem uslovno, apsolutnost *forumu internuma*, intervenirati u vezi s tim pitanjima.

Navest ću primjer koji se većini ljudi ovdje čini banalan, ali mislim da nam može dalekosežno otvoriti neke druge perspektive. Recimo, gdje god se poštuju ljudska prava u kontekstu međunarodnih mehanizama, država intervenira kad Jehovin svjedok ne da svom malodobnom djetetu da primi transfuziju krvi da bi mu se spasio život. Sa stanovišta dogme Jehovinih svjedoka transfuzija krvi je nešto što oni smatraju apsolutizacijom svog prava da je ne prime, a država na osnovu interpretacije ljudskih prava, savremenog kodeksa ljudskih prava, intervenira i spašava život malodobnom djetetu. Ne želim ovo navesti kao primjer da bismo se mi sad obrušavali na apsolutizaciju, naprotiv, nego kako, kad i gdje ih štitimo. Mislim da je ovdje prije svega počesto, nažalost, ljudsko pravo na slobodu savjesti, misli i religije tako žestoko ugroženo da bi ova država trebala da snosi ozbiljne posljedice s obzirom na to kako ponekad sebi uzima za pravo da riješi ta pitanja, ali gdje i kako možemo otprilike otvoriti ovaj razgovor? U kom pravcu bi on po meni mogao ići? Pitanje unutrašnjih stvari religijskih zajednica, pa možda i na način na koji ste ih vi u svojim uvodnim izlaganjima, mislim na profesore Grebu i Vlaisavljevića, pomenuli, zapravo ukoliko su u koliziji s vrlo specifičnim određenjem javnog reda i mira, javne sigurnosti, pitanja morala, pitanja zdravlja – govorim čisto ljudskopravaškim diskursom – sva ona pitanja koja religijska zajednica ne može smatrati apsolutnim – dakle, u tom smislu svaki građanin ove države može tražiti da se riješi pitanje zaštite, bez obzira na vrlo visok stupanj poštivanja religijskih prava, slobode misli i savjesti itd. Da budemo jasni, kada je riječ o tom pitanju stvari stoje više nego dobro. Zašto to spominjem? Zato što, praktično, pitanje slobode govora ili na engleskom *freedom of expression* baš i ne tretira pitanje religijskih sloboda direktno. Pitanja religijskih sloboda se tretiraju jednim drugim pravom koje se zove sloboda savjesti, misli i uvjerenja i religije. U tom kontekstu mislim na ono što će nama tek da se desi, a ne dešava se još uvijek. Dovoljna su tri ključna pitanja: pitanje prozelitizma kao takvog u Bosni i Hercegovini, i drugo pitanje, pitanje apostazije, dakle napuštanja vjerskog svjetonazora, i posebno bitno, kao treće pitanje, koje je spomenuto ovdje, jeste pitanje blasfemije. To su sve pitanja u korist ljudskih prava u instrumentalnom smislu, u smislu zaštite.

E sad, kad smo kod pitanja blasfemije: naravno, osjećam da sam možda posljednji pozvan da govorim samo o tim pitanjima, ali reći ću vam načelan stav. Isto onako kao što se štite prava na religijske slobode, to nikako ne mora po automatizmu značiti šticeenje religijskih osjećanja. Prava na religiju i prava na religijska osjećanja su dvije potpuno odvojene stvari u javnom kontekstu. Mi se možemo slagati i ne slagati šta je distinkcija javnog i privatnog, ali pazite, za blasfemičnost, u tom kontekstu, imate niz presuda Evropskog suda za ljudska prava, koje utvrđuju kad jeste bila blasfemija kao povreda nekih prava, a kada to nije bio slučaj, u vezi s tim naročito cijenim ono što je doktor Sudar pomenuo u kontekstu kulture, u širem smislu umjetnosti i religije. Imate jedan značajan broj umjetničkih djela koja religijske zajednice smatraju direktno blasfemijom, a kad na kraju završe pred Strazburom, pokaže se da, zapravo, religijske zajednice ne bi baš trebalo da se previše bune, jer ta djela nisu imala intenciju da vrijeđaju bilo čija osjećanja. Dakle, vraćamo se na slobodnu volju i tim završavam: kao što svaki pojedinac može ili hoće da bira da li da pripada zajednici ili ne, tako isto i onaj koji pripada zajednici može i hoće da bira šta da čita, šta da gleda itd. Možda ovdje treba samo malo pojačati ovaj ljudskopravaški diskurs, priču u kontekstu ljudskih prava i religije, a ne religijskih prava, jer mislim da nam je podjednako bitan kao državi koja se razvija i ide u pravcu onoga što su evropske integracije. Hvala lijepo.

Ivan Lovrenović:

Ja također pozdravljam sve prisutne i moram kao i Ugo reći da sasvim obrnuto doživljam ovo nego Zdravko: u vjeri nema prisile. Oprostite na maloj šali, ali ako shvatim ovo večeras kao čin vjere, čin naše vjere u smislenost ovoga razgovora, onda u vjeri nema prisile, došao je onaj koji ima vjeru, i po tom kriteriju kad gledam ima nas strašno puno i ja sam zadovoljan. Šala jest bila, ali nije sasvim šala. Hoću da kažem ovo: u nekom vlastitom pamćenju najrazličitijih skupova koji su, kao i ovaj, doista motivirani isključivo samo slobodnom voljom pojedinca da dođe ili ne dođe, ovaj mi se večeras čini zbog nečega najvažniji, a pamtim, na svoju žalost, strašno dugo. Zašto mi se to čini najvažnijim? Vjerojatno zato što je na neki način premijeran; u tom mom dugom pamćenju, imali smo najraznovrsnije tematizirane razgovore, ali ovakav nikad. Da se jedna potpuno nekapacitirana udruga kakav je bosanski PEN nađe na ovakvoj temi, sa ovakvim uvodničarima, to je apsolutni presedan, jedan prelijep presedan i mislim da je već zbog samoga toga vrlo značajan događaj, a onda, ako to dobro ocjenjujem, ako nisam malo preegzaltiran, onda bih to direktno opet vezao sada na ono što je rekao gospodin Karadža u svojim zaključnim rečenicama, koje su me vrlo impresionirale. Naime, u jednoj od tih rečenica, ako sam to dobro uhvatio i ako dobro interpretiram, mislim da se spominjao, evo ja ću to slobodno reći a vi me ispravite ako griješim, i problem integriranosti, odnosno neintegritiranosti vjerskih zajednica u bosanskohercegovačko društvo. Mislim da je to silno va-

žan momenat i ja sam zaista zahvalan što je to istaknuo, uz one druge takođe važne momente, jer je to jedan paradoks.

Ugo je maloprije odlično govorio o onome sindromu koji vučemo iz prošlosti, iz bivšega sistema, o toj odvojenosti, o načinu odvojenosti vjerskih zajednica od države. Taj sindrom danas, kada je to sve slobodno, kada nema više nikakvih opresija ni s jedne ni s druge strane, sada se on nama vraća na ovaj način na koji je upozorio gospodin Karadža. Vraća se na način da vlada potpuna sloboda normativna s jedne i druge strane, ali vlada i jedna otužna vrsta neintegritanosti, neintegritanosti u socijalnom smislu, u smislu o kojem je govorio maloprije i Dino. Naime, vjerska zajednica svakako ima svoju autonomiju u stvarima vjere, u stvarima organizacije unutarnje, ali vjerska zajednica sama može i mora biti nezadovoljna ako nije dovoljno integrirana u opće društvo, kao što bi i opće društvo trebalo biti nezadovoljno. Ja mislim da je i to problem. Jedan problem koji se tiče i ove uže teme o kojoj smo mi večeras pozvani da razmišljamo i razgovaramo. Nekakva zdravija, nekakva bolja, veća integriranost na toj liniji, i sasvim sigurno je, ovaj problem slobode izražavanja, slobode govora na ovoj relaciji podcrtava na neki drugi način. Nemam pretenziju da govorim nešto sustavno, važno mi je da samo podcrtam važnost ovoga što se večeras događa. Podsjetiću na neke događaje iz prošlosti koji kao primjeri mogu dobro ilustrirati i današnje situacije, možda čak i na obrnut način. Dok sam slušao ova uvodna izlaganja, sjetio sam se događaja za koji ne znam ko ga se ovdje još može sjećati, tiče se specifično događaja u Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini. To je negdje, čini mi se, sedamdeseta, sedamdeset prva godina, u svakom slučaju kontekst je onaj veliki globalni kontekst nakon šezdeset osme u svijetu i silni neki oslobodilački kontekst koji se događao. Tada se dogodilo da su mladi studenti Franjevačke teologije u Sarajevu u svom časopisu *Jukić* iskazali, kako bih ja to sada rekao kolokvijalno, naprosto preslobodne misli, a ticale su se upravo unutarnjih stvari. Stvari ustrojstva Katoličke crkve, dakle stvari koje apsolutno pripadaju autonomiji zajednice. I nastala je određena uzbuna u samoj crkvi na relaciji između vrha Crkve i ljudi koji su to radili, i tu nema ništa sporno. Međutim, šta je sporno, sporno je zapravo to da se država također pozabavila tim problemom preko svojih organa, a organe je ta situacija zanimala naravno zato što je ona na neki drugi način njima bila zanimljiva kao stanovit poremećaj unutarnje sigurnosti itd. Jedino koga ti događaji, sami po sebi vrlo zanimljivi u intelektualnom smislu, nisu zainteresirali, ali baš ni na koji način, to je bila takozvana javnost, građansko društvo. I čitava stvar se i odigrala u unutarnjim relacijama. Bila je vrlo dramatična, ali se potpuna dramaturgija cijelog događaja odigrala i završila tako da ova civilna javnost, šira javnost za taj događaj uopće nije ni znala. To je primjer iz onoga sistema. To je primjer iz sistema u kojemu ta dva, tako da kažem, društva postoje potpuno neovisno jedno od drugoga, da iskoristim starinski izraz *otuđeno* jedno od drugoga.

Još jedan primjer, malo drukčiji, ali na svoj način može poslužiti. Svojevremeno, također vrlo davno, na vrlo glamuroznom kulturnom događaju koji se zove Dubrovačke ljetne igre trebalo je da u jednom prostoru starog Dubrovnika bude izvedena drama *Glorija* Ranka Marinkovića, koja na vrlo bolan način tangira pitanja crkve. I, dogodilo se da je mjesni biskup zabranio izvođenje te predstave. I sad vidite kako se na vrlo zanimljiv način tu dogodilo interferiranje crkvenoga i društvenoga. Biskup je zabranio izvođenje predstave oslanjajući se na vrlo čvrst momenat da je prostor u kojem se to treba odigrati vlasništvo Crkve, bez obzira što je javni prostor također; to je ona starinska arhitektura i urbanizam dalmatinskih gradova gdje je to vrlo teško riješiti, a društvo je bilo zainteresirano za svoje kriterije, naravno, i nastao je spor, veliki, i o tome su pisale i novine itd. U tom slučaju javnost jest bila zainteresirana. Zašto? Zato što je bio u pitanju veliki, čak prema inozemstvu eksponiran kulturni i društveni interes. Ta dva događaja vrlo dobro oslikavaju, po mom tumačenju, sve ove aporije i nedosljednosti onoga sistema. E sad, ako bismo te stvari prebacili u ovaj sistem koji mi sad živimo, nedosljedan kakav jest itd., mogli bismo iz toga izvlačiti, neću reći recepturu, ali neke norme, neke oblike ponašanja koji bi sigurno bili drukčiji nego oni onda, a mogli bi pomoći i u ovim slučajevima kakve je spominjao i Grebo oko Hafizovića itd. Da vidimo tu suptilnu granicu između onoga kada zbivanja unutar samih vjerskih zajednica počinju da se, po svojim efektima i posljedicama, prelijevaju preko ruba autonomije vjerske zajednice u široki prostor opće javnosti, općega društva, građanstva. I sada, kako u takvim slučajevima uskladiti interes i kriterije vjerskih zajednica i općega društva. To je ono zbog čega ocjenjujem ovaj večerašnji razgovor vrlo značajnim, jer mi se čini, ako smijem tako reći, s obje strane struji ista energija ili ono što je gospodin Karadža u svojoj zaključnoj rečenici rekao kako Islamska zajednica vidi bosanskohercegovačko društvo ne kao društvo monologa nego kao društvo dijaloga. Hvala.

Zdravko Grebo:

Ja i dalje insistiram na agresivnom pristupu temi. Nema smisla da se mazimo više, haj'mo vidjeti da problem postoji, ponovo. Sinoć vraćajući se iz Tuzle i probudivši se u autu, čuo sam poprilično neuspješan razgovor između Mile Stojića i Uge Vlaisavljevića, koji su varirali ovu temu, i gotovo dražesne greške koje su počinili i jedan i drugi. Mislim da je Ivan dodao našem večerašnjem diskursu jednu temu, a Ugo je rekao da bi trebalo izbjeći pristup u kome ćemo sada tobože uzvišeno razgovarati o onome što je sada donijela nekakva religiozna invazija javnog prostora. Da je to samo izvrnuta rukavica, da je to pervertirani *matriks*, kako je Ivan nazvao, prošlog sistema, i to je tačno. Ivan je poentirao o nedostatku socijalne integracije ta dva diskursa. Moramo ih nekako dovesti u vezu ako nam je stalo do vlastitog stava, morala, dostojanstva, i mislim da se o tome radi. Da ja pojačam još jednom svoju tezu; naravno, žao mi je što nema herbarijskih pristu-

pa na koje bih se na neki način obrušio na druge vjerske zajednice, ali mogu varirati jednu drugu tezu, nemojte mi zamjeriti na nepristojnosti, ali rečenica koja glasi: "Harise napiši nam ustav", a Haris Silajdžić kaže reisu: "Napiši ti ustav, što ću ti ja pisati ustav." Prema tome, ima ta pretenzija, a ujedno i zahtjeva za zaštitu internog dijaloga kojem mi nemamo pristupa, kao što je Ivan rekao. Mada interne svade, sukobi, apsolutno imaju konsekvence na javnu scenu i nisu nimalo beznačajna pitanja. To su moje lične noćne more. Sad Enver Kazaz.

Enver Kazaz:

Da ne ostanemo na ovome visokoteorijskom, pa ću probati da zakuham i da zamolim gospodina Sudara da objasni onu natuknicu o profesorima, nije mi bila baš jasna, i gospodina Jovanovića o nezavisnim intelektualcima. A sad ću se nesložiti s Ugom i s tobom, Zdravko, iz najprostijeg razloga: ne mislim da je pitanje konkretno o slučaju Hafizović zapravo pitanje Islamske zajednice. Mislim da je to pitanje šire društvene zajednice i načina na koji se jedna vjerska zajednica pojavljuje u našoj javnosti. Naime, moja teza je vrlo jednostavna, tako da kažem. Mislim da mi živimo ne autonomiju vjere nego mi živimo uplitanje vjerskih zajednica u pitanja političke prirode, ali ne tako da one imaju pravo djelovati politički nego zapravo da one diktiraju političku scenu, i tu ću se pozvati na sjajnu knjigu fra Mile Babića *Nasilje idola*, gdje on tvrdi da su naše vjerske zajednice Boga zamijenile idolima nacije i nacionalnog vođe i da se odjednom religijski diskurs zapravo pojavljuje kao čista ideologija. Naredni problem koji iz toga proističe je problem da vjerske zajednice znaju djelovati politikantski. Citiraću mog omiljenog junaka sedmičnih novina: gospodin Cerić držeći hutbu u Srebrenici kaže sljedeće: "Ovi šehidi stražare nad Bosnom." Ako dekonstruirate to, vi ćete dobiti politizaciju smrti, a ako pažljivo dalje dekonstruirate tu situaciju, dobićete zapravo političku zloupotrebu nečeg što je u krajnjem slučaju metafizičko. Ako dalje idete s tom tezom, ako je dalje razvijate, onda ćete vidjeti kako se religijske zajednice pojavljuju zapravo kao politička moć. Unutar toga se postavlja pitanje da li su vjerske zajednice ikada u ovom našem nesretnom društvu preispitivale svoju poziciju? Da li smo imali, tako da kažem, trenutak u kojem one samoosvješćuju svoju ulogu u društvu? I ako dalje razvijete tu tezu, vidjećete da njima ta pozicija moći i te kako odgovara. E sad, tu se događa tipična zamjena između svetog i političkog. Evo primjera: da li je zapravo ateizam kod nas društveno opasan pojam, da li vi možete garantirati da se religijski diskursi ne pojavljuju kao moć unutar nečega što je čisto kadrovska politika? Da li onda to preispitivanje uloge religijskih zajednica i religijskog diskursa, da li ono ide do te mjere da bi recimo danas bila nemoguća u našem kontekstu na primjer Kranjčevićeva pjesma *Eli eli lama azavtani*, u kojoj postoje stihovi: "*I derala se družba / Od gadne strasti pjana, / Mi ubijamo Bože / sve zbog Tebe – Hosana /*" Ako pažljivo promotrimo tu

poziciju, dolazimo do sljedećeg – djeluje kao neki mali skandal koji je ostao, tako da kažem, zatvoren od šire javnosti.

Ovdje prisutni fra Ivan Šarčević u *Svjetlu riječi* napravi jedan od najhrabrijih gestova insistirajući na patnji drugoga, i donosi na naslovnoj stranici mezarje u Srebrenici, to jest u Potočarima, i govori o tome kako je nužno saživjeti se s drugima. E sad se vraćam opet na mog omiljenog junaka u novinskim istupima i kažem: gdje je zapravo ta granica? Gdje se Mustafa Cerić može razdvojiti od reisa Cerića? Da li je pozivanje na instituciju samo maska kojom se prikriva politikantski odnos? Imam primjere na drugim stranama, pošto sam ja Bosanac, da ne ostanemo tu prikraćeni: nemoguće je msgr. Vinka Puljića osloboditi odgovornosti u kojoj on kad govori zapravo govori u ime zajednice vjernika i izravno se upliće u ono što zovemo dnevno političkim. Da se vratim sad teoriji. Naravno da je nemoguće vjerske zajednice odvojiti od političkog. Međutim, vjerske zajednice moraju postaviti pitanje svog pojavljivanja u javnosti na taj način da političko odvoje od politikantskog, a pogotovu da ovo političko odvoje od onog što nameću političkim partijama kao ideološke platforme. Imate potpuni paradoks, mislim da je to u *Danima* zamijećeno, političke vođe u ovoj državi vrše ulogu vjerskih vođa i obrnuto. Hvala.

Vildana Selimbegović

Pošto pretpostavljam da će uvodničari odgovoriti na neka pitanja, ja bih se pridružila ovim Enverovim riječima, a odnose se na gospodina Karadžu, ali bih prije toga samo zamolila da nam kaže je li on član Rijaset, ili je on samo rukovodilac sektora? (Odgovor Karadž: "Nisam član Rijaset.") Ja znam, ali mislim da je za ovaj skup jako važno da se to zna. O odnosu Rijaset Islamske zajednice prema ovom društvu, dozvolite mi da kažem, svjedoči i činjenica da je na ovaj skup poslala rukovodioca pravne službe. Moja pitanja, bez obzira na to, su sljedeća: Voljela bih da mi objasnite po kojim kriterijima, pošto radite u toj službi, vjerovatno postoji negdje u Ustavu, Rijaset Islamske zajednice mjeri stepen nečijeg vaspitanja? Ako se ne varam, a ne varam se, znate, upravo u saopćenju o profesoru Hafizoviću bilo je da je on nevaspitan. Zašto to pitam? Mislim da Rijaset, kao i svaka druga crkvena institucija u ovoj zemlji, ima obavezu da razmišlja o onom što saopćava javnosti, odnosno da snosi odgovornost, a ne samo da se poziva na svoje unutrašnje uređenje i svoja unutrašnja pitanja. Moje drugo pitanje glasi: zašto Rijaset, koji se toliko, pa i Ustavom Islamske zajednice, štiti od uplitanja bilo koga u njegovu organizaciju, prostor itd., sa zakašnjenjem od deset godina najmanje sada poziva državu da mu riješi pitanja sa vehabijama? Ako ne znate o čemu govorim, podsjetiću vas da je gospodin Cerić u funkciji reisa pozvao državu i državne organe da sada riješe okupaciju Careve džamije.

Zdravko Grebo:

Zahvaljujem Vildani. Izgleda da smo krenuli u drugi dio našeg razgovora, u kojem u smislu produktivnosti razgovora postavljamo direktna pitanja našim uvažanim uvodničarima. Vjerovatno pitanje nije postavljeno samo za Islamsku zajednicu, imali bi šta reći i drugi uvodničari.

Mensur Karadža

Dobro, po svemu sudeći iz ovih izlaganja se da naslutiti da bih ja možda morao i najviše pričati večeras. Želio bih da kažem jedno, da sam ja u samom pozivu za ovaj razgovor ovo zaista shvatio kao razgovor. Ne bih želio da ovo shvatimo kao nekakvu pres-konferenciju ili intervju, ali naravno određene stvari koje su postavljene ovdje zaista možemo tretirati kao razgovor, a ne klasično pitanje i želja da se dobije klasičan odgovor, iako se to naravno iz novinarskih krugova malo više implicira. Ja sam u ovom svom izlaganju naveo ili iznio jedan stav prema kome je Islamska zajednica, s obzirom na svoja unutrašnja normativna akta i načela na kojima počiva, vrlo otvorena zajednica. Zaista, mnogi smatraju da je više otvorena nego što priliči jednoj vjerskoj zajednici, nego što bi trebala biti vjerska zajednica. Ovdje se spominjao slučaj, i ne bih želio da ga shvatim i uopšte ga i ne shvaćam kao povod ovog večerašnjeg razgovora, to je slučaj profesora Rešida Hafizovića. Samo za informaciju onim koji ne znaju, naravno u potpunosti podržavam javnost, odnosno pravo javnosti, osjećaj javnosti da ustane u zaštitu nečega za što smatra da treba zaštititi. O toj akademskoj slobodi profesora unutar Islamske zajednice bilo je rasprava, zaista je bilo rasprava. Bilo je rasprava i u ovom konkretnom slučaju profesora Rešida Hafizovića, ali ću vas podsjetiti da je ovakvih istupa, slobodno ću reći protivrječnih sa zvaničnom politikom Rijasetu, bilo je i ranije. Vi znate kakvi su sve istupi, gdje i od koga bili u povodu izbora u Islamskoj zajednici, odnosno tačnije kada je bio riječ o izboru reisu-l-uleme. Svi ste svjedoci, mogli ste čitati, čuti ili gledati javne polemike ljudi unutar Islamske zajednice, kada je trebalo izvršiti izbor reisu-l-uleme i direktnoga i najvećeg protivkandidata aktuelnog reisu-l-uleme, dr. Enesa Karića i njegove istupe i tadašnje istupe profesora Hafizovića itd. Šta se desilo nakon toga? Prof. dr. Enes Karić je i sada dekan Fakulteta islamskih nauka. Drugo, kada je u pitanju prof. Rešid Hafizović, naravno da mu se ništa nije desilo u tom smislu. Spominjala se i ta mogućnost, prestanka radnog odnosa itd. Naravno, to se nije desilo. Prof. Rešid Hafizović je petnaest dana prije ovog zadnjeg istupa u povodu vebabija od strane Rijasetu, reći ću simbolično, nagrađen, ili ukazana mu je zahvalnost ili ne znam kako da kažem, za njegove zasluge akademske, profesorske, u povodu njegovog prijema u Iransku akademiju nauka. I poslije ovog njegovog istupa naravno da se sa profesorom Hafizovićem ništa nije desilo. Dekan Fakulteta islamskih nauka inicirao je sastanak, na koji su pozvani reisu-l-ulema i nje-

govi bliski saradnici da se raspravi o toj temi. Na taj sastanak Rešid Hafizović nije došao, iako je pozvan, da se raspravi, da se razgovara o tom istupu. A druga stvar, kada je u pitanju ovaj njegov istup, ono što je zvanično Rijaset izdao saopćenje, ja se ne sjećam ovog što ste vi govorili, da je preispitivao njegovo vaspitanje, da je nevaspitan, to ne znam, samo je poenta tog zvaničnog saopćenja Rijaseteta bila u tome da te izjave profesora Hafizovića nisu zvaničan stav Rijaseteta nego profesora, akademika Rešida Hafizovića. Znači, nije pitanje koje je tretirano na Rijasetu kao najvišem izvršnom tijelu u Islamskoj zajednici.

Ovo pitanje vehabija što ste postavili, pa vidite, ono je očigledno izišlo iz okvira mogućnosti Islamske zajednice, ne da se time nosi u nekakvom doktrinaranom, načelnom, vjerskom smislu, nego je, jednostavno, ovo već brutalno uzurpiranje imovine, vlasništva, džamije, uzurpiranje prava ostalih vjernika, njihovo uznemiravanje itd. Podsjetit ću vas, nažalost opet se moram vratiti na ovaj Zakon o slobodi vjere, ja sam ipak pravnik, kakav sam da sam (polagao sam kod profesora Grebe, prošao sam) – da ovaj Zakon kaže da niko ne može, da se uopšte ne može formirati niti jedno udruženje vjernika, građana vjerskih službenika, koji u svom nazivu ima vjerski predznak, koji u svojoj djelatnosti ima vjersku djelatnost, a da se za to ne dobije saglasnost od nadležne crkve ili vjerske zajednice. Prema tome, ovo što mi danas nazivamo vehabije, ove određene skupine koje postoje, one apsolutno nemaju nikakvu saglasnost Islamske zajednice i kao takve one, koliko je nama poznato, nisu registrovane kao udruženja građana. Ono što je bilo kad je bio istup profesora Hafizovića, kad je bila ona poznata *Pećnica*, ono udruženje u Mostaru, ono udruženje je registrovano od Federalnog ministarstva pravde, znate zašto? Ja sam to u ovom uvodnom izlaganju i kazao – mislim da imamo problem s ovim Zakonom da se on spusti na sve nivoe, na cijelu teritoriju i na sve nivoe državne vlasti, da se provede, jer Federalno ministarstvo pravde nije zatražilo od Islamske zajednice saglasnost za registraciju toga udruženja. Da ga je zatražilo, to udruženje ne bi dobilo suglasnost, to sad mogu reći otvoreno, jer su kao djelatnost prijavili ono što je isključiva nadležnost Islamske zajednice i, naravno, taj njihov predstavnik koji je bio u onoj emisiji uopšte ne bi bio nikakav relevantan faktor, kao što na kraju krajeva ni danas nije. Ali eto, on je ipak tad nastupao kao predsjednik tog udruženja. Naravno, mi smo pokrenuli određenu akciju i, ja sam to rekao, da realizacija Zakona na svim državnim nivoima ide u pozitivnom pravcu. Naravno, nadležno državno ministarstvo uputilo je zahtjev svim državnim organima koji vrše registraciju udruženja građana, skrenulo im je pažnju na ove odredbe Zakona o slobodi vjere u skladu s kojim se treba tražiti saglasnost. Da je Islamska zajednica dala saglasnost za registraciju tog udruženja, ili ovog vehabijskog ili kojeg drugog, naravno da bi se to onda moglo i trebalo svaliti na pleća Islamske zajednice i reći im: vi ste im dopustili da se organizuju, a sad tražite od države da vas zaštiti. Nije, naravno, Islamska zajednica dopustila da se oni registruju, a sad što je to postalo

agresivno, onda neka se i državni organi pozabave time ima li elemenata krivičnog djela ili nema, ima li prekršaja ili nema, pa neka se utvrdi.

Zdravko Grebo:

Zahvaljujem gospodinu Karadži. Imam osjećaj da moram reći: ako je razgovor krenuo u ovom pravcu, niko nije sazvaio razgovor da preispituje odgovornost Islamske zajednice. Pitanje je bilo generalno, a ako sam ja pogriješio spominjući slučaj Hafizović, to je bilo tek ilustracije radi, o čemu hoćemo da govorimo. Ivan me dobro ispravio, ali ima moj mali žal jer nema ljudi, kao što nismo imali *figurae dramatis* za prošlu raspravu (tema o polemici i /ne/kulturi dijaloga, *op ur.*). Očekivao sam Adnana Silajdžića, Esada Durakovića, ljude koji su u javnosti iznijeli svoje stavove o ovom pitanju. Niko ne preispituje, pogotovo vas, za stavove Islamske zajednice. Imam potrebu da kažem da se naš problem večeras, bar kako ga ja vidim, svodi na to da niko ne dovodi u pitanje pravo vjerskih zajednica da izriču meritorne stavove, čak i da ispostavljaju zahtjeve o javnim stvarima, ali da je moj problem, tj. slučaj Hafizović, bio u tome gdje je eventualno moja dužnost da zaštitim čovjeka koji iznosi stavove koje Islamska zajednica osjeća kao svoju potrebu da javno osudi svojim aktom. To je ta dilema koju je Ugo mnogo bolje formulisao nego ja. Jedna su stvar odnosi unutar vjerske zajednice, i to ljudi koji dobrovoljno pripadaju toj zajednici. Ja s tim nemam problem, ali jeste moj problem ako čovjek, univerzitetski profesor, bude javno stigmatiziran zbog svoje izjave, javnim aktom, to već jeste javni problem. Sličan problem sam imao lično, polemikicu između mene i Mujketa Spahića, koji je mene uvjeravao da *Deklaracija o evropskom islamu* jeste autorski čin Mustafe ef. Cerića, i da sam ja temeljno pogriješio jer u katalogu akata Islamske zajednice ne postoji deklaracija. To nije moj problem kao građanina BiH, to je javni čin, i zašto u tom slučaju, sasvim obrnuto od Hafizovića, Rijaset nije riješio to interno sa reisom Cerićem?

Pero Sudar:

Dakle, vrlo često se događa da na fakultetima u Sarajevu profesori javno sa svojih katedri iznose mišljenje o vjerovanjima pojedinih crkava i vjerskih zajednica. Navodim primjer kad profesor na jednoj katedri kaže da kršćani vjeruju u mnogoboštvo jer imaju nekakvo presveto trojstvo. Dakle, ja moram reći da ni ja dobro ne znam šta je to presveto trojstvo, ali volio bih znati šta taj profesor zna o presvetom trojstvu. To je najkonkretniji odgovor na Vaše pitanje. Međutim, bilo je ovdje i drugih opaski, pitanja itd. Ja mislim da ja ovo danas nisam dobro razumio, da je naša tema trebala biti odnos države i crkava i vjerskih zajednica, a ovdje čini mi se da smo malo mi uvodničari promašili jer smo govorili o onome što se odnosi na crkve i vjerske zajednice, na njihov unutarnji kanon. Ja ne znam kako se moglo odgovoriti drugačije na ovako postavljenu temu. Dakle, crkve i

vjerske zajednice i sloboda govora, ja sam razumio *u njima*. Sad međutim, diskusija ide apsolutno u drugom pravcu, a volio bih da ne dođe do zamjena teza, tj. da članovi vjerskih zajednica i crkava, koji se opredijelili za užu zajednicu, gotovo gube pravo da iznose svoje mišljenje o pitanjima šire zajednice, i obrnuto, da članovi šire zajednice koji ne pripadaju ovim užima imaju veće pravo iznositi svoje mišljenje o događanjima u njima. Ako bi se išlo u tom pravcu, a bojim se da neka razmišljanja tendiraju tome, da bismo dobrano zamijenili teze. Jasno, ovdje mi se čini da je dobrano primijećeno kako je došlo do jedne zaleđene odvojenosti, gdje se jednostavno ništa drugo ne promatra i ne vidi se nikakva druga mogućnost ni teren razgovora nego eksces. I mi večeras samo govorimo o ekscesima. Ja bih volio kad bi se postavila tema *PEN i sloboda govora*, pa da vidimo ima li moguće tamo ekscesa, ako ćemo na taj način postavljati, iako jasno i o vjerskim zajednicama i crkvama treba stvar postavljati, i mislim da je naša obveza sudjelovati na tome, jer jedino tako će se pojasniti stavovi, jedino tako mislim da se može doći do zaključka, ako on stoji, da ima nekakvo razumsko utemeljenje. Pa ako jedan profesor – ja ću se sada vratiti, iako ne odobravam način, ako jedan profesor ima pravo iznijeti svoje mišljenje, pa valjda i vjerska zajednica i crkva u ime nekakve strukture ima pravo reći svoje mišljenje o tom stavu? Ako ne, ja se onda pitam nije li nekom uskraćeno pravo govora, sloboda govora? Prema tome, ne bih previše to tako shvatio: vi ste zaduženi ako je neko eventualno napadnut u vjerskoj zajednici, haj'mo ga braniti, a je li on s nekim razlozima napadnut, je li on dirnuo nešto što je toj vjerskoj zajednici, ako je dirnuo nešto što toj vjerskoj zajednici nije od njezinoga ustrojstva, onda je to njegova sloboda i nema ga nitko pravo za to prozivati; ali s druge strane, ovdje se stalo govori o angažmanu crkava i vjerskih zajednica u politici, i odmah se tu stavlja znak politikanstva. Volio bih da se ovdje odgovori tko je nadležan, tko je meritoran kazati što je politika a što je politikanstvo? Ako eventualno vjerski vođa kaže nešto *in favore*, u korist politici koju ja odobravam, to je onda dobar angažman, a ako kaže o politici koja se meni ne sviđa, onda je to politikanstvo... E, ja se onda pitam nije li tu upravo sloboda govora najveća žrtva? Hvala.

Svjetlana Nedimović:

Zanimljivo je da je donekle protivno dijagnozi koju je postavio gospodin Lovrenović da smo mi jedno nedosljedno društvo, ali smo vrlo principijelni pogotovo u ustoličavanju nečeg nedodirljivog iza tih granica, tako da se dosta, barem se meni čini iz svih izlaganja, ovdje govorilo o zaštiti, a ne o poštovanju. Dakle, nešto je ustoličeno kao nedodirljivo, to nešto treba štiti. Moram priznati, meni se to čini kao vrhunac omalovažavanja vjere i vjerskih zajednica, da se one stave izvan konteksta društvenih rasprava, izvan javne sfere. Mislim da smo nešto u tom smislu čuli od profesora Vlasisavljevića, ta potreba za integracijom vjerskih zajednica u javnu sferu. Pri tome mislim da je vrhunac poštovanja upravo da se

vjerske zajednice shvate kao legitiman nosilac, inicijator, akter u društveno-političkoj sferi, ovdje se ograničavam samo na društvenu sferu. E sad, šta je meni bilo zanimljivo ovdje, prateći i jednu i drugu stranu, pri tom prilično arbitrarno definišući i jednu i drugu stranu. Kad god se govorilo o integraciji vjere, odnosno vjerskih zajednica u javnu sferu, pojavljivalo se neko *ali*. Dakle, i kod predstavnika vjerskih zajednica je bilo to *ali*: šta je nedodirljivo u vjerskim zajednicama, ali i ovamo kod ove, uslovno rečeno, druge strane bilo je to jedno *ali*; mogu se integrisati, *ali* kad počnu prozivati, kad se počnu eksplicitno uplitati u poslove, e onda ne mogu. Međutim, meni se čini da to *ali*, to nekakvo granično područje treba shvatiti malo drugačije, i da to jeste opet granica, ali ne granica u smislu isključivanja, u smislu nekakvog ruba preko kojeg se ne prelazi, nego granica u smislu o kojem govori jedan savremeni francuski filozof – tačke dodira, a i u geografskom smislu su te tačke dodira tamo gdje su granična područja kulturološki najzanimljivija. Prema tome, meni se čini da ne treba ni pričati o ovom o čemu smo se složili, nego treba pričati o ovom *ali*, upravo o ovom što je gospodin Sudar pokrenuo. Dakle, u kojem momentu mi imamo pravo reći da je nešto politikanstvo – je li to nekakva instrumentalizacija vjere ili je to eksplicitno angažovanje vjerskih zajednica?

Luka Markešić:

Meni je drago da sam večeras ovdje prisutan. Prije svega, doživljam ovo kao jednu inovaciju na ovom našem prostoru, dakle javnoga i na vrlo visokoj razini razgovora o religiji. Religija je aktualna stvar danas u svijetu, vrlo aktualna stvar, i to ne samo kao nešto među tim promjenama koje danas u svijetu se događaju, tj. promjena stava, promjena religije u društvu, u svijetu i promjena odnosa ljudi prema religiji itd. Posebno što se tiče ove dvije stvari, jer do sada smo mi bili navikli da religiju smještamo, i smjestili smo je, u posve unutarnju stvarnost čovjeka, ona je privatna stvar čovjeka, i to čovjeka pojedinca u jednom baš liberalnom shvaćanju i čovjeka i religije. A sada se pokazuje da religija nije samo neka unutarnja i nevidljiva stvar, nego da je ona i sociološka stvarnost, socijalna, i da je stvar ne samo pojedinca nego i pojedinca kao socijalnog bića, znači društva. Religija je društvena stvarnost, ne samo dakle stvar pojedinca i vidljiva stvarnost. Jedna od tih zabluda novoga vijeka jest upravo to što se htjelo sve rastaviti, razdvojiti. Među tim zabludama je bila rastava religije od stvarnoga života, od čovjeka, pa od društva, pa onda suprotstavljanje jedno drugome. I na Zapadu i na Istoku, samo u različitim oblicima, je to bilo. Zato mislim da je ovo vrlo aktualno i izražavam zadovoljstvo što prisustvujem jednom ozbiljnom razgovoru. Ali ne vidim zbog čega reduciram ovo na slučajeve gospodina Hafizovića, čak i na vehabije. Sve su to slučajevi određene zajednice, i ne mislim da su ti slučajevi zabrinjavajući, već je to izneseno mišljenje itd. Mene više raduje i želim to reći ovdje, jedan pristup ovom razgovoru. Zapravo, ovdje postoje tri pris-

tupa: sociološki pristup religiji, Dino je to iznio, filozofski pristup religiji i teološki pristup religiji, dakle, naš vjerski, teološki pristup. Mene je to stvarno obradovalo ovdje, kad sam to čuo: i jedan i drugi i treći, i naši fini ljudi koji su to iznijeli. Dakle, i to je jedna inovacija ovdje, teološki pristup religiji vezano sa slobodom govora. Znam da neki ljudi koji nisu religiozni misle da je religija nešto što samo ograničava, čak izvor ropstva. Mi religiozni ljudi smatramo da je to oslobađajuća sila, koja oslobađa čovjeka a ne zarobljava ga, itd. E sad, htio bih samo istaknuti ovaj teološki pristup religiji. Međutim, osjećam malo nezadovoljstvo što se tiče ovog teološkog iznošenja odnosa slobode i religije... Ovdje se počelo jedinstveno kako se u religijama shvaća čovjek: on je slobodno biće. Bog ga je stvorio slobodnog itd. Ovo čega još treba je da teološki idemo dublje: Bog je sloboda, Bog je slobodno biće, i iz Boga kao slobodnog bića dolazi sad čovjek kao slobodno biće, i odnos ovih dviju sloboda je ta čudesnost života. Tu dolazimo do stvari koje ne znamo, i tu dolaze problemi odnosa slobodnog čovjeka prema slobodnom Bogu, i odnos slobodnog Boga prema slobodnom čovjeku. A mi hoćemo sve da racionaliziramo, i ne možemo racionalizirati.

Ima stvari koje ne znamo, za koje nemamo odgovora, ali bih želio reći ovo: Bog jeste sloboda, ali to nije voluntarizam. Bog postoji, istina, postoji ljubav, postoji pravda. U *Kur'anu* kad se govori o Bogu govori se: Bog ima 99 svojstava, paži 99 svojstava, dakle ne samo sloboda 99, a to znači neizmerno. U kršćanstvu isto tako se govori o neizmernim svojstvima Boga i još k tome posebno kad govorimo o kršćanskom misteriju Boga, dakle, ne samo o svojstvima nego osobnosti, dakle o pluralizmu. Dakle postoji pluralizam u Bogu, i sad se susrećemo sa pluralizmom u životu, itd. Ali želim izraziti svoje zadovoljstvo da je ovdje došao do izražaja i ovaj teološki pristup, i to pozdravljam i želim da se i ubuduće ovakvi razgovori vode, dakle da ne bude jednodimenzionalno. Zahvaljujem.

Zdravko Grebo:

Zahvaljujem fra Luki. Ponovo jedna potreba da obrazložim: ne dovodimo u sumnju da ljudi iz religijskih zajednica imaju pravo da diskutuju o javnim stvarima. Tu nema nikakvog spora. Moj lični problem jest ako ljudi iz tog kruga koji diskutuju o javnoj stvari moraju biti sankcionisani, ili da li moraju biti disciplinirani u svom nastupu. Mladi kolega koji je jedini sociolog religije s pravom je stekao slavu novim terminom *religiozni nacionalizam*. I tu negdje leži neki vrag. Ali da ne trošim vrijeme Stevan Tontić.

Stevan Tontić:

Ja nisam kanio govoriti, ali pošto su mnoge riječi ovdje ipak tako zabrujale, tako da kažem, javi se potreba za nekom vrstom reakcije, nekog malog doprinosa diskusiji našoj kolegijalnoj s uvažanim gostima. Ja im se takođe zahvaljujem,

to je bilo vrlo lijepo. Međutim, bilo je možda više okrenuto opštem predstavljanju stanja u našim religijskim zajednicama, vjerskim zajednicama, nego možda fokusirano na neku temu večeras, a ja sam isto tu temu izgleda malo pogrešno shvatio. U stvari, očekivao sam da će se više govoriti o javnoj riječi u kojoj učestvuju i vjerske zajednice i kler ili dio klera, i da ćemo možda to malo specijalnije staviti pod lupu, dakle možda dio tog javnog govora koji smo slušali u posljednjih petnaest godina. Naime, u najgora vremena koja smo preživjeli i koja izgleda imaju namjeru da se nastave sudeći po nekim najnovijim, za mene uznemirujućim izjavama. Kao što su me vrlo uznemirivali neki javni, ostrašćeni govori, recimo ljudi iz klera, visokog klera. Evo da kažem, ja sam pravoslavac; spominjem govore dvojice-trojice vladika Srpske pravoslavne crkve u ratu, vrlo ostrašćene govore, tako da sam se ponekad pitao je li ovim ljudima bliže Hrist ili neki tu narod, *plebs* kojem se udvaraju? Ili narodne vođe? Nešto slično osjećam i ovih dana, i prosto sam uznemiren. Pitam se gdje mi to živimo i da li mi imamo snage da vodimo neostrašćen dijalog i da stvaramo takav javni prostor govora, bez velike ostrašćenosti?

Gospodin Sudar je rekao da je teško ocijeniti šta je politički govor, a šta politikantstvo. Zaista, to je vrlo teško ocijeniti. Za nekoga je normalan politički govor politikantstvo, ili obrnuto. Znamo da crkve imaju pravo da se miješaju i u politički prostor bez namjere da tu vode neku glavnu riječ ili da upravljaju društvenim životom i državnim, jasno, jer ne možemo ih odijeliti nekim zidom od javnosti. Ali mene su neprestano iritirale takve pojave kod dijela sveštenstva ili ljudi koji vjeruju, naime ta ostrašćenost i neodmjerena u njihovim javnim istupima. Ako iko, onda bi vjerujući čovjek, a pogotovo čovjek koji ima neku važnu funkciju u crkvi, morao da bude najodmjeraniji u davanju javnih izjava. Pogotovo u ocjeni bitnih, presudnih događaja, jer ako on radi suprotno, ako unosi strast u svoj jezik, onda on u stvari poziva i druge koji će upotrijebiti još teže riječi, a da ne kažem da će se jednog dana mašiti i za neka neverbalna sredstva. Dakle, ja sam isto zadovoljan što smo ovo večeras priredili, ali sam pomislio, u stvari, da se ovdje ukazuje prostor za jedno ozbiljnije tretiranje retorike koja se praktikuje unutar vjerskih zajednica i dijela klera, posebno u njihovoj vlastitoj i štampi i uopšte. Ja tu vidim nekoliko projekata za naredne dvije-tri godine, da ozbiljni, kompetentni istraživači istraže taj jezik, tu retoriku i da, recimo, za tri godine objave tri-četiri knjige. E onda bi se s tim knjigama mogao sazvati jedan ozbiljan simpozijum, gdje bi se to detaljno pretreslo, ali kompetentno, ne ovako za dva sata kao mi večeras, što je naravno lijepo, ali ovo je tek početni razgovor o tako krupnom problemu.

Ja lično, ako smijem to da kažem, objavio sam prije trideset godina pjesničku zbirku koja se zvala *Hulim i posvećujem*, dakle već u tome je bilo za mene jasno da se tu ne može postaviti jasna granica između huljenja ili možda posvećivanja. To je naravno bio moj personalni odnos s Bogom, koji ja i do danas mučenički no-

sim i gajim. Ja sam naravno obrazovan na Kjerkegoru, Dostojevskom, Niču, Kamiju i mnogim drugim misliocima, do Simon Vejl, koju izuzetno cijenim; u nekom striktno crkvenom smislu nisam čovjek vjerujući, ne pripadam zajednici, jer onaj ko je pravi vjernik on treba da ide u crkvu redovno, itd. Ali ponekad, kad slušam neke ljude iz klera, čini mi se da su oni dalje od svojih bogova nego ja što sam od mog Boga. Moram doduše i ovo da kažem: isto tako me vrijeđaju i pogađaju često agresivne izjave protiv crkava, da je Katolička crkva zločinačka, počev od upletenosti tokom Drugog svjetskog rata pa do danas, da je Pravoslavna crkva zločinačka, da je Islamska zajednica fundamentalistička i da se u njenom krilu teroristi podržavaju itd. – ne mogu tako nešto da podržim, jednostavno su pristrasne i nisu analitički obrazložene. Hvala.

Zdravko Grebo:

Još jedan doprinos, kako je Ivan formulisao, sinergiji koju bi večeras trebalo osjetiti, bez obzira ko se večeras odazvao a ko ne. Ponovo jedna ilustracija: jedna od pomalo čak konfekcijskih debata koja traje jeste konsocijacija. Potpuno je nevažno ko je koju poziciju zauzeo, ali kad argumente izlažu Ivan Lovrenović i Ugo Vlajsavljević, to je problem našeg akademskog neslaganja. Kad argumente za konsocijaciju izlažu Ivan Šarčević i fra Mijo Džolan, to je religijski i konsocijalni problem. I negdje tu vidim paradigmu našeg problema: zašto ja ne mogu prihvatiti ono što mi kaže moj uvaženi kolega Šarčević, a s Ugom mogu to smatrati kafanskom svađom? Akademik Juraj Martinović.

Juraj Martinović:

Pošto si ti sedamdeset pet posto vremena potrošio kao moderator, ali ostalo je nešto, ja sam ponukan malo ovom malom diskusijom između Envera Kazaza i msgr. Sudara. Naravno, ko će odijeliti politiku od politikantstva. Mislim u našem društvu, koje je još uvijek u formiranju, zapravo nemamo ni politiku da je politika politikantstvo. O tome svjedoči i ovo konstitutiranje vlasti poslije izbora, ta natezanja, gdje su potpuno zanemareni oni društveni ciljevi koji bi trebalo da budu u suštini politike, da rade za dobrobit društva, organizaciju države itd. Kad je riječ o vjerskim zajednicama, moram reći da me je malo zbunio naziv današnje rasprave. Nisam vidio čemu bi to trebalo da bude specifičan problem: vjerske zajednice i slobode govora. Sloboda govora je problem koji se javlja i mimo vjerskih zajednica, i unutar vjerske zajednice, i unutar svake zajednice, i unutar društva kao cjeline. Nisam shvatio u čemu bi bio specifikum, a onda sam vidio kad je Grebo počeo, pa se sad Stevo vratio ponovo na to, ali se pokazalo da su manje-više svi ovdje prisutni govorili o odnosu društva i vjerskih zajednica bez obzira koliko su to pokušavali dovesti i u ovaj kontekst. Ja ću završiti s time da tu nije pitanje neke distinkcije između politike i politikantstva, tu se potpuno sla-

žem, politikantstvo je ovdje sve što se naziva politikom. Ali je pitanje želje za moći. E, tu bi trebalo da postoji granica. Naravno da svaka vjerska zajednica, to je Grebo danas ponovio jedno petnaest puta, ima pravo, kao i njeni pripadnici, da se javno očituje da se zalaže za vrijednosti, principe koji je konstituiraju i koji su, kad ih malo bolje pogledamo, kod svih vjerskih zajednica kad je riječ o suštini identični. I svako društvo, u krajnjoj liniji i ono socijalističko koje je proklamiralo ateizam, na nivou ideologije je proklamiralo iste vrijednosti kao konačni neki cilj. Prema tome, naravno da je vjerska zajednica obavezna da učestvuje u javnom diskursu boreći se za te vrijednosti, ne samo u svom interesu nego u interesu društva kao cjeline.

Kod nas je politika upravo politikantstvo zato što je samo cilj osvojiti vlast a ne uređivati društvo. Ukoliko bilo koja vjerska zajednica ili crkva ima pretenzije da direktno učestvuje kao moć u participaciji u vlasti, onda dolazi do onoga o čemu je Kazaz govorio, a što je neprihvatljivo. Bojim se da su sve vjerske zajednice i crkve vrlo sklone tome, a na prostoru na kojem im je to omogućeno da to i ostvaruju, a na prostoru gdje su u defanzivi po prirodi stvari, onda se bore za svoja prava. Ja ne znam, ali mislim da reis Cerić govori u ime Bošnjaka, kardinal govori u ime Hrvata, ne govore u ime muslimana niti u ime katolika. A upravo su nacionalne stranke te koje participiraju u vlasti i, prema tome, to je meni jedan indikator da vjerske zajednice prihvaćajući tu identifikaciju boreći se za interese naroda, a ne vjere; rade zapravo zajedno sa tim nacionalnim strankama u težnji da participiraju u vlasti, da steknu moć. To je za mene problem o kojem bi se trebalo govoriti, ali ne u okviru teme sloboda govora i vjerske zajednice nego o temi koju bi trebalo onda adekvatno formulirati. Tako, ako imamo hrabrosti i argumenata, da se onda s time suočimo. Hvala.

Zdravko Grebo:

Ivan Lovrenović je povodom prve debate upravo predložio isto što i ti: da bi PEN-ova dužnost bila da nastavi seriju ovakvih rasprava i u krajnjoj liniji da mnogo hrabrije definiše temu za rad. Ivan Šarčević.

Ivan Šarčević:

Sve srdačno pozdravljam i stvarno mi je drago kao nekom tko je i u onom prošlom sistemu, ako se tako može kazati, želio vjerovati i pitati se šta je s religijom u društvu? Tako je i u ovom, s ništa manjim pitanjima. Ja bih pokušao govoriti kao vjernik u određenom smislu, a i bavim se malo teologijom. Mi u religijskim zajednicama i u crkvama nismo dostatno prešli iz jedne vrste potisnute, cenzurirane religije ili vjere, u ovo naše sadašnje, novo stanje koje nazivamo demokratskim. Iako je i prije postojala cenzura, ja bih se ipak nadovezao na slobodu govora i unutar nas samih, a može se to i na društvenoj razini gledati. Ako je

prije postojala cenzura za neka pitanja, pitanja vjere, iako su bila proklamirana na razini ljudskih prava, danas smo mi u određenoj vrsti autocenzure, osobito u religijskim zajednicama. I drugdje, naravno, postoji stvarno autocenzura, iz različitih motiva, opravdanih, neopravdanih. Kad se govori o ovim konkretnim sukobima, moje je mišljenje da možda ima previše zloradosti sa svih strana, čak iz religijskih zajednica prema drugima, a i iz društvene sfere. Nešto što je Ivan Lovrenović govorio u vezi s Jukićem, kako se onda određena politička elita, ili ti što su bili na vlasti kako su se radovali da li će se negdje nešto dogoditi. Mislim da bi sada trebalo promijeniti razinu našega pristupa određenim problemima i da se o njima onda, i argumentirano koliko je moguće, razgovara.

Ima kod nas u kršćanstvu nešto na što se nas poziva često. Ako se želi kazati istina, onda se citira jedan Pavlov tekst iz *Efežana*, gdje se kaže: "I istinujte u ljubavi". Mislim da je to shvaćeno također u društvu kroz riječ istinoljubivost, i onda se ne zna šta tu sad prevlada: mislim da je najčešće da se ljubavlju želi prikriti istina. Ono da mi svoju stvar ne bismo tako razotkrili, a znamo da je to istina, to je ovo što je ova gospođa kazala o pitanju određenih stvari. Ali ako mi ostanemo na istini, ono što je Brane Miljković kazao "Ubi me prejaka reč", to je točno, da će istina uništiti možda neke ljude, ali je isto tako točno ako idemo previše s ljubavlju, onda smo pristrani, onda nas istina ne oslobađa – to je jedna vrsta dijalektike koju je jako teško uspostaviti u religijskim zajednicama. Recimo, u slučaju Hafizović, malo poznajem situaciju, možda ne skroz. Poznajem je malo i iznutra, to su u određenom smislu kolege. Tu nastaje nekakva poteškoća oko toga kod nekih ljudi, da se ne otkrije slabost vlastite zajednice, kod nekih iz stvarne želje da se ne poništi čovjeka, to je jedna vrsta nekada i lažnog kompromisa. To su one dileme na koje nailazimo u našim crkvama i zajednicama. Ima sad jedan problem, što se i večeras osjetilo, ne želeći naravno uvodničarima prigovarati oko toga. Mi se u našim zajednicama redovito služimo takozvanim zakonskim jezikom, a sve naše monoteističke vjere su nazvane, za razliku od ovih istočnih kao, recimo, budizam, proročkim religijama, i proročki govor označava temeljni govor naših vjera i religija. Proročki govor je nešto što je preuzela naša civilizacija, barem ova zapadna. Svojstvo današnjega vremena je što nema više u nekom smislu izravno da se ubijaju proroci, nego se imunizira poruka. Ta se poruka imunizira tako da, recimo, imate novine ili imate ljude koji vas tzv. totalnom informacijom ili totalitariziranom informacijom jednostavno poklope, tako da vi nemate tu što reći. To se događa često kod nas: ili da vam unaprijed znaju gdje će se izvršiti određena proročka subverzija da bi je oni blokirali ili, što je najčešće, dolazi do iskrivljivanja ili selekcije pojedinih iskaza. Ono što je Ugo dobro kazao, mislim da posvuda vlada politička korektnost i to na jednoj razini da za istinu nema strasti. Ja bih to tako nazvao. Ako netko govori u određenom smislu, iznosi stavove u ovoj našoj civilizaciji, to je postalo tako da je on nekad diskvalificiran kao prozelit i onda se odatle događa da mi jedni drugima oduzimamo

pravo izbora, da sve možeš zastupati osim onoga što stvarno misliš. Ono mi se osobno svidjelo što je Dino kazao o pitanju blasfemije, ali nju treba promatrati, to je Dino dobro rekao, izvana, ili što je gospodin Karadža kazao po pitanju blasfemije kad se neko izvana pogrdno izražava ili o Bogu ili o svetinjama za nas vjernike. Ali je također problem takozvane unutarne blasfemije, koju mi zaboravljamo, recimo crkve i religijske zajednice, o zloupotrebi samoga imena unutar religijskih zajednica. Navešću primjer. Ono što nama također nedostaje, budući da se nalazimo u okrilju PEN-a, osobito umjetnosti, religijskim zajednicama i crkvenim, nedostaje nam, što je jedan teolog kazao, takozvanog nereligioznoga govora. Ovdje je to bilo. Čini mi se da je profesor Grebo kazao kako nemamo zajednički jezik. Ne da njega treba, on ne može biti umjetan. Recimo, nama se događa u novinama da se sada spominje kleronacionalizam ili nekakvi stari stereotipi, pa to je prošlo. A istodobno se s naše strane, od ljudi vjernika ili ljudi koji su vjernici, u javnosti također nalaze neki stereotipi, tako da nismo našli zajednički jezik i time dolazi do nedodirivanja nas u smislu komunikacije u jednom zajedničkom društvu.

I za kraj bi kazao ovo: ova dilema između politike i politikantstva. To što neko želi nekome kazati da se ne bavi vjerom i religijom, ili netko kaže vjerniku i religioznom čovjeku da se ne bavi politikom, mislim da je to kršenje ljudskih prava. Zašto? Zato što politika i vjera imaju zajedničku platformu – dobro drugih ljudi, opće dobro po definiciji. Problem nastaje onda kada neka politička razina želi iskoristiti crkvenu zajednicu za sebe, ili crkvene zajednice ili religijske zajednice žele se domoći države, čak društva da se bude vlasnik. Mislim da ima jedna poteškoća u religijskim zajednicama, mislim uopće i medija i crkvenih zajednica, da su kod običnoga svijeta iz jedne faze osobito iza rata, kad smo sve gurali u politiku i svi bili u politici, napravili dojam da je politika jedan omražen posao. Mislim da je politika častan posao i da tu nastaje ovo zašto je došlo do ovih određenih odnosa između politike i religijskih zajednica: zato što u biti crkveni ljudi, ne kažem svi, i puno običnoga svijeta naših vjernika koje mi često ne uvažavamo, smatraju politiku pokvarenom stvari. Ona jeste točno takva ako je vode, što rekao Havel, nečasni ljudi, a po sebi nije takva. Ona je uzvišeni zadatak, kako Havel kaže, skromnih i odvažnih ljudi, zato bi u toj slobodi govora trebalo ponovno vratiti ono što je ovdje na našem prostoru zaboravljeno, s obzirom na to da moramo izaći iz stereotipa gledanja odnosa politike i religije, da ne budeмо time previše opterećeni, a da stvarno promijenimo svoj pristup prema tome. Hvala lijepo.

Zdravko Grebo:

Zahvaljujem Ivanu Šarčeviću, ovo je bilo stvarno briljantno, po mom sudu. Juraj ima potpuno pravo da sam ja nepristojni potrošač vremena, prema tome sa-

da ću reći da se Eso Bajtal javio za riječ; naši uvodničari imaju potrebu da odgovore na pitanja i nakon toga da predložim da naš predsjednik privodi ovo kraju.

Esad Bajtal:

Pošto je već kasno, ja ću biti kratak zbog toga, a i po običaju. Nemam nikad mnogo šta da kažem. Uglavnom, moj ključni termin izgovorio je akademik Martinović – dakle, to je pitanje moći koje se pojavljuje kao centralni problem odnosa vjerskih zajednica i društva. Naravno, sama moć je u direktnom odnosu sa slobodom. Tamo gdje je moć, tamo nema slobode za jednu stranu – onu koja je izvan okvira moći. Sve ovo što ću izgovoriti ili pokušati da izgovorim reći ću kao neko ko ne pripada ni jednoj vjerskoj zajednici, a istovremeno ni društvu. Dakle, sa jedne robinzonske ekvidistance hoću da govorim, kao građanin koji u jednom periodu do rata nije imao građansku slobodu, a onda mu je poslije rata još jedanput i to oduzeto – sloboda koju nisam imao ponovo mi je oduzeta. Pokušaću to oduzimanje ilustrovati na primjeru iskaza koji je došao sa vrha jedne vjerske zajednice. Dosad je, dakle, do njih, do njihove vlasti, vjera bila privatna stvar, a ateizam javna; od sada će (sa implikacijom 'otkako smo mi došli na vlast') vjera biti javna, a ateizam privatna stvar. Dakle, u pitanju je nešto što je svima nama jasno: boljševička matrica odnosa moći i slobode, tj. neslobode, i moje nemogućnosti kao građanina da biram. Dakle, ja moram ili ići u džamiju ili moram biti izgnan, tj. mora mi biti zabranjeno da u nju ulazim, ili u crkvu ili bogomolju, da govorim ovdje jednim neutralnim terminom – jer pokušavam da pokrijem naš problem, a ne odnos ove ili one zajednice prema nečemu. Ako je to tako, šta sam ja time dobio? Šta je moj izbor? Je li moj izbor između dvije neslobode? Između dva imperativa? Ili ja kao građanin imam zaista pravo da biram da li ću tamo da idem ili da tamo ne idem? To je ključno pitanje.

Dakle, o kakvoj demokratiji pričamo nakon toga iskaza, o kakvoj slobodi pričamo nakon takvog iskaza, i ko zapravo sebi daje pravo da artikulira kompletne društvene odnose sa visine koja je i trenutačna, i prolazna, i nije božanska? Ako neko sebi dozvoli da prisvoji za sebe pravo božanske moći, onda je i to ovaj problem blasfemije koji smo večeras spominjali. Na kraju krajeva, imamo u Bosni i Hercegovini jedan paradoks: da ovdje više nisu problem teističko-ateističke relacije, nego je, s obzirom na atake koje doživljavamo svih ovih godina, predstavnik jedne zajednice na neke predstavnike druge zajednice, na rušenje vjerskih objekata koje je masovno, čak se još uvijek ne zaustavlja. Dakle, mi više ovdje nemamo teističko-ateistički problem nego je naš problem interreligijski ili čak intra-religijski, ako religiju gledamo kao jednu skupnu kategoriju za sve nas. Sad iznutra počinju da se prave neke stvari, jer ako uzmemo posljednja događanja oko ovih vehabija, što se kod komunista nije događalo, još ne čujem one tvrde riječi koje su bile onima upućivane, iako su vjerske slobode tek sad ugrožene na naj-

drastičniji mogući način, a ja to doživljam iz svog bosanskog iskustva. Gdje je tu sloboda, uključujući i slobodu govora, koliko o tome možemo govoriti bez ove političke korektnosti o kojoj je govorio profesor Vlasisavljević, a da pri tome ne budemo šikanirani ili makar javno opomenuti ili makar prećutani na jedan način koji moralno nije korektan. Hvala.

Vanja Jovanović:

Ja sam mislio da mi vjerski službenici imamo problem s jezgrovitošću; međutim, evidentno je da to nije tako. Lično sam mislio da ćete nas više iskoristiti, da ćete nas više pitati, jer bar sam ja ovdje došao sasvim slobodan i otvoren za razgovor, znači za sve ono što bi vas interesovalo. Nažalost, niste. Osvrnuću se na ovo pitanje. Prvo sam zapisivao pitanja, pa sam onda shvatio da je to nepotrebno, na kraju sam napisao: mi smo opasniji od droge po ovo društvo. Izgleda zaista da smo tako strašni i opasni. A kad je u vezi s pitanjem slobodni i nezavisni, nisam rekao intelektualci, to ste me pitali prije tri sata; naime, rekao sam da su prije postojali režimski mislioci, pisci koji su pisali u korist nečiju, da i danas postoje oni koji provode određene ideje, ali se nazivaju 'nezavisni', 'slobodni' itd. Ako me razumijete, hoćete primjer? Mislim da je gospodin Karadža ovdje večeras imao sjajnu ulogu, jer nam je predstavio ono što je fundamentalno bitno, a to je Zakon o slobodi crkava i vjerskih zajednica. Naravno, ne očekujem sada da skočite s dignutim kandžama Zakon o slobodi crkava i vjerskih zajednica je, naime, potreba koju smo mi sami donijeli, znači Međureligijsko vijeće je iznjedrilo, nakon tri godine intenzivnog rada, da se napravi bilo kakav zakon u ovoj državi, da crkva ne mora plaćati vodu kao fabrika, i da se jedna eparhija ne vodi kao stan jednog episkopa, i da mene ovo društvo prepoznaje kao nekakav pravni subjekt, jednostavno da pravno postojim. U tom Zakonu o crkvama i vjerskim zajednicama, koji se zaista naporno radio, štiti se javni rad, moral, zdravlje, red, ovo što ste vi pitali. Sticajem okolnosti sam učestvovao u pravljenju tog Zakona, i onda smo rekli: dobro, hajde, šta da predložimo? Pošto nismo postojali, nismo mogli ni praviti zakon, nego smo predlagali. U njega smo uvrstili sve ove pozitivne norme koje se tiču prava o slobodi itd., da skratim, i onda smo rekli gdje to država može doći i reći: e, sad stanite vi, to nije stvar crkve i vjerskih zajednica, to je naša nadležnost.

Mislim da je suština večerašnjeg pokušaja dijaloga – iako ovo nije bio dijalog, ovo je bio jedan globalni monolog, Trebao bi biti dijalog u kojem ja učestvujem kao građanin, jer i ja sam građanin, ja sam Bosanac, potičem odavde, niko me nije doveo ovdje i građanin sam ovoga društva, a ujedno sam i sveštenik svoje crkve. Dozvoljavam da imam greške, ali se trudim da ih nemam, odnosno bar se od mene očekuje da budem najpozitivniji u tom svom kretanju ka Bogu, ali i molim vas da poštujuete to moje pravo na slobodan izbor. Ja nisam ovdje večeras ra-

di honorara, ja sam ovdje zato što je moj mitropolit rekao: ti otiđi tamo, i to je za mene amin. Zašto? Jer postoji hijerarhija koju je stvorio, odnosno dao mi je – ja tako vjerujem – Bog. Moj mitropolit, moj otac u ljubavi, je rekao: idi tamo, i to je moja slobodna volja. Danas-sutra, ako poludim pa hoću da napravim jednu posebnu crkvu, to je sad pitanje: da li ćete vi mene spašavati ili nećete, i da li ćete braniti moje slobode ili nećete? I u kojoj mjeri i gdje je ta granica. To je ono andrićevsko pitanje: kad je ubistvo – kad neko zgazi mrava ili kad ubije čovjeka? Vrlo tanana granica. Postoji nešto što se zakonski može riješiti, a postoji nešto što se zakonski ne može riješiti. Međutim, ono što je suština jedne crkve, suština jedne vjerske zajednice, naše društvo ne zna tu suštinu jer ne želi da je zna. Meni je žao što to kažem, zato večeras ima ovdje malo ljudi. Mene to ne iznenađuje, jer smo i mi pravili za novinare, doveli smo sjajne profesore, objavili smo knjigu, došla su tri novinara, a sve smo medije u Bosni i Hercegovini obavijestili – oni ne žele to da znaju. Večeras sam vas slušao, u vašim konstrukcijama termina, riječi toliko je pogrešaka, to nema veze ni sa crkvama ni sa vjerskim zajednicama, počevši od naziva pa nadalje, a mi pričamo o komunikaciji. Ja dozvoljavam da mi se može konstruktivno reći: slušaj to nisi dobro uradio ovako. Ja želim to da čujem, previše mašeš rukama, njišeš se kad propovijedaš ispred oltara itd. itd., to smeta ljudima. No ono što je suština crkve ili vjerske zajednice, to se ne može mijenjati. Niko te ljude, ni toga gospodina profesora Hafizovića nije tjerao da ide u Islamsku zajednicu, da bude profesor na tom fakultetu. Ukoliko je on, gospodo, postavljen (barem je kod nas tako) na tom fakultetu, postavljen u ime svoje zajednice, u koju je on ušao svojom voljom, i ako to mijenja, ako mijenja učenje crkve i suštinu onoga za što je postavljen, naravno on treba odgovarati u smislu da odgovara svojoj zajednici, jer tu zajednicu čine normalni ljudi koji su kao vi, koji čine tu zajednicu, i vi ga tu nemate šta braniti. Koliko vidim, gospodin Hafizović nije otišao sa fakulteta, ostao je i to je jedan divan primjer da svako može reći šta hoće i, na kraju krajeva, zašto mene treba da interesuje taj problem?

Pitanje sa strane:

Vi ste rekli da ste i vi građanin.

Vanja Jovanović:

Jesam, i hoću da se interesujem za ono što me interesuje. Još sam zapisao jedno pitanje. Naravno da me interesuje politika. Ja bih volio da imam moć i uticaj na državne organe, ja bih zaista volio da riješimo bar neka pitanja. Gospodin akademik je rekao: tamo gdje je većina, oni tamo upravljaju, bolja je situacija, ali nije ista, vjerujte. Pitanja nacionalizovane imovine – da imamo ikakvog uticaja, bar bismo dosad riješili pitanje dadžbina i svega ostalog, bar bismo uglavili svoje sveštenike da se njima plaća ovo ili ono. A ja svojim vjernicima u svojoj crkvi

ne mogu narediti šta oni treba da rade, a kamoli nekim političarima. Istina, oni će doći pred izbore, pričaće, tražiće, ali mislim da naše društvo ima pogrešnu sliku kad su u pitanju crkve i vjerske zajednice, odnosno da nam se daje puno značaja. Zašto je to tako, ne znam. Ja govorim o iskustvu Pravoslavne crkve u Republici Srpskoj, jer nam oni nisu vratili imovinu. Razlika je ta što tamo živi 90% pravoslavaca, napamet govorim, ali što se tiče zakona, što se tiče uglavljivanja njih u normalno postojanje jedne države, u tom smislu da ostvarujete prava, da ne plaćate npr. vodu i struju za crkvu kao da je fabrika, da ne plaćate porez na karitativnu pomoć, da imate pravo ono što ima u normalnim drugim zemljama...Gospodin Ugo je naveo, ili ne znam ko već, na Zapadu odvojenost crkava i vjerskih zajednica i države; to je vrlo različito kad je u pitanju Zapad, ali te tamo crkve i vjerske zajednice imaju svoja osnovna prava. Srpska pravoslavna crkva nije, vjerujte, ta prava sebi osigurala, da li su oni bili lijeni, ili nisu htjeli, ili nisu znali kako, ali nisu napravili ni u Republici Srpskoj – eto, to je nešto.

Mislim da nikada nećemo doći do odgovora gdje je ta granica u kojoj neko ko je van društva, odnosno van jedne zajednice, može da povuče granicu i da kaže: sad je ovo ugrožavanje prava čovjeka koje ugrožava vjerska zajednica. A pogotovo u slučajevima gdje se prethodno neko sam odredio i rekao: ja hoću da budem to i to, i da živim svoj život, i onda napravi jedan drugi pravac.

Dino Abazović

Ja bih samo jedno kratko pitanje. Vi zadržite pravo da ne odgovorite. Rekli ste nismo iskoristili priliku za dijalog u kontekstu teme. Dva ili tri puta je pomenut je Zakon o vjerskim zajednicama. Spomenuo je gospodin Karadža, vi ste ga spomenuli eksplicite. Čini mi se da ste vi doveli tu priču. Prvo, rekli ste: znamo ko je predlagač Zakona. Postaviću nekoliko vrlo jednostavnih pitanja. Zašto tristo članova za novu vjersku zajednicu? Zakon kaže: tri stotine punoljetnih članova. Zašto tristo? Zašto ne tri hiljade? Tristo hiljada? Ili tri? Drugo pitanje: vi ste spomenuli pravo da se traži od matične zajednice da se osnuje neka nova zajednica, je li tako.

Ugo Vlajsavljević

Dozvolite mi da zaključim. Nije ovdje samo riječ o korištenju ljudi koji su nam bili uvodničari. Desilo se da smo, htjeli-nehtjeli, odlutali od teme. Dozvolite mi da opravdam temu. Bilo je i prigovora i pitanja kako nije bila dovoljno jasna. Nije ovo skup o položaju vjerskih zajednica u društvu, kojim ćemo otvoriti sva moguća pitanja. Ovdje je bilo uvoda o slobodi ljudskoj, o egzistenciji, o odnosu prema Bogu, o zakonu, o ustrojstvu vjerskih zajednica, o dopuštenju kako da se organiziraju itd. PEN je ovdje imao namjeru koja je postavljena na sljedeći način: vertikalna ili kičma skupa, nit vodilja skupa bila je sloboda govora u

dva rakursa, koju je precizno msgr. Sudar definirao: unutarnji rakurs i domet izvanjski. To znači da mi postavljamo pitanje u ime slobode govora: može li obični građanin, pogotovo angažirani intelektualac, postaviti pitanje o slobodi govora unutar vjerske zajednice, s obzirom na njene kanone, na njen kućni red, na njene norme? Zahvaljujem se na velikodušnosti ljudi iz vjerskih zajednica, koji su došli da govore ne pred političarima koji predstavljaju državnu zajednicu nego su došli u civilno društvo. Šta s vjerskom zajednicom koja nije otvorena, koja nije demokratizirana i u kojoj je hijerarhija nezamisliva za građansko društvo? Takve zajednice se apsolutno moraju prihvatiti u svakom liberalnom društvu. Svako društvo koje je liberalno i demokratsko mora prihvatiti takvu zajednicu. Zašto bismo mi morali da bdijemo nad Islamskom zajednicom da li je ona demokratizirana kao što je građansko društvo? Nijedna vjerska zajednica ne može biti demokratizirana kao građansko društvo, ali je uistinu zadatak civilnog društva da mi imamo pravo postaviti pitanje kad se radi o drastičnom kršenju ljudskih sloboda, a u kojoj mjeri još ne znamo. Svaki vjerski poglavar može da kaže šta god hoće unutar političkog prostora, i civilnog prostora, ali u isto vrijeme je on izložen građanskoj, javnoj debati u kojoj se ne može braniti svojim crkvenim zidom. Zato su tu sloboda govora, civilno društvo i dobrohotnost vjerskih predstavnika da o tome razgovaraju. Hvala.

DOMETI I GRANICE JAVNOG DIJALOGA – ŠTA SE SMIJE A ŠTA NE SMIJE JAVNO REĆI

Moderator:

– Hadžem Hajdarević, pisac i publicist, Sarajevo

Uvodničari:

– Mirjana Miočinović, esejistica i kritičarka, Beograd

– Zvonko Maković, predsjednik PEN Centra Hrvatske

– Saša Ilić, pisac i urednik *Betona*, Beograd

– Mile Stojić, pisac i publicist, Sarajevo

Gradska galerija *Collegium artisticum* Skenderija, 3. april 2007. godine

Ugo Vlaisavljević:

Dobro večer, drago mi je da smo se ovdje okupili, i to u ovako imponantnom broju, veoma probrano društvo. Ovo je treća sesija PEN-a koja je planirana u vidu okruglih stolova, javnih tribina i razgovora, u kojima ne bi trebalo da učestvuju samo članovi PEN-a nego i ljudi iz javnog života: novinari, pisci, ugledni ljudi o različitim temama. Tema koja nas je večeras ovdje okupila glasi: "Dometi i granice javnog zalaganja za slobodu govora, šta se smije a šta ne smije javno reći". Želim da vam kažem ko će biti uvodničari, koji će nam olakšati uvod u ovaj javni razgovor u debatu sa svojim kraćim uvodnim izlaganjima. Iz Zagreba nam dolazi predsjednik hrvatskog PEN-a, profesor historije umjetnosti, čovjek koji je veoma poznat našoj javnosti i akademskoj zajednici, pogotovo umjetničkim krugovima, profesor Zvonko Maković. Novinar Saša Ilić, koji je urednik podlistka *Beton*, kulturnog dodatka dnevnog lista *Danas*, koji, evo, već drugu godinu izaziva prilično bure u tamošnjem javnom mnijenju, a izlazi dva puta mjesečno. Že-

limo dobrodošlicu našim gostima. Od domaćih uvodničara, tu je pjesnik, književnik Mile Stojić, odnedavno dosta prisutan i kao urednik programa Radija BH 1, zatim, tu je i jedno virtualno prisustvo: Mirjana Miočinović, teoretičarka drame, angažirana intelektualka, koja je nedavno boravila u Sarajevu. Bila je gost Društva pisaca i bila je veoma zainteresirana da se pojavi na ovoj tribini. Međutim, spriječena je obavezama, a s druge strane privučena temom, ona nije odoljela a da nam ne pošalje svoj tekst kao, praktično, jedan refleks, jedan odgovor na ovaj uvodni letak koji smo dali povodom ove teme. I na kraju, osim PEN-a, koji je organizator, veliki pokrovitelj, generozan, velikodušan pokrovitelj, bez kojeg bi teško bilo organizirati ovakav skup, jeste Fondacija *Heinrich Böll* i želim da pozdravim gospođicu ili gospođu Amelu Sejmenović, koja je u ime Fondacije ovdje prisutna i kojoj želim da se posebno zahvalim. S ovim bismo, mislim, mogli da otvorimo ovo veče. Iz Upravnog odbora PEN-a Hadžem Hajdarević, naš uvaženi književnik, će moderirati ovaj skup. Time ja završavam ovo što sam imao reći i predajem riječ moderatoru i uvodničarima. Hvala još jednom što ste došli.

Hadžem Hajdarević:

Dragi prijatelji, pa evo, predsjednik PEN-a, Ugo Vlajsavljević već je na neki način sve rekao. Možemo još jednom pozdraviti sve naše prisutne goste, posebno profesora Zvonka Makovića i pjesnika Milu Stojića. Svi mi zajedno učestvuemo ovdje, u ovom razgovoru o temi koja nas sve na neki način provocira.

Prije nego što smo počeli sjetio sam se jedne misli Kamijeve, koja je izrečena u *Pobunjenom čovjeku*, da tamo gdje stvari nisu imenovane onako kako treba da budu imenovane počinje drama. A mi zaista živimo u nekim nesretnim okolnostima... Dakle, prije nego što uopće počnemo današnji razgovor, ja ću zamoliti Ferridu Duraković da nam pročita tekst Mirjane Miočinović, koji nam je poslan iz Beograda kao prilog ovom našem razgovoru.

Mirjana Miočinović:

Želim najpre da sebi samoj razjasnim sve nijanse značenja samog naslova teme kojom se bavi ovaj skup: *Dometi i granice zalaganja za slobodu govora (šta se smije a šta ne smije javno reći)*. Reč *dometi* bi trebalo da sugerira nesumnjivu korisnost zalaganja za slobodu govora, dok bi reč *granice* trebalo da nas upozori na mogućnosti da se tom slobodom možemo ogrešiti o nekog ili o nešto što se smatra važnijim od nje same. Ovo upozorenje je naročito podvučeno rečenicom koja je dodatak osnovnom naslovu, a stavljena je u zagradu. Naslov istovremeno premešta težište sa načelne rasprave o slobodi govora na *zalaganje* za tu slobodu, što pokazuje da sredine iz kojih dolazimo tu slobodu ograničavaju. I na nama je, ako sam dobro shvatila, da detektujemo probleme koje bi društvo da zamagli, ako ne

i da tabuizira, a da govor o njima pretvori, ako ne u težak prekršaj, onda u neku vrstu nedoličnog ponašanja.

U kakvim mi to društvima zapravo živimo? Imaju li ona nekakvih međusobnih srodnosti i da li se mogu podvesti pod uobičajenu odrednicu *društava u tranziciji*? Odgovoriću odmah: naša su društva pre svega po nevoljama međusobno slična, ali se te nevolje ne mogu svesti na nevolje društava u tranziciji, kao što se u njima ne mogu videti ni pozitivne strane tranzicijskih procesa (pre svega ona energična težnja za promenama).

Društva u kojima živimo (mislim jednako na Srbiju, BiH i Hrvatsku) su kul-pabilizirana društva, društva u kojima žive ljudi nečiste savesti, društva u kojima žive ljudi koji su počinili zločine, društva u kojima žive ljudi koji su se obogatili na "grabežnim umorstvima" (kao nekad davno Glembajevi) ili drugim oblicima proizvodnje nesreće za druge i, ono što je najvažnije, društva u kojima žive žrtve tih zločina i pljačke. Mi, dakle, nismo normalna, a još manje moralna društva. I zato su problemi sa slobodom govora specifični, jer ona nije ograničena zakonima, nju ne ograničavaju ideologije niti prirodno osećanje doličnosti, nju ograničava samo strah ili bar nelagodnost od otkrivanja istine.

Ovo smatram naročito karakterističnim za Srbiju i isključivo ću nju imati na umu u daljim razmišljanjima.

Nedavno sam, u razgovoru *Politikinog* novinara sa Peterom Esterhazijem, naišla na jednu piščevu rečenicu koja glasi: "Užasno je teško lagati ako čovek ne poznaje istinu." Rečenica je samo prividno paradoksalna, a zapravo se njome hoće reći da lakoća laganja dolazi iz poznavanja istine u svim njenim nijansama iz čega proizilazi strategija njenog preinačavanja, njenog negiranja i prešutkivanja. Ja živim u takvom svetu u kojem je lakoća laganja nadmašila raniju ideološku, jer ova poslednja zahteva bar iluziju utemeljenosti koja se s naporom održavala, ali se morala održavati. Ovde se, sa pozicije moći, negiraju *činjenice* bez zazora, a na njihovo mesto dolaze ili poluistine u kojima zrno istinitosti služi samo tome da se što lakše proturi neistina, ili pak konstrukcije u kojima nema ni tog zrna istine, ali su one dovoljno privlačne, dovoljno u skladu sa idealnom slikom o sebi, da ne podležu sumnji. Tako dolazi do saglasnosti između institucija moći i podređenih, između države i podanika, jer se u državi vlada uz pomoć povlađujuće, idealizovane slike o onima kojima se vlada. Država ima zaštitnički odnos prema narodu, tom jagnjetu Božjem koje bi drugi da ocrni, da povredi, da ošteti. Zato se, recimo, ne sme pomenuti kolektivna krivica (koja je, uostalom, prevashodna moralna krivica, i ne predviđa nikakvu zakonsku kaznu) uprkos visokom procentu saglasnosti tog naroda sa jednom zločinačkom politikom, zato se i u takozvanu odbranu nacionalnih interesa uključuje i sprečavanje uvida u istinu. Istina postaje nekom vrstom "vojne tajne" zbog čega država, umesto da olakša, sistematski otežava, pa i onemogućava pojedincima (u značenju svakog čoveka po-

jedinačno) “pristup stanju lucidnosti i refleksivnosti” (Kastorijades). I ona to radi ne tako što sprečava slobodu govora, već tako što oko slobodno iskazanog mišljenja koje njoj ne odgovara stvara tako zaglušnu buku, nešto poput šumova na telefonskim vezama kojima se namerno sprečava komuniciranje. Iz tog se razloga pokreću gotovo svakodnevno po neke nove dnevne ili nedeljne novine, zato se otvaraju nove TV i radio-stanice, zato se snižava cena pojedinih novina i svodi na zanemarljivih 10 dinara, da bi se tom cenom doslovno namamio čitalac, kao što se sirotinja namamljuje niskim cenama bofl robe. Tabloidi postaju jedini izvori informacija kojima se veruje, iako će te iste informacije možda već sutradan biti demantovane. Naviknut da ne traga za istinom, čitalac tih listova i gledalac i slušalac tih televizijskih i radio-stanica, doznaje i zaboravlja gotovo istovremeno, jer sve što je rečeno samo je taj šum koji sprečava da se protumače stvarno značenje signala koje vam šalje društvo.

Ovim hoću da kažem da je prošlo herojsko vreme borbe sa cenzurom, jer ove i nema. Ona je ukinuta ne zato što živimo u slobodnom i odgovornom društvu, već upravo zato što živimo u jednom neodgovornom društvu koje uništava ne samo moralnu već i racionalnu supstancu bića: ono nas sprečava da budemo moralna bića da bismo bili manje osetljivi na tuđi nemoral, ono uništava moć rasuđivanja kako ne bismo bili kadri da razdvojimo istinu od laži. To i takvo društvo nema čak potrebe ni za represivnim merama, jer se u njemu vlada zahvaljujući konsenzusu dezinformisanog, zbunjenog i otupelog sveta. Tako se vladalo u Miloševićevo vreme, tako se vlada i u ovom času. Do represije će doći, kao što je došlo u Miloševićevo vreme, kad saglasnost počne da opada, a onda će uslediti i ubistva novinara i pojačan pritisak na sve one koji drugačije misle. I u Srbiji takvo vreme može vrlo brzo da dođe.

Ako bismo, živeći u takvom društvu i takvim državama, počeli da razmišljamo o tome šta se sme reći a šta ne, ako bismo imali najpre na umu posledice slobodnog govora, upali bismo u zamku koja nam je unapred nameštena. Ona je moralne i intelektualne naravi: njoj je cilj da otupi naše reflekse, da umanjí naše intelektualne moći, da nas privikne na kompromise i da nas korumpira. (To je možda cilj i onog prividno benignog pojma “političke korektnosti”, no mi smo još vrlo daleko od toga, naš svet je još uvek svet na ivici opšteg nasilja, i u njemu se ne zna ni za koju vrstu korektnosti, pa tako ni za političku.) Ako kao misleća bića, dakle ona koja su još kadra da razdvoje istinu od laži, imamo neku obavezu, onda je to obaveza da ne učestvujemo u prikri vanju istine, u njenom preinačavanju, u njenom prilagođavanju potrebama dana i nekim ličnim potrebama i interesima, već da prikupimo hrabrost da u društvu uzmemo učešća kao slobodna bića ili, ako za to nemamo snage i hrabrosti, onda da se iz njega povučemo i da prestanemo da gajimo iluziju o svom značaju.

Hadžem Hajdarević:

Hvala Feridi, pogotovo hvala Mirjani Miočinović na ovom izuzetnom tekstu. Ovo sve, zapravo, govori da je teško povući granicu između istine i laži iz jednostavnog razloga što u ovoj našoj strategiji haosa, to je jedna sintagma iz beogradske *Republike*, nije nikada povučena granica između uzroka i posljedica proizvodnje ovoga sveopćeg haosa. Ovdje je nekako prirodno da riječ uzme i da nam svoje izlaganje predoči naše drugi gost iz Beograda, Saša Ilić.

Saša Ilić:

Hvala i dobro veče. Hvala vam što ste me pozvali da gostujem u ovom razgovoru koji ima zaista interesantnu temu. Mislim da je tekst Mirjane Miočinović bio vrlo interesantan za neki uvod u priču o stanju u toj sferi javnog govora u Srbiji. Ona je pomenula konsenzus neinformisanog i reakciju u odbrani nacionalnih interesa. Ja bih se složio sa njom da je vreme cenzure prošlo, ali da sada u Srbiji, na neke druge načine, možemo da detektujemo gde su ti limiti slobodnog govora i ja sam u mojim skicama za ovo izlaganje to nazvao diskurzivnim limitiranjem slobode govora u Srbiji danas, i pratio sam to tragom nastanka i nestanka nekih sintagmi u javnom govoru tokom Miloševićeve vladavine, posle njegovog pada i potom posle ubistva premijera Đinđića, znači za vreme vlade Vojislava Koštunice, i danas. Našao sam da postoje neka tri registra i ja bih sada malo govorio o tome.

GDE SU GRANICE SLOBODE GOVORA (2007)

Oblici diskurzivnog limitiranja javnog govora u Srbiji danas

Britanski umetnik Džeremi Deler je 2002. godine napravio veliki poduhvat rekonstrukcije čuvene *Bitke kod Orgreavea*. Najpre je izveden javni performans, a potom je to zabaleženo i na filmskoj traci. Naime, radilo se o rekonstrukciji jednog od najvažnijih događaja (1984) u istoriji britanske i evropske sindikalne borbe koja je u sukobu sa vlašću završila u totalnom i, kako će se ispostaviti, trajnom porazu. Tadašnja predsednica Vlade, Margaret Tačer, iskoristila je maksimalnu silu, od tajne policije do pretnje vojskom, da bi ugušila štrajk jorkširskih rudara. Taj štrajk rudara, koji su se borili za očuvanje jedne industrijske grane i radničkih sindikata, kako to objašnjava Deler u svom video radu, "postao je poprište nacionalne borbe između socijalizma i ekstremne tačerijanske forme tržišnog kapitalizma". Sukob pobunjenih rudara sa policijom poprimio je tada sve oblike građanskog rata. A Margaret Tačer je u javnim nastupima jorkširске štrajkače nazvala "opasnim unutrašnjim neprijateljem", poredeći ih sa teroristima. Margaret Tačer je tada istakla da je državi mnogo teže da se izbori sa *unutrašnjim neprijateljem* nego sa onim koji dolazi spolja.

Rudari su tom prilikom poraženi, hiljade ljudi iz orgrivske koksare su ostale bez posla a ta radnička kolonija danas izgleda kao *pusta zemlja* kojom vlada sivilo i miris socijalnog dna.

Ovaj primer vrlo dobro ilustruje situaciju u kojoj politički sistem prepoznaje kritički diskurs, zbog čega reaguje vrlo rigidno i bespoštedno, povlačeći radikalne poteze u eliminaciji nosioca kritičkog govora koga diskriminiše kao “unutrašnjeg neprijatelja” i “teroristu”.

Nemali broj puta se u Srbiji tokom proteklih godina mogla čuti ovakva ili slična kvalifikacija nekog od aktera javne scene, koji se drznuo da prekorači granice tolerisanog kritičkog diskursa. Vreme posle pada Miloševića, donelo je u javnom govoru i jednu uočljivu promenu. Naime, došlo je do transformacije diskursa žigosanja “izgrednika”, tako da su na neko vreme suspendovani “strani plaćenici”, ali su se zato ustalile nove forme stigmatizovanja u vidu sintagmat-skih spojeva kao što su “domaći izdajnici”, zatim “građanski ekstremisti” i naposletku “nacionalni nihilisti”.

Moglo bi se reći da sve ove skupine predstavljaju oblike jezičkog markiranja počinjenog *hibrisa* u sferi javnog mnjenja koji se uglavnom odnosio na odstupanje od zvanične verzije prošlosti, izdaju nacionalnog interesa koji je u poslednje vreme postao važna politička mantra za mobilisanje javnosti oko tzv. nerešivih pitanja, kao što je Kosovo, tranzicija, približavanje Evropskoj uniji i tome slično. Zanimljivo je da ove sintagme operišu imenicama kao što su “izdajnik”, “ekstremista” i “nihilista”. U svakom slučaju, radi se o opsesivnoj imaginaciji sistema nad temom *unutrašnjeg neprijatelja*, koja neprestano čika i “inspiriše” taj sistem. Prvi korak u obračunu sa unutrašnjim neprijateljem je svakako kažnjavanje u jeziku i to se očitava u pobrojanim sintagmama. Na osnovu navedenih imenica, vidi se da sistem, zaklonjen iz dimne zavese “nacionalnog interesa”, u Srbiji operiše u tri registra.

Prvi i, svakako, najvažniji je *kosovski* registar (“izdajnik”, čiji je najučestaliji derivat: “Branković”), koji je brendiran još na početku Miloševićeve vladavine, negde u vreme velikog mitinga na Ušću (19. novembra 1988), kada je tadašnji predsednik Predsedništva aktivirao kosovski kôd iz jezičke memorije i preneo ga, po ko zna koji put u srpskoj istoriji, na polje politike. Tim gestom je restrukturirano polje javnog govora, preoznačeno kao polje medijske borbe sa spoljašnjim neprijateljem uz neophodno sankcionisanje govora “unutrašnjeg neprijatelja”. Zanimljivo je da su i transparenti na pomenutom mitingu, lingvistički gledano, bili dvosmerni: jedni su prozivali Slovence, Hrvate i Albance dok su drugi pokušavali da markiraju unutrašnje oportune društvene faktore. U srpskom društvu se do današnjeg dana održao taj princip limitiranja unutrašnjih glasova, koji su tokom dugog niza godina potiskivani na margine javnog govora, bilo da je reč o radio-stanicama ograničenog dometa tokom Miloševićeve vlasti (Radio

B92, Studio B) ili sankcionisanja i preuzimanja redakcija dnevnih listova (*Niša borba*, *Nedeljni telegraf*) ili tobožnjeg tržišnog nadjačavanja kritičkih potencijala kakav zasigurno ima radio-emisija *Peščanik* danas. Jedna od poslednjih parnica na osnovu Zakona o javnom informisanju bila je ona između dnevnog lista *Danas* i Dobrice Ćosića, koji je pre nekoliko meseci dobio spor.

Ovaj vid limitiranja slobode govora u Srbiji doveo je i do brutalnih ubistava novinara Slavka Ćuruvije (1999) i Milana Pantića (dopisnik *Večernjih novosti* ubijen je 2001, pred ulazom u svoj stan, zbog tekstova o kriminalnim aferama u Jagodini). Za razliku od spora između Ćosića i lista *Danas*, nijedan od ovih slučajeva do danas nije rešen.

Drugi vid limitiranja dolazi iz registra *srpske etnocentrične istoriografije*, koja je nakon tobožnjeg završetka *doba ekstrema* jugoslovenskog "produženog dvadesetog veka" (u čemu je intenzivno učestvovala vodeći Ekmečićeve *azbučne ratove*), pozajmila termin političkom diskursu. Otuda je "ekstremista" do juče bio muslimanski i hrvatski, a danas još uvek albanski i – ono što je novo – građanski. Pod *građanskim ekstremistom*, politički sistem u Srbiji podrazumeva osobu muškog ili ženskog pola koja u različitim glasilima *građanske neposlušnosti* zagovara polnu i rodnu ravnopravnost, evropske standarde, slobodu veroispovesti, princip odgovornosti, izričito poštovanje zakona, koja insistira na pravu čoveka na život i rad. Naravno, tu spadaju i ljudi koji vrlo kritično govore o reviziji istorije, kao i o zvaničnoj interpretaciji nedavne prošlosti i ratovima koji su proizveli pravu demografsku katastrofu na tlu bivše Jugoslavije. Osobito tabuisane teme su oličene u toponimima koji u javnom govoru proizvode varničenja različitog intenziteta. Reč je o Srebrenici, Dubrovniku, Vukovaru, Štrpcima ali i Omarskoj i Keratermu. *Građanski ekstremisti* u Srbiji mogu da govore o ovima temama u getoiziranim glasilima koja su ugušena *tržišnom* ekspanzijom tabloida kakvi su *Kurir* i *Press*, a odnedavno i *Pravda*, koja je okupila sva imena poznata iz ratnih hronika devedesetih (Crnčević, Toholj, Jevrić itd).

Građanski ekstremisti u Srbiji danas predstavljaju onaj deo društva koji insistira na diskontinuitetu sa Miloševićevom politikom. Međutim, *diskontinuitet* je jedna od reči koja se u javnom govoru sankcioniše i "ekstremizuje", dovodeći se u red onih problema koji utiču na destabilizovanje nacionalnog identiteta.

Treća sintagma predstavlja spoj vokabulara etnocentričnog nacionalizma i kafanske filozofije. Sintagma "nacionalni nihilista" nije tako stara i u srpskim medijima se pojavila početkom 2006. godine, kada je trebalo da sumira učinak građanske inteligencije u srpskom društvu nakon 5. oktobra 2000. Svakako je rečita i činjenica da se ova sintagma, po nekoj logici binarnog sistema, pojavila u paru sa svojim kontrapunktom koji glasi "nacionalni imperijalista". Ovaj limitirajući par dolazi iz diskurzivnog registra *kulture* i predstavlja platformu za trasiranje *trećeg puta* koji je nakon ubistva premijera Đinđića počela da zagovara Vlada Vo-

jislava Koštunice. Geslo *trećeg puta* trebalo je da zameni – a možda je to već i učinjeno u zvaničnoj kulturi Srbije – program i uspostavi političku podršku određenog tipa kulture. Međutim, iza paravana objektivnosti u umerenosti, ovo geslo je zapravo aboliralo nacionaliste, usmeravajući dodatnu kritičku energiju prema tzv. građanskoj kulturi i njenim predstavnicima. Tako su opozitni parovi kao što su, na primer, Rajko Petrov Nogo – Filip David, ili Miro Vuksanović – Mirko Kovač, Miroslav Toholj – Bora Ćosić ili Isidora Bjelica – Biljana Srbljanović, samo dodatno opteretili i marginalizovali liberalno građanski pol ovih binarnih parova. Kako se to dogodilo? Jednostavno, srednja komponenta, treći put nije pronađen, već je funkcionisao kao placebo, a neometeni kontinuitet nacionalističkog pola se podrazumevao. To svi pokazatelji kulturne i književne infrastrukture u Srbiji mogu da potvrde, bilo da se radi o književnim nagradama ili *impact* faktoru u medijima, koji se danas vrlo lako može izmeriti. U odnosu na jedan objavljeni tekst Bore Ćosića, recimo, dođe neuporedivo veći broj njegovog slučajno izabranog parnjaka u ovoj ilustraciji – Miroslava Toholja. Radi se o tome da taj željeni *treći put* ne postoji i da politički govor o njemu predstavlja institucionalno proširenje kulturnog polja za delovanje nacionalista i njihovih derivata; dobar primer za ovakvu tvrdnju je sudbina knjige Nebojše Vasovića koji je 2005. objavio anti-semitski pamflet o Kišu pod parolom *preko potrebnog preispitivanja vrednosti*.

Mislim da sam nekako ocrtao neke glavne trase.

Hadžem Hajdarević:

Zahvaljujemo Saši Iliću. I on je ovim potvrdio koliko upravo znači ova akcija PEN-a da se progovori o nekim gorućim pitanjima koja potresaju naše društvo. Nama se večeras pridružuje i Zvonko Maković, predsjednik hrvatskoga PEN-a, profesor, pjesnik i jedan od uvodničara.

Zvonko Maković:

Prije svega, zahvaljujem na pozivu. U ovoj dvorani sam više puta izlagao. Međutim, sada mi je drago da mogu govoriti o jednoj temi koja mi je, na neki način, i intrigantna, i bliska, i kojom se dugo vremena bavim. Istodobno, htio bih se zahvaliti na izlaganju, odnosno Feridinom čitanju teksta Mirjane Miočinović, budući da je Mirjana Miočinović postavila neke probleme na koje sam ja mislio fokusirati svoje izlaganje. Ono što sam shvatio, dakle, i što mislim da je vrlo važno, to je problem definiranja granica. Koje su granice slobode? Ima li sloboda granice? S druge strane, kada sam slušao ono što je Mirjana Miočinović pisala i što je Saša sada govorio, zapravo shvatio sam kako su nam mnogi problemi nevjerovatno bliski. Mi govorimo sada o dvije zemlje, dva sistema. Međutim, oni problemi a koji se tiču slobode, dotiču slobodu, vidim da su jako dobro poznati, a koji se događaju u Srbiji i koji su se događali kod nas, pa na neki način događaju još uvijek.

Ja sam, zapravo, zamislio svoje izlaganje početi jednim citatom. Citirao bih jednu uvodnu sekvencu jednog meni izuzetno dragog filma kojega je autor Luis Bunjuel. Njegov film *Fantom slobode*, ako ga ste gledali, ako ga se sjećate, pretpostavljam da ćete se sjetiti jedne upečatljive rečenice koju narod koji demonstrira izvikuje: "Hoćemo lance, nećemo slobodu". To je rečenica, doslovan citat jednog događaja kada je Španjolska bila pod Napoleonom, dakle kada je narod tražio povratak Burbona koji su ih porobljavali, a sada su zapravo shvatili da su pod tim porobljavanjem imali više slobode nego – tada kada se ta scena događa, kada im se govori da su oni slobodni. Zašto mi se čini, upravo, ta Bunjuelova gotovo farsa od sekvence ilustrativnom i kada se govori o onome što se nas ovdje tiče. Dakle, govorio bih o granicama slobode. Što znači: da li smo mi slobodni, koliko smo slobodni, koliko možemo govoriti. Mnogi od nas ovdje, mlađi se toga ne sjećaju, ali njih je ovdje vrlo malo, kao što vidim, mnogi se sjećaju onoga verbalnog delikta, mnogi se sjećamo žrtava verbalnog delikta, mnogi se sjećamo tabuizirane recimo istine, istina je samo ono što jedan sistem koji vlada, koji govori. Sve što se želi govoriti drugačije zapravo spada u zonu opstruiranja, zapravo spada u subverzivno. Prema tome, onaj tko se ne slaže sa istinom koju ti vlastodržac govori, taj je subverzivac, taj je anarhist, s njime se treba obračunati. Onda je, negdje prije 16,17, 18 godina, došlo do relativiziranja te tabuizirane istine, toga što se zapravo sužavalo i stjecao se dojam kako vlada sloboda govora. Zaista verbalni delikt je formalno iščezao iz našeg okvira. Međutim, ne znači da su se bitno širile granice, u vrijeme kad se je, recimo, rušio bivši sistem, stvarali su se novi sistemi koji su po mnogo čemu upravo prednjačili u jednom drugačijem vidu manipuliranja pojmom slobode. I zapravo su mi, upravo tih godina, negdje od 89. do 91, one rečenice koje sam spomenuo, a potječu iz Bunjuela, "hoćemo lance", pokazale kako su primjenjive i u ovim našim sredinama...

Prema tome, htio bih govoriti o granicama. Zatim, ono što je u to vrijeme kada se zapravo činilo da povratak, i želja za lancima na neki način nije tako strašna, kako sve moramo shvatiti kao svojevrstan paradoks, može se govoriti kako je počela proizvodnja neprijatelja. Ono što je Saša govorio, a što nam je svima blisko i u Bosni i u Hrvatskoj, a to je ta hiperprodukcija neprijatelja. Mi smo zaista imali strane izdajnike, pa smo imali domaće izdajnike, pa su se onda ti domaći izdajnici lijepo grupirali po sektorima, ali u svakom slučaju nije važan pridjev, bila je važna činjenica da je neko dobio žig izdajnika. Dakle, da se ne uklapa u onaj sistem koji je, recimo, osobito prva polovica devedesetih godina namegnula, bilo je dakle grešno biti Srbin, bilo je grešno biti protiv samostalne države, bilo je grešno biti pripadnik JNA itd. itd. U mnogim tim aspektima stvari su se mogle negdje racionalizirati, međutim, u velikoj većini, bome, ne. Ono što je u drugoj polovici devedesetih godina, zadržat ću se više na svojoj vlastitoj sredini, počelo izlaziti na vidjelo, a tiče se granica slobode, zapravo bilo je to da su se ti strani i domaći izdajnici negdje smekšavali, da su se relativizirali na taj način da

je svatko mogao pripadati zoni drugoga, da su se u toj hiperprodukciji neprijatelja, u toj hiperprodukciji izdajnika, dakako, izmišljale laži. Međutim, ja bih se također pozvao na Kamija, jednu njegovu lijepu rečenicu koja govori o laži, naravno da bi se nekoga sataniziralo da su bile potrebne velike količine laži. Kaže: "Prednost laži je u tome da njezinom žrtvom uvijek postaje onaj koji se njome želi koristiti". Prema tome, kako bi se jednostavno reklo, žrtva laži je onaj koji laž proizvodi, pa su se te laži raskrinkavale. Međutim, to ništa nije smetalo, kada se laž jednom pustila u opticaj, nju nije moguće bilo zaustaviti.

Druga polovica devedesetih godina zapravo je bila, što se Hrvatske tiče, na neki način se problem i traženje izdajnika i to odjednom smanjivanje broja izdajnika, pokazalo se kako, i u onoj zoni do sada pozitivnoga, do sada čuvanoga, do sada heroiziranog, pokazalo se kako postoje šuplja mjesta i kako postoji niz slučajeva, koji su se vrlo brzo raskrinkavali, jer su svoj herojski status, svoje bogatstvo stjecali na hiperprodukciji laži i hiperprodukciji neprijatelja, izdajnika drugog. Ja sam sam, recimo, bio žrtva, ako se može tako reći, pojam žrtve mi nije osobito blizak i ne volim se baš nazivati žrtvom, ali sam imao više sudskih procesa u kojima sam bio i jednom osuđen na četiri mjeseca zatvora, dvije godine uvjetno, zbog onoga što sam smatrao da treba slobodno izreći, slobodno govoriti. Počeo sam objavljivati tekstove koji su raskrinkavali nešto što nije išlo u prilog sistema, u kojem se tada strogo dijelilo na one koji govore kako se istinu treba reći, i one koji misle da se istinom može manipulirati. Spominjem ovaj svoj slučaj iz jednostavnog razloga što se za posljednje dvije godine, ja sam osuđen 99. godine, 1. oktobra, kasnije je dvije tisućite godine došla promjena vlasti i ja nisam završio u zatvoru. Međutim, u posljednje dvije godine se tekstovi, doslovno ono što sam ja iznosio i na sudu, i moje novine *Feral Tribune*, koje su platile visoke kazne zbog tih tekstova, zapravo se sada slobodno iznose. Međutim, iznosi ih netko tko je vrlo blizak mojoj tadašnjoj tužiteljici i danas to prolazi krajnje benigno, i smatra se da je to dobro iznositi. Govorim o ovome slučaju, jer pojam granica slobode, pojam kako se shvaća sloboda, pojam kako se njome može koristiti, zapravo poprma vrlo rastezljive pojmove.

Danas smo ušli u fazu kada proizvodnja vanjskih neprijatelja naprosto više nije nešto što je jako aktualno. Unutrašnji izdajnici su također nešto što baš nema osobitu cijenu. Međutim, ono što mi se čini da je danas osnovni problem slobode jeste manipulacija slobodom, naime estradizacija, svođenje slobode govora, slobode pisanja na nivo estrade da se, zapravo, s tom estradizacijom želi raskrinkati sve, pokazati kako smo svi jednako prljavi. Netko tko ne pristaje na tu igru, bude ponovno žigosan i ponovno zadobiva status onoga drugoga. Dakle, zona i prostor toga što taj drugi stvara je nešto što je nužno neprijateljsko. Danas se može, recimo, doslovno reći sve u Hrvatskoj, napisati sve. Međutim, vrlo često to pokazuje kako se korištenjem slobode govora u stvari manipulira ono što je temeljna istina slobode, a to je da sloboda podrazumijeva odgovornost. Naime,

danas se proizvodi laž u velikim količinama kako bi se stjecao ponovno novac, ponovno bogatilo. Što? Bogatila se ta estradna sloboda, to žutilo koje vlada u štampi, to žutilo koje vlada elektronskim medijima, govorim o našoj sredini. I to je nešto što, zapravo, poprima puno drastičnije oblike negoli što je bilo ranih devedesetih godina, kada je jednostavno bilo proglasiti nekoga neprijateljem, izdajnikom zato što je rekao da Hrvatska, tadašnja, nije dobra. Danas se može o mnogim stvarima zaista govoriti sve, međutim, ono što dotiče oštricu toga drugog govora i što u Hrvatskoj još uvijek nije tako jednostavno reći, a ovdje imam, recimo, kolege koji su dio našeg vrlo definiranog medijskog prostora, mislim na Ivana Lovrenovića i Milu Stojića, odnosno tako jasno reći, a to je problem ratnog zločina. Ratni zločin još uvijek spada u zonu anatemiziranoga, u zonu sakrosanctnoga, u zonu o kojoj nije dozvoljeno govoriti svakome, iz jednostavnog tumačenja, jednog krajnje vulgarnoga tumačenja, kako ratni zločin ne mogu činiti oni koji brane svoju slobodu, svoju teritoriju, svoju zemlju itd. U tome, zapravo, nastaje ta zona obrambene pozicije vrlo rastezljiva i vrlo neprozirna, vrlo mutna.

Danas, govoriti o nekome kao o drugome, kao o neprijatelju države, kao o anarhistu nije problem, ali je problem doticati ono što spada u još uvijek nejasnu svijest o tome što jest zločin, što je ratni zločin, što je međunarodni sud u Den Haagu, što je ovo, što je ono. Dakle, o tim problemima koji, pretpostavljam da jesu zajednički svima nama ovdje, i u Srbiji i u Bosni i kod nas, a negdje kod nas, čini mi se, da to dotiče ovaj dio naslova teme, dakle što se smije, a što ne smije javno reći, danas javno možete kazati da je vaš premijer peder, što se nedavno pojavilo u jednim, najtiražnijim novinama, da je jedan od najvećih hrvatskih nogometaša Zvone Boban peder.

Međutim, javlja se problem odgovornosti što se smije govoriti, i što ne? Proizvoditi, dakle, tu vrst kleveta, tu vrst laži, tu vrst blačenja se smatra normalnim i taj se novinar, ono što je najveće čudo, čudio zašto je on kažnjen, zašto su njega prozivali. Recimo, on kaže: ja sam to samo pretpostavio, nisam rekao da oni to zaista i jesu. Hoću reći, to je nešto što, zapravo, podrazumijeva kako se prema slobodi ponašamo neodgovorno. Međutim, da se spomene primjer generala koji su u Den Haagu i kojima se sada sudi i da se kaže "oni jesu učinili ratni zločin", tada se odmah ulazi u zonu da se treba relativizirati ratni zločin, da se ne smije tako reći, bez obzira što se ratni zločin, recimo, nekada dokaže da je, a nekada se dokaže da nije, ali uglavnom... prepustiti da sud čini svoje. Dakle, slobodu vidim prije svega kao nešto što podrazumijeva odgovornost – ono što me zanima jesu granice slobode.

Granice slobode ne mogu se rasplinuti i kazati da je sve dozvoljeno reći ukoliko se ima negdje skriveni cilj, skrivenu misao da se tim svim što želim reći nekoga želi napasti, nekoga prozivati, nekoga vrijeđati, njegove religiozne ili bilo koje druge osjećaje, što je u svakom slučaju za osudu. Dakle, granice su nešto što me zanima i drugo mi je da je Mirjana Miočinović spomenula upravo njih, jer mi-

slim da je granica slobode nešto što govori o onoj dubinski shvaćenoj slobodi, njezinoj čistoći, i to je nešto što mislim da više ulazi u tu zonu - smije ne smije - nego li kazati: ja sam za bezuvjetnu slobodu.

Hadžem Hajdarević:

Zahvaljujem profesoru Makoviću. Ono što ću posebno upamtiti, to je ta es-tradizacija slobode koja je prisutna i kod nas u Bosni i Hercegovini sa tim raznim ideološkim đinđuvama i opterećenjima, koji su toliko zamorni da ih gotovo više i ne primjećujemo. U Bosni su nastale one naše nesretne izreke tipa: "Šutnja je zlato", "Zovi me i loncem samo me nemoj razbiti", "U ćutanju je sigurnost".

Sad ćemo zamoliti našega pjesnika Milu Stojića da na neki način dopuni ovaj naš izuzetno dragocjen razgovor.

Mile Stojić:

Pa evo, žao mi je što nema tu Vlaste Mijovića, koji je sigurno puno kompetentniji od mene. Prije nego što kažem nekoliko riječi o njemu, ja bih htio izraziti svoje divljenje Saši i podlistku *Beton*, koji ja čitam od prvog broja, to je apsolutno list koji služi ovome o čemu mi govorimo, a to je dakle istinska sloboda. Taj list, isto kao i *Feral* u kome surađujemo i Zvonko i ja, i još neki ljudi, Ivan Lovrenović itd. Na isti način, dakle, ako vidim siledžiju da tuče dijete u glavu, on ne samo ne pristaje da teoretizira o zločinu i kazni, nego toga siledžiju verbalno napadne i kaže mu da je siledžija. Mislim da je to suština ove naše teme. Početkom devedesetih bile su dvije parole, jedna je kod Hrvata, bila je jedna novinarka *Večernjeg lista*, koja je rekla da je lagati za domovinu časno, a novinarka *Politike* je rekla: "Biću uz svoj narod i onda ako je taj narod u krivu". To je, dakle, taj model koji je doveo do slugeranstva medija, koji je doveo do toga da mediji postanu propagatori najcrnijih ideologija koje su Balkan, a posebno ovu zemlju, doveli do najcrnijih mogućih stranica na kraju dvadesetog stoljeća njene povijesti. Kad je ova tema u pitanju, koja je formulirana ovako široko, a istodobno i precizno, meni je prva asocijacija bila *Oslobođenje*.

Dakle, *Oslobođenje*, list koji obuhvaća otprilike sadržaj ovoga, koji je u prošlom sustavu imao jedno, a sad ima drugo značenje, ali ja vidim kontinuitet između ta dva značenja, dakle, nikad slobode nije dovoljno i nikad slobode nije dosta. *Oslobođenje* je list koji je šezdeset godina izlazio i nije podlegao fašizmu, nastao je u borbi protiv fašizma i na svoj način se cijeli život borio protiv njega, u ovom ratu je bio također protiv fašizma, nije podlegao iskušenju fašizma kao što su, recimo, podlegli *Politika* i *Vjesnik*. Međutim, to *Oslobođenje* je vlast žrtvovala da bi imala jedan list sa nacionalnim imenom, tobož i to *Oslobođenje* je danas nečije vlasništvo, a uređuje ga, na primjer, jedan vlasnik hotela. Dakle, ti listovi

uglavnom njima, bojim se, služe za istjerivanje njihovih ekonomskih interesa, a ponekad i reketa. Mi koji se pozivamo na prošlo vrijeme, moramo priznati da smo bili sluge jednog određenog režima i da je u tom režimu sloboda štampe bila jednaka nuli. To je istina. Ja prvi priznam to, mi smo bili tako odgajani da je Partija jedna jedina, svemoguća i da ona zna sve itd. Koliko smo u sklopu toga izmišljali miloševskog *ketmana*, koliko smo se sami borili za neku afirmaciju svoje ličnosti itd., to je bila stvar pojedinca, ali generalno, mi smo bili u jednom sistemu neslobode.

U kapitalizmu ovoga našega tipa, to je Šušvar nazvao najgorim od svim mogućih kapitalizama, mi imamo drugu krajnost, mi nećemo nikad doživjeti da vlasnik jednog privatnog medija dopusti da se bilo šta negativno kaže o njemu. Dakle, mi u tim privatnim medijima možemo sudjelovati do jedne crte, kad se dovede u pitanje, na bilo koji način, interes vlasnika, ta sloboda prestaje. Tako je, vjerojatno, i u Europi i u europskim privatnim medijima, to nije ništa čudno. Ja u ovom trenutku u Bosni i Hercegovini ne vidim nešto kao što je *Beton* i što je *Feral*, mada su i ti listovi u krizi u svojim zemljama, odnosno njihovi mali tiraži govore da oni nisu omiljeni, nisu čitani u najširim krugovima, ali ipak snaga jednog medija ne ovisi samo o njegovom tiražu, o njegovoj prodaji, nego i o njegovom političkom i intelektualnom profilu. Mi u Bosni to nemamo, mi imamo u Bosni tu situaciju da smo podijeljeni između fabrikanta koji imaju listove, odnosno hotelijera, i da oni rade nama ono što im padne na pamet, jer nikakva vlast ne postoji da ih kontrolira, odnosno obično se ti šefovi medija, ponašaju kao zaštitnici nacije. Recimo, neki dan sam u jednom listu na naslovnoj strani pročitao da je Vlasta Mijović, moj kolega, izvrstan novinar, nekadašnji dopisnik iz Moskve, pripada srednjoj generaciji novinara, blistav čovjek, da je on početnik, alkoholičar i bitanga. Pazite, to "početnik" u bosanskohercegovačkom kontekstu ima jednu drugu, zlokobniju varijantu koja zna se šta je. Dakle, Vlasta je zasmetao zato što je objavio da je vlasnik drugog lista u suradnji s čovjekom koji je surađivao s Miloševićem. Dakle, Vlasta koji se među prvima suprotstavio Miloševiću, objavivši ono pismo Bogdana Bogdanovića koje će ući u historiju, biva proglašavan početnikom a čovjek koji se je direktno obogatilo na strani Miloševića, biva proglašen prijateljem Bosne. Sad, draga braćo pisci, intelektualci, penovci, razmislite o čemu se tu radi. Nitko do sada nije ustao u obranu Vlaste Mijovića, ja sam napisao jedan tekst u *Feralu*, a to nije baš mnogo značajno, jer je to list koji izlazi u drugoj državi.

Hoću da kažem ovo: nama će divlji kapitalizam, odnosno neoliberalizam zatvoriti svaku mogućnost slobode, svaku mogućnost pismenosti, svaku mogućnost intelektualnosti, ako sami ne budemo nešto činili na tome, ako sami budemo oportunistički gledali da brodovi tonu, a brodovi tonu na sve strane. U ovom trenutku u Bosni i Hercegovini, mislim da još jedini prostor neke slobode čuvaju javni servisi, radio i televizija, koji su takvi kavi jesu jer nisu poklopljeni od je-

dne ruke i čovjek tu može nešto proturiti što drugdje ne može, ali i to je pitanje. Vidjeli ste da entiteti uvjetuju bosanskohercegovačku radio televiziju, da smjenjuju direktora itd. itd. Dakle, mi nemamo više, kad su u pitanju mediji i slobode, mi nismo više u situaciji da moramo lagati za domovinu, ali, bogami, moramo lagati za svoga gazdu. Hvala!

Hadžem Hajdarević:

Zahvaljujemo Stojiću, koji je ukazao na neke vrlo žestoke, ponekad hronične, ali vrlo žestoke probleme u bosanskohercegovačkoj javnosti. Čuli smo sve uvodničare, a vas molimo da sudjelujemo u ovoj priči "O dometima i zalaganjima za slobodu govora – šta se smije a šta ne smije reći". Ako sam dobro vidio, profesor Zdravko Grebo se javio prvi.

Zdravko Grebo:

Kao što znate, kad sam bio u Hadžemovoj funkciji, bio sam neizmjerni potrošač vremena, prema tome pokušaću da poštujem pravila. Ja ću iskoristiti svoje tri-četiri minute da kažem dvije teze koje mi se čine bitnim i predstavljaju moju noćnu moru ili moj problem prilikom dolaska na ovaj razgovor. Prvo, čini mi se da je uzaludno trošenje vremena priča o tome kako glase spoljne restrikcije za slobodu govora, bilo pravne, bilo ideološke, bilo kakve, to je stvar na koju mi ne možemo utjecati, to su jednostavno datosti u kojima se mi krećemo, od Hilme Selimovića do djelatnosti RAK-a, ili nekih drugih ljudi, koji pokušavaju da dizajniraju taj prostor u kome je nešto moguće reći ili nije moguće nešto reći. To je prva teza. Druga teza je moja mala muka, evo, kao što je i gospodin Maković rekao. Ja sam jednostavno spreman da podnesem na svojim leđima, mada ne znam zašto bih, sav teret objeda na račun takozvanog bivšeg režima koji, naravno, nije bio baš plaho raspoložen prema slobodi govora. Poznati verbalni delikti, itd. Međutim, imam jednu malu slobodu koja je opšte mjesto u političkoj filozofiji, a to je pitanje koje glasi: "Ima li mjesta za slobodu, za neprijatelje slobode?" Tu je negdje granica. Kako glasi ova reminiscencija - ja mogu dokumentovati, budući da sam bio vjerni, temeljni stub bivšeg režima, bez obzira koliko sam se koprcao i nešto pokušavao da radim, pa sam potpisivao razne peticije protiv osude disidenata, pravih ili lažnih, imam čitavu galeriju ljudi u koju spadaju Alija Izetbegović, Vladimir Šeks, Vojislav Šešelj koji je, opet, bio pokretač akcije za aboliciju Alije Izetbegovića itd. I nisam baš siguran da je njihovo zalaganje za slobodu u jednom režimu koji je apsolutno bio neprijatelj slobode, u trenutku kada su bili apsolutno oslobođeni, doprinijelo nekakvom slobodarskom libertinskom ozračju. Moja treća teza, valjda mi ističe treća minuta, kao što sam rekao, mene trenutno ne interesuju pravne ili bilo kakve druge granice koje nam se postavljaju kada želimo nešto javno reći, jer je pitanje naše kuraži hoćemo li se suprot-

staviti i biti spremni da snosimo konsekvence koliko je i pitanje naše vlastite odluke. Šta želim da kažem? Želim da kažem da u vremenu, i ambijentu u kome živimo, koje je apsolutno postapokaliptično, svjedoci smo krvavo onoga šta se desilo u posljednjih desetak godina.

Da li sami sebi postavljamo granice šta jeste dozvoljeno javno reći a šta nije. Dakle, ne interesuju me spoljne granice, interesuju me naše unutrašnje granice i, da budem ponovo direktan i brutalan, svi još uvijek živimo traumu nažalost sa svim realne presude Međunarodnog suda pravde u Hagu, koji je sramno izdao sve principe pravde itd. itd. Želim samo da ilustrujem da li smo i u tom trenutku, gospodin Maković je nešto natuknuo u tom pravcu, kada moramo doživjeti apsolutnu katarzu, spremni da govorimo i o našoj vlastitoj, toj apsolutno kosmičkoj tragediji koja se zove vrlo precizno genocid – goreg imena nema. Dakle, da li ja imam pravo i hoću i smijem – a da ne uvrijedim i žrtve – govoriti javno o tome? Da li, po teoriji banaliteta, svi optuženi ratni zločinci, budimo poštteni, jesu ratni heroji za svoje etničke skupine, i ako se usudite da o tome nešto kažete, vjerovatno nemate baš male dileme da li radite pravu stvar.

Hadžem Hajdarević:

Problem je u tome, inače u Bosni, što je sloboda govora uvjetovana i atmosferom tih stranačkih oligarhija kojima smo mi na neki način i taoci. Stranačke oligarhije uvjetuju, na izvjestan način, i fondove i fondacije i način na koji će se govoriti o tome, nimalo nije slučajno da jedna strana fondacija, uticajna Fondacija *Heinrich Böll* na neki način finansira ove naše razgovore, što se ne bi apsolutno moglo dogoditi ni kantonalnom ni federalnom niti ikojem drugom ministarstvu, na razini i države, i ove i one, Bosne i Hercegovine. To je tako, a valjda to i govorimo. Možda ćemo doći do kakvih-takvih sretnih vremena. Javio se za razgovor Ivan Lovrenović.

Ivan Lovrenović:

Hvala Hadžemu i hvala vama svima što slušate. Pomno sam slušao kolege Ilića i Makovića i vrlo sam im zahvalan na jako plastičnoj slici ove stvari o kojoj govorimo u takozvanim njihovim sredinama. A onda mi je Grebo ukazao, po svom starom običaju, da on ima jako dobar osjećaj za tu jednu finu razliku koju ja neću moći izraziti, ali je osjećam. Razliku koja Bosnu i Hercegovinu, gotovo da kažem kategorijalno, odvaja u odnosu i na Srbiju i na Hrvatsku zajedno upravo u ovoj temi, u ovom aspektu o kojem govorimo. Sad je to, naravno, jedna vrlo bolna, jedna vrlo duga priča. Trebalo bi se napregnuti, trebalo bi se jako koncentrirati da se objasni u čemu je ta i takva razlika. Ja to sad neću raditi. Naravno, Grebo je tu stvar ilustrirao apsolutno najboljim primjerom koji sad, ovih dana, imamo, i dobro je što je to uradio jer nas je vratio na onaj krvavo ozbiljni teren.

Ja bih rekao ovo u prilog toj svojoj tvrdnji o razlici, o velikoj razlici između Bosne i obiju ovih susjednih zemalja. Radi se naprosto o tome, valjda, da je Bosna i Hercegovina na drukčiji način podijeljeno društvo nego što su to i Srbija i Hrvatska. Podvlačim ovo na drukčiji način podijeljeno. I na drukčiji način i, naravno, u mnogo kompliciranijem obliku podijeljeno društvo. Kad to kažemo, naravno u prvi mah i u prvom planu imamo sliku ove takozvane i istinske etničke podijeljenosti, ali i tu bih dodao jednu nijansu: Bosna i Hercegovina je toliko i tako podijeljeno društvo da nije samo etnički podijeljeno društvo; podijeljenost koja vlada ukupnom klimom u Bosni i Hercegovini, dakle, ima još nekoliko vrlo važnih, ozbiljnih dimenzija osim etničkih, pa to još više komplicira sliku. E sad, kako to sve skupa utječe na ovo o čemu mi večeras pričamo? To bi zapravo trebala biti moja tema, a nisam siguran da sam kadar da je iznesem večeras, samo je kandidiram, namećem, a pogotovu ne u kratkom vremenu, ali bih bez neke argumentacije i detaljne obrade rekao ovo o pitanju granica, onoga što je izgovorivo i što nije izgovorivo, što je prihvatljivo, što nije prihvatljivo.

Naravno, najlakše je započeti svaki ovakav govor nekim zgodnim izrazom, pa neću ni ja odoljeti. Krleža, koji je u prvoj polovici svog života sav stao pod svoju formulaciju da je njegov intimni doživljaj svijeta negacija, dok nije, kako je sam rekao, doživio ostvarenje svojih ideala pa je postao režimska ikona. Imao je još jednu izreku, koja je za našu temu sjajna, čini mi se i vrlo jednostavna za izgovoriti: *Izgovarati istinu, znači izgovarati ono što nije oportuno reći*. U Bosni i Hercegovini je taj problem stotruk, jednostavno zato što nije oportuno ništa reći. Imaš takav sistem ideološke podijeljenosti da te sa svih strana vrebaju tabui i ideologemi. Mi smo navikli da onaj prošli sistem, koji je spominjan već ovdje, karakteriziramo kao ideološki, kao sistem u kojem su vladale tarabe, kule stražare različitih ideologema, zbog čije se povrede, vulgarno govoreći, išlo u zatvor. Čovjek, čije ime neću izgovoriti jer se u međuvremenu pretvorio u grotesku, je otišao na šest godina ozbiljne robije zato što je izgovorio jednu nevinu malo lascivnu doskočicu na račun socijalističkog samoupravljanja. Šest godina robije u ono vrijeme nije bilo baš nevinu stvar. Mi danas imamo nešto što nije obična, ne bih htio da pojeftinim, nije obična replika tog sistema ideologema, ali na neki način ipak jeste, i ako preispitamo svi sami sebe intimno, a onda u ovom krugu možemo i naglas, onda možemo licitirati sa tim ideologemima. Pa evo, ovih se dana događa jedan, doduše isto tako farsičan, ali ipak neki zametak javnog linča zato što se čovjeku pakuje da je rekao da je tu bio građanski rat. Ja znam, naravno, šta se sve plete oko toga hoćemo li izgovoriti je li bio građanski rat, ili je bila agresija itd., ali i ne opredjeljujem se ni za što, ali hoću reći ovo: ti izrazi i toposi funkcioniraju kao ideologemi a ne kao pitanja za historiju, za analizu, za utvrđivanje činjenica itd. To je stvar ideološke legitimacije, na taj način funkcioniraju mnogi ideologemi, ja sam spomenuo jedan, ima ih mnogo, i etnički su utrostručeni i još, kako rekoh, na jedan kompliciraniji način multiplikirani, tako da kreta-

ti se danas u javnom prostoru Bosne i Hercegovine, htjeti biti čovjek koji, eto, po nekoj zloj sudbini hoće da javno funkcionira i da javno govori, to znači kretati se zaista po nevidljivom minskom polju, sastavljenom od sve samih nagaznih ideologema, koji svaki trenutak pod tvojim stopalama prasnu pa nanesu ovakve ili onakve posljedice.

To je, zapravo, slika naše klime, naše javnosti. Problem je u tome što do ovoga večerašnjeg razgovora nisam nikada naišao ni na kakvu ozbiljnu ili barem ozbiljniju studiju, sociološku, komunikološku, koja bi se time bavila. Ako bi, recimo, ovo večeras bio neki početak za tako nešto, to bi bilo sjajno, jer bi nam trebao jedan detaljan, stručan, znalacki opis cijele te situacije da bismo uopće znali o čemu se tu radi. Hvala.

Nada Ler-Sofronić:

Ja bih govorila o samo jednom aspektu ovog problema kritičke javne riječi. Naravno, moglo bi se mnogo govoriti o problemu autocenzure, o problemu prostora slobode itd., ali bih ja ovdje govorila o relaciji između kritičke javne riječi i centara moći kojima je, zapravo, ta kritička javna riječ upućena. Kolega je govorio o slobodi javne riječi i odgovornosti, pa sam ja mislila da će on da govori o odgovornosti centara moći kojima je kritička javna riječ upućena. Međutim, on je govorio o nečemu drugom, tako da se meni sada pruža mogućnost da nešto kažem o tome. Naime, u Bosni i Hercegovini je situacija u vezi sa odnosom između ta dva, da kažemo, subjekta sljedeća. Postoji jedan duboki jaz, jedna dramatično snažna barijera između te sfere slobodne javne riječi i centara moći, koji su apsolutno autistični u svojoj poziciji, tako da vi možete, ako nađete neki dobar javni prostor, praktično reći sve, niko vam to ne brani – naravno s rizikom, o kojem je govorio kolega Lovrenović, da naletite i na poneku minu, ali glava ne leti, sem u nekim temama gdje može odletjeti i glava. Ali ono što je ključno, i s tim ću završiti, da centri moći apsolutno ne reaguju niti reaguje javni tužilac kada neko javno kaže: taj i taj je opljačkao toliko i toliko, i pokaže na televiziji račune, argumente; i sad očekujete, oho-ho, tu će biti hapšenja onoliko, a tamo nikom ništa. Centar kojim ja rukovodim navede, recimo, osam tačaka u kojima je vlast apsolutno izdala vlastiti akcioni plan u vezi sa, recimo, nasiljem nad ženama i trgovinom ženama. I zaista dobijemo javni prostor u Centralnom dnevniku, ide apel, kampanja. Mislite da se iko od onih kojima je upućeno osvrnuo na to? Niko! Tako, da zaključim, trebalo bi zaista vidjeti koji su to mehanizmi, načini, u čemu je stvar, odakle ta arogancija moći i arogancija ignorancije, neobaziranja, neuzimanja u obzir, i šta može kritička javna riječ da učini da prestane šizofrena situacija dramatične podjele između onih kojima je riječ upućena i onih koji tu riječ upućuju. Hvala lijepa.

Krzović (glas iz publike):

Vi ste ovdje svi novinari koji imate gdje reći ono što mislite. Građani, zapravo, nemaju gdje reći, nemaju tu svoju slobodnu riječ gdje da iskažu. U Sarajevu trenutno postoji samo Radio 202, koji je lokalnog karaktera, gdje postoji jedna emisija pet dana koja se zove *Centralni zatvor*, gdje se ljudi javljaju bez da se predstave, govore šta misle da kažu. Mi smo imali nedavno trideset godina staru rubriku u *Oslobođenju*, Tribinu čitalaca, koju je sada Vlastimir Mijović jednostavno odbacio. Mi sad kao građani nemamo ni tu mogućnost da kažemo šta mislimo i potpišemo se te, prema tome, uzimamo na sebe određeni vid odgovornosti za ono šta kažemo. Naša kritika se obično, kao što je gospođa rekla, upućuje na vlast i na one probleme koji nas kao građane dosta tište. Odgovora nikad nema. To je takođe evidentno, ali sad smo u situaciji da nam se više ni to ne dozvoljava. Gospodin Mijović nije objavio zbog čega je ukinuo tu rubriku. Jednostavno je rečeno samo: nova izdavačka šema. Pa čujte, mi smo građani koji čitamo novine i za nas se te novine prave, ne za novog glavnog urednika i ne za onaj redakcijski kolegij koji je sada uz njega. Zahvaljujem što ste me čuli.

Zlatko Dizdarević:

Htio bih da skrenem pažnju na jedan fenomen o kojem se, čini mi se, mora voditi računa i mora se uzeti u obzir kada o svemu ovome razgovaramo, a iz sfere je nečega što je, u najširem smislu riječi, novinarstvo i javna informacija. To predstavlja, po mome mišljenju, dokaz da je jedna izjava na samom početku rata koju sam, sticajem okolnosti koje sad nisu važne, čuo kao presretnuti telefonski razgovor između jednog od 'gurua' beogradskih koji su kreirali sve što nam se dešavalo sa jednim od domaćih lidera i izvođača radova, gdje je pokušavajući da mu objasni, dakle ovaj iz Beograda ovome u Sarajevu, šta je njegov domaći zadatak u vremenu i prostoru u kojem je bio, a ovaj to nije shvatio odmah iz prve ruke, onda mu je ovaj rekao: "Slušaj, vaše je da u Bosni učinite da sve ono što je oduvijek bilo nemoguće postane moguće." Ja sam duže vremena, a danas pogotovo, apsolutno uvjeren da se taj domaći zadatak obavio na najbolji mogući način i da ovo o čemu mi danas razgovaramo dobrim dijelom spada i u sferu te činjenice.

Šta sam htio da kažem o fenomenu, koji je sastavni dio te priče, a koji nam se dešava i o kojem malo vodimo računa, ilustrovaću jednim razgovorom, prije neki dan kod mene u kancelariji. Nazvala me jedna takozvana vodeća novinarka, takozvanog vodećeg lista u Sarajevu, u BiH, sa željom i potrebom da onako u minut i po telefonskog razgovora kroz blic pitanje dobije od mene blic odgovor o suštini posjete Sanadera Bosni i Hercegovini, jer sam ja primao platu četrdeset mjeseci baveći se tim posjetama i tim stvarima, pa se pretpostavljalo da nešto o tome znam. Ja sam nakon petnaest sekundi pokušaja da me pita, shvatio da ona ne zna

šta hoće da me pita, i da ne zna o čemu se tu radi u vezi sa onim šta hoće da pita. Ja sam onako dosta dobrohotno rekao: "Slušajte, hajte dođite kod mene u kancelariju, ja se sad ne bavim tim stvarima, bavim se nekim drugim i nije moje da javno odgovaram i iznosim procjene o toj posjeti. Nego, dođite da vam malo ispričam o čemu se uopšte tu, u posljednjih četiri-pet godina, radilo, kako biste mogli da znate šta ćete da pitate, kad budete pitali nekoga ko je kompetentan". I ona je došla, i počeli smo razgovor. Poslije jedno dva-tri minuta mi je rekla, onako pitajući, konstatujući, zaključujući, ocjenjujući itd., kaže ona kako je ministar spoljnih poslova Žužul rekao ne znam nešto. I ja onako, uz malu nelagodu i pomalo se izvinjavajući, kažem nije Žužul ministar spoljnih poslova, on je to bio prije četiri godine. Sada je ministrica Kolinda Grabar. Ništa, ona je mrtva hladna prešla preko toga, da bi nakon dva-tri ili pet minuta ponovila: "A ministar spoljnih poslova Žužul" ... I sad ja već nervozan: "Pa, pobogu, rekao sam vam, nije ministar spoljnih poslova Hrvatske Žužul." Kaže ona na to: "Što ste nervozni, kakve to veze ima." Došli smo dakle dotle, da došli smo do jedne, uz uvažavanje Zdravkovog potpitanja, koje stoji ali u drugom kontekstu i iz drugog razloga, ali došli smo zapravo do činjenice da su ti mladi novinari, ne zato što su oni lošiji novinari od onih starih, koji su bili možda bolji, nego zato što imaju potpuno drugačiji domaći zadatak. Oni su definitivno usvojili saznanje, usvojili svijest o tome da informacija u smislu tačnosti podatka, istine itd., zapravo uopšte više nije bitna. Informacija više ne postoji da bi bila informacija i novine ne služe više da bi informacija bila prenesena nekom drugom i služila nečemu drugom.

Istina danas ima cilj marketinški, ratni, politički ili ne znam kakav drugi, takozvana "istina", u navodnicima istina, i u tom cilju se modelira kako kome treba i kako kome padne na pamet. Mi smo, dakle, potpuno izgubili smisao ili da kažem za nas, odgajani smo sa nekim drugim čipom ili nekim drugim kućnim odgojem, ili možda smo konzervativni, ili možda prevaziđeni itd., ali iz tog našeg koordinatnog sistema ja izričem ocjenu koju izričem, a koju hoću, zbog teme zbog koje sam se javio ovdje, i da kažem - da je razgovor o medijima danas razgovor ni o čemu sa stanovišta pitanja šta je informacija, ima li je, kakva je? Razgovor o medijima je razgovor o ciljanoj dogovorenoj manipulaciji, koja se onda kao tema naslanja na sve ovo što su do sada kolege rekly. Hvala!

Zvonko Maković:

Ja sam htio sa samo dvije rečenice nastaviti ono što je gospođa Nada Sofronić-Ler rekla, a to je pitanje odgovornosti. To je, zapravo, onako kako ste rekli: onaj kome je kritika upućena, a to je nešto najgore, što se taj ne osjeća odgovornim. Vratiću se opet na hrvatski primjer, na devedesete godine. Naš tadašnji predsjednik bio je u jednom dijelu Hrvatske, recimo, jedna vrlo nevoljena osoba, hajde da upotrijebim taj eufemizam. On se prema toj kritici odnašao toliko

bahato da je govorio stoka sitnog zuba itd., da je 1996. u jedanaestom mjesecu, kada je Radio 101, organizirao jednu od najvećih demonstracija, protest zapravo protiv te vlasti, on se bahato odnosio prema 130 tisuća građana, koji su došli, *ad hoc* ih se skupilo jednog poslijepodneva kada je Helsinški odbor to organizirao, navečer, na trgu. On se je prema tim stotinu i trideset tisuća građana, dakle to su oni koji su mu dali na neki način i glas, sa najodvratnijom bahatošću ponašao. I to je zapravo najveći problem, kako se oni kojima je kritika upućena ponašaju bahato. Istodobno, pitanje odgovornosti za one koje se, recimo, danas kod nas proziva da su ratni profiteri, a koji su devedesete godine bili šoferi i raznosiči, plinski mehaničari itd., danas su multimilijarderi i danas, nakon petnaest-šesnaest godina, se tek postavlja pitanje porijekla njihove imovine. To je, dakako, cinizam. Ljudi koji postavljaju danas ta pitanja, znali su vrlo dobro odakle im novac devedeset i prve godine, kada su kamionima tadašnje jugoslavenske dinare prenosili u Bosnu, i tu zgrtali novac. Prema tome, kažem, ta bahatost od strane onoga kome je ta kritika upućena prema onome tko kritiku stvara, to je, zapravo, ono što je najgore. Vidim da je to zajedničko svima nama, prema tome, nema granica u nekim stvarima.

Mile Stojić:

Kad sam ono rekao kako mi nemamo medija, mislio sam na dnevne listove, previdio sam dva lista, koja su vrlo bitna za ovu sredinu, to su *Dani* i *Slobodna Bosna*, i da nije tih listova, mi bismo bili u potpunom mraku.

Enver Kazaz:

Ja sam htio da se vratim na Sašinu diskusiju. Naime, doprinos općoj historiji beščašća, kad su u pitanju te ideološke diskvalifikacije, dakle oni koji šire slobodu govora, samim tim slobodu mišljenja iz bosanske perspektive, mogli bi biti "sorošćad", i slične sintagme, koje su funkcionirale neposredno poslije rata. Mislim kad bi se napravio dobar jedan rječnik, zapravo ideološki, koji bismo mogli postaviti kao rječnik razmjene ukidanja i suspendiranja slobode, to bi bilo zanimljivo i sociološko, ideološko i komunikološko istraživanje. Vi ste mi dali odličnu ideju, kad je profesor Maković govorio o ovim granicama, one su meni vrlo zanimljive. Nama se dogodio ovaj obrat da je komunistička ideologija padom svojih meta priča, ovih komunističkih meta priča, otvorila prostor za uspostavljanje nacionalističkih meta priča, da su one zapravo, kao ideologeme, te koje u javnom diskursu povlače žestoku granicu, pa bismo mogli napraviti ispitivanje, upravo na osnovu ovakvog rječnika, uspostavljanja ideologema, koje se u jednom trenutku u Bosni pretvaraju u sljedeću stvar. Sloboda govora postoji; da, možete govoriti sve, ali ako govorite o kriminalu pojedinih osoba, onda ste vi tuženi novinari, vi gubite proces na sudu.

Dakle, jedino do kriminala mi imamo slobodu govora. Čim dođete do kriminala velikih faca, i o tome je zapravo Mile govorio, dođete do ovog. Ali ja ću se nastaviti na mog Grebu, s prvim dijelom njegovog izlaganja uopće se ne slažem, ja mislim da društvo naprosto mora postaviti standarde i da je to problem o kojem govorimo sve vrijeme. Centri moći, upravo zbog nepostojanja takvih standarda, ne reagiraju ni na kakve kritike. S drugim dijelom tvog izlaganja se potpuno slažem i radikaliziram sad priču pokušavajući da je potpuno prebacim u nešto što se meni čini kao strahobalno. Naime, bošnjački politički diskurs, tu mislim, prije svega, na diskurs Harisa Silajdžića, u zadnje vrijeme zapravo je viktimološki diskurs koji, operirajući, manipulirajući fenomenom genocida u Srebrenici, viktimizira ukupni javni prostor i pretvara ga u ono zbog čega mi ne možemo otvoriti raspravu o genocidu. Naime, da bi se izvršio genocid, jasno je da mora postojati kulturološki okvir za genocid, da su južnoslavenske kulture prvo postavile taj okvir za genocid, da se iz kulturalnog prostora onda on prebacio u politički okvir i da je onda nastao sistem. Sa Silajdžićevom viktimizacijom vi, zapravo, nemate mogućnost da detraumatizirate društvenu scenu, genocid se prebacio u dnevnu politiku i umjesto da razgovaramo o mogućnosti detraumatiziranja, liječenja društvenog prostora, mi zapravo imamo pretvaranje genocida kao nečega što je najstravičnije, najžasnije u čisto manipulativnu igru, a s takvim viktimološkim igrama s genocidom mi imamo, ja ću to sad otvoreno reći, *srbiziranje*, zapravo *miloševićiziranje*, bošnjačkog političkog prostora, a ako napravite tu vrstu manipulacije, onda će Srebrenica u dogledno vrijeme postati zapravo Kosovo, i to je najopasnija moguća stvar. Dakle, ako ne možemo govoriti, sad s ove razine, u trodijelnom bosanskohercegovačkom društvu onda, naravno, ne možemo uopće računati na intelektualnu odgovornost o kojoj je Maković govorio. Naime, treba se boriti za sljedeću stvar: da se iz političko-manipulativnog diskursa otmu ovi pojmovi i da se pokrene ozbiljna rasprava o tome.

I još jedna stvar: strahovito me nervira Miletova priča o javnim medijima. Televizija Bosne i Hercegovine, Federalna televizija nemaju dijaloške emisije, najčešći gosti u tim dijaloškim emisijama su poznate face, dakle likovi sa kriminalnih scena ili, ne znam, tročlano Predsjedništvo, dakle troglava aždaha. Ako hoćete ozbiljno, vi nemate ni jednu dijalošku emisiju u kojoj se gledaoci slobodno javljaju, dakle potpuno je suspendiran društveni dijalog i veliko je pitanje zašto mi, zapravo, plaćamo TV pretplatu. Da li će oni promijeniti svoju uređivačku politiku i koncept emisija koje prave? Toliko!

Hadžem Hajdarević:

Recimo, bilo je govora o tome da, kada su bili politički izbori u oktobru, uglavnom su sudjelovali oni, mislim kad je u pitanju televizija, koji su na listama, koji su stranački čelnici. Ni na jednoj, čini mi se, nisu uopće sudjelovali, na primjer

članovi PEN-a, istaknuti intelektualci ili ljudi koji nisu vezani za neku političku stranku.

Dunja Blažević:

Hvala vam. Bilo bi bolje da ide kao dijalog, jer ovo je sjajno, naravno, što je Kazaz govorio, on je stvarno odličan u svojim nastupima, istupima, improvizovanim. Međutim, ja bih se takla nečega što je ovdje pomenuto u nekoliko navrata, a to je granica, ili sloboda govora ili granice slobode, s jedne strane, s druge, javni prostor i treće – odnos vlasti i moći, što je isto tako dodirivano, i ovog civilnog, ili građanskih inicijativa. Ugo vrlo inzistira na tim temama, s pravom. Ja vodim Centar za savremenu umjetnost, mnogi ovdje, bar desetak kolega i kolegice, su učestvovali u mnogim programima. Kolega Maković je prvi istupio u novoformiranom Centru za savremenu umjetnost, tada Soros centru, bio je u decembru 96. godine, i tu je kolega Maković došao kao predsjednik zagrebačkog Soros centra, sa moje dvije drage kolegice, i to je tako je počelo prije deset godina. Ja stalno ponavljam: tih deset godina, jer sad je deset godina, u kojima je mnogo urađeno a malo zabilježeno, pogotovo u *Danima* i *Slobodnoj Bosni*, nešto više u dnevnim novinama. Šta je, u stvari, čitav taj proces od nekoliko godina tog regionalnog i multifunkcionalnog projekta bio? Da kroz fenomen spomenika, njihovog rušenja pa onda intervencija današnjih umjetnika na tome, da se iščita, u stvari, šta se skriva u tom društvenom, političkom itd. prostoru. Dakle, savremena umjetnost koja u javnom prostoru govori. Centar djeluje u javnom prostoru, to su projekti umjetnika koji imaju nešto da kažu i koji žele nešto da kažu o ovom vremenu i da nekako afirmiraju tu kritičku svijest. Ono što je nas zanimalo, u stvari, jeste: čiji je taj javni prostor?

Ugo Vlasisavljević:

Dnevne novine imaju veoma veliki uticaj kada je riječ o analizi stanja i bojim se, sada, da imamo ovdje neku vrstu dnevnog lista, tipa analize stanja, to je tipično za kolumnistu. To su one žalopojke koje pročitamo u kolumnama, otprilike da centri moći ne uzimaju u obzir, da imamo privatnike itd. Ali, mislim da to apsolutno nije problem, to je način da se ovaj skup subverzira, da se uništi prilika koja je veoma rijetka da se nešto kaže. Podnaslov ovog skupa je ono što se ne smije reći. Moj dojam je ovdje da se smije sve reći, ali da niko ne sluša. To je lažna slika. To je subverzija ovog skupa, ova je žalopojka tipična za kolumniste koji govore da je negdje drugdje obećanje slobode, a da nije u našim rukama. Ja mislim, prije svega, da je članstvo PEN-a najodgovornije za situaciju neslobode ovdje. To su intelektualci koji imaju riječ, koji imaju mogućnost da govore, koji ne govore, to jest govore upravo naručene stvari ili stvari koje se očekuju da se čuju. Stvari za koje će Kazaz reći da su kanonizirane unaprijed. Dakle, ovdje ili ima

stvari koje se ne smiju reći i neko će ih večeras reći, poput Grebe, ili ih neće reći i pričaće o nečem drugom. Hoću da kažem iskustvo sa jednim kolumnistom. On ima jednom sedmično rubriku, ima stalnu mogućnost da govori ono što hoće, on kaže: "Ja neću da učestvujem na vašem skupu zato što se nema šta reći, i drugo, ljudi kojima bih ja htio nešto reći i koji bi trebali to da čuju, ja bih ih pola pobio." Mislim, to je bilo iskreno, to je prijateljski, to ja ne bih uzimao za riječ, ali to nešto važno govori.

Postoji izvjesna teorija arhiva u širem smislu riječi, koja kaže sljedeće: i to je bolest tranzicijskog društva. Kao, jučer se nije smjelo govoriti, nešto je bilo u podrumu, u depou, u arhivu, a sada je arhiv otvoren i sada mi, ako ne možemo javno reći, možemo u udruženjima govoriti sve što hoćemo.

Nikada, bar je to nešto što treba da naučimo, nikada se ne može sve reći, nikada ne možemo sve znati, ni o bliskoj prošlosti, ni o sadašnjosti. Arhiv uvijek postoji, onog časa kad nešto izlazi na svjetlo dana nešto odlazi u mrak, i to je ta raspodjela, to je ta trampa bez koje nema onoga što je na svjetlu dana. Pitanje je koliko ćemo mi dirati u arhiv a ne mahati neslobodom. Hoću ovo da kažem, kada je riječ o istini, slušajući gospodina Ilića i slušajući gospodina Makovića, svi ćemo ubrzano potpisati sljedeću stvar, a to je da postoji hiperprodukcija laži. To je nešto što često čujemo: hiperprodukcija laži. Odakle mi to govorimo, gdje mi to sjedimo kada kažemo da postoji hiperprodukcija laži, koje je to povlašteno mjesto na kojem se mi nalazimo sa kojeg mi vidimo da ovaj proizvodi laž, da onaj proizvodi laž itd? Mi smo na jednom mjestu u kojem je svjetlo dana, mi smo u onoj Ničeovoj finoj alegoriji u kojoj postoji veliko podne, palo je svjetlo, nema sjene, sve je osvijetljeno... Ali naša istina je isto tako jedna vrsta hiperprodukcije laži, pripada hiperprodukciji laži, ali je pitanje kako se ona postavlja u odnosu na ove druge, da li unaprijed sebi rezervira prostor, a to je ideologija.

Ako unaprijed kažem: ja sam penovac, slobodni intelektualac, ja želim sve da kažem, a oni meni to onemogućavaju, ja sam direktno u produkciji laži. Ako kažem: ja ću vam nešto reći što je laž, što izgleda kao laž, ali stvarno smatram da je istina i to ću reći vama, za koje držim da nikako to nećete da prihvatite, onda ja otvaram jedan drugi prostor do kojeg mi je stalo. Šta hoću da kažem, ne vjerujem da postoji jedna istina. Jedna istina, model jedne istine, u kojoj mi sve znamo šta se desilo, ili bar važnije, je nama epistemološka istina, naučna istina, to je lažna politička priča o naučnoj istini. To je nešto što je funkcioniralo do jučer. Ako u političkoj zajednici postoji jedna istina o prošlosti, to je najgore što nam se može desiti. Ne smijemo dozvoliti da nam politička zajednica funkcionira kao tobožnja znanstvena zajednica, jer ni znanstvena zajednica nema jednu istinu, uvijek je riječ o kanonu, uvijek je riječ o matrici koju ja unaprijed prihvatam i na osnovu koje tumačim stvarnost. Smatram da postoje najmanje tri istine u Bosni i Hercegovini kada je riječ o političkim istinama, a nisam onaj sada koji smatra

da će se izaći iz problema tri istine tako što će se krenuti ka jednoj istini. Nego, smatram da će se izaći iz problema tri istine sa pluralizmom istine.

Nada Ler-Sofronić:

Bilo bi jako lijepo kad bismo mi imali, dakle kad kažem mi podrazumijevam neku "intelektualnu kritičku zajednicu" koja nešto tamo kritikuje itd... Ima li ona jednaku moć kao što imaju ovi centri o kojima je riječ? Dakle, ta naša moć niti je finansijska, niti je statusna, niti je politička itd. u tom smislu da se može porediti sa moći koju su, nažalost, tim centrima delegirali na neki način građani i građanke Bosne i Hercegovine. Hoću da kažem da nismo u ravnopravnoj situaciji... Naglašavam da je ta ogromna razlika u moći da, na kraju krajeva, nije to stvar tih centara, oni nisu došli državnim udarom na vlast. Građani su ih birali.

Ugo Vlasisavljević:

Mali dodatak oko kolumne. Problem sa kolumnistima jeste problem javne riječi. Kolumnista unutar državnog režima, kakav je do jučer bio, slijedio je nešto što se zove državni razlog. To znači, on je imao politiku koja je određena unutar vladajuće partije, to jest državnog razloga i kolumnista ispisuje svoj pogled zahvaljujući, odnosno slijedeći ono što se zove partijska linija. On može, manje-više, i da se njiše, može steći neko izvjesno poštovanje u tim otklonima, ali on je imao tu funkciju. Kolumnista danas, koji ne učestvuje u javnom forumu, koji ne biva izložen mogućnosti da ga čuju drugi, da ga kritikuju drugi, koji nikada ne izlazi iz svoje male niše dnevnih novina i koji odbija svaku vrstu razgovora je krajnje opasan, iako može govoriti najbolju istinu, jer on ne participira u javnom mnijenju, i to je ono što kod nas još ne postoji. Mediteranski gradovi poznaju trg, Sarajevo ga ne poznaje, ali svi su gradovi u Evropi morali napraviti forume zahvaljujući tim mediteranskim gradovima, agorama i forumima. Danas mi moramo imati javni forum unutar kojeg će se pojaviti i filozof koji je predsjednik akademije, i predsjednik PEN-a, i predsjednik Helsinškog, ali i vehabija, ali i najveći konzervativac, itd. Ako se to javno ne čuje i ako to ne bude ovisilo o mediju koji će ga uslikati itd., ne treba centar moći za to, ne treba nikakav centar moći za to, treba razgovor da se desi među ljudima koji će dati svoj simbolički kredit. Mi smo ovdje javne ličnosti koje smo ovdje dale simbolički kredit, nikakav centar ovdje moći ne stoji iza nas, ali ovo se nije do sada dešavalo.

Dušan Babić:

Dobro bi bilo da kažemo: a zašto ne sada i Sadam Husein, u kontekstu američke uloge danas, zašto ne Irak itd. Kad sam se spremao da dođem ovdje, na Internetu čitam vijest da Savjet ili Vijeće Ujedinjenih naroda za ljudska prava do-

datno ograničava slobodu govora. Uvažena je inicijativa Pakistana da se zabrani vrijeđanje religioznih osjećanja itd. Imamo direktivu Evropske konvencije o prekograničnoj televiziji koja se dograđuje sa tendencijom ka novim restrikcijama, imali smo slučaj naše radijske Dvjesto dvojke, gdje se Regulatorna agencija pozvala na član 10, paragraf 2, koji ima restriktivnu klauzulu. Prema tome, nemojmo se zanositi - apsolutne slobode izražavanja nema. Ona je ograničena i, nažalost, sve upućuje na to da će biti još i više ograničena, posebno sa eksplozijom Interneta, bez obzira na problem dihotomija: "lokalni zakon globalni mediji". Ne možemo se zanositi idejom nego podržavam, što kaže Maković, odgovornost, to je krucijalno mjesto: odgovornost. Sloboda bez odgovornosti, to je besmisleno.

Enver Kazaz:

Ja savršeno dobro razumijem Ugu kad on dekonstruira tu poziciju intelektualca, to je sve OK. Međutim, ja ću pokušati da podržim profesoricu Ler-Sofronić iz jednog razloga. Radi se o sljedećem: koliko je, zapravo, efikasan diskurs, koliko on povlači određene reakcije u društvu. Ja to tako razumijevam. Naime, ako razobličite određenu mafijašku grupu koja u projektu privatizacije pod vidom zaštite nacionalnih interesa; evo, Edhem Bičakčić je izjavio svojedobno da ga neće zanimati porijeklo novca u Bosni i Hercegovini. Dakle, ako vi sada razotkrijete cijeli taj sistem, ako ne reaguju institucije sistema, dakle sistem mafije, institucije društva, onda zaista možemo govoriti o ovim centrima moći, bez obzira koliko mi sad napravili dekonstrukcijsku igru i govorili da sami intelektualci itd. itd. to ne proizvode. Kako, dakle, sistem natjerati da bude odgovoran? To je osnovno pitanje, jer se radi o kriminalu ne više o slobodi.

Stevan Tontić:

Sjećam se jednog razgovora sa Oskarom Davičom, koji je ovdje živio prije dvadeset i nekoliko godina. Stojić je nedavno pisao da je Davičo ovdje bio u egzilu. To je bio pomalo glumljeni egzil, on je imao svoje razloge i ja u to ne diram. Ali, jednom smo šetali centrom grada i on me je pitao: "Zašto ste vi ovdje toliko suzdržani, toliko šutljivi i toliko, takoreći, bojite se da javno slobodno govorite, pisci, intelektualci u Sarajevu?" Ja sam rekao: "Pa, Oskare, vi ste vrlo razuzdani, vi ste došli iz jednog Beograda, Beograd je dosta razuzdan takoreći, u javnom govoru." Drugo, Oskar potiče iz nadrealističkog kruga, oni su demonstrirali apsolutnu slobodu. Neki dan opet čitam kako je Oskar kao mladić, početkom tridesetih, pred hotel "Moskvom" provocirao nepoznate ljude riječima 'pederu', 'idiotu', dakle kao dokaz apsolutne slobode. Ali, zaista sam to primijetio sasvim jasno, izvjesnu razliku između tih naših sredina, o čemu je govorio Ivan Lovrenović. Mnogi od nas osjećali smo od početaka našeg intelektualnog ili književnog

djelovanja pa, vjerovatno, i do danas, neku vrstu straha od potpuno slobodnog govora.

Naravno, nema potpuno slobodnog govora i odgovoran čovjek nije nikad slobodan, bez granica, jer bi bio drzak, i sulud, i neodgovoran... Ali recimo, kod mnogih od nas pretpostavljam, a tako je kod mene slučaj, postoji izvjesna blokada da zavirimo u drugu avliju, eto da sada budem direktan. Postoje te tri velike nacionalne avlije, još možda nekoliko malih avlijica. Naime, čovjek nema osjećaj da može sa suverenošću da govori o tome što se zbiva unutar te avlije, je li tako? Poznato je da je i Andrić negdje rekao, u jednom razgovoru, da on nije toliki poznavalac onoga šta se unutra zbiva u jednoj muslimanskoj avliji, mada je on svjetski čovjek i čovjek svjetske kulture, ali tu je on sam sebe ograničio da njegovi pogledi nisu božanski objekti, jer je to nemoguće. Tako i mi; to nas, s jedne strane, ponekad blokira da reagujemo na neke pojave. Evo, najnoviji primjer je pojam genocida, ali dobro se sjećam, kao i svi mi, koliko su Srbi govorili o genocidu u Jasenovcu, čak je jedan čuveni srpski pjesnik izjavio, i to sa očitim estetskim zadovoljstvom, da je to najveći srpski grad pod zemljom. Zadovoljstvo u tekstu, dakle neka nekrofilna estetika ali, eto, to je išlo u javnost gotovo svaki dan u medijima, i sigurno je to imalo svoje učinke. Takođe i danas je nešto slično. Recimo, riječ genocid, to je, u stvari, jedna bomba jer se suviše emocionalizirano upotrebljava, tako da postoje ljudi koji pomalo gube razum kad uzmu tu riječ u usta, to je moj utisak. Hoću da kažem, o tome su mnogi govorili, i Stojić, kako prije nismo imali slobode. Da, naravno, ta je sloboda bila umnogome ograničena i tu se osjećala blokada kod pisaca i intelektualaca, kod filozofa takođe, neki od njih uspjeli su da razviju svoje pojmovne, fino izrađene mreže, tako da su ipak ostavili jedno značajno djelo, ali ostalo je i mnogo praznih mjesta, takoreći rupa, u koje oni nisu mogli kao intelektualci da uskoče sa svojim živim, slobodnim jezikom, jer su to bile tabu teme, postojale su tabu teme.

Recimo, naša poezija puna je metafora sa duplim dnom, ima tu sjajnih pjesnika, da uzmem Duška Trifunovića, to je jedan subverzivan pjesnik ali koji je svoju subverziju na neki mimikrijski način plasirao u svom jeziku, što je čudno. U stvari, to je jedan fantastičan izum, tako da je to jedan izuzetan pjesnik, ali on nije smio slobodno da govori jer je čekala represija. Ja bih o tome mogao čitavu knjigu da napišem, o tom pjesniku i samo o njegovom jeziku. Mislim da je to kod mnogih od nas vidljivo u našim književnim djelima i u djelima filozofa, intelektualaca, dakle, to je jedna velika tema za analizu ideologije jezika i slobode. Međutim, s druge strane, uz ovaj strah da uđeš sa svojim jezikom koji sve komentariše u neku drugu avliju, tu je nastalo nešto lijepo i nešto dobro. Naime, to je jedna uljuđenost govora, jezika, jedna za odgovornog pisca, intelektualca neophodna distanca, jer ne možeš ulaziti svuda kao slon u porculansku radnju, čak ni kao pisac. Potreban je neki oprez. Međutim, on je dobar ukoliko prefinju-

je tvoj izraz i daje mu neki dignitet, ali je loš ukoliko te blokira da kažeš nešto što je ipak važno i što se ne bi smjelo prećutati.

Hadžem Hajdarević:

Što se tiče genocida, što se tiče onoga što se dogodilo u Bosni i Hercegovini, uopće na Balkanu, postoje neke činjenice, postoje konteksti, postoje aksiomi, i možda su intelektualci krivi što su se političari dograbili tih tema i što oni nisu reagirali i održali neku sesiju nakon presude Haškog suda, što nisu oni rekli šta treba reći i što se, jednostavno, to na neki način premetnulo u tekuću, dnevno-političku proizvodnju i što su za političke oligarhije, za stranačke oligarhije narodi neka vrsta firme, jedan stalni resurs iz kojega mogu izvlačiti mafijašku i svaku drugu logiku. Bilo bi dobro da, recimo, intelektualci jednom progovore zašto su bivši, kako se to kaže, logističari u Armiji BiH danas uglavnom biznismeni, zašto ne bi intelektualci razgovarali i o tim stvarima? Dakle, hoću da kažem da problem Srebrenice i problem svega ovoga što nas pritišće jeste u tome što su intelektualci prepustili političarima da pričaju o tome, da jedini oni budu prisutni, da jedino oni na neki način paradiraju jedni s drugima; imate smiješnih situacija da se javni govor pretvara u neku vrstu stalne karikaturlizacije. Šta je Radio 202 nego karikaturlizacija mišljenja običnoga čovjeka. Televizija je izmislila niz emisija u kojima će nesretnici u svom socijalno traumatiziranom stanju govoriti o svemu i svačemu, a mi ćemo im se ovamo smijati, njihovom izgledu i svemu, tako da je javna riječ zapravo karikaturlizirana, i to je na neki način problem. Zato bi bilo dobro da upravo intelektualci progovore o svemu onome što nas najneposrednije stišće i da ne prepuštaju ta pitanja političarima koji, zna se, od toga prave dnevnu, političku, stranačku, naciokratsku i ne znam koju drugu proizvodnju.

Mile Stojić:

Samo jednu rečenicu. Ja kao kolumnist nisam namjeravao nametati nikome svoje mišljenje ni svoju istinu, htio sam dati sliku trenutačne situacije u Bosni i Hercegovini, pošto su Ilić i Maković, na neki način, već pričali o situacijama u svojim zemljama, ja sam to rekao možda neposrednije od njih, i nespretnije, ali nisam sigurno htio nikom naturati nikakvu istinu. Hvala.

Nermina Šaćić:

Htjela sam se samo uključiti u ovaj dijalog, koji više cijenim i afirmiram nego ove kraće monologe, jer monolozi nekad pokazuju drugima šta smo zadnje čitali, kako smo čitali, kako mislimo itd. Zanimljivo mi je bilo ovo što je Hadžem rekao kad je govorio da ne smijemo dopustiti političarima... itd. Evo ja imam konkretno pitanje: kako oduzeti političarima da se bave tim stvarima? Pazite, tu

je ključ problema, mislim. Bojim se da naša današnja diskusija i rasprava ne ode u drugom smjeru. Ovdje smo govorili o slobodama itd., ali uvijek smo se doticali medijskih sloboda. Želim da kažem da treba praviti razliku između medijskih sloboda i slobode pojedinca. Onog časa kad dirnete te medijske slobode, vi ste faktički autoritarno društvo, onda nema priče o demokratiji itd. Neko je, čini mi se, spomenuo zakonsku regulativu. Bosna i Hercegovina je, možda, kada su mediji u pitanju, najbolja u odnosu na susjede; mi imamo sjajnu zakonsku regulativu koja je fenomenalno urađena, imamo Zakon o slobodi pristupa informacijama, imamo Zakon o kleveti, imali smo čak i u onom sistemu sjajne zakone itd. Šta je u drugim podzakonskim aktima koji reguliraju slobodu medija? Evo, neko je spomenuo RAK. Regulatorna agencija za komunikacije faktički je jedan taj pod akt – Dejtonski – koji regulira slobodu medija.

Vi ste rekli: možda su javni servisi faktički mjesto gdje možemo nešto progovoriti. Moja teza je da nisu, zato što su javni servisi upravo pod lupom RAK-a i drugih agencija. Novinari se, govorim sad u njihovo ime, često suzdržavaju zbog toga, i zbog autocenzure. Znae, svi smo mi socijalno inteligentni da znamo šta smijemo govoriti, šta ne smijemo. Kad pišemo projekte, znamo da li treba upotrijebiti agresiju ili ne... Govorim o komercijalizaciji medija, što ne mislim, naravno, da je uopće popularno i da je dobro, ali to su svjetski trendovi. Televiziji BiH, bivšoj, desio se zaista jedan ključni problem zato što joj je oduzet kontinuitet, oduzet je kontinuitet bosanskohercegovačkom novinarstvu. Mi smo prošle godine slavili pet godina Radija Federacije i pet godina Javnog servisa. Četrdeset i pete "Smrt fašizmu sloboda narodu", čini mi se da je to bila prva vijest koja je otišla u eter – to je nestalo, izgubilo se, izgubio se taj kontinuitet. Možda današnju raspravu zaista treba nastaviti, i ja je naravno podržavam tako što govorimo o tome kako regulirati javni prostor. Mislim da je on ključan, ovdje je Hadžem sjajnu stvar rekao, kako pravo prvenstva zauzeti, kako i naša da se čuje, a da to ne budu samo *Slobodna Bosna i Dani...* Da na medije ne prebacujemo jedinu odgovornost i jedinu krivicu, tu su i vjerske institucije, škole, i nevladine organizacije koje učestvuju u svemu tome.

Saša Ilić:

Ja bih hteo samo da kažem nešto iz ličnog iskustva apropo *Betona*, a propo odgovornosti intelektualaca i preispitivanju kulturnih matrica i prepoznavanju učinaka nekih ideja, koje su proizvedene na polju kulture, a potom su prenete na polje politike. Godine 2005. objavljena je knjiga Nebojše Vasovića o Danilu Kišu, sa puno antisemitskih elemenata, i to je palo na tlo koje je, čini se, bilo vrlo plodno. U Beogradu su mnogi ljudi jedva dočekali takvu knjigu. Nas nekolicina poznanika, prijatelja, koji se srećemo i mislimo na sličan način, hteli smo da reaguemo na tu knjigu i prosto nismo imali gde. (Knjiga Nebojše Vasovića *Lažni*

kralj Šćepan Kiš, op.red.). Bilo je u NIN-u, Aleksandar Jerkov, i Teofil Pančić je napisao jedan tekst u *Vremenu*, i Zivlak. Ali, bilo je mnogo tekstova koji su podržali tu knjigu, bilo je mnogo ćutanja i autocenzure, jer bolje da ne govorimo nego da govorimo o toj knjizi, jer joj dajemo medijski prostor. Sad postavlja se pitanje: da li treba govoriti o toj knjizi ili da se sada svi pravimo ljudi pa kažemo 'to nikog ne zanima'? A kad dolazite na Internet forume, vidite da ljudi i te kako čitaju tu knjigu i da se ona doštampava, prosto utiče, ona radi u polju oko nas.

I tako smo došli na ideju *Betona*, tako su počeli prvi tekstovi. Dakle, mi smo hteli da napravimo *fanzin*, da šampamo na printeru, heftamo i delimo, i sa tom idejom smo počeli; onda smo pomislili da možda možemo da apliciramo kod nekih novina. Imali smo dve: ili *Vreme* ili *Danas*. Poslali smo neki mali projekat, rekli šta hoćemo, poslali smo to redakciji *Danasa*, i oni su rekli: mi ovo želimo da imamo u svom listu. Postavlja se pitanje zbog čega oni nisu to već imali u svom listu? Mi imamo medije, imamo novine, imamo nedeljnike... Zašto u tim medijskim prostorima nemamo to što želimo? To znači da je pitanje vlastite odgovornosti i inicijative da li neka grupa, da li jedan čovek, dvoje, troje, četvoro ljudi želi da napravi takav proboj i da kaže: e, ove teme nas interesuju, i da krene. Znači, lična inicijativa.

Jasminka Babić-Avdispahić:

Znači, govorili smo o odgovornosti centara moći. Ugo, i slažem se sa njim, smatra da ne bismo trebali tako postaviti odgovornost onoga koji govori. Ja ne bih tako temu formulirala. Evo zašto. Kada jedan američki autor hoće da kritikuje Džona Stjuarta Mila, koji je zagovarao tu apsolutnu slobodu zastupanja i raspravljanja o svakoj doktrini na osnovu etičkih i intelektualnih uvjerenja, znači doktrina koja može biti opasna, nemoralna, štetna itd., onda on kaže: "Nije on u pravu; traganje za istinom, koja je u osnovi tog Milovog zahtjeva, ne može da se odvija neorganizirano." Ipak, tu ima jedan obrazac, pa je on za primjer uzeo univerzitet. Istina, on će kasnije reći: "Ova pravila koja važe za univerzitet ne možemo tako direktno prenijeti na javni prostor." Ali evo, da vidimo kako on to misli, šta bi to trebalo na univerzitetu. Kaže: *Doista, mi možemo očekivati da na univerzitetu dolazi istina sa neočekivanih mjesta; tome treba dati šansu, to mora imati neki šablon*. Znači, onaj koji ulazi na univerzitet hoće da nešto kaže. On, prije svega, mora da se pripremi za diskusiju, pa bilo bi dobro da ipak javni, magistarski rad objavi negdje dalje. Već kad je ušao na univerzitet, on mora da se povinuje pravilima uljudnosti i civiliziranosti. On mora da zna da univerzitet nije počeo od trenutka njegovog ulaska, da postoji odavno. Prema tome, postoje čuvari ortodoksije, tog tako referentnog okvira oko kojeg se kreće diskusija; on to mora znati. I dolazi kraj gdje on kaže: *a ako pridošlica argumentima ne ubijedi te čuvar ortodoksije, ne može biti iznenađen ili iznenađena što možda biva izopćen/a iz te zajednice*.

Znači, ovaj autor, kada hoće da kritikuje Mila, on govori po obrascima po kojima se mora kretati onaj koji ulazi u diskusiju. Istina, on je postavio i neki okvir koji obavezuje i koji, pretpostavlja se, poštuju oni što se nalaze tamo gdje ovaj ulazi. A ako za pridošlicu važi da bude uljudan, onda očekujemo da je taj univerzitet i ljudi koji sjede unutra, da su uljudni. Ako on mora da se pripremi, i oni isto moraju da budu pripremljeni; oni čuvaju neko znanje, već to vidimo kulturološki, ja se pitam: da li su naši čuvari takvi? Da li su to znalci? Da li su oni uljudni itd.? Ako pridošlica ne ubijedi čuvaru istine na univerzitetu da je njegova tema relevantna, on ili ona mogu shvatiti kako je normalno da budu isključeni - e, tu se ja ne slažem...

Znači, ja više ne bih o odgovornosti, ni političkih centara moći, niti onoga koji ulazi; vrlo je važna, u stvari, naša odgovornost, evo, kako mi vodimo diskusiju. Znači, koji je to, i kako treba odrediti javni prostor? U tom smislu mislim da ne može biti odgovornost onoga koji dolazi nego i nas koji smo tu kako ćemo ga slušati, kako ćemo je slušati. Mi ne možemo govoriti o tuđoj avliji, nego možda malo da poslušamo one iz te avlije... Znači, osnovni princip bio bi princip inkluzije upravo na univerzitetu. Ja sam se susrela s tim da je taj referentni okvir takav da je mene jako isključivao, da sam morala čekati trenutak kada ću moći govoriti o nekim stvarima. I to neke žene, filozofičarke, isto govore. Znači, morale su imati redovnu profesuru, pa su pokrenule neka pitanja; i ja sam, otprilike kada sam dobila redovnu profesuru, mogla pokrenuti neka pitanja.

Ugo je bio meni zanimljiv, moram priznati, jer, u stvari, kada je on krenuo sa pričom, mi smo se uskomešali... Više nisu u pitanju centri moći, pitanje je nas samih, mi smo bili uskomešani i mislim da bi diskusiju zaista trebalo u tom pravcu ubuduće nastaviti. Mi treba da se sami propitamo, da vidimo šta mislimo, ne o centrima moći ili, čak, o onome koji nešto izriče, nego kako mi slušamo druge koji su nešto rekli.

Stevan Tontić:

Samo da dodam jednu rečenicu mojoj ranijoj riječi. Naime, govorio sam 'avlija'. Da, kod nas se stalno govorilo: treba najprije pomesti ispred svoje kuće ili svoje avlije. To, u stvari, zvuči prilično provincijalno danas u ovakvom svijetu. Za intelektualca je avlija u stvari čitav svijet. Intelektualčeva avlija je cijeli svijet. Za jednog Sartra i Kamija, makar on i ne poznavao sve kutke tog svijeta, ali on na svoju odgovornost uzima slobodu da se kreće svuda.

Strajo Krsmanović:

Želio bih govoriti o nečemu što se zove misija javnog govorenja. Naime, u jednom društvu jako puno kategorija javno istupa, od političara, novinara, intele-

ktualaca, estradnih ljudi itd. Svako ko javno govori ima misiju, ima namjeru da doprinese, ne da poluči neki rezultat. Ono što govorimo u zatvorenom prostoru, u kuloarima, kafanama, to je jedan nivo govorenja; on podrazumijeva neke slobode koje nisu dopuštene u javnom govoru. Dakle, neki intelektualac ili neka kategorija ljudi ima potrebu i misiju da javno govori da bi polučila neki rezultat, i nailazi na ono što mi se jako dopalo, Lovrenović je govorio o minskom polju ideologema. Minsko polje ideologema u Bosni je stravično kao i ona bukvalna minska polja, vrlo je slično u Srbiji i Hrvatskoj. Međutim, minsko polje ideologema postoji u svakom društvu, bez svake sumnje. Ne sumnjam da bi nam Tarik Haverić mogao vrlo zanimljivo govoriti o Francuskoj, o svome iskustvu. Amerika je zemlja respektabilne demokratije, respektabilnih ljudskih sloboda, bez obzira šta mislimo o njenoj trenutnoj spoljnoj politici. Međutim, Majkl Mur, na primjer, briljantno raskrinkava, deminira užasno veliki broj zastrašujući minskih polja koje to društvo ima. Dakle, vraćam se na priču o misiji javnog govorenja.

Kada želimo javno govoriti, a želimo, imamo tu potrebu, jer društva ne mogu bez javnog govorenja, onda moramo nositi osjećanje odgovornosti o kojem smo na početku govorili, i razlikovati javni diskurs od zatvorenog govorenja. Mi u kafani svašta ispričamo, pa i o seksualnim opredjeljenjima Makovićevog premijera, između ostalog. Ali, kada se opredijeliš da iskoristiš priliku bilo koje vrste, da polučiš neki rezultat svojim javnim govorom, bilo da je potreba za tim rezultatom ostvarenje nekog ličnog interesa ili nekog društvenog interesa, onda tu moramo razlikovati govorenje koje luči pozitivne efekte od govorenja koje luči krize, negativne efekte i sve ostalo. Hvala vam.

Ajnuša Horozović:

Slušajući pažljivo izlaganje gostiju i učesnika na ovom skupu, mogu reći da su moja očekivanja o ovoj temi iznevjerena. Jer bilo je tu o samom jeziku, o samom izražavanju, o samim primjerima, o općem nekom stanju kako je u Hrvatskoj, kako je u Bosni, s političke tačke gledišta, ono što svi znamo i pričamo, svako na svoj način. Ja mislim da je tema tek započeta kada je gospodin pomenuo individualne slobode unutar umjetnosti. Ovdje je PEN, ovdje su pisci, ovdje su slikari, mislim umjetnici. Gost iz Beograda nam je spomenuo koliko su se o knjiži koju je naveo kao primjer angažirali čitaoci, koliko su je htjeli da još doštampavaju, da je još dopunjuju preko Interneta. Mi imamo sjajne književne slobode koje smo dostigli u Bosni i Hercegovini unutar književnih djela. Sad, koliko smo osvojili unutarnju slobodu... ja mislim da je to tema, da to komuniciramo, da to nekako izdiferenciramo. Kritika je vrlo slaba, osim jedan-dva kritičara koja su vrijedna spomena što se tiče književnosti. Jer, ovdje je bio jedan politički rječnik, politika je bila dominantna, o ovisnosti i političkoj moći. Pošto smo mi u toj branši, u književnosti, za mene je književna moć jedna od najjačih moći. Politika će

doći i proći, bile su i otišle, a knjiga i likovno djelo, bilo muzičko itd. ostaje. Nije se desila komunikacija koja je trebala biti ovdje, naročito kod Makovića koji je sjajan likovni kritičar i pjesnik.

Hadžem Hajdarević:

Smisao ovog ovdje što smo mi - jeste osvajanje prostora, ambijenta u kojemu će sve to biti omogućeno.

Ajnuša Horozović:

Ja nisam kompetentna da govorim i da raspravljam... Ne, ne, to jeste sloboda govora, ali tema je potekla iz PEN-a, ja sam saslušala vrlo strpljivo, iako nisam ni pomislila da će ići u ovome pravcu.

Ugo Vlasisavljević:

Jedna stvar za kraj: uistinu mislim da ste u velikoj zabludi, ali ta zabluda nije slučajna. PEN Centar je ovdje mlad, misija PEN-a je prije svega politika, sloboda govora i ostale slobode. PEN nije samo udruženje književnika. Hvala vam svima.

RIJEČ KOJA UBIJA I OPLEMENJUJE – NOVINARSTVO IZMEĐU POLITIKE I KNJIŽEVNOSTI

Moderator:

– Selvedin Avdić, pisac i novinar, Zenica

Uvodničari:

– Adisa Bašić-Čečo, pjesnikinja i novinarka, Sarajevo

– Tanja Stupar-Trifunović, pjesnikinja i novinarka, Banja Luka

– Ivan Lovrenović, pisac i publicist, Sarajevo

– Andrej Nikolaidis, pisac i publicist, Podgorica, Crna Gora

Gradska galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, 17. maja 2007. godine

Ferida Duraković:

U ime PEN Centra Bosne i Hercegovine, radujem se što vas vidim i hvala vam što ste došli. Ipak je ovo za jedno zatvoreno društvo, koje pokušava da napravi otvoreno društvo uz pomoć Soros fondacije, jedan prilično važan i dobar broj. Moja je dužnost da vas pozdravim i dam riječ Selvedinu Avdiću.

Selvedin Avdić:

Dakle, tema našeg večerašnjeg druženja je: "Riječ koja ubija ili oplemenjuje – novinarstvo između politike i književnosti". Ja ću vam pročitati svoj uvod, kojim sam pokušao ne da načnem nego samo da "zagrizem" ovu temu.

Prihvatimo li da je istinit navod iz naslova naše teme – Novinarstvo *između politike i književnosti*, moramo uočiti da je bosanskohercegovačko novinarstvo stisnuto u neobičnom, pomalo i neprirodnom procjepu.

Politika i književnost – dvije su krajnosti, a njihov je sraz iznimno rijetko davao pristojne rezultate. Na bivšim jugoslovenskim prostorima pisci – političari, što nije teško dokazati, uglavnom su imali katastrofalan učinak. Kako bih što bolje ilustrirao razlike između politike i književnosti, iskoristiću dijelove iz intervjua Danila Kiša, čije tvrdnje doživljavam kao sasvim pouzdane.

Kiš smatra da je literatura sloboda za sebe, sloboda po sebi, kategorija duha koji u kompleksu civilizacije i kulture ima prvorazrednu ulogu, upravo kao kategorički imperativ slobode.

O politici imam sasvim drugačije mišljenje. Kiš je nacionaliste sa ovih prostora (vladajući političari u Bosni i Hercegovini uglavnom manipuliraju jakim nacionalnim nabojem, što ih određuje kao nacionaliste) prepoznao u Sartrovom opisu antisemite koji je, citiram, *kukavica koja ne želi da prizna svoj kukavičluk, ubica koji potiskuje svoju naklonost ka ubistvu, nemoćan da je sasvim priguši, a koji se, ipak, ne usuđuje da ubije, osim iz potaje ili u anonimnosti gomile; nezadovoljnik koji se ne usuđuje da se pobuni iz straha od konsekvenci svoje pobune.*

Kiš je, dalje, sasvim precizno objasnio da je velika izdaja književnika počela onda kada su pisci postali hizmećari vlasti. Sraz ove dvije krajnosti dovodi do tragičnih nesporazuma pa, smatra Kiš, *pisci ili začute kao visoki vladini činovnici (ili kao pretendenti na to mjesto) ili završavaju samoubistvom.*

Dakle, u procjepu između kategoričkog imperativa slobode i mučkog kukavičluka stisnuto je novinarstvo. Iz njega se polazi na jednu ili drugu stranu. Zbog čega? Mogu ponuditi samo pretpostavke.

Novinari na ovim prostorima ukazali su na više društvenih anomalija od sociologa i politologa zajedno, i otkrili više kriminala od oba entitetska MUP-a. Nažalost, njihov rad, pokazuju rezultati izbora, nije doživio odgovarajuću reakciju javnosti. Jasno je da to izaziva frustracije iz kojih novinari bježe u politiku – koja nudi mnogo efikasniji način za promjene, ili u literaturu – koja može ponuditi bijeg od stvarnosti.

Izlazak iz novinarstva zbog ovih razloga je sasvim idealistička pretpostavka koja podrazumijeva čisto srce i poštene namjere. Jer, veliki je broj novinara koji poziciju *hizmećara vlasti* ne doživljavaju kao ponižavajući položaj, rado je prevode u *dobro informisan analitičar*. Naravno, postoje i novinari koji se stavljaju u takav položaj tek nakon niza političkih pritisaka i zastrašivanja. U prvoj fazi *popuštanja* takvi nesretnici pribjegavaju autocenzuri, da bi se vrlo brzo otvoreno priklonili nekoj političkoj opciji.

Ne može se mnogo pogriješiti ako se pretpostavi i da novinari odlaskom u politiku traže rješenje svojih egzistencijalnih belaja, s obzirom na to da je u Bosni i Hercegovini samo karijera kriminalca unosnija od političke.

To je tek mali broj mogućih razloga. Istina je vjerovatno negdje u sredini i čini je presjek niza uzroka, pa možemo reći kako novinari bježe u politiku zbog moći i materijalne sigurnosti, a sklanjaju se u književnost jer im ona omogućava spašavanje obraza i pronalazak vlastitog područja slobode. Nadam se da ćemo kroz razgovor uspjeti doći do tačnijih odgovora.

Konačno, vratimo se prvom dijelu naslova teme, u kojem riječi mogu ubijati ali i oplemenjivati. Sasvim tačno, ali i novinari mogu naškoditi riječima. Mogu ih obezvrijediti obilatim korištenjem pridjeva i epiteta u svakoj prilici i na svakom mjestu, ishabati pretjeranim korištenjem, pretvoriti u fraze i oduzeti im iskonsku moć. Mogu učiniti da, kako to Amir Brka kaže, riječi budu jedne preko drugih nabacane kao leševi u Aušvicu.

Bilo bi dobro kada bi razgovor uspio odgovoriti i na pitanje: *Kako zaštititi riječi?*

To je kako sam ja zamislio ovu našu temu. A sada, naša uvodničarka Adisa Bašić-Čečo.

Adisa Bašić-Čečo:

Selvedin je, valjda, malo nagodniji čovjek, pa je govorio o tome postoje li šanse da spasimo riječ? Ja sam unutar ove teme izabrala nešto konkretnije o čemu, možda, nešto malo znam. To je odnos novinarstva i književnosti, odnosno novinara i književnika, pa ću o tome govoriti.

Tema večerašnjeg skupa je veoma intrigantna, posebno za nas, brojnu djecu iz mješovitog braka književnosti i novinarstva. Mi smo nastali iz ljubavi, ali nas se često stidi zadržati rodbina sa obje strane. Pokušaću da iz svoje perspektive kažem nešto o tome kakav je položaj novinara, koji krišom, u blok iscvrljan bilješkom, piše stihove ili, pak, položaj pisca koji otplaćuje kredite radeći u novinama. Šta je to što novinari zamjeraju piscima, i obratno? Na čemu počiva taj "vjekovni" animozitet?

Novinari su prvoborci! Opasani redenicima svojih ubitačnih sintagmi, oni u prvim borbenim redovima, prsa u prsa, biju bitku sa korumpiranom policijom i tužilaštvom, kriminalnom privatizacijom, nekažnjenim ratnim zločincima, mafijom, Internetom, međunarodnom zajednicom... Novinari izgaraju, troše se, životima ili zdravljem plaćaju borbu za istinu. Bitka je teška i predaha nema. U redakcijama je uvijek nedovoljno ljudi, svaki slobodan dan je luksuz, godišnji odmor je samo mutna uspomena na davno vrijeme prije nego se krenulo u rat protiv kriminala. Privatni život je na čekanju, kao izluđeni radnici propalih fabrika, rađanje djece je nedopustiva slabost i dezerterstvo.

Novinari na svaki događaj reaguju munjevito, za razmišljanje imaju minute, u najboljem slučaju sate, a svaki pogrešan korak može biti koban, koštati ih kari-

jere i časti. Novinari nemaju prijatelje, nego imaju izvore. Rođenu majku gledaju sa podozrenjem, i pitaju se da li njen klub "biramo najljepši balkon" zapravo nepotistički dodjeljuje nagradu jer je unuk jedne od članica kluba zapravo načelnik opštine.

Novinarima se pisci često gade. Pisci žive u sigurnoj zavjetrini svojih udruženja, akademskih ili stranačkih sinekura. Pisci su ljudi atrofiranih udova, oni ne trče u borbu i ne izlažu se suncu. Pisci pišu historijske romane o junacima koji su (više puta potvrđeno) bili na pravoj strani. Pisac ima stav o događajima koji su odavno minuli i o kojima uračunljiv čovjek nema više nikakvih dvojbi. Pisci u 21. vijeku kritikuju Treći Rajh, objašnjavaju kako su uslovi u koncentracionim logorima bili nehumani i gorko plaču nad sudbinom američkih Indijanaca. Sve to dok zemlja u kojoj žive, a i podobar ostatak planete grca u svježim fašizmima, genocidima, masovnim ubistvima, ksenofobiji...

Jedina svježa ovovremenska, mada ne toliko otvorena mržnja koju pisci sebi dopuštaju, to je mržnja spram novinara. Jer novinari su nepismeni, aljkavi, grubi, necivilizovani. Novinari ne znanju uglađeno polemisati i koriste ružne riječi sa g... ili sa j... ili sa k... i p... Novinari su vulgarni, ispolitizirani, neobjektivni, prave materijalne greške, imaju govorne mane, na televiziji se pokazuju nepočestljani...

A pisci su obrazovani, načitani, imaju sve vrijeme svijeta da provare najnoviju literaturu, prate književnu scenu u Japanu i arapskom svijetu. Pisci govore na tribinama, pišu i promovišu knjige, putuju, analiziraju značajne društvene fenomene, i to najčešće stanje sloboda i kulturu dijaloga u medijima. Pisci gostuju na stranim fakultetima (nominalno predaju i na domaćim) stvaraju nacionalnu povijest (ili je dekonstruišu), za života dobivaju metaforičke mauzoleje. Pisci biraju svoje nasljednike, takozvane pisce mlađe generacije: njima je talenat nerijetko suvišni balast a servilnost i mehkoća stava svojstvena srčiki nedozrelog drveta najpoželjnija osobina.

A novinari su za to vrijeme...

Dok su pisci...

A novinari su...

A pisci...

A novinari...

Najgori od svih su kentauri – do pasa jedno, a od pasa drugo. Mi. Piskonovinari. Novinaropisci. Mi smo kolosi nogu razapetih nad ulazom u luku, svakim stopalom na jednoj obali, dok nas vrhovi jarbola draškaju po međunožju. Mi smo pokušaj mirenja dvaju plemenitih vještina. Budale koje po redakcijama prte naramke knjiga, ili objavljuju sopstvene knjige koje slabo ko čita. Piskarala koja se kompromituje i prodaju dušu radeći za ove ili one novine. Mi smo pokušaj mirenja nepomirljivog. Mi smo najgori od najgorih.

Selvedin Avdić:

Mislim da bi se već moglo razgovarati o izlaganju naše prve uvodničarke, barem ovo o novinarima, jer se piscima oni često gade, pisci mrze novinare, koriste ružne riječi, grubi su vulgarni, nepočestljani i najgori su kentauri, ali ipak, sačekajmo da vidimo šta nam još ima Andej Nikolaidis reći. On će usmeno izlagati.

Andrej Nikolaidis:

U svakom slučaju, ja prosto imam ružnu naviku da uvijek sve politizujem, možda i preko svake mjere, ali ovdje srećom tema to zahtijeva, tako je kontekst odgovarajući za tu moju slabost kojoj ću se, evo, razdragano prepustiti. Pokušaću da vam dočaram kako taj odnos politike, književnosti i novinarstva izgleda u Crnoj Gori, koja je nova država, dakle novorođenče, pa kao takva i zgodna za posmatranje, dobar opitni uzorak. Budući da je to i mali uzorak, onda se jasno vidi kako funkcionise to, zapravo, nesveto trojstvo. Ono: u ime političara, novinara i književnika – baš tim redom, gdje je političar otac, novinar je sin, a književnik je sveti duh u čitavoj toj priči.

Crna Gora je vjerovatno specifična i zbog toga što je odnos snaga ovakav. Većina pisaca postaju novinari. Međutim, to nije njihova prava ambicija. Većina pisaca bi željeli postati političari. Pa oni koji u tome ne uspiju, te se zbog toga smatraju neostvarenima postaju novinari. Tako je, barem, to postojalo kod starijih generacija i to se, vjerovatno, najjasnije moglo vidjeti na primjeru tih crnogorskih bardova, dakle, sa dva pola, koji su poslije postali jedan pol. Dakle, Jevrema Brkovića i Novaka Kilibarde. Bavljenje politikom za pisca u Crnoj Gori znači dizanje tiraža, jer najpopularniji su oni pisci koji su ujedno i političari, to jeste prosto zbog toga što su u Crnoj Gori političari jedini *celebrities*. A to je prosto takva kultura da možete uraditi bilo šta, ali vaša slava nikada neće biti ravna slavi poslanika koji je izrekao ma kakvu notornu fašističku glupost. Tu je, naravno, i mlađa generacija pisaca koja je prisiljena baviti se novinarstvom jer od nečega se mora živjeti. A pošto je Crna Gora zemlja malih tiraža, gdje prodatih tristo knjiga figurira kao doslovce misaona imenica, novinarstvo je, dakle, jedini izlaz.

Iz moje perspektive ne postoji razlika između novinarstva i književnosti, za mene je to, prosto, proizvodnja teksta. Jer, kada sam sabrao količinu teksta koju godišnje napišem, shvatio sam da sam ja, zapravo, sredstvo masovne proizvodnje, jer mislim da proizvedem preko milion karaktera godišnje, a to je takva hiperprodukcija, da se ne mogu nazivati piscem, to je doslovce proizvodnja. U čitavoj toj stvari, kao neka mini agencija *one man show*, zanimljivo je to da je sve to postalo nakon osamostaljivanja Crne Gore mnogo komplikovanije. Znači, izašlo se iz te zone crnog i bijelog, iz te zone u kojoj su postojale dvije strane iz tog svijeta koji je bio potpuno usmjeren na neprijatelja, a kao što znamo, neprijatelj, posebno kada je jak, njegovo prisustvo i te kako olakšava egzistenciju. Ako imate

neke probleme, izmislite dobrog neprijatelja i ti problemi će biti riješeni. To je stari recept, koji se u Crnoj Gori vrlo često primjenjivao, ali stvari su, dakle, postale komplikovanije zato što je društvo iz tog nadgornjavanja: hoće li Crna Gora biti nezavisna ili neće, je li Crna Gora srpska ili crnogorska zemlja, pri čemu nikome nije palo na pamet da možda ne bi bilo loše da bude građanska država. Iz svega toga se ušlo u jednu zonu novih priča kojima niko nije vičan osim, kako se ispostavilo, vlasti koja je, zapravo, jedini autor u čitavom tom procesu, doduše, ne književni autor nego, prije, reditelj jedne pozorišne predstave u kojoj je ona, dakle, i autor teksta i reditelj, a u kojoj i svi mi i novinari i književnici igramo, nažalost, unaprijed zadate uloge.

Na neki volšeban način ti vješti političari su nama, novinarima i književnicima, bacili udice, koje mi prepoznajemo kao principijelne stvari protiv kojih se mora ustati i koje se ne mogu prećutati. I onda, braneći principe zapravo shvatimo da učestvujemo u nekoj vrsti vrlo ogoljenog klanovskog obračuna, koji sa principima nema nikakve veze.

Da bih objasnio kako to izgleda, ispričaću vam anegdotu koja govori o tome šta se desilo mom bratu koji je u Kanadi završio sociologiju na univerzitetu i koji se nakon toga zaposlio u jednoj prilično velikoj firmi, koja se bavila zapošljavanjem svojih klijenata. Ta svoja iskustva on je poslije pretočio i u neku vrstu proze, a i u novinarstvo, a ovo što ću sada reći, zapravo, jeste njegov život. Čovjek je, rađeći tamo, svom direktoru slao mikro eseje, ti mikro eseji bili su neka vrsta kritike sistema. Nakon četiri godine, a zapravo sve vrijeme ti eseji bili su prilično oštri, on se pitao kako to da ga direktor nije otpustio, da bi nakon četiri godine dobio glas od direktora i napokon je shvatio o čemu se radi. Njegov direktor je u međuvremenu otišao u Holivud i tamo je postao scenarista. U ovom trenutku on radi izvjesni *sitcom*, u kojem će glavni junak biti baziran na liku mog brata. Ideju za tu komičnu seriju on je dobio čitajući mejlove mog brata. Moj brat se zove Nikola, junak se zove Nik, dakle brat ga ne bi mogao tužiti jer lik nije iz Crne Gore ili iz Bosne, nego je iz Rumunije, a njegove intencije su apsolutno terorističke. Dakle, sistem je pronašao način ne samo da ostane nedirnut tom benignom kritikom, nego upravo da profitira na toj kritici. U tom smislu moram konstatovati da su vlastodršci u Crnoj Gori bolje razumjeli bit sistema, bolje su se prilagodili čitavoj priči od novinara i političara jer, nažalost, oni su ti koji vuku sve konce.

Mislim da je uticaj, i mislim da to važi za sve ove naše zemlje, da je uticaj novinara i književnika na javno mnijenje precijenjen, da tu pravimo osnovnu grešku prosto zato što javno mnijenje u ovim državama ne postoji. Ne postoji u smislu da je to neka masa na koju se može djelovati izvjesnim idejama, jer ja prosto ne uočavam šta je to društveni konsenzus koji bi vlast, ili bilo ko drugi, mogao narušiti i onda bi neki intelektualac, pisac ili novinar, reagovao pa bi to dovelo do mobilizacije širokih narodnih masa koje bi se digle protiv toga. To je ta frustracija. Za sada toliko, jer pretpostavljam da ćemo dalje raspravljati o sličnim stvarima.

Selvedin Avdić:

Hvala Andreju, bilo je jako zanimljivo. Nadamo se da vas je iznervirala njegova rečenica: pisci bi željeli u političare, ali kad to ne uspiju, onda su novinari, pa ćemo moći o tome raspravljati.

Tanja Stupar-Trifunović:

Ja bih, prvo, isto kao i Adisa sa kojom se slažem, pomjerila ovu temu malo više ka književnosti zato što se tu udobnije osjećam, i to bih nazvala: književnici između novinarstva i bijede. Bar ja sam se prvo osjećala književnikom a tek onda novinarom. Neki završe u politici, sretnici. Mislim da su književnici u novinarstvu zato što su prinuđeni. Moraju od nečeg živjeti. E sad, novinarstvo ne znači živjeti, nego preživljavati. Znači, tu nisu našli baš neko uhljebljenje. Ja sam ovo svoje izlaganje zamislila kao skup mogućih asocijacija, razmišljanja o kojima ćemo svi zajedno ovdje razgovarati. Znači, jedna od tema je i to, a sljedeća je, koja poništava svu ovu našu diskusiju, i stvari čini apsurdnim i nas ovdje sve skupa jer, to sam čitala u *Oslobođenju*, evo zahvaljujući novinarima, koliku platu imaju parlamentarci u Bosni i Hercegovini, a koliku novinari, u Republici Srpskoj, i to oni bolje plaćeni, a pretpostavljam da je i ovdje slična situacija. Književnici nemaju platu i logično je zašto svi hoće u politiku, a malo ko u književnost. E sad, o slobodi govora. Ona je, prema mome mišljenju, čista utopija.

Iako smo nekad učili: piši kao što govoriš, sad nas u medijima uče: piši kao što kaže onaj ko te plaća. Znači, to je suština našeg novinarskog rada, s tim, što Andrej kaže, da to nema nekog odjeka. Ako ćemo govoriti o "riječi koja ubija", moramo se dotaći u ovoj diskusiji i rata koji nam je odličan primjer zloupotrebe moći medija i riječi, možemo se držati ovog našeg, možemo i onog u Iraku. Znači, situacija, scenarij je uvijek isti, a mi igramo u tom scenariju neke svoje uloge. Novinari svoje, književnici svoje, a kakve su uloge igrali, to ste vidjeli. Svi se sjećate šta nam se dešavalo i kako je bilo. Dosta, nažalost, intelektualaca, pisaca, novinara nije prepoznalo, možda je i prepoznalo ali je radilo za pare, nebitno, uglavnom su zloupotrijebili svoje riječi, zloupotrijebili svoj uticaj i postali su svi lokal patriote ili intelektualci koji su iskoristili taj momenat da bi profitirali. To su, uglavnom, bili osrednji ili nikakvi intelektualci, koji su sad mahom važni intelektualci.

Ima jedan zanimljiv primjer života u Bosni, ja ga zovem: "Ivo i moja Australija". Na jednom putovanju jedan moj prijatelj sjedio je sa Ivom u autobusu, a Ivo je došao iz Australije u Bosnu. U Bosni je za godinu dana dobio čir i vratio se opet u Australiju. On je stalno pričao u Australiji: moja Bosna, moja Bosna, moja Bosna; i onda, kad je došao u Bosnu, nije mogao vjerovati gdje je došao i počeo je govoriti: moja Australija, sa istim žarom i ljubavlju. Znači, to je suština našeg života.

I sad mi novinari u tom svemu ili ovi nakalamljeni novinari, pošto se ja više osjećam književnikom, u stvari sam tako odlučila, pa ću vam i pročitati, taj svoj

tekst, nastao u jednom lucidnom trenutku. Sjedila sam na poslu, nezadovoljna i poslom i svom ovom situacijom. I shvatila sam da je jedini za nas izbor, častan donekle, da postanemo Adornova svraka. Tako sam ja to nazvala i pretvorila sam se u Adornovu svraku, i sad ću vam pročitati tu jednu kolumnu, koja je nastala u trenutku nekog bijesa i nezadovoljstva novinarskim radom.

Novinarstvo između politike i književnosti – (*Književnici između novinarsva i Adornove svrake*)

Zahvaljujući opširnosti ponuđene teme, gotovo da je nemoguće iscrpiti sve pravce koje nam ona nudi. U želji da se diskusiji ponudi što više tema, ovo izlaganje će biti usitnjeno na više mogućih pojedinačnih tema – prijedloga za razgovor. Sve su one namjerno preuzete iz svakodnevnice novinara, književnika, ali i ostalih stanovnika BiH kojih se, i te kako, tiču.

Ako bismo se na samom početku poigrali mogućim varijacijama na zadatu temu, mogli bismo govoriti i o književnicima između novinarstva i bijede, a i to dvoje se uglavnom preklapa. Poznato je, prema onoj često rabljenoj i nažalost tačnoj frazi, da se od književnosti ne može živjeti, pa su shodno tome mnogi književnici uhljebljenje našli u novinarstvu, od čega se također ne može živjeti, ali se može preživljavati. Iako većina stanovnika BiH djeli s novinarima i književnicima tu "kategoriju preživljavanja", ipak nisu svi tu zaglavili. Društvo u tranziciji je prema nekim svojim produktima blagonaklonije ili, bolje reći, neki su bolje sebi samima prilagodili promjene i budžet. Tako plata parlamentaraca u BiH iznosi između 3.300 i 3.700 KM, ilustrativno plata novinara i prosvjetnih radnika se kreće između 500 i 800 KM. Književnici nemaju platu. Eto zašto svi hoće u politiku, a malo ko u književnost. Surovi brojevi čine pomalo apsurdnim rasprave o novinarstvu zaglavljenom između književnosti i politike.

Uvučemo li u to sve priču o medijima i slobodi govora, jasno je da ćemo se morati pomiriti sa njenim utopijskim karakterom. Istina je, nema čeličnih režima, Golih otoka i inih režimskih gušitelja sloboda. Ali postoji mnogo suptilnija metoda. Novac. Ako su vas nekad u školi učili "piši kao što govoriš", sad vas u medijima uče "piši kao što kaže onaj ko plaća", i to je tako svugdje u svijetu, dobro, kod nas možda još malo očiglednije, takvi smo mi, kuburimo s finesama.

Jasno je da mediji nekom/nečem služe. To je još jedna od mogućih tema. A dobar primjer ovog medijskog sluganstva je rat, bilo čiji i bilo koji rat. Ovaj "naš" kao i onaj u Iraku... Iskonstruisani događaji, crno-bijelo informisanje, glupavi patriotski hitovi za podizanje morala... Horor, ali stvaran.

Isto to ratno vrijeme pokazalo se produktivnim za "proizvodnju" *intelektualca poslušnika i pisca lokal patriota*. Na to se osvrnuo i Čarls Simić u svom intervjuu za "Glas Srpske", između ostalog podsjetivši i na to da su svugdje u svijetu najgori pjesnici koji pišu patriotsku poeziju, svugdje osim kod nas...

I kako da se u tom svemu snađu novinari ili, još gore, novinari koji su od književnika postali novinari jer se "nešto mora raditi"? Kako ne izgubiti ni hljeb, ni obraz? Kako preživjeti tranziciju? Pojela je pionire, pa je normalno da i književnici strahuju. Pozicija "Adornova svraka"! Prijedlog za spas, istina sirotinjski ali častan! Recept za primjenu "kritičke teorije" u svojoj novinarskoj praksi koja podrazumijeva spremnost da se u određenom trenutku čovjek naruga sebi samom, apsurdnoj situaciji u kojoj se zatekao i društvu u kojem živi. Možda nije sjajno ni korisno, ali je dobro za živce. Dakle, prijedlog za izbjavljenje ili zavisno od percepcije koju birate, udes jedne svrake, novinarke, kojoj se smučio sopstveni posao. Drugim riječima, književnici između novinarsva i Adornove svrake...

Adornova svraka

Cestom svakih pola sata prođu dva-tri automobila. Svraka se klati na grani i dosađuje. Izgleda kao besposleni novinar. Priče nema. Kad doleti u redakciju prijekorno će je pogledati krupnije svrake. Nije ulovila ništa, cijelo je bogovetno popodne dokonila i zurila uokolo. Kljun joj je prazan. *Graaaa. Graaaaa.* Ništa. Bilo joj je sve isprazno. Nije mogla zaustavljati prolaznike i pitati ih gluposti. Nije mogla brojati polomljene klupe po parkovima ili kante za smeće koje su prevrnuli neki huligani. Nije mogla bilježiti vodostaje, ni zavirivati u poplavljene kuće. Sjedila je na grani i klatila se. To je onaj dan kada se morala samokritički posmatrati, gadi se nad sobom i svojim novinarskim poslom. Možda je, kad se sav taj udes sa svrakom posmatra s kritičke distance, sve počelo kada je svraka na iscijepanom listu prošlonedjeljnih novina pročitala: *Čovjek koji nikad nije osjetio odoratnost prema onome što svi misle i što svi govore, što mu se, ne pitajući ga, predočava, zapravo ne može prići filozofiji.* Pisalo je još nešto o konvencijama i klišeima koje iskiva društvo. Bila je tu i slika prijatnog, okruglastog lica, malo zamišljenog, iznad kojeg je pisalo Teodor Adorno, utemeljitelj kritičke teorije. Svraka se počela klatiti brže. Srce joj je jače zalupalo. Kroz glavu joj je kao udar munje projurila pomisao: *A možda ja nisam svraka novinar, nego svraka filozof.* U ovom novom svjetlu sve je izgledalo drugačije i prirodnije. *To je to,* mislila je svraka. Nemoguće je opisati trenutke unutrašnjeg loma i preobražaja. Previše toga za riječi. Kao ljubav, kao rođenje, buđenje, ozarenje...

Slutim da i u svračijem svijetu, kao i u ljudskom, svi imaju sklonosti da sude. Pogotovo ako se neko osmjeli iznenadno se promijeniti ili ako krene trabunjati o kakvim spoznajama i filozofijama. Javnost se obavezno podijeli u dva tabora. Pretpostavljam da će većina u ovoj svrakinoj opsesiji prepoznati jasne znake ludila, korijen njenog konačnog udesa, prećicu za brzu propast. A tu je i drugi tabor, ni njihov broj ne treba zanemariti, to su sanjari i maštari koji će početi sve glasnije mrmljati o svrakinom istinskom probuđenju. I tako uvijek, jedni se rugaju i sve poriču a drugi postaju slijepim sljedbenicima. Ali nastranu s tumačima.

Udes ili spasenje? Tek svraka novinar(ka) je postala opsjednuta Adornovom kritičkom teorijom i postala svraka filozof. To uopšte nije dobro za njenu karijeru. Karijere se kod nas drugačije prave. Ali, svraka se k'o pijan plota držala kritičke teorije. I intenzivno je osjećala odvratnost prema onom što svi misle, svi govore... To je, naravno, bio kraj novinarske karijere. Koja, istini za volju, i nije bila neka karijera. Nije žalila, sad joj je postalo jasno – i prije je u njoj postojao taj uspavani filozof koji je samo čekao podsticaj za buđenje.

Svraka je škljocnula nekoliko puta kljunom. Kao da se nakašlja. Prodorno me pogledala svojim crnim i oštroumnim okom. Raširila krila i malo zamlatarala njima preda mnom, samo da vidim raspon njene slobode, da vidim da će lako odletjeti puna svojih kritičkih teorija, puna znanja o svih sedam neba i prečicama do njih. Premišlja se, lukava je. A onda mi dobacila (vidjela me je kroz prozor kako čitam *Plavi put* Keneta Vajta): *Ludo jedna, ako ti se putuje, bolje bi ti bilo da pođeš sa mnom.*

Nasmijala sam joj se, prihvativši njenu igru: *Ej, ej dolazim, dolazim. Treba samo da predem preko ovog smeća, ove budalaštine, daj mi malo vremena prijatelju, daj mi vremena. Stižem donjim putem, putem bez zakona, stižem.*

(*Priča Adornova svraka je produkt jednog od dana "zatočeništva" u redakciji, među novinarima.*)

Znači, ako nećemo da odemo u politiku a novinarstvo nam se zgadilo, postajemo Adornove svrake, to je rješenje.

Ivan Lovrenović:

Andrej Nikolaidis je izgovorio jednu rečenicu i ja razmišljam, kad sam je slušao, ovako: da je tu rečenicu neko mojih godina mogao čuti prije onoga što se dogodilo u Silikonskoj dolini, potpuno bi bio zbunjen. Rečenica glasi: to Nikolaidis govori o sebi, godišnje proizvedem milion karaktera. Čovjek koji proizvodi karaktere, to je danas naravno potpuno trivijalna rečenica sa tehničkim sadržajem, ali čovjek koji proizvodi karaktere, i to godišnje milion! Mislim, nešto se stvarno dogodilo epohalno, što mi samo u rijetkim trenucima, ovakvim, kad govori Nikolaidis i ja kad slušam iz svoje staračke perspektive, možemo možda naslutiti što se to dogodilo. Ja sam ovdje, na svoju žalost, među ovim uvodničarskim društvom neka vrsta dinosaurus, ali u isto vrijeme to me raduje. Sve ono o čemu mlade kolegice i kolege govore ja vrlo dobro prepoznajem, ništa mi nije strano što, s druge strane, hoće reći, valjda, i da se stvari u tom smislu ne mijenjaju baš previše, iako se svašta mijenja oko nas, pa i u nama. Ali, govoreći o ovoj temi koja je stvarno beskrajna, ušir i udalj, svukuda, imam potrebu da se prvo navežem na Nikolaidisa, kada je pokušao da na svom primjeru pokaže, odnosno ustvrdi kako između ovih dviju djelatnosti koje nazivamo novinarstvom i književnošću kod njega nema nikakve razlike. Kod Nikolaidisa to, u konkretnom

slučaju, možda i drži vodu bar donekle, ali ako čovjek hoće da to samo malo popući, bogme čini mi se da je teza vrlo sumnjiva, nažalost. Naravno, s tim i počinjem, ali bih volio kad bih mogao sad pred vama podastrijeti jednu fascinantnu argumentaciju u prilog tezi da je to isto ono što mi duša ište. I tu, naravno, ima dodirnih tačaka i o njima vrijedi razmišljati, one su vrlo važne, one su suštinske, posebno ako se čovjek spusti iz nekih previše zahtjevnih ambicija i ciljeva kad govori o ovoj temi, ako se spusti u sami parter zanata.

Na prvom mjestu, to je nešto što je Nikolaidis dobro imenovao, to je proizvodnje teksta, i to je bazična djelatnost u novinarstvu i u književnosti, i tu vrijede nekakvi uzusi, koji moraju biti isti da bi i jedna i druga djelatnost uopće na nešto bila nalik, da bi imala smisla, da bi imala svoj habitus, dobar. Proizvodnja rečenice. Neću govoriti o tome kako, jer to je vječna tema. To je tema danas, kao što je bila i prije trideset godina, kako su i novinari i književnici i te kako ponepismeni, pa i te rečenice čija je proizvodnja glavni im posao, proizvode često vrlo loše, vrlo netačno, traljavo, to je druga priča. Dakle, u tom zanatskom aspektu koji se i u kolokvijalnim razgovorima a pogotovu u cjelomudrenim raspravama često zanemaruje i omalovažava kao nešto nebitno, a ja mislim da nije, nego da je uvijek najbitnije jer, prije svega i poslije svega, uvijek vam ostaje samo zanat i ništa drugo. I odnos prema zanatu definira i vaš odnos prema sebi i prema djelatnosti u kojoj ste, i prema svemu drugome što su kao neki viši i vredniji ciljevi. Dakle, u tom pogledu doista se može govoriti ne samo o sličnosti nego, u određenom smislu, o identičnosti ovih dvaju poslova o kojima je Nikolaidis govorio. Druga stvar, koja je također, rekao bih, područje identičnosti, to je tačnost. Novinarstvo i književnost ako ne posjeduju tačnost nisu ništa, naravno nije to ista vrsta tačnosti ali, evo samo za ilustraciju, onu usputnu, improviziranu, tekst dobrog novinara o kretanju cijena na pijaci i tekst Brune Šulca, najironičnijega pisca što ga ja znam, moraju posjedovati istu vrstu tačnosti, ne istu vrstu, isti stupanj tačnosti, a vrste su različite, ali ta tačnost opet počiva na rečenici. Realizacija Šulcovog onirizma i realizma i realizacija novinarovog izvještaja sa pijace se jedino mogu vidjeti u rečenici.

Dakle, ta tačnost koja je također još jedna od prezrenih kategorija, odnosno aspekata, nešto je što je strašno važno i što je vrlo često jako zanemareno. Naravno, ključno je razlikovati tačnost od istinitosti. Ja o istinitosti neću reći ni jednu riječ, ali se to dvoje često brka. U mom pristupu ovoj našoj večerašnjoj temi dajem puno veću vrijednost tačnosti nego istinitosti, jer je ona puno podložnija relativizmu i relativnosti. To se, naravno, onda veže uz znanje i tu ja ne bih bio onako dešperatan kao gospođa Bašić-Čečo, ne bih znanje privilegirao ni u ironičnom ni u indikativnom smislu, nikome ni piscu ni novinaru, to je naprosto alat koji i jednom i drugom ima da služi kao primarni alat ili ga nema, ne alata, nego pisca i novinara.

Ono s čime se mi suočavamo u našoj sredini, i tu opet podvlačim: ne danas nego uvijek i oduvijek; to je problem našega staroga, vječnoga, dobroga barba-

rogenija, potpuno jednako i u književnosti i u novinarstvu, i to je jedan kompleks. Mislim da bi i Nikolaidis o tome mogao puno govoriti otamo odakle je on, to je onaj kompleks kojega se mi, ne samo da ga se ne rješavamo, nego mi nećemo da ga se riješimo, mi smo u njega zaljubljeni, svjesno ili nesvjesno, sasvim svejedno, i tu opet ne bi pravio neku veliku razliku između novinarstva i književnosti, to je duh. Taj duh barbarogenijstva u našoj tekstualnoj proizvodnji uopće, bila ona, kako to razvrstavamo, književna ili novinarska, on je toliko sveopći i toliko se periodično obnavlja, da je to naprosto više nego vidljivo, a ovo vrijeme u kojem sad živimo mislim da je za njega dušu dalo, da nikad nije imao takav ambijent za rascvjetavanje. Danas vam je, zapravo, glavni kriterij za slavljenje jednog, pogotovo u novinarstvu, a ne samo u novinarstvu, kažem za jednog novinara, za jednog pisca, zapravo stupanj barbarogenijstva koji on u svojim tekstovima demonstrira – što razuzdanije to bolje. Iza toga, naravno, ne ostaje ništa, iza toga ostaje samo pustoš, mentalna pustoš, vrijednosna. Ali ko još za to pita. Naravno, kad iscrpimo, a nažalost prilično je lako i brzo iscrpiti ove istovjetnosti između književnosti i novinarstva, onda dolazimo do ključne razlike, a razlika se najlakše i najbolje uočava, i očito je u odnosu jedne i druge djelatnosti prema kompleksu politike, i tu je sad ta ključna stvar. Književnost od kad zna za sebe, ona se jada uvijek čupala i trudila da ne bude *ancila*, da ustanovi svoj uzvišeni autonomni status u odnosu na sve i na samu stvarnost ako hoćete, a na politiku pogotovo. Koliko je u tome uspijevala, to je drugo, a novinarstvo radi upravo obrnuto. Novinarstvo je suštinski vezano uz kompleks politike kao uz svoj glavni predmet, i tu je sad ta ključna razlika između jedne i druge djelatnosti. Ja neću dalje o tome sad detaljizirati, to svi znamo i možemo o tome razgovarati kasnije, ali mi je bitno da ustanovimo tu razliku, ključnu kategorijalnu razliku između jedne i druge djelatnosti.

Naravno, ako bismo govorili samo o novinarstvu, onda bi horizont politike tu bio ključan, neminovan, važan, presudan, ali na jedan potpuno drukčiji način nego što je on uspostavljen u svakodnevnoj, nekoj uobičajenoj percepciji, u smislu tog pejorativnog odnosa i prema politici i prema novinarstvu kao prema nekim nečasnim djelatnostima. O tome ćemo sigurno još razgovarati, i samo sam još jednu stvar htio nabaciti, više nego tvrditi. Možda je sve ovo o čemu govorimo, da sad ne izdvajam ni jedan od ovih aspekata, možda bi sve to skupa valjalo propitivati za što se ja večeras ne osjećam sposobnim, ali znam da ovdje ima ljudi koji to mogu. Možda bi to sve to trebalo uvijek iznova propitivati u svjetlu jedne od velikih promjena koja se s našim svijetom dogodila, a to je velika promjena koncepta ili paradigme, kako hoćete, same kulture koja je, zapravo, ambijent za sve ovo o čemu govorimo, u odnosu na vrijeme kojega se ja sjećam, kada je kultura još uvijek bila doživljavana u svjetlu himeričnih, idealnih, univerzalnih vrijednosti, sublimnih sfera itd.

Očito je da je ono što se do današnjeg dana, ne samo kod nas, ali i kod nas, vrlo drastično dogodilo sa samim konceptom kulture – došlo je do promjene unutar koje kultura naprosto više nije to. Odnosno, ako o njoj govorite na taj način, vi ste iluzionisti, vi ste zatočnik nekih starih, prošlih paradigmi. Kultura je danas, manje ili više, neka vrsta zamjenskog sredstva za političku reprezentaciju. I kada to na taj način gledamo, onda će nam se i ova naša večerašnja tema, vjerojatno, malo drukčije ukazati u nekom drugom svjetlu. Hvala.

Selvedin Avdić:

Rekli ste da je navika ovdašnjih novinara: što razuzdanije, to bolje. Ja sam razgovarao sa tim našim vodećim novinarima, koji to rade upravo radi toga što nemaju odgovarajuće reakcije u javnosti. Vi ste jedan od najstaloženijih kolumnista, bar vas tako ja doživljavam ovdje. Šta vi mislite o tome? Ljudi kažu da je potrebno da tekst bude što agresivniji kako bi se napokon probudila javnost.

Ivan Lovrenović:

To, s jedne strane, dolazi u sferu samoga, gotovo da kažem u sferu ukusa o kojem ne možemo razgovarati. S druge strane, dolazi u sferu svih ovih promjena o kojima sam pokušavao nešto reći. Kod nas u našem današnjem novinarstvu imate, recimo, nešto što je u nekim vremenima, prethodnim, bilo gotovo nezamislivo. Imate, osim te razuzdanosti koja to prati, imate provalu prvog lica. Pravu eksploziju prvog lica, to je nešto s čim ja, to sad ovdje priznajem, ispovijedam se, kao vlastitu slabost, ništa više, ali ja recimo nikad nisam mogao da se pomirim s tim i, vjerojatno, nikad neću. Naprosto u toj eksploziji prvog lica u novinarstvu, ne samo u kolumnama, nego čak i u pravim izvještajima, novinarskim tekstovima, to je nešto što je meni, recimo, po poimanju profesije novinarske prosto inkompatibilno.

Selvedin Avdić:

Je li to pitanje ukusa?

Ivan Lovrenović:

To više nije pitanje ukusa, to je pitanje cijeloga sustava da ne kažem vrijednosti, to je već otrcano, ali uočavam to kao jedan fenomen promjene. Dakle, to *ja* u novinarstvu, to je nešto što je postalo opće mjesto, što degradira, derogira sam novinarski zadatak. Imali ste vi u historiji novinarstva na ovom našem terenu, malo širem od Bosne, koji je nekad bio zajednički politički, imali ste novinare koji su bili klase, autorske klase zaista, i da smo imali jezik koji je bio recimo

prevodiv isti čas na neke svjetske jezike, to bi bile i svjetske klase sigurno. I kad čitate njihove tekstove, vidite da tu ima, tu funkcioniра *ja*, ali ne tako eksplozivno, to je neko *ja* koje se javlja iz konteksta, iz teksta ako hoćete, jer drukčije ne može, ali u dozama koje su probavljive, da tako kažem. Jedan Jug Grizelj je sigurno bio bolji pisac, ne razlikujući sada novinarstvo i književnost, sigurno bio bolji pisac od osamdeset posto članova Saveza pisaca Jugoslavije itd. Dakle, hoću reći, kad sam govorio o toj razuzdanosti koja je povezana opet sa ovim ego tripom, to je nešto što je, prema mom sudu, a ne moramo se složiti naravno, to je nešto što, kažem na najizravniji način, urušava novinarsku profesiju.

Selvedin Avdić:

Samo kratko, još jedno malo pitanje. Ne možete osporiti da postoji frustracija kod novinara. Recimo, i vi ste ispisali milione karaktera do sada i obrazložili ste i svoj politički stav i sve ostalo, ali su vas nakon toga napadali, kao da ništa niste napisali do sada. Napadali su vas zbog nacionalizma, zbog raznih drugih stvari.

Ivan Lovrenović:

Mi smo društvo ili društva zbog takve i takve historijsko-političke geneze i evolucije koja, zapravo, javnost nismo nikad ni imali. Mi nikad nismo imali javnost koja bi autentično odreagirala na ovu vrstu izazova, bilo u novinarstvu, bilo u književnosti, i zato je u nas uvijek *feed back* bio u znaku skandala. Namjernog nerazumijevanja, iz toga onda idu objede, napadi, itd. Dakle, samo je, drukčije to ne mogu reći, samo je pitanje autora o kojem se radi u novinama ili drugdje, njegove izdržljivosti i lude strasti da radi to što radi. Ja drugog odgovora nemam.

Selvedin Avdić:

Nadam se da ste zadovoljni uvodničarima. Mislim i oni su ostavili niz otvorenih pitanja. Ako treba, mogu ponoviti. Ja sam nešto zapisivao evo, recimo, imate kod Adise. Novinarima se pisci često gade, pisci mrze novinare i koriste ružne riječi, grubi su vulgarni nepočešljani, najgori su kentauri. Kod Andreja je meni bilo zaista zanimljivo to da bi pisci u stvari željeli biti političari, ali zbog neuspjeha postaju novinari i možemo dodati da se mi obično sukobimo zbog principa, posvađamo zbog para, je li tako? Tanja je poredala izvrsne basne, možemo to tako nazvati. Govorila je o zloupotrebama riječi, o lokal-patriotama i o tome da osrednji ili nikakvi intelektualci postaju iznimno važni i, na kraju, izlaganje gospodina Lovrenovića. Javlja se gospodin Stevan Tontić.

Stevan Tontić:

Dakle, izuzetno su bili zanimljivi, nadahnuti i tako vrlo literarni mladi učesnici, dok je Ivan govorio jezikom koji je jezik moje generacije. Naravno, to je jedan već objektivirani jezik. Jezik, koji je sa iskustvom, dugogodišnjim. Primjećuje se razlika između generacija, ovo troje mladih autora bili su zaista briljantni takoreći, i upravo su nastupili kao pisci. To je izuzetno bilo lijepo, recimo ovo sa Adornom i svrakom je izvanredno lijepo. Mislio sam da će Ivan onda nastaviti da govori kao gavran, ali jeste, svi smo već nekakvi gavrani. Ja sam samo htio da ubacim jednu pojmovnu razliku između književnosti i novinarstva. Književni tekst nastaje sa sviješću da pripada umjetnosti, novinarski ne. Ako neko napiše jednu pjesmu a nema svijest da on od toga pravi umjetničko djelo, sumnjam da će to biti dobra pjesma. Može biti slučajno zanimljiva ili dobra. Drugo, književni tekst pripada fikcionalnom jeziku, ako neki pisac opiše dobro i potpuno tačno neki trg ili ne znam šta, to ipak pripada fikciji, fikcionalna stvarnost, jezička; novinar ako da isti opis, to nije fikcija, mi to moramo osmatrati kao da je realni izvještaj, realna slika, tu je temeljna razlika, koja ne smije biti zaboravljena. Novinar, naravno, isto piše svoje tekstove sa sviješću da to ne pripada umjetnosti nego on daje neke informacije, mada ne želim da srozam novinarstvo samo na informativnu djelatnost, kako se ona inače naziva. Naravno, ima izuzetnih novinarskih tekstova koji imaju i neka svojstva umjetnosti. Ivan je pominjao izvanredne novinare, ali oni ne prave umjetnost, i to je temeljna razlika.

Andrej Nikolaidis:

Imao sam samo dvije stvari da kažem. Znači, prvo vidim da taj jedan moj iskaz izazvao reakcije koje su ispravne jer, naravno, čak ni ja nisam tvrdio da nema razlike između književnosti i novinarstva. Zapravo, postoji stanovita razlika. Samo sam htio reći želeći da istaknem nemoć autora, bilo da je on novinar bilo da je književnik, kako je, kada se pisanje svede na proizvodnju teksta, moguće izgubiti tu razliku. No, to je manje bitno, ono što sam, zapravo, htio reći jeste moguć odgovor na ovo što je Ivan primijetio, i što je doista tako. Ne mislim da je to alarmantno, mislim da se ta tiranija subjekta u novinarstvu dešava zbog toga što novinari više nemaju ideju ili iluziju, i nije im namjera da objektivno informišu javnost, nego im je namjera da prodaju novinu. A kako se prodaje novina. Šta javnost hoće? Javnost hoće invaziju privatnosti i, znači, evo vam moja privatnost, to se najbolje postiže u ih formi, to je najčešće privid, jer naravno tek kada se govori u prvom licu, tek se onda najsočnije laže, ali mislim da je to zapravo motiv, da se ne radi o objektivnom informisanju, nego o potrebi da se to proda.

Stevan Tontić:

Ovo što je Andrej rekao da je on proizvođač karaktera. Nije mene to izazvalo da napravim ovu razliku, jer je on sebe definisao neutralno, kao proizvođača znakova. Na tom nivou to je O.K., ali u cijeloj kasnijoj raspravi i izlaganjima osjetio sam potrebu da napravim tu pojamovnu razliku.

Enver Kazaz:

Ja ću probati da govorim iz više aspekata, odmah ću se nadovezati na ovu priču ("Ja bih volio, profesore, da vi probate nama tu pojamovnu razliku između književnosti i novinarstva" – pitanje iz publike) vratiću se na to, čini mi se ovo vrlo intrigantnim. Ja ću, naime, sad postaviti tezu da je naše novinarstvo postalo fikcija. Ovaj *ja* subjekt, ("Ne da bi bilo umjetnost" – odgovor nekome iz publike), koji se pojavljuje kao jaki, čvrsti, proročki subjekt u novinama, a i to najčešće u žanru koji je politički komentar. To je subjekt, koji je subjekt interpretacije, i to potpuno subjektivne interpretacije koja se hoće nametnuti kao fakcijska tačnost, kao fakat. E to, gdje subjektivni stav dolazi u javnost kao neko, što bi rekao Ugo Vlaisavljević, u jednoj sjajnoj knjizi *Univerzitet i Lepoglava*, kao gotovo objektivno znanje, kao tačna i precizna interpretacija. To je, zapravo, najopasnija pozicija u kojoj novinarstvo sa svojom interpretacijom bukvalno prerasta u proročki govor. Bukvalno. Gotovo mesijanska gesta naših novinara, s te strane imate kolumne koje ja nazivam hutbama, bukvalno. One gotovo na udbaški način prokazuju neku stvarnost. Šta se onda dalje događa, šta je posljedica? Gledajte sad kad imate čak i ono novinarstvo koje hoće da bude informativno, analitičko, tu se pojavljuje krimi-zaplet, imate tačno krimi-fabulu koju možete prepoznati u tim novinskim izvještajima.

Dakle, nemate ovaj grizeljovski analitički informacijski diskurs nego, zapravo, imate diskurs u kojem su uloge davno podijeljene. Postoje pravi nepravi dečki, postoje crni pozitivni junaci itd. Ja bih mogao da izvedem preciznu, gotovo stilsku analizu gdje bih mogao da pokažem da su proizvođači žanrovskih romana krimi-fabula zapravo naši novinari. E sad, šta se tu pojavljuje? Gledajte, ova mesijanska gesta je zapravo gesta – mi smo vlasnici moralnog stava. Taj moralni apsolutizam koji se pojavljuje u novinarstvu derogira nama, zapravo, uvid u stvarnost. Novinski tekst bi trebao da bude prva kopča sa stvarnošću. Zato nemamo javnost. Vi ne možete imati *ja* glasom, ne možete imati javnost, *ja* subjektom – nema teorije, vi je ukidate. E, onda se događa ovo što Andrej govori, onda se ja ponašam na tržištu kao neko ko želi da se masovno proda, i u takvoj vrsti teksta, to je zapravo potpuno novi žanr, to nije ona tipična, tako da kažem, estradistička priča, nisu više glavni junaci silikonske grudi Cece Veličković, junaci postaju, ne znam, prepoznatljiviji likovi podzemlja ili političke vođe. Oko njih se ispredaju krimi-fabule i mi našu stvarnost preko novina ne možemo spoznati. To je jedna di-

menzija o kojoj sam htio da govorim povodom ove interpretacije. Druga dimenzija, koja se meni čini važnom, na to me Adisa pobudila ovim kentaurom. Naime, vi ne možete govoriti o velikoj razlici između književnosti i novinarstva u situaciji u kojoj su se u jednom trenutku u nekoj našoj bližoj povijesti, predratnoj povijesti, pisci pojavljivali kao glavni ideolozi na sceni, i to u masovnim medijima. Oni su, zapravo, oblikovali javno mišljenje. Oni su bili direktna kopča između ideološkog centra preko novinskih tekstova, novinskih žanrova, nefikcionalnih žanrova i masa, i onda se tim tekstovima najbolje djeluje, pa tu je književnost izgubila ovu svoju nevinost. Nije više ona mogla da stanuje u autonomnoj građevini proizvodnje univerzalnih, esencijalnih, velikih vrijednosti i ona, čim je izgubila tu vrstu nevinosti, ona je ušla u jedno vrlo sklisko područje.

Mi više zaista ne možemo govoriti o poziciji pisca koju zastupa Društvo pisaca Bosne i Hercegovine. Pisac sjedi, piše, njegova pozicija u društvu je bezinteresna, on stanuje u devetnaestom stoljeću, u ideji larpurlartizma, on se neprestano pojavljuje, pazite, kao jaki nacionalni, kolektivni subjekt. I sad se možemo obmanjivati, piše se za naciju, pišu se velike historijske priče, obnavlja se herojska paradigma, i mi želimo da budemo učitelji nacije. Sad, gledajte, književnost je proizvela nacije, to stalno ponavljam, nama se upravo to događa. Imate novinare, pisce, koji se pojavljuju u medijima, koji rekonstruišu nacionalne priče, a imate, bogami, novinare koji ih uspostavljaju, pri čemu je njihov stav sami telos, sami cilj kako je identitet uspostavljen. E, još nešto, što se meni čini strašno važno, čak suštinski važno. Ja mislim da je naša književnost, da su naše književnosti, puno naučile od novinarstva, samo je problem u sljedećem: što mi doživljavamo književnost, ovako kako Stevan veli, to je čista fikcija. Neki od naših pisaca pravili su nefikcionalne žanrove koji su izvanredni u svim poststrukturalističkim tumačenjima književnosti. Nefikcionalni žanrovi, zapravo, služe kao kontekst i kao tekst za propitivanje tačnosti fikcije, ovo o čemu Ivan govori. Dakle, ne možete umaći tome. Nadalje, evo sad ću se sjetiti Vlade Mrkića, *Nikad više zajedno*, to je knjiga reportaža, početak je rata i ta knjiga je, istodobno, i dokumentarna građa, istodobno je i najljepša moguća književnost.

Ako vidite koliko je dokumentarne građe sabrano u tekstovima koje su pisci proizvodili u novinama, onda možete zaključiti sljedeće: da su pisci suštinskije oblikovali izvore dokumenata, nego same novine. I ako sad vidimo to bratstvo između nečeg što nam se učinilo nespojivim, odvojenim itd., onda ćete vidjeti da to nije samo kentauraska pozicija, to je pozicija u kojoj, kako kaže Semezdin Mehmedinović, on bi natjerao svakog pisca da isproba zanat u novinarstvu. Zašto? Zato što novinarstvo tjera na nešto drugo, na preciznost jezika, na tačnost, dok je ovamo fikcija, to je potpuno slobodno. Ja sam završio s tim da, naravno, Stevan i ja teško da ćemo se složiti, ali gotovo je nemoguće danas govoriti o toj klasičnoj poziciji književnosti, jer fikcija se počinje ispitivati na bezbroj načina i nemoguće je da možemo govoriti o fikciji koja je sebi samodovoljna.

Stevan Tontić:

Samo loša fiktionalna književnost je potpuno slobodna, ona je slobodna u svojim slikama, imaginacija u rečenicama mora biti potpuno precizna, inače... Drugo, i najbrutalniji tekst u književnom djelu pripada ipak fiktionalnom jeziku.

Selvedin Avdić:

Ja ću vam pomenuti jedan tekst koji je u *Danima* napisala kćerka Vlade Mrkića. Napisala je tekst o ljudima koji su pronašli meso na otpadu. Jeli su ga puni mjesec dana da bi tek nakon toga shvatili, kad su se razboljeli, da su jeli ljudsko meso, da su jeli noge, amputirane noge, samo nisu prepoznali to. To je objavljeno nedavno, kad su *Dani* obilježavali jubilej. Taj tekst je objavljen. To je jedna od najjezivijih reportaža. Ovdje ona nije izazvala nikakvu reakciju javnosti ... toliko o brutalnosti teksta. Ako tako nešto nije izazvalo nikakvu reakciju javnosti, ja mislim da novinari u Bosni i Hercegovini imaju svako pravo na frustraciju. Zbog toga ja ponekad opravdam i teške riječi.

Adisa Bašić-Čečo:

Ja sam samo htjela reći nešto o eksploziji prvog lica. Htjela bih da nešto ne zaboravimo, a čini mi se da polako to u žaru priče zaboravljamo. Govorimo o novinarstvu, i onda mislimo na novine i obično počnemo da mislimo sedmične ili dnevne novine ... i onda zaboravljamo i televiziju, i radio, i Internet, i sve drugo. Mislim da se ova eksplozija prvog lica, kako je Ivan nazvao, jednako dešava i na televiziji i na radiju...

Ivan Lovrenović:

Nisam zaboravio, ja sam televiziju na prvom mjesto vidio kao na paradoks tog prvog lica. Izvinjavam se.

Adisa Bašić-Čečo:

...Jer imamo isto tako te priloge gdje se novinari šunjaju sa kamerama pa nam govore: evo nas, ovdje su nam zabranili da snimamo, ali mi smo se uvukli, svejedno znači li da li je prvo lice jednine ili je to nekakvo inkluzivno mi. Samo sam htjela na to podsjetiti, jer imam i potrebu da kažem da sedmične novine nisu jedini medij, ali iznenadilo me od profesora Kazaza kada govori o poziciji jakog subjekta i mesijanskom govoru i pri tom ne izuzima kolumnu. Ivan, kad je govorio, on je izuzeo kolumnu, i to je prema mom mišljenju žanr koji jednostavno dopušta prvo lice, a ako odreknemo pravo na kolumnu, onda smo, znači, potpuno negirali jedan žanr, i ja se jednostavno s tim ne slažem. Slažem se s tim

da do te eksplozije prvog lica jeste došlo, ali mislim da je izvan kolumne to jednostavno stilski greška na koju urednici treba da reaguju, i voljela bih da pitam Ivana kao čovjeka koji uređuje *Dane*, magazin u kojem se također dešavaju takve stvari. Recimo, mene su strašno radovali tekstovi naše mlade kolegice Belme Bećirbašić koja je, u stvari, vrlo često upravo koristila to. E, zanima me na koji način to možemo sprečavati. Znači, kad imamo urednika koji je svjestan da to nije u redu, kako vi onda sa njima radite? Razgovarate li sa svojim mladim novinarima, govorite li im naknadno da to nije u redu, ili malo više vidite neke nove, druge greške, u nekim drugim medijima?

Ivan Lovrenović:

To sam davno prestao. Vi ste dobro rekli da kolumna u tom kontekstu ima neko, malo posebno mjesto, kao i reportaže. Međutim, ja bih stvar vratio natrag i tvrdoglavo inzistirao na ovome da formalno i statistički, da kažem procentualno, u kolumni i u reportaži dozvoljivo je da se *ja* pojavi nešto malo češće, ali ne bih tu pratio razliku principijelno. Neka kolumnu nosi *ja* koje se ne kaže, razumijete šta hoću reći, ja govorim o onome eksplicitnom *ja* koje ima potrebu da sa svojim čitateljstvom komunicira na taj način: ja sam jučer pojeo ćevape, a danas neću, danas ću ići na begovu čorbu. Dakle, nije u pitanju samo *ja* nego je u pitanju potpuna vulgarna privatizacija medija kojim *ja* vladam, to je nešto što mene užasava i što je stvar, ako hoćete u krajnjoj liniji, građanskog ukusa. Ali nije samo u pitanju građanski ukus, u pitanju je zapravo jedan politički kod, ako ćemo ići analitički do kraja.

Adisa Bašić-Čečo:

Na koji način politički?

Ivan Lovrenović:

Na koji način – ne mogu sad ići u detalje jer ću pojesti više vremena nego što ga Enver Kazaz pojede, ali mislim da je dovoljno da to i samo tematiziram pa da svi znamo manje-više o čemu se radi. Dakle, nisam protiv bojenja novinarskog teksta, bio on kolumna, bio izvještaj, bilo šta drugo, nisam protiv bojenja ličnom notom i notom prvog lica. Dapače, to zna biti izuzetno važno, dobro i kako god hoćete; ali ja govorim o privatizaciji, o nedozvoljivoj, vulgarnoj privatizaciji medija, a ono *ja* bilo mi je samo metafora za koju sam mislio da će biti dovoljno tačna, da ne duljim dalje. A što se tiče urednika, urednikovanja itd., pa to o čemu govorimo najviše njeguju sami urednici, u tome i jest problem, i ne samo u tje-dnim novinama, ne samo u dnevnim novinama. Dobro ste rekli, upravo na televiziji. Pazite, ako je do jučer zapravo ikona nekakvoga neutralnoga govora u nas bio urednik i voditelj TV dnevnika, to na neki način i treba da bude tako, iako ne

valja ono socijalističko uštogljeno, potpuno impersonalno urednikovanje dnevnikom. Međutim, danas imate urednika dnevnika koji televizijski dnevnik u pola osam pretvori u privatnu tribinu, o tome se radi.

Fadila Nura Haver:

Ponukana sam ovim Stevanovim oko svijesti, za mene to nije nebitna stvar kad govorimo, uopće, o riječima i govorimo o ovoj kombinaciji novinar-književnik. Biti svjestan. Čega biti svjestan: da je to što pišemo umjetnosti ili je to što pišemo novinarstvo! Ja sam stvar doživjela potpuno obrnuto, i možda sam u tim svojim sitnim pokušajima bavljena i književnošću i novinarstvom potpuno u pogrešnoj predstavi kako se neka stvar radi. Baš mislim da je nekako obrnuto, ili bar ja tako doživljavam, i tako radim da, kad pišem tekst za novine, pišem sa punom sviješću da pišem novinarski tekst. Znači, tad sam potpuno svjesna da je to što pišem novinarski tekst i imam bezbroj pitanja koja sebi postavljam prije nego što sjednem pisati tekst. Pitanje: zašto to pišem, šta me je ponukalo, šta želim reći, kome se obraćam, ko uopće čita te novine za koje ću ja pisati taj tekst, itd. itd.

Kad sjednem pisati književni tekst, onda mislim da su mi najlošiji oni tekstovi kad sam imala svijest o tome da pišem nešto što bi trebala biti umjetnost, da sam zapravo imala bolje tekstove, književne mislim, da su neki od kritičara tako stvari postavljali. Znači, nije stvar u tome da li sad govorim kako ja pristupam pisanju, nego mislim da bi u suštini tako i trebalo biti, ne samo zato što nam fikcija kao takva dozvoljava nekakvu punu slobodu, nego što fikcija i podrazumijeva to da mi nemamo tu svijest. Za mene fikcija i jeste to.

Selvedin Avdić:

Naravno, odavno je došlo do sraza književnosti i novinarstva, baš sam to pitao profesora.

Fadila Nura Haver:

Imala sam potrebu da kažem da je moje gledište, praktički, suprotno od onoga što je Stevan iznio, jer za mene je odsustvo svijesti nužno u pisanju književnog teksta, odsustvo svijesti o tome šta pišem, znači da pišem neku buduću umjetnost, nešto što će biti umjetnost, za razliku od teksta, novinarskog, za koji imam punu svijest da pišem novinarski tekst.

Andrej Nikolaidis:

Ja sam samo htio reći da posebno glede televizijskog novinarstva ima tu mnogo i uticaja drugih medija na televiziju, jer vrlo precizno možemo da dete-

ktujemo način na koji, posebno holivudski film, djeluje na način na koji se izvještava na našim televizijama. Čitav stari sistem u novinarstvu pogoduje tome: kada imate Krisitijanu Amanpur, koja izvještava iz Bagdada, tu nema velike razlike od Anđeline Džoli koja igra u svom filmu. Osim toga, osnovna pretpostavka izvještavanja medija, ne samo kod nas nego, recimo, i ogromnih američkih poput CCN-a, u potpunosti je fikcija. Ako je verzija stvarnosti onoga što se dešava u Iraku, koju te mreže treba da dočaraju, onakva kakva jeste, neću je ponavljati ili, ako je verzija stvarnosti koju RTS treba da saopšti svojim gledaocima to da u Bosni bjesni građanski rat a da Srbija nema nikakve veze sa tim, to je potpuna fikcija, i onda imamo situaciju da su mediji pripovijedanje fikcije drugim sredstvima. Osim toga, čitav taj proces upumpavanja fikcije u medijski prostor teče paralelno sa kvazidokumentarnošću, koja se zahtijeva od literature, jer ako pogledamo top liste najgledanijih filmova ili top liste najčitanijih knjiga, to su uglavnom one u kojima piše da su zasnovane na istinitoj priči. Čak i to može biti fikcija, ali se navodna dokumentarnost traži tako da je gledateljstvo i čitateljstvo preparirano prema tim koordinatama. Mislim da, zapravo, to tako izgleda.

Selvedin Avdić:

Zanimljivo, mi opet ovdje analiziramo novinarstvo; da je bilo koja profesija toliko analizirana kao novinarstvo, mislim da bi Bosna i Hercegovina bila ne u Evropskoj uniji, nego ko zna gdje bi bila! Meni je, recimo, zanimljivo i ono o književnicima lokal patriotima o kojima je govorila Tanja Stupar-Trifunović.

Tanja Stupar-Trifunović:

Došli smo do toga da stvarnost ne možemo prepoznati iz novina, odnosno iz medija, što je dobra stvar za književnost. Znači, možemo se vratiti književnosti, jer iz književnosti možemo prepoznati stvarnost. Čitam Mišela Uelbeka, sviđa mi se način na koji on prezentira koliko stvarnost poprima horor, ali najstrašnije je što ta njegova groteska nije horor nego dobrim dijelom se naslanja na stvarnost. Znači da je to plus za književnost, da sad trebamo čitati knjige da bismo saznali stvarnost. E sad, da li će to prepoznati konzumenti, odnosno da li će se pojaviti čitalačka publika, tu nisam optimistična, ali bilo bi dobro da ljudi nekako shvate da će sad u književnosti saznati istinu, odnosno da će biti bliži istini, nego kroz novinarstvo. A što se tiče tih lokal patriota, to je tema za sebe.

Enver Kazaz:

Zašto mislim da se kolumne teško mogu izuzeti iz toga, jer je kolumna promijenila svoj žanr, i problem s kolumnama je problem jednoistinitosti, taj su-

bjekt, to *ja* koje se tamo pojavljuje, to je subjekt monoistinitosti, o tome se radi, i te kolumne se ne mogu nikako izuzeti. To je cijela priča, to je čista ideologija.

Svjetlana Nedimović:

Ja bih samo nekoliko stvari rekla oko problema subjektivno–objektivno. Niti je ono subjektivno sasvim subjektivno, niti je objektivno sasvim objektivno, mislim da smo te iluzije davno već napustili. Međutim, ono što je u pitanju i u književnosti i u novinarstvu jeste kriterij razumljivosti, odnosno referiranja na nešto što je između nas, a ne na nešto što je samo po sebi, ili samo po nama, odnosno po meni koji pišem. I sad, ono što primjećujem i u književnosti i u novinarstvu kod nas, jeste da ta određena autističnost počinje već unutar samog jezika. Ono što se čini jeziku i od jezika, a razumije se, podrazumijeva se da se zna šta sam htio kazati, najveći je horor; nije, dakle, ni *ja* forma nego to šta smo uradili jeziku do te mjere da se po tri puta čita rečenica a ne razumije se šta je to pisac ili novinar htio reći. Dakle, od toga počinje autističnost. To se nije spominjalo ovdje. Druga stvar, književnost koja je izgubila nevinost, meni se to čini malo pre nagljenom tvrdnjom, ta nevinost. Je li ona ikad imala tu nevinost? Mislim, Dante je vrlo uredno strpao u pakao sve one koji mu se nisu politički sviđali. Dakle, odakle sad odjednom ta pretpostavka nevinosti u književnosti. I treća stvar, nema javnosti, to je možda ovdje najčešće ponavljana tvrdnja. Ljudi, ja stvarno moram, ovako iz Silikonske doline, upitati: čitate li vi sarajevske forume, pa sve ovo javnih ličnosti što ih ima, tamo potpuni anonimusi deru, razvlače na sve moguće načine. Mislim, to jeste jedan specifičan oblik javnosti ili specifičan... protok javnosti.

Selvedin Avdić:

Oni su potpuno nepouzdana.

Svjetlana Nedimović:

Pa neka su nepouzdana, ali oni su javni, dakle, nisu ljudi na ulicama, ne ka-menuju. Pozivam novine sada, ove najpopularnije novine, da na svojim web stranicama otvore prostor za komentare članaka, pa da vidimo šta će se desiti.

Selvedin Avdić:

To su udarci i napadi iz mraka.

Svjetlana Nedimović:

Jesu, ali to su udarci, ako imate tako otvorenu diskusiju, i vi primete udarce pa ljudi mijenjaju pet stotina nadimaka zato što im biva ugrožen identitet na tom

forumu, identitet koji je potpuno fiktivan. Oni istog momenta mijenjaju nadi-mak i postaju neka druga ličnost koju, opet, sagovornici prepoznaju, ti isti sago-vornici, kao ti si taj XY. Prema tome, to su vrlo, vrlo oštre diskusije, i nije baš da su sasvim oslobođene argumenata.

Ivan Lovrenović:

Ja bih na ovo replicirao, ne u smislu polemičkom nego u smislu produžetka, da je jako važna intervencija koju smo sad čuli, ali bih dodao još jednu malu ko-rekciju. U pravu ste, krivo govorimo kad kažemo nemamo javnost; treba reći da, zapravo, nemamo strukturiranu javnost, ili da kažem, nemamo javnu javnost, nemamo strukturiranu javnu javnost. Pazite, ja znam o čemu vi govorite jer pra-tim to. Na to valja baciti svjetlo iz onog ugla koji je potpuno numerički, statisti-čki trivijalan, koji glasi da u cijeloj Bosni i Hercegovini pristup Internetu koristi 2% ljudi. Čak i da koristi 80% ljudi, ta vrsta javnosti i dalje ostaje nestrukturira-na, ne javna javnost. Mi govorimo ovdje o javnosti unutar koje bi se na izravan, transparentan, javan način događala interakcija, koja bi nešto značila, koja bi ne-što proizvodila. Ovo o čemu vi govorite jeste jedan fenomen o kojem se ne bih usudio ni premišljati baš previše, jer ne spada u moj neki *curriculum*, ali osjećam da je ta javnost neka vrsta zamjenske pseudojavnosti ili, Selvedin je nekoliko pu-ta izgovorio riječ, frustriranosti. To je zapravo izraz ogromne frustriranosti ove mase, koja i sama bježi od toga da bude javna, i ono što je najsuspektnije u tim forumskim Internet diskusijama je upravo to skrivanje od javnosti. On hoće da javno kaže, ali skriveno da kaže, i tu postoji neki ogroman kvar, ogroman pro-blem kako će to ići dalje. Ne znam, nisam nikakav futurolog, naravno, ali osje-ćam taj ogroman raskorak između ove javnosti koju mi projiciramo kao neku po-trebnju javnu, društvenu javnost, i ove javnosti o kojoj vi govorite.

Svjetlana Nedimović:

Ali... tih 2%, tačno je da 2% neće ići na 1%, dok tiraži novina idu dolje, pri to-me treba razmisliti o tome koliko djece danas u Bosni i Hercegovini uopšte za-vršava osnovnu školu. Poražavajuće je, dakle, koliko njih će nešto pročitati, do-kle nam sežu signali televizijski, da gledaju vijesti, da čuju vijesti na radiju. A druga stvar je, može vas plašiti anonimnost; samo, kažem, tu se kreiraju identi-teti koji se jako ozbiljno shvataju. I pri tome imate još jednu stvar: pogledajte šta je izraslo iz svega toga. Izrasli su blogovi, izraslo je građansko novinarstvo u svi-jetu. Opet kažem: danas je 2%, ali za tri godine će biti 5%, neće biti 1%, a za no-vine ne znam.

Adisa Bašić-Čečo:

Samo sam htjela kratko da odgovorim Svjetlani. Mislim da je dvije vrlo važne stvari prepoznala. Prva je ova novinarska autističnost. Ja se vrlo često borim s tim i sama, pa i sa svojim kolegama, i pokušavamo to da razjašnjavamo. Ljudi koji se bave istim temama, podrazumijevaju stvari. Znaju napamet šest koljena unazad porodica svih kriminalaca, direktora, tih ličnosti kojima se oni bave, njima je zamorno da čitaocima te stvari ponavljaju, jer to podrazumijevaju, što čini njihove tekstove autističnim i, naravno da neće osvajati ni novu publiku i da je teško ljudima koji nisu toliko upućeni u te sve ličnosti da jednostavno to prate, i to je tačno. Pitanje foruma. Eto, u *Slobodnoj Bosni*, gdje ja radim, upravo smo razmišljali na taj način i primijetili da se teme koje se javljaju u tekstovima vrlo često ponavljaju na forumima, i da ljudi upravo o tim tekstovima raspravljaju. I zato smo prije nekih mjesec dana promijenili sajt, napravili tu mogućnost, malo kasno, ali eto, konačno ljudi odgovaraju na te tekstove, šalju komentare. Planiramo napraviti te življe forume i raspravljati sa čitaocima malo ozbiljnije. Slažem se da je 2% mala zajednica, ali mislim da je vrlo živa, i da je vrlo značajna, i da je predstavljaju ljudi koji su bitni za Bosnu i Hercegovinu. Ali, također, imam ogromnu rezervu prema tim identitetima na forumima, razumijem da njih ljudi ozbiljno shvataju i da ih kreiraju, ali ja, iz pozicije nekoga ko mora svojim imenom stati iza svega što napiše, snosim veću odgovornost u svakom smislu, i zbog toga ne poštujem previše tu mogućnost da vrlo gorljivo, raspušteno, isto tako bahato sa vrlo jakim subjektom raspravljamo... (*Adisu su prekinuli Selvedin i Ivan sa svojim komentarima...*)

Svjetlana Nedimović:

Nije to samo: ja pričam... Ovo je govorenje javno, u prostoru, koje je neprofesionalno i, pri tome, imate deset drugih u istoj diskusiji, ili petnaest, koji vam udaraju šamare u tom momentu..., dobivate packe, to je jako teško podnijeti, bilo da se potpisujete vlastitim imenom i prezimenom ili imenom i prezimenom koji ste sebi dali. E, to je dakle: nije to baš tako: kažem šta hoću, odem i nikad se više ne vratim. To su čitave male zajednice koje nastaju na tim forumima. Ne mislim da su oni inherentno dobri, ali ne mislim ni da su inherentno loši. Mislim da su oni fakti o kojima ćete, prije ili kasnije, svi vi koji ste po profesiji javne ličnosti morati voditi računa i, pri tome, ne zaboravite: kad napišete članak, hoćete li čuti reakciju ili nećete čuti reakciju, bojim se da... (*svi prisutni muškarci pričaju u glas*).

Selvedin Avdić:

Ne radi se tu o virtualnom svijetu i ostalom. Ja govorim, ja se plašim samo anonimnosti. Čitao sam, vjerojatno kao i mnogi, grozne napade na ljude, prisus-

tvovao sam forumima u kojima napišu ime i prezime čovjeka, a onda svi nasrnu na njega i čereče ga, to mi je grozno, a niko od njih se ne potpiše.

Svjetlana Nedimović:

Ako nema odgovornosti, zašto ljudi mijenjaju nadimke koje su sebi dali, ako ne osjećaju nikakvu odgovornost i kad lupe glupost, odakle im potreba, odakle im poriv da promijene nadimak. Ja stičem dojam...

Neko od prisutnih:

Evo jedan komentar, jedna ugledna politička partija, domaća, nakon što je krenula diskusija na forumu, ukinula sajt, ukinula forum. Foruma je nestalo preko noći, nakon što je krenula vrlo kritička diskusija.

Fadila Nura Haver:

Već sam rekla, bez mikrofona, da Selvedin nije u pravu što insistira na tome da oni, čim budu prepoznati, mijenjaju identitet. Da čim stignu do toga da moraju biti odgovorni, znači prepoznata je njihova riječ, sad kad neko zna ko stoji iza nje, odmah bježe u anonimnost, ponovo mijenjaju identitet kako bi pobjegli od odgovornosti. Ta neodgovornost na forumima, to da mogu da pljunem, da kažem: onome je četvrtasta glava, vidi onog konja, ne znam, eno ga Vlasta Mijović *Oslobođenje* vodi, joj, kad oplete u šesnaest... A onda se jedan dan javi Vlasta Mijović, pa kaže: "Ovdje Vlasta Mijović" ... I ja, naravno, pratim pomalo, i neovisno o tome što dođe ponekad na red da me isto tako popeglaju i pljunu, u suštini su uglavnom pljuvački raspoloženi. I baš je riječ najčešće o tome da se radi o nekim frustracijama: daj da izbacim, ne mogu da kažem ocu da mi ništa nije obezbijedio, nemam posao, ne mogu da kažem vladi da se ne brine dovoljno o mom životu, ne mogu ovo, ne mogu ono – e mogu da se popnem ovdje i da opletem po kome god ja hoću, i tu se onda stvaraju klanovi. Kad počnem iščitavati, lijepo se vidi ko su čitaoci *Slobodne Bosne*, ko su čitaoci *Dana*, ko su *Oslobođenja*, ko su *Avazovi*... To je najcrnji mrak, i upravo zbog toga što niko ne stoji iza toga, to ko stoji iza toga, to je, mislim, nula.

Selvedin Avdić:

Izvinjavam se što zloupotrebljavam ovo, ali to radim namjerno. Mislim da je snagu tih foruma najbolje pokazao pokret *Dosta*. On je nastao iz foruma i mi znamo da je on apsolutno ugašen i da nije pokazao ništa. Čini mi se da je profesor Ugo Vlasisavljević...

Ferida Duraković:

E, evo ja ću reći šta misli profesor Ugo Vlasisavljević. Može? Može. Kad sam počela kao sedamnaestogodišnja djevojčica koju su primili u partiju da razmišljam o stvarima demokratije, koje kažu nije bilo u vrijeme moje mladosti, onda sam shvatila da je najveći domet demokratije tajno glasanje. Zašto? Zato što duboko izražavaš šta misliš, a znaš da zbog toga neće biti posljedica. Naravno da i kod nas danas, u ovakvom okruženju, ne postoji takva vrsta mišljenja. Zato su Internet forumi čarobno mjesto za demokratsko izražavanje vlastitog mišljenja, a da ti ne dođe tajna, javna ili bilo koja policija, ili partijska, koja će ti reći: ako si član ove partije, ne smiješ da misliš tako, ili: ako si član društva pisaca ne smiješ ovako, ako si član PEN-a, ne smiješ da misliš ovako – sve smiješ da misliš, drugo je šta smiješ da radiš. To je javnost koja, u stvari, detektuje puku sirotinju naših mentalnih sklopova. Znači, nisu Internet forumi nepouzdana stvari. Ne mora iza svakog anonimnog glasa biti ime i prezime, čak i nadimci koje ti ljudi sebi daju u forumima jako su indikativni, to je dobar predmet istraživanja za nas, ali su kod nas te stvari sasvim nove. Ja nisam naviknuta na forume; stalno mislim, kad me neko javno pohvali da to stvarno misli, kao i ona publika koja me slušala. To nije istina. Ako o meni neko jako ružno misli, ima pravo da to kaže, ako ne preda mnom onda na nekom forumu, a osjeća se sigurnije iza svoje anonimnosti i nema posljedica zbog toga. Hvala. Professore Vlasisavljeviću, jesam li rekla vaše mišljenje?

Ugo Vlasisavljević:

Savršeno, hvala.

Strajo Krsmanović:

Samo nešto o javnosti. Mi, dakle, pretpostavljamo da se radi o kritičkoj javnosti ili javnosti građanskog društva i kažemo da je nema. Jedan od pokušaja da se nešto tu uradi su i ove sesije PEN kluba. Uostalom, tako su i nastale. Međutim, da se mi ne zavaravamo, našu javnost briljantno detektira *Dnevni avaz*, i on vrlo precizno cilja. Ne samo što ima najveći tiraž, *Dnevni avaz* ima pretenziju da vlada i *Dnevni avaz* vlada. Sve i jedne izbore, od devedeset i šeste do danas, na ovoj teritoriji gdje ima uticaj, dobio je *Dnevni avaz*. Slogan na zadnjim izborima koji nije bio javno izrečen je bio: Za Harisa i SDA. To je slogan koji je besprijeekorno funkcionirao. Ja ne znam ko ga je smislio. Svejedno, *Dnevni avaz* se digao pa srušio Bičakčića, digao pa srušio Lagumdžiju, digao pa srušio Tihića, digao Harisa, sad čekamo kad će ga srušiti. Dakle, ta javnost postoji kao takva ili drugi primjer, mi smo bili svi, naravno, šokirani: kraj devedesetih, početak rata, mi smo ovdje grčevito čitali *Vreme* i nekoliko beogradskih intelektualaca, ignorisali *Večernjak*, nismo prepoznali da *Večernjak* detektira glas javnosti, i to besprije-

korno. To je ta javnost koja postoji. O čemu se radi? Radi se o misiji mislećih ljudi da tu javnost mijenjaju. Sredstva kojima se ona pokušava mijenjati su novinarstvo, jako sredstvo, politika još jače, a i umjetnost, evo književnost posebno... Zašto te tri kategorije imamo kao temu i na koji način?

Mi imamo problem nezrelog društva, tako smo ga ovdje okarakterisali na prvoj sesiji i problem navale loše politike, lošeg novinarstva, loše umjetnosti, odnosno književnosti, jednu provalu "lošosti". Ta provala, da se analizirati kako je do nje došlo. Imali smo zatvoreno društvo pa se naglo otvorilo na znamo koji način, da to ne opisujemo, vulgaran i direktan, i sad se mi mučimo sa obiljem užasnih stvari koje proizvode sve veće i veće posljedice. Mi moramo doći do svijesti da postoji odlična i loša umjetnost, odlično i loše novinarstvo i, nećete vjerovati, čak i dobre politike, odavde ih je teško detektirati, ali makar da se sjetimo nekih: Havela, Mendele... Dakle, sad je pitanje funkcionisanja kritičkog mišljenja i kritičke javnosti i snage da se pomoću ovih jakih, moćnih sredstava demokratskih, kao što je politika, mediji, pa i umjetnost, dođe do transformacije te javnosti, da bismo ušli u neko društvo u kome ćemo takođe raspravljati o lošoj i dobroj umjetnosti, naravno. I samo još rečenicu oko umjetnosti. Stevanova definicija književnosti ili umjetnosti je klasična definicija umjetnosti kojoj se nema šta odbiti. Naime, umjetnost je po definiciji stvaralaštvo, umjetnik je stvaralac i kao takav je uglavnom imao različitu vrstu problema naročito sa religijama, pa onomad glumcima je bio zabranjivan ulazak u crkve, islam ne toleriše slikanje portreta itd. Jer, zna se ko je stvaralac, a umjetnik je malo nekako falš stvaralac, nekako etimološki kod nas je umjetnik nešto umjetno, vještačko. Međutim, ima nešto što je novo vrijeme donijelo, karakterišu ga i negdje moderna pa postmoderna itd., gdje forma preuzima suštinu, hoće da bude suština. I ima stvaralaštvo u likovnoj umjetnosti, tipa Brace Dimitrijevića, Jusufa Hadžifejzovića itd. Tu umjetnik neće više da bude stvaralac, nego hoće da misli i da emituje značenja, recimo tako... I sad dolazi do ovog preklapanja književnosti i novinarstva na najdirektniji, najjednostavniji način, i do svih mogućih zloupotreba tog preklapanja. I mi smo večeras počeli puno o zloupotrebama sve tri ove profesije, sva tri ova zanimanja, jer nas boli, jer živimo društvo kakvo jeste, ali sjećam se da je to Ivanova ideja bila da ove sesije počnu ovako ne bi li PEN, kao aktivno udruženje, koliko-toliko, evo iz "Skenderije", emitovao neka mišljenja, neke zrake koje bi tu našu javnost budile i osvjetljavale na jedan malo drugačiji način. Hvala.

Ivan Lovrenović:

Ne znam hoće li ova intervencija biti ispravna, ali čini mi se da smo sad naišli na ono gdje se cijelo vrijeme pojavljuje jedan nesporazum u vezi sa javnošću, možda sam i sam kriv za taj nesporazum. Ovo o čemu smo sad potrošili dosta vremena i sa dosta dobrih uvida oko ove vrste javnosti, to se zapravo odnosi na

nešto što bismo mogli nazvati ono anonimno, masovni *vox populi*, nešto tako. Kad sam govorio o javnosti, nisam bio dovoljno precizan, ja sam mislio, zapravo, na aspekt, na kompleks, na fenomen, kako hoćete, dobre, kvalitetne javne debate. E, to je ono gdje su podjednako "krive" i književnost i novinarstvo. To je jedan prostor koji mene lično najviše zanima, u kojem otkrivam najviše defektnosti, odnosno insuficijentnosti itd. Zašto? Kroz sve naše medije, bili oni printani, bili elektronski, kako hoćete, svih prošlih godina, pa i danas, lansirana je masa provokacija, masa ideja, masa nekakvih dobrih izazova, koji naprosto vape za kristalizacijom baš kroz javnu debatu. Ni jedan jedini slučaj ne pamtim, evo, pomozite mi, ako se varam, da smo doživjeli tako nešto, da imamo javnu debatu, u kojoj se poštuje nekakav argument, u kojoj se poštuje ne dostojanstvo protivnika ako je riječ o polemici, a ne mora biti samo polemika. Ne zanima me dostojanstvo protivnika, zanima me dostojanstvo ideje, dostojanstvo argumenta, supstanca argumenta, toga nema, toga nema i vi možete vikati na sav glas u ovaj gluhi prostor šta god hoćete, *feed back* nećete dobiti. Kao *feed back* dobit ćete samo eventualno psovku, neki virtualni, a ponekad i stvarni udarac itd. E to je ono o čemu ja, zapravo, hoću govoriti, i od čega je i počelo sve ovo. Bez takve vrste običaja javne debate, novinarstvo ne može ispuniti svoj zadatak, ni najprimarniji, a bogami tu je negdje i književnost zakačena poprilično, ako je ne razumijemo isključivo kao neku svećeničku djelatnost, nego ako je razumijemo kao djelatnost potpuno otvorenih bokova na sve strane.

Admiral Mahić:

Ja sam Admiral Mahić i želim samo kratko da se našalim. Recimo, u mojoj poziciji, davno, napisao sam, između ostalog, da je Branko Mikulić otišao sa četrnaest godina u partizane, a ja u depresiju. I, naravno, ja sam se počeo udvarati poziciji da bih se iskristalisao. Međutim, povremeno pristignu odbljesci, ali vidim da sam ostao u depresiji, to mi je jako drago. Fascinira me moja depresija. Fascinira me depresija kad čujem na bijeljinskoj televiziji glas spikerke na ekavskom, fascinira me kič novinarstva, fascinira me kič književnosti, fascinira me sve ono što, uopšte, nije prirodno. Zašto? Mi smo, jednostavno, i dalje u jednom malo luksuznijem koncentracionom logoru ostali, koliko ja vidim, i imam neki osjećaj da mi je bolje biti nadrealista u mojoj depresiji, kao Robert Desnos, što je bio govorio krasne stihove: *more govori... ti sjajiš, školjka govori moru: ti se sjajiš, more govori brodu* itd. a on je završio, zna se, u koncentracionom logoru. Evo, dakle, iz toga se vidi da naše novinarstvo nema tog drhtanja, nema tog sjaja, sve su to neke čudne, nelogične, neprirodne situacije koje čak ni moja depresija ne može da popiše, a kamoli podjelu ove Bosne i Hercegovine. Na kraju, samo da kažem: ipak, kroz tu depresiju ja brusim svoj karakter, jer ja sam Hercegovac, onaj kamen meni kaže: *Admiral, brusi se dokle god stigneš i mogneš, ali ja to radim sa ljudima*. Vlastimir Mijović, na primjer, dao mi je stari kompjuter na kojem, ja pripadam onom

2%, ne znam pisati, ali igram šah, jer volim svoju pisaću klasičnu mašinu. Onda redom, gospodin Ivan Lovrenović, moj komšija sa Grbavice, kojeg sam uvijek smatrao kao izvor analitičke intelektualne pobune, jednostavno taj izvor se usuo u Šengen zonu. Znači, pojedini ljudi, pojedini mislioci, novinari kao Ivan Lovrenović, kao svi vi, moji dragi poštovani prijatelji, koji ste izuzetno obrazovani i borite se za ovo za što treba da se borite, neko se može usuti malo 'vamo malo tamo. Međutim, nama ovdje ostaje jad i čemer, jedna apsolutno neizvjesna situacija. I zato ja radim koliko god mogu, dal' trijezan, dal' kroz piće, na svom karakteru. Postoji definicija – kakav karakter takva i smrt.

Stevan Tontić:

Izvinjavam se, ja uopšte ne volim da govorim na javnim skupovima, volim da govorim u malom krugu prijatelja, ali samo da kažem ovoj dragoj Fadili Nuri. Pa mislim na ono što je ona rekla o novinarstvu: da ona to piše vrlo svjesno, u stvari potvrđuje ono što sam ja rekao, ali ne mora da potvrđuje. Jer, nisam rekao: onaj ko piše pravi umjetnost svjesno, mora da pravi neku artificijelnu umjetnost, može on da bude nesvjestan ili samo nadahnut, ali neko ko hoće da objavi jedan roman, nemoguće je da napiše roman a da nema svijest o tome da će se to pojaviti kao roman. Ja ostajem pri tome. Ovo, Strajo, što si ti rekao: kad sam pominjao umjetnost, nisam mislio klasičnu umjetnost, mislio sam i na antiumjetnost, prema tome Braco Dimitrijević i svi ti inovatori, revolucionari i pjesnici koji su pravili antipoeziju, kao Ružević, na kraju svi potpadaju pod pjesničku umjetnost. To je to.

Enver Kazaz:

Pošto je ovo dijalog, ja ću Svjetlani da odgovorim: kad je književnost izgubila nevinost – nije je zapravo nikad ni imala, rekao sam jednu metaforu, ona se u socijalizmu kod nas, sad je ovo ozbiljna priča, skrivala iza velikih univerzalnih priča. A onda je u etnonacionalizmu, zapravo, počela da proizvodi klanje, na taj način je ona izgubila tu nevinost. Samo sam na to mislio.

I danas ga isto proizvodi.

Ugo Vlasisavljević:

Jedna stvar oko javnosti, čini se da je ovo naslijeđe koje mi imamo kao jednu matricu javnosti dosta prisutno i čini mi se da se uvijek pojavi to naslijeđe kao nešto sasvim samorazumljivo. Evo, dakle, malo da dirnem u tu samorazumljivost oko javnosti. Javnost zamišljamo kao jednu sferu koja je kristalna, u kojoj smo svi zapremljeni i to je ova javnost državnog socijalizma koja je i dalje naš model. Kad kažemo: nema javnosti, ne samo da mislimo na javnost koja je, kako

bih rekao, javnost u kojoj svi participiramo, koju svi dijelimo, nego ona je bukvalno državna javnost u ovom smislu u kojem mi, s jednog kraja države na drugi, sa jednog nivoa na drugi, dakle vertikalno i horizontalno, u svim smjerovima, naprosto bismo imali tu kristalnu kuglu. To je javnost koju moramo izbjeći, to je javnost koja je nešto najstrašnije što se može desiti. Čini mi se da svi od nas prizivaju tu javnost. Čak i kad naivno kažemo, mi koji odavde iz PEN kluba treba da emitiramo neku poruku prema javnosti, mi, u suštini, smatramo da onda ni međusobno ne trebamo da razgovaramo. Mi smatramo da članovi PEN-a, i očit veliki broj članova PEN-a uistinu smatra da ne treba da prisustvuje sesijama zato što nema tu moć da emitira nešto prema javnosti. Ja se takvog mišljenja bojim. Mislim da je bit javnosti da ima parcele, potkrugove, kao kad bacite kamenčić u vodu pa imaju krugovi koji se preklapaju, javnost bi mogla biti samo takav *patchwork* svih mogućih krugova. Zato smatram da je jedina javnost koja može postojati upravo ova, od Internet javnosti, radnih foruma na različitim nivoima virtualnih, dakle, uglova i presjeka, do ovoga što je specifična javnost u određenim zajednicama. Ne možemo mi javnost unutar PEN-a dijeliti sa onom javnošću, to je iluzija. Naš način govora, idiom, pojmovi, kategorije koje upotrebljavamo, mi ih ne možemo plasirati i emitirati, to je velika zabluda, to je vrlo opasno, isto kao i javnost literarnih krugova, piljarskih krugova, pivarskih krugova itd. Samo unutar presjeka takve javnosti može se nešto desiti, to je prva stvar. Druga stvar, čini mi se da se uzima samorazumljivo nešto što je realizam unutar žanra u kojem mi govorimo. Recimo, govori se o fiktivnosti ili fikcionalnosti književnosti. Uzima se to kao samorazumijevanje i govori se o novinarstvu koje je okrenuto ka stvarnosti. Dakle, postoji tu neka razdioba koja ovdje pliva, koja se ponavlja. Novinarstvo blisko stvarnosti, književnost bliska fikciji.

Reći ću vam jednu stvar koja je, opet, važna; da malo to pobrkamo. Ona se sastoji u sljedećem: kad pogledate šta je uzor stvarnosti, kako se konstituirala stvarnost, onda ćete vidjeti da je model naše stvarnosti ratna stvarnost, i to najstrašniji događaj unutar ratne stvarnosti. To je, dakle, najveći masakr, najveće krvoproliće, to je najveća bitka ili, eto, događaj koji predstavlja samu stvarnost. Prema tome, tu književnost nema šta da traži. Književnost ima ulogu, upravo najvažniju ulogu da tu stvarnost očuva; to je ovo kolektivno pamćenje i to je politička uloga koja je najvažnija. Mora se znati šta se desilo. Kada imate imperativ da morate znati šta se desilo, onda ćete vidjeti da nije novinarstvo to, u svom dokumentarnom fahu, mediji koji to prenose, nego upravo književnost. Kada hoćete da analizirate ono što je bio Drugi svjetski rat, haj' mo napraviti dovoljnu razliku prema stvarnosti koja je ratna stvarnost, onda ćete vidjeti da je upravo književnost bila ta koja je čuvala stvarnost. Ne novinarstvo. Novinarstvo je bilo poslijeratna stvarnost, koja nije stvarnost u pravom smislu riječi, koja je već izbljeddjela stvarnost, koja je sporadična, stvarnost političkih foruma, nekih tamo masakra i drugih ratnih događaja. Pravu stvarnost je činila književnost. Hoću ovo

da kažem: treba naći unutar književnosti matricu koja je matrica stvarnosti. Naša sva književnost, po svojoj definiciji je stvarnosna, realistička književnost, epska književnost. Druga stvar, oko kolumni, gdje novinarstvo misli o sebi. Novinarstvo misli o sebi, ono je okrenuto mimezisu, ono izvještava, govori o tome šta je bilo itd. Ali, uvodnici i kolumne, tekstovi u kojima novinar razmišlja o svojoj vlastitoj poziciji: da li čitava novina preko urednika razmišlja o svojoj poziciji? Zna se šta se otkriva u uvodnicima i kolumnama? Ta samorefleksivnost je u stvari fiktivna, ona otkriva matricu. Evo, *Avazova* interpretacija stvarnosti, ona se vidi u *Avazovom uvodniku* i u kolumni. Evo vam *Oslobođenje* kako misli tu stvarnost i otkriva svoju matricu. Kad pogledate te matrice, onda ćete vidjeti da dolaze iz književnosti, iz ove realističke epike Sidranove kolumne, koja ide vizualno. Te najvažnije televizijske kolumne su sama interpretacija čega? Toga šta mi treba da mislimo, i kako da mislimo da bismo znali šta se dešava. Zato mislim da ovaj raspol između televizije i književnog medija je vrlo važan. Televizija koja se obraća nepismenom, pokazuje skriveni književni kod koji dolazi upravo iz fikcije, iz književnosti, i tu je književnik – političar, vrhunaravan, a to se prepliće i lako je vidljivo, za one koji su analitični, u uvodnicima i kolumnama. Za većinu ljudi u televizičnosti te prezentacije matrice, koja se ostvaruje u narativnom kodu, ovo je neprepoznatljivo.

Znači, imate jedno, drugo i treće skrivanje; u književnosti je samo stvarnost. Ta stvarnost je određena kroz kolumne i uvodnike na drugom nivou, i ona je potpuno prikrivena u televizičnosti, u dokumentarnosti, u onome što je lajt šou itd. Tako da imate potpuno obratne stvari: fikcija je u novinarstvu, realizam je u književnosti.

Hrvoje Batinić:

Da li je teza da neko interpretira stvarnost ili proizvodi stvarnost? Mislim da bi se postmodernisti trebali odlučiti između to dvoje, pa da možemo nastaviti. Malo preciznosti, ako neko govori o interpretiranju stvarnosti, a ako neko govori o proizvodnji stvarnosti, često imamo slučaj da jedna osoba ili jedan govornik ili jedan zastupatelj te varijante, mislim da smo svi žrtve toga, to je jedna naizgled sitna stvar, ali nije uopšte sitna i ima veze s svim ovim o čemu se večeras govori. I moj skromni doprinos ovome, iako sam ja bliži generacijski gospodinu Lovrenoviću nego Svjetlani, nemojte koristiti taj generacijski jaz i taj puki fakat kao nešto "e sad vi ne razumijete, prosto ste ostarili i ne možete shvatiti o čemu se radi". Kad sam bio mlađi, dosta sam čitao *science fiction* i možda zvuči ludo, ali mislim da sve razumijem šta se sad ovdje dešava. Imam i ja pristup Internetu, u tih sam 2%, i mislim da je ovdje došlo do konfuzije oko toga šta je javnost? Javnost je i ovo što je maloprije govorio moj prijatelj Ugo, ali on zna da to nije ona ista javnost na kojoj je insistirao Ivan Lovrenović, i ja insistiram na njoj, i nije pro-

blem u Internetu i blogovima; problem je kad se blogovima pripisuje ono što zapravo pripada ovoj drugoj javnosti, makar i staromodnoj.

Javni čin, javni akt, znači: ja potpisujem vlastito mišljenje. Vlastito mišljenje, pod Avatarom ili pod pseudonimom, to nije vlastito mišljenje. Mislim da nije i neće nikad biti, i imaće sve deficijencije toga. A da se tu nešto događa, apsolutno se događa, ali to mnogo više koristi stratezima i onima koji se spremaju da smisle neke nove scenarije za nešto novo. Oni analiziraju Internet, kao i CIA što radi, sve vrijeme, od kriminalnih romana pa do Interneta, i oni tu vide ono što se zove duh vremena, raspoloženje, tokovi, trendovi, ta neka magma – ali to nije ova javnost do koje je nama stalo, ova javnost u kojoj je vlastito mišljenje samo onda kad je mišljenje potpisano: ja se zovem Hrvoje Batinić. Dakle, ovo je sad moje mišljenje, dosad nije bilo, sad kad sam rekao, sad je to moje mišljenje. Hvala lijepo.

Senadin Musabegović:

Pa dobro, mene zanima taj fenomen. Kada smo govorili o informaciji, kako se služi nekim modernim sredstvima javnog informisanja. Ja nisam novinar, ali ovo što je Ugo rekao, to je, na primjer, Franc Kafka rekao kada se pojavila fotografija Oktobarske revolucije, fotografija jednog leša. On je gledao fotografiju i rekao da ta fotografija ubija realnost u svojoj vidljivosti, dakle u tačnosti, i preciznosti koju ona zahtijeva, ubija taj aspekt imaginacije koji nam je potreban da bismo razumjeli jedan događaj. Dakle, ne radi se o sakrivanju već o udaru vidljivosti, dakle informacije. Mislim, mi smo živjeli u jednoj epohi kada smo živjeli moć cenzurisanja informacija i ta moć je dolazila od kastracije same informacije, a sada imamo informaciju, možemo govoriti informaciju stvarne smrti, leša, koja je tako brza, očita, javna, koja se toliko dešava da stvara jednu paralizu. Ne radi se o cenzuri, ne radi se o njezinom djelovanju, radi se o njezinoj očitosti, koja blokira, koja ne pruža više komunikaciju i koja upravo govori o tom raskolu što postoji između označitelja i označenog. Dakle, totalno je to označeno, progutano, samo mi živimo. E sada, ja sam se bavio tim problemom stvarnosti...

Naravno, sada postoje istoričari koji govore da, u stvari, mi ne možemo razumjeti jedan događaj samo iz fakata. Atomska bomba je neki novi događaj koji se nikada nije desio do tada u istoriji. Treba nam novi jezik. Taj jezik možemo naći u književnosti, jer to mnoštvo perspektiva, rasutost samog događaja, brzina, fali nam u tom klasičnom, kako rekoh, tačnom imenovanju stvari. Treba nam neko iskliznuće jezičko, neki potres jezički, da bismo razumjeli iznimnost tog samog događaja. Dakle, novinarstvo u toj tačnosti nekada blokira mogućnost za razumijevanje onoga šta se dešava, to su neke teme koje mene kao sociologa zanimaju. Druga stvar, naravno ovo što je sada rekao Ugo, da bi bolje obrazložio konclogor u jednoj realističnoj novinarskoj perspektivi Primo Levi nego bilo ka-

kve novine. Ima jedan Čapekov esej koji govori o novinarima, kako bi oni predstavili propast svijeta...

Tanja Stupar-Trifunović:

Samo bih završila – najbolju sliku rata sam našla u tvojoj poemi "Zakletva". Znači, iako smo, eto, bili na suprotnim stranama, htjela sam reći da sad to nije nebitno: ja živim u Banjaluci, vi ste bili u Sarajevu, odnosno na frontu. I kad sam čitala pjesmu Faruka Šehića, kad je on vidio čuperak ljudske kose, prosut ljudski mozak, to govori u pjesmi, to se ne može novinarski opisati, ja sam doživjela šok. To iskustvo je isto na kojoj god strani bili, novinarsko iskustvo je drugačije. U novinama se vidi na kojoj ste strani, u poeziji nema strane, to je ljudska strana i to je ono što je bitno...

Senadin Musabegović:

Evo, ja bih samo ovo rekao. Upravo i pišem poeziju jasno i razgovijetno, jer ništa nije jasno i razgovijetno, da bih došao do te realnosti.

Selvedin Avdić:

Hvala. Mislim da bismo trebali biti zadovoljni.

KNJIŽEVNOST I OBRAZOVANJE – POLITIKA KANONIZIRANE GRADNJE GRUPNOG IDENTITETA

Moderator:

– Enver Kazaz, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Uvodničari:

– Zvonko Kovač, profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu

– Zdenko Lešić, profesor emeritus Filozofskog fakulteta u Sarajevu

– Muhamed Nežirović, profesor emeritus Filozofskog fakulteta u Sarajevu

– Muhamed Dželilović, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu

– Nenad Veličković, pisac, asistent na Filozofskom fakultetu u Sarajevu

Gradska galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, četvrtak, 31. maja 2007.

Enver Kazaz:

Dobro več. Pozdravljam vas u ime ove zastavice ovdje, to je Fondacija *Heinrich Böll*, koja je suorganizator zajedno sa PEN Centrom, večerašnje rasprave pod nazivom, to je jedan težak naziv: "Književnost i obrazovanje - politika kanonizirane gradnje grupnog identiteta". Moram odmah na početku reći da mi je žao što ovdje nema, na primjer, nijedne žene kao učesnice u raspravi. Mi smo pokušali da dobavimo neke akademske kritičarke, međutim bili smo u tjesnacu s vremenom. Moram reći da mi je žao što nema, recimo, zašto ne, ljudi koji bi iz neke homoseksualne ili trans seksualne pozicije govorili, ili iz klasne, o kanonu, jer je kanon jedno od najzanimljivijih pitanja. Kanon nas svuda okružuje, kanon je vrlo opasna stvar i vrlo primamljiva, jedna od najljepših i najgorih stvari koje se mogu dogoditi u književnosti. Kod nas, zapravo, nema rasprave, ozbiljne, o kanonu a svuda nas on tjera da o njemu pričamo. U ovoj večerašnjoj diskusiji učestvovaće meni

drugi profesori. Profesor Muhamed Nezirović, osobito dragi profesor Zdenko Lešić, profesor Muhamed Dželilović i profesor Nenad Veličković. Naravno, vi imate pravo učešća i obavezu učešća u večerašnjoj raspravi. Svako od govornika ima mogućnost da u svojih deset minuta iskaže to što je pripremio, a poslije ide diskusija dok ne padnemo u nesvijest. Ja ću pročitati kratku prolegomenu koju sam namjerno postavio tako da ne zadire ozbiljnije ili detaljnije u pitanje kanona, vrlo je kratka pa ću je pročitati. Moram da kažem, mi smo pokušali da dobavimo Miška Šuvakovića iz Beograda, on je prezauzet ispitima, potom smo probali da dobavimo Gojka Tešića, na nekoliko mejlova Gojko nije stigao da se javi i onda se javio prezauzet, profesor Zvonko Kovač iz Zagreba nam je poslao tekst, Ferida će ga poslije pročitati. Tako da smo probali da napravimo neku raspravu na nivou interliterarne južnoslavenske zajednice falili bi nam tu Slovenci, falili bi nam Make-donci a, zašto ne, i Bugari. Evo kako izgleda ta moja prolegomena.

Formiranje kanona jedno je od najvažnijih pitanja književnosti i književne znanosti stoga što se u njemu očituju kako unutar književni odnosi tako i relacije između književnosti i društva, prije svega književnosti i vladajućih ideoloških i političkih centara moći. U izgradnji kanona, akademska institucija – tj. vladajuća kritička škola pokazuje vlastitu kriteriologiju estetskih vrijednosti, karakter svojih književnoznanstvenih metoda, tip i prirodu književnokritičkih interpretacija i, na koncu, objelodanjuje svoje poimanje funkcije književnosti u društvenoj praksi. Otud kanon nije isključivo književno nego i važno društveno pitanje, jer se ogleda ne samo u antologijama književnosti nego i u školskim i fakultetskim programima prema kojima se izučava bilo nacionalna bilo tzv. svjetska književnost. Na toj osnovi kanon funkcionira kao prostor izgradnje i individualnih i kolektivnih identiteta, pa se u tipu kanona da iščitavati i tip identiteta koji u društvenoj praksi favorizira ideološka i politička moć.

Prostor bivše Jugoslavije višestruko je zanimljiv za ispitivanje sadašnje situacije, u kojoj nakon krvavih ratova dominira izgradnja nacionalnih naspram bivšeg zajedničkog, općejugoslavenskog književnog kanona, a u vremenu tzv. demokratizacije i tranzicije ortodoksno poimanje kanona nije doživjelo nikakvo rasredištenje, te na taj način nije otvoren prostor za izgradnju tzv. perifernih, rubnih i marginalnih književnih kanona.

Rasprava o kanonu podrazumijeva detaljnu analizu književne znanosti, njene upotrebe u školskoj i akademskoj praksi, ali i same književnosti, promjena njenih poetičkih sistema i s njima usklađenu promjenu estetskih nazora, kao što na drugoj strani ta rasprava otvara i pitanje odnosa književnosti i prakse društvene moći.

Ako vrijeme demokratizacije nije donijelo pluralizam kanona, ako smo još u domenu ortodoksnog shvaćanja kanona, onda je osnovno pitanje je li praksa uspostavljanja kanona danas depolitizirana, ili je repolitizirana, i da li je moguće

decentriranjem kanona vratiti njegovu kulturotvornu moć i preći u fazu pluralizma estetika koje bi vodile pluralizmu kanona i, samim tim, pluralizmu ukupne društvene scene?

To bi bilo to.

Naravno, recimo Miško Šuvaković, napisao je jedan od boljih tekstova koji tretira problem kanona, kaže da je kanon političko pitanje i onda nabroji katalog primjedbi srpskom nacionalnom kanonu, jedan broj *Sarajevskih svezaka* je posvećen tom problemu. Uvijek kad je u pitanju kanon, osjećate se malo nelagodno, kao da ulazite u raspravu o nečem što je gotovo, tako da kažem, tabuizirano. Pa onda, kad počnete pričati o kanonu, vi vidite da se kanon ne ogleda samo u jednome, on se ogleda u nagradama, on se ogleda također u programima izdavačkih kuća. Zanimljivo je da se kod nas uglavnom priča o književnom a ne, recimo, o kanonu u likovnim umjetnostima, ne o kanonu u kulturama. Zatim, zanimljivo je da mi još uvijek imamo, kad govorimo o kanonu, ono devetnaestovjekovno shvaćanje književnosti, gdje je narod temeljni subjekt, ali da ja ne bih širio dalje priču, čut ćemo šta će reći naši gosti večeras. Feridu bih zamolio, pošto je Zvonko odsutan, da ona glumi Zvonka u narednih deset minuta.

Ferida Duraković:

Ja, naravno, ne bih bila ja kad ne bih rekla ovo: danas je zvao jedan profesor Filozofskog fakulteta, koji je dobio poziv za ovaj program i kaže: "Dobar dan, je li to Enver Kazaz?" Kažem: "Nije, Ferida Duraković iz PEN-a." "A je li to Böll organizuje ovo nešto o politici i obrazovanju?" Ja kažem: "Jest." Kaže: "Ja bih došao." Ja kažem: "Dođite, profesore!" Kaže: "A koliko se plaća?" Ja kažem: "Ništa. Plaća se samo onima koji pripreme izlaganje." "E, onda neću doći." I nije došao. Pošteno.

Izražavam svoje zadovoljstvo što danas vidim ovoliko studenata ovdje. Zaista mi je beskrajno drago, tako da nam spomenuti profesor sigurno neće nedostajati, možda čak ni na fakultetu neće, a kamoli večeras.

A sada tekst profesora Zvonka Kovača:

VARIJACIJE NA ISTU TEMU

Prilog raspravama o nastavi jezika i književnosti u Bosni i Hercegovini i na stranim sveučilištima

1.

U uvjerenju da se studijem pojedinoga jezika i književnosti formiraju ne samo pogledi na književnost i razumijevanje jezika, nego da nacionalni studij bitno pridonosi razumijevanju zemlje i naroda kojima pripada, pa i formiranju na-

cionalnoga identiteta, promišljajući kompleksnu situaciju studija jezika i književnosti Bosne i Hercegovine, dolazimo do zaključka da nijedan od danas ponuđenih dosadašnjih modela ne zadovoljava višestruko različite potrebe studija u bosanskom društvu. Na jednoj strani nalaze se oni koji, bez obzira na specifičnosti, zagovaraju isključivo nacionalni pristup u studiju jezika i književnosti, što znači da bi, za njih, optimalno bilo oformiti tri odijeljena studija književnosti: studij bošnjačkoga jezika i književnosti, studij hrvatskoga jezika i književnosti i studij srpskoga jezika i književnosti. S takvom "podjelom" studija možda ne bi bilo problema da je uspjela podjela Bosne i Hercegovine na tri etnički čista prostora. Gledano idealno s nacionalističke perspektive hrvatske i srpske, pogreška je načinjena i u imenovanju bosanskoga jezika, koji oni sve češće u svojim jezicima zovu bošnjačkim, a najviše smeta situacija na inozemnim studijima slavistike gdje se ti jezici studiraju kao jedan jezik, s težištem na jezik i kulturu lektora i obavezom poznavanja korpusa književnosti sva tri naroda, pa se on onda i naziva studij bosanskoga/hrvatskoga/srpskoga. Izgleda da bi za preostalu stvarnu ili projektiranu demokratsku multikulturnu Bosnu i Hercegovinu staro i novije iskustvo zapadnoeuropske slavistike bilo danas najbolje, jer u istočnoeuropskim, osobito slavenskim, zemljama jaka je tendencija napuštanja višejezičnih slavističkih studija u korist mononacionalnih, pa se umjesto jednoga studija slavistike, s težištima na istočnoslavensku, južnoslavensku ili zapadnoslavensku filologiju, sve više zagovaraju studiji pojedinih nacionalnih jezika i kultura. (Pokrenut kao studij slavistike 1995. godine, a nastavljen kao dvodisciplinarni studij južne slavistike od 1998. godine, s unutarnjom i vanjskom dvopredmetnosti, studij južnoslavenskih jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, jedan je od rijetkih primjera studija u istočnoeuropskim tranzicijskim zemljama, koji pored odvojenoga razvijenoga studija nacionalnoga jezika i književnosti, razvija višejezični južnoslavistički studij, s podjednakim naglaskom na pojedinačne jezike i književnosti i na njihovim poredbeno-interkulturalnim vezama i kontekstima, pri čemu se problematika bosanskohercegovačke književnosti ističe kao nezaobilazna, ključna poveznica. Nažalost, jednostranom odlukom kroatista, studentima kroatistike, odnosno budućim profesorima hrvatskoga jezika i književnosti, od 2005. godine, kada smo to najmanje očekivali, prilikom reforme studija prema Bolonjskoj deklaraciji, institucionalno je onemogućen dvodisciplinarni studij kroatistike s ostalim studijskim grupama na Fakultetu, pa tako i studij nastavnika usmjerenja kroatistike sa studijem južne slavistike. Iako još uvijek vjerujemo da je odluka privremena, slučaj pokazuje kako odnosi kroatistike i preostale južne slavistike u Hrvatskoj još uvijek nisu dosegli punu mjeru stručne zrelosti i znanstvene odgovornosti.)

Istodobno, u suvremenim europskim studijima, osobito njemačkima, za potrebe obrazovanja stručnjaka za nastavnike jezika i književnosti na stranim sveučilištima razvija se interkulturalna didaktika i na njezinim zasadama utemeljeni

studiji jezika, književnosti i kulture koji su okrenuti strancu i stranom iskustvu. Konkretno, ako su se do sada bosanski jezik i bosanski pisci proučavali unutar inozemne kroatistike-serbistike (ili učestalije – serbokroatistike) bilo bi potrebno starom modelu pridružiti novi, te tražiti konačna rješenja, jer će se ona od nas tražiti. Nikako neće biti dovoljno zastupati tezu o tri sasvim odijeljena jezika, radi toga što to ne bi bilo samo skupo, nego i naočigled stručno-znanstveno naopako. Već inozemnom studentu početniku bit će jasno da promjenom pisma i uočavanjem nekih, iz njegove udaljenije perspektive, manje važnih i ne toliko nesavladivih razlika, on lako prepoznaje bosanske i hrvatske, kao i srpske i crnogorske tekstove, sve i ako od lektora uči samo “jednu varijantu”, da se izrazimo starom terminologijom, toga troimenoga jezika. (Interesantno je kako je bosanski brzo ušao u terminološku promjenu, dok se imenovanje crnogorskoga najčešće još uvijek veže uz srpski, odnosno srpsko-hrvatski. Ne trebam ni spominjati da inertna bosanska filologija to nikako nije iskoristila za sebe, niti pojačanom brigom za lektorate, niti organizacijom ljetnih seminara za strane slaviste, niti teorijskim promišljanjem problema).

Prije svega, htio bih ovdje sebi i drugim dobronamjernim kolegama odgovoriti na pitanje, zašto se moramo baviti koncepcijama studija jezika i književnosti, promišljati ih i modernizirati? Osim pragmatičnih razloga, naime administracije koja nas iz ovog ili onog razloga uvijek sili na reforme, moramo biti svjesni i idejne, odnosno ideološke strane projekta preobrazbe studija. Prepustimo li sve ideolozima nacionalne države i isključive nacionalne kulture, naći ćemo se u situaciji koja nam nalaže samo nacionalne studije, programe u službi nacionalnih ideologija. Zar suvremeni slavistički studiji jezika i književnosti moraju vječno služiti samo njegovanju nacionalne svijesti učenika ili studenata, zar studiji književnosti i jezika nemaju baš nikakve druge alternativne funkcije? Nije li prostor književnosti, a s njom onda povezan i studij jezika, kompeticijski prostor slobode, svekolike subverzivnosti, “potkopavanja ideologija” i lažnih autoriteta, kreativnosti i zavidne snage znanja? Znanja koje ne poznaje granice.

Naime, iskustvo me je naučilo da ako za sebe i za studente ne izborimo nastavne planove i programe primjerene izazovima i zahtjevima vremena u kojemu živimo, društva koje uređujemo, postajemo žrtvama konzervativne svijesti i prevladanih ideologija, ne samo na području studija jezika i književnosti. Zato se valja potruditi i stvoriti maksimalno fleksibilne, primjerene suvremenim komunikacijama i povezanosti, međuzavisnosti kultura i naroda u svijetu, osigurati generacijama mladih ljudi, njihovoj radoznalosti primjerenu, otvorenosti i širini okrenutost različitome, iz koje se rađaju prijateljstvo i ljubav, silnice koje prelaze sve kulturne, prostorne, rasne, socijalne i vremenske razlike među ljudima. U potrazi za slikom svojega, za razumijevanjem *sebstva*, uočavanjem sličnosti u srodnosti, pa i najudaljenijem *stranstvu*. Zar zapravo bosanska kulturna i društvena

situacija ne svjedoči upravo o tome? (Opširnije: <http://www.razlika-difference.com/Razlika%205/RD5-Kovac.pdf>).

2.

Područje jugoistočne Europe, naročito s obzirom na jezično, kulturno i povijesno srodne južnoslavenske narode, unatoč proklamiranim političkim zajedničkim ciljevima, na području kulturne politike, u predstavljanju svojih jezika i književnosti na europskim sveučilištima pokazuje tragično nesnalaženje, daljnju "balkanizaciju" u smislu nastavljanja sporova te zatvaranja i usitnjavanja u neprirodne kulturne enklave.

Da bi se studij južnoslavenskih jezika i književnosti na stranim sveučilištima otvorio novim mogućnostima, umjesto osjećaja pojedinačne samodovoljnosti potrebno je, kako među južnoslavistima unutar regije, tako i zajedno sa zainteresiranim europskim slavistima, obnoviti i uspostaviti dijalog koji bi bio dvostruko interkulturalan: među stručnjacima u zemljama regije, u mjeri njihove okrenutosti prema pogledima stranih slavista, odnosno slici njihova viđenja pojedinačnih "domaćih" samoidentifikacija. Konkretno, morala bi se iznova postaviti pitanja razgraničenja među pojedinim južnoslavenskim kulturama, prodiskutirati posljedice za studij književnosti, odvajanja nacionalnih jezika i njihova daljnjeg razvoja, pripadnosti pojedinih opusa i pisaca, sve u cilju prevladavanja dijametralno suprotstavljenih gledišta, kako u svakodnevnom životu suvremene književnosti, tako i u praksi pojedinačnih povijesti južnoslavenskih književnosti. Osobito se pri tome javlja problem integriranja bugaristike u južnoslavističke studije, ne samo s obzirom na nerazriješena bugarsko-makedonska pitanja, nego i u pogledu razumijevanja cjeline južnoslavističkoga područja, kako se ono proučava u slavističkim i jugoistočnoeuropskim studijima.

Isto tako ostaje niz neriješenih pitanja i sporova između hrvatske i srpske filologije i književne historiografije, pri čemu su osporavanja (dijela hrvatske književnosti, novouspostavljenih književnosti i kultura: bosanskohercegovačke i/ili bošnjačke, crnogorske), kao i međusobno nedovoljno uvažavanje klasika, odnosno kanonskih tekstova druge kulture u nastavnim programima nacionalne ili svjetske književnosti, problemi oko kojih bi sve južnoslavenske kulture, odnosno vodeće slavističke institucije, morale imati minimum zajedničkoga dogovora, pa i određenu opću modernu metodologiju (u smislu interkulturalne znanosti o književnosti, odnosno interkulturalne povijesti književnosti, kulturalnih studija, neokolonijalnih teorija i sl.).

Mislim da bi odgovornost voditelja katedri i instituta u regiji i/ili na pojedinim slavističkim studijima morala rezultirati određenom koordinacijom međusobnih projekata, bilateralnim slavističkim susretima (kakvi su već održani između kolega iz Slovenije, Hrvatske i Makedonije), odnosno jednostavno uspostav-

ljanjem međusobnoga dijaloga i povjerenja (mislimo da treba prevladati situacije i "specijalizacije" koje pojedine strane slaviste vežu samo za Zagreb, druge samo za Beograd, treće samo za Ohrid, ali ne i za Sofiju, i četvrte isključivo za Ljublanu ili Sarajevo).

Posebno bi bilo važno, a to je ono što živo mora zanimati institucije naroda Bosne i Hercegovine, razvijati znanstvenu i stručnu suradnju, razmjenu nastavnika i studenata na središnjem južnoslavenskom području, između institucija i pojedinaca država Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Bez njihove intenzivne suradnje i njihove povezanosti sa svjetskim slavističkim središtima, a tome bi mogle pomoći i inozemne zaklade i europski fondovi za razvoj društvenih i humanističkih znanosti, teško je zamisliti bitno poboljšanje situacije u Bosni i Hercegovini, pa i na inozemnim južnoslavističkim studijima koji su od, kako se to eufemistički kaže, "ratnih zbivanja" na "našim prostorima" zapravo u krizi. Ponavljat ćemo stalno onu Andrićevu, naime da – "ne može izdobriti"!

Enver Kazaz:

Hvala Feridi. Zvonko Kovač je zagovarač takozvanog interkulturalnog modela književne povijesti i jedan je od onih stručnjaka koji neprestano afirmira, tako da kažem, bosanskohercegovački književni prostor ne samo u Hrvatskoj nego i znatno šire, na međunarodnim slavistikama.

Zamolio bih sada profesora Zdenka Lešića da pročita svoj referat ili da govori.

Zdenko Lešić:

Nas su organizatori obavezali da napišemo tekst, pa meni kao starom skribomanu to nije bilo teško, ali sad, poslije ovog Kovačevog izlaganja koje je puno sa svim konkretnih prijedloga, ovaj moj skok u teoriju može izgledati malo kao skok u apstrakciju. Međutim, drugi dio ovoga teksta je zasnovan na sjećanju, a sjećanje uglavnom nije apstrakcija. Tako da imamo, imaćete, malo jedno malo drugo. Ja se vraćam na ključni pojam koji se ovdje bio pojavio u početku a to je pojam kanona, naravno pojam kanona u književnosti, koji se može na različite načine opisati. Meni je najdraža ona definicija koja kanon opisuje kao apsolutizam u sferi estetike.

TRI FRAGMENTA O KANONU

1.

Kanon bi se mogao definirati kao apsolutizam u sferi estetike. I kao svaki apsolutizam, sve dok traje, sve dok je na snazi, on izgleda vječan. Kao da svojom stabilnošću svjedoči o trajnosti estetskih vrijednosti. Uistinu, "kanon" pretpo-

tavlja ustanovljenje “trajnih vrijednosti”, pa samim tim polaže pravo i na vlastitu trajnost. Kao takav, on je zapravo izraz estetičke žudnje za stabilnim i sigurnim poretком vrijednosti. U isto vrijeme, međutim, on je i izraz težnje da se “svoje” vrijednosti proglase apsolutnim vrijednostima i tako nametnu svima, a naročito drugim. U tom smislu kanon je instrument uspostavljanja supremacije nad drugim.

U osnovi kanona kriju se dva paradoksa, koji iznutra dovode u pitanje ne samo njegov smisao već i njegovo funkcioniranje.

Prvi paradoks je upravo u tome što kanon pretpostavlja ustanovljenje *trajnih* vrijednosti, a to sa svoje strane pretpostavlja vjeru u postojanje takvih vrijednosti. Ali, kao što znamo, moderni čovjek je odavno izgubio tu vjeru. On je postao svjestan da su vrijednosti konstruirane u historiji, i da su isto toliko promjenljive kao i socijalne formacije koje ih konstruiraju. Ako kanon opišemo kao “čuvara trajnih vrijednosti”, onda se moramo suočiti s tim da on ne čuva ništa drugo do utvare koje u sferi estetike proizvode epoha, društvo, ideologija. On je čuvar nečeg što se nužno rasplinjuje sa svakom promjenom u epohi, društvu, ideologiji.

Drugi paradoks je u tome što kanon ne funkcionira sam za sebe. I biblijski kanon je podrazumijevao postojanje heretičkih, apokrifnih tekstova, koje je trebalo eliminirati ili bar gurnuti u stranu. Bez njih i njihove subverzivne prirode ne bi bilo ni potrebe da se kanoniziraju “istinski” sveti tekstovi. Uistinu, kao čuvar “trajnih vrijednosti”, kanon, općenito govoreći, ima smisla samo utoliko ukoliko su te “trajne vrijednosti” ugrožene ili osporene nekim drugim, drukčijim vrijednostima. Inače, kakva bi svrha bila čuvati ih? Čemu onda kanon?

Kao i svaki apsolutizam, i kanon stvara svoju opoziciju, koja se, kad uslovi dozvole, radikalizira i prelazi u napad. Kanon, kao, prividno, stabilni sistem vrijednosti, po prirodi stvari izložen je djelovanju *subverzivnih sila*, a one sa svoje strane uvijek teže onom što nazivamo *dekanonizacija*. Uistinu, mnogi su historiju književnosti opisali kao reverzibilni proces gradnje i razgradnje kanona, tj. kanonizacije i dekanonizacije. Nakon svakog rušenja kanona, kao i poslije svake revolucije, dolazi do užurbanog uspostavljanja novog kanona, novog sistema vrijednosti, koji, sa svoje strane, isto tako pada u zabludu da je vječan, a zapravo je isto toliko podložan urušavanju kao i prethodni, jer je izložen djelovanju novih subverzivnih sila, koje se s društvenih i estetičkih margina guraju u centar, težeći da se apsolutizuju i postanu sile moći. I tako sve iznova. I tako u beskraj.

2.

Treba se sjetiti da je “kanon” ušao iz kršćanske hermeneutike u sferu estetike tokom XVI i XVII stoljeća, kad je ljudima izgledalo da žive u jednom konačnom svijetu, u kojem sve stvari – kategorije razuma i osjećanja, zakoni logike i morala, ideali pravde i istine, pojmovi dobra i zla, lijepog i ružnog – postoje kao

nešto nepromjenljivo i nedvosmisleno, izvanjsko u odnosu na pojedinca i vrijeme, kao nešto zauvijek "od Boga dato". Sve do kraja XVIII stoljeća čovjeku se činilo da živi u svijetu čiji je poredak vječan i čije su vrijednosti univerzalne. I u sferi umjetnosti mu se činilo da je sve već "zadano" i da on treba samo da obnavlja klasične ideale savršenstva i ljepote, koje je onovremena teorijska misao apsolutizirala kao apriorne vrijednosti, utemeljene u "vječnim zakonima" razuma i ljepote. Kanon je tada činila tzv. *klasika*, velika djela klasične književnosti, koja su nazvana klasičnim, jer su ušla u škole kao ono što treba da se uči i izučava. Ko ih je uveo u škole? Koje su to *sile moći* koje su proizvele i reproducirale *kanon*? Iste one koje su proizvele i reproducirale čitavu aristokratsko-dvorsku kulturu, predstavljajući je kao univerzalni "Hram dobrog ukusa": Crkva, Dvor, Akademija, Univerzitet, škola uopće, filozofska i teološka misao, društvena elita uopće.

Tek krajem XVIII stoljeća opća teorija umjetnosti prvi put se počela služiti pojmovima koji imaju dinamički i razvojni smisao. Sve se tada nužno relativiziralo. Ništa više nije bilo ni vječno ni univerzalno, pa ni ideje Ljepote, ni umjetničkog savršenstva, ni estetske vrijednosti. Bilo je to posljedica otkrića da smo "mi i naša kultura uvučeni u vječiti tok i beskonačnu borbu" (A. Hauser). Aristokratsko-dvorsku kulturu zamijenila je građanska kultura s njenom vjerom u prava i sposobnosti pojedinca. Tada je "vječne zakone" razuma i ljepote zamijenio kult, i afirmacija, individualnih kreativnih snaga. Klasični kanon je do temelja razoren.

Ali nije prošlo dugo vremena i uspostavljen je novi kanon, izgrađen u antitezi prema starom. (Suprotnost *klasika* – *romantika* kroz cijeli XIX vijek davala je osnovu za izgradnju novog, građanskog kanona umjetnosti i književnosti.) Pa iako je već generacija Herdera, Getea, braće Šlegel bila svjesna da u svijetu postoji više nego jedna ideja umjetnosti i više nego jedan sistem vrijednosti, potreba i žudnja za kanonizacijom kao izgradnjom nekog stabilnog estetičkog sistema nije oslabila. Nova, građanska klasa nije odoljela žudnji za sistemom, pa je uspostavila svoj *kanon*, kao "zbir onog najvrednijeg što je u prošlosti stvorila umjetnička i pjesnička mašta", kako je pisao Metju Arnold. A ko je gradio i čuvao taj kanon? Iste sile moći koje su i ranije djelovale: Crkva (u manjoj mjeri nego prije), Dvor (svugdje gdje je postojao), Akademija, Univerzitet, Škola, filozofska i teološka misao, društvena elita, a onda do sad posebno još i "sedma sila", tj. mediji, kao osnovni kanal kojim sile moći djeluju na svemu, pa i u izgradnji kanona. I tako sve iznova. I tako u beskraj.

3.

Sa svakim potresom u socijalnoj sferi dolazi do potresa u sferi estetike. Da se to shvati, ne mora se biti marksist. Dovoljno je dugo živjeti.

Nekad davno, kad sam bio mlad i nadobudan, niko nije govorio o kanonu, kanonizaciji i dekanonizaciji. Umjesto toga, i u sferi estetike, kao i u svim drugim

sferama tzv. "nadgradnje", tada se govorilo o "marksizmu" i o "revizionizmu". Mogli bismo danas reći da je ono prvo bio "kanon", a ono drugo pokušaj "dekanonizacije", koji se, sve dok je "kanon" bio na snazi, osuđivao kao ideološka subverzija, što je, nesumnjivo, i bio.

Radikalna promjena u društvenoj sferi do koje je kod nas došlo 1945. godine zahtijevala je ne manje radikalnu promjenu u ideološkoj sferi, pa i u sferi estetike. A to je podrazumijevalo sasvim konkretne akcije koje su u zadatak dobile one iste sile moći koje oduvijek tako djeluju. Ne, doduše, više Crkva, ni Dvor, ali zato sad jednako moćni Komitet, pa onda i Akademija, Univerzitet, Škola, Mediji. Jednu od takvih konkretnih "akcija" dobro pamtim. Bila je to velika antologija pod naslovom *Jugoslovenska poezija*, u kojoj je revalorizirano cijelo naše (ondašnje *naše*) pjesništvo XIX i XX stoljeća s naglaskom na "socijalističkom patriotizmu" i "klasnoj svijesti". U toj sivoj knjizi bio je sasvim određeno konstruiran novi kanon. Njegovo nesumnjivo djelovanje mogao bih opisati na osnovu svog iskustva.

Godine 1948. moj profesor književnosti u Učiteljskoj školi bio je Vojin Dramušić, sjajan nastavnik, koji je, po zadatku, vodio i recitatorsku sekciju škole. Izbor recitacija za školske priredbe – dobro se sjećam – vršio je isključivo iz te antologije. Naravno, tada to meni ništa nije značilo: knjiga k'o knjiga, i sve na jednom mjestu. Danas, pak, slutim da se on odano držao te antologije kao propisanog "kanona", utoliko više što je bio pod sumnjom da je "građanski inteligent", jer nije bio u Partiji. Ne želeći, valjda, da ga sumnjiče za ideološku subverziju, ili pokušaj dekanonizacije (kako bismo danas rekli), on je za nas birao politički posvećene pjesme. A sjećam se da je ipak više nego Tasu Mladenovića ili Jovana Popovića protežirao Kranjčevića. (Meni je, u raznim prilikama, dao da recitujem tri pjesme: "Moj dom", "Radniku", "In tyrannos", ali me je svaki put smirivao: "Tiše! Ne deri se!").

Ali kao ni ta uticajna antologija, ni čitav taj kanon nije dugo bio na snazi. Pao je već početkom 50-ih godina pod pritiskom osnaženih modernista, koji su, kao Zoran Mišić i Miodrag Pavlović, načinili svoje antologije, sa sasvim drukčijim sistemom vrijednosti. U njima je, naravno, bilo mjesta i za Crnjanskog, i za Rastka Petrovića, i za Tina Ujevića i za čitav niz drugih pjesnika koje su autori *Jugoslovenske poezije* bili gurnuli u stranu. Tako je jedan kanon pao, a drugi se ubrzo formirao. To je uglavnom onaj kanon na kojem smo mi učili šta je poezija i šta ona može i hoće. Ali se ni on nije pokazao stabilnim. Na vjetrometini političkih i socijalnih previranja i on se destabilizirao.

Kao primjer navešću još jedno moje iskustvo. Negdje početkom 70-ih godina pozvan sam u Zagreb na simpozij o Goranu Kovačiću povodom 60-godišnjice rođenja i 30-godišnjice smrti. Iznenadilo me je što je na tom skupu učestvovalo malo zagrebačkih kritičara i ljudi od struke. Goran je, mislio sam, ne samo veliki pjesnik već i mitska figura naše novije povijesti. Pa otkud tako mali interes za

skup njemu posvećen?, pitao sam se, naivan. Osvijestio sam se, međutim, kad sam u dnevnim novinama vidio da je vijest o našem simpoziju dobila kratku noticu u dnu stranice, a da je u istim novinama na dvije strane obilježen jedan drugi književni jubilej: ne-znam-koja godišnjica Marije Jurić Zagorke. Oho!, rekao sam sebi, s neodređenom slutnjom da iz kanona ne ispada samo Goran nego i sve ono što on simbolizira. Tek mnogo godina kasnije postao sam svjestan jednog estetičkog aksioma, koji je smirio ondašnje moje razočarenje: tzv. estetske vrijednosti nisu u književnim tekstovima, već u onome što mi sami o njima mislimo, a pogotovo u onome za što nam ti tekstovi u našim interpretacijama treba da posluže. (Stvar nije tako jednostavna kako je ovdje predstavljena, ali ovdje riječ i inače nije o tome!)

To saznanje o nestabilnosti vrijednosti, u mnogo drastičnijem obliku, ponovilo se kasnije u slučaju recepcije Ive Andrića, kako kod Hrvata, tako, na drugi način, i kod Bošnjaka. Andrić se u zagrebačkim knjižarama jedno vrijeme mogao naći jedino na policama pod oznakom "strani pisci", ali je onda svim silama, silama moći, uvučen u proces kanonizacije, da bi mu nedavno bila posvećena knjiga pod naslovom "Hrvatski književnik Ivo Andrić". Kod Bošnjaka proces je išao u obrnutom smjeru: ako se Hrvati u posljednje vrijeme trude da ga uguraju u kanon, (neki) Bošnjaci se svim silama trude da ga izguraju iz kanona. A to svakako svjedoči da se nekadašnja jedinstvena jugoslavenska "interpretativna zajednica" rascijepala, da jugoslavenski kanon više ne postoji i da je sad ovdje na snazi onaj proces koji je Stenli Fiš ovako opisao:

Članovi iste interpretativne zajednice će se nužno slagati, jer će sve vidjeti u odnosu na pretpostavljene namjere i ciljeve te zajednice; i obrnuto, članovi različitih zajednica se neće slagati, jer iz svoje pozicije jedni neće moći vidjeti ono što je za one druge iz njihove pozicije sasvim očito. U tome je, onda, i objašnjenje stabilnosti interpretacije među različitim čitaocima koji pripadaju istoj zajednici. Time se također objašnjava zašto se neslaganja među njima mogu na principijelan način raspraviti: ne zbog stabilnosti u tekstovima, već zbog stabilnosti u sustavu interpretativnih zajednica.

Enver Kazaz:

Hvala profesoru Lešiću. Čuli smo nekoliko vrlo poticajnih stvari, na primjer o apsolutizmu vrijednosti, pa onda historizaciji estetskih vrijednosti, da bismo na kraju došli do ovih interpretativnih zajednica i mogućnosti mnogostrukosti kanona, njegovog hibridiziranja itd. Ako sad probamo da se sjetimo naše situacije, ovo o čemu govori profesor Lešić, mi ćemo vidjeti da Bosna i Hercegovina ne prestano pokušava, odnosno akademske zajednice u Bosni i Hercegovini ne prestano pokušavaju izvesti kanonizaciju. Nirman Moranjak, pokojna, u svom tekstu u *Sarajevskim sveskama* (broj 8. i 9. 2005) je probala da opiše zapravo stanje našeg kanona iz vrlo zanimljive perspektive. Ona je govorila o novčanicama i vi-

dječete da na našim novčanicama nema nikog drugog osim pisaca, dakle pisci su najvažnije figure identiteta nakon loma i prelaska u demokratiju, pisci su veliki očevi nacija iz kojih, zapravo, proizlazi sadašnja interpretacija identiteta. Zanimljivo je da nema slikara, zanimljivo je da nema političara, zanimljivo je da nema, recimo, Emerika Bluma. Zašto on ne bi bio kanonska ličnost u jednom pogledu itd. Zašto ne Safet Sušić? Ako bismo, dakle, sa pojma velike kulture, kako govori Iglton velika kultura sa velikim K, prešli na pojam malih kultura, vidjeli bismo da je cijela ta priča o kanonu jedan veliki ideološki performer i tako neka-ko je i govorio Miško Šuvaković, na kojeg ću se kasnije referirati i pročitati vam jedan njegov dio, a sad bih zamolio profesora Nezirovića da pročita svoj tekst.

Muhamed Nezirović:

Zapravo, ja ću ga govoriti. Mislim da sam pozvan povodom jedne moje intervencije na PEN klubu kada sam kritizirao stanje na izvjesnim odsjecima Filozofskoga fakulteta. Govorit ću s tim u vezi, a onda svakako ponukan i onim što je napisao kolega Kazaz, da se ovdje može govoriti i analizirati književna znanost i njena upotreba u školskoj i akademskoj praksi. Ja ću reći da smo mi poslije rata izgubili ono što smo već imali. Mi smo jedna zemlja koja će se apsolutno isključiti iz svih evropskih kretanja s obzirom na to da smo zemlja koja će fizički izgubiti posljednje profesore latinskoga jezika. Tako da smatram da, u tom slučaju, mi ne možemo biti konektirani uopće na Evropu. Reći ću vam jedan slučaj: latinski jezik u gimnaziji u Tuzli predaje geolog. Onda možete vidjeti kako će taj mladi svijet koji će doći na bilo koji fakultet moći da se poveže bilo s kojom civilizacijom koja ima zapadnoevropske korijene. Čovjek ne mora biti nostalgičan pa da zbog toga osjećanja vidi sve loše, ali mora reći da je to vrlo opasna tendencija. To je tendencija koja je oduvijek postojala, za koju će mnogi reći: pa što, to je normalna stvar da se neke stvari gube na kraju. *Graecum non legitur* je bilo i u Srednjem vijeku, grčki niko nije čitao, neki kažu da su klasični pisci klasični upravo zato što niko u njih ne barka i zato svi znamo da su veliki, ali niko ih nije pročitao. Pripadam onoj generaciji koja je učila, kao i prethodne, *rosa rosae*, kao i one generacije sretne koje će iza mene doći koje su govorile i znale šta je *rosa rosae*, šta je *laconica brevitatis* itd. To danas niko ne zna, a još će manje znati. Znači izgubili smo prvu potku koja nas može tjerati da bilo šta uspostavljamo u kanonu. Reći ću vam jednu zaprepašujuću činjenicu: ja sam nekada bio profesor na romanistici. Francuska književnost za koju moramo reći da je osnovica svih evropskih književnosti, htjeli mi to ili ne htjeli, znači milijarde riječi koje su nastale do prosvjetiteljstva – ne proučava se na odsjeku za romanistiku Filozofskog fakulteta. Nema *Pjesme o Rolanu*, ako nema *Pjesme o Rolanu*, nema onda ni Matije Murka niti se može povezati naša pjesma sa bilo kojom evropskom pjesmom, to jest evropska pjesma se mora povezati s našom junačkom pjesmom. Nema *Romana o ruži*, koji je jedini od svih drugih prešao u to doba prosvjetiteljstva, nema *Romana o Rolanu*, nema fa-

blia (fabliau – vrsta franc. građanske poezije, XII – XIV st; *op. red.*), ako nema fablia, onda nema ni priča kao što su one priče iz Visokog, koje su apsolutno napravljene na osnovu nekih fabliola. Na tom odsjeku se srednjovjekovna književnost studira samo jedan semestar, po toj Bolonjskoj deklaraciji, naizmjenično sa jezikom, a imate sedam časova metodike u dva semestra. Šta to znači? To znači da smo totalno dekonektirani na jednu od zapadnoevropskih književnosti. Izgubili smo vezu sa svim drugim u Francuskoj, u Italiji, i svuda. Jednostavno smo se pretvorili u jednu autarhičnu oazu gdje se ništa ne događa osim ono što mi smatramo da postoji, i to u jednom našem kantonu ili nekoliko naših kantona, i to je sve. Pazite, to je tako. Ako je to tako, onda se možemo pitati ima li još drastičnijih slučajeva. Ima još drastičnijih slučajeva. U Bosni i Hercegovini postoji jedna književnost, velika književnost sa svim svojim žanrovima, osim romana, to je židovsko-španjolska književnost. Tu književnost, židovsko-španjolsku, uvela je na odsjek, ne znam sad kako se zove – književnost naroda BiH, uvela je Gordana Muzaferija, profesorica Filozofskog fakulteta. Tu književnost koja je rođena u Bosni, koja je pisana u Bosni, predaju ljudi koji ne znaju ni jednu riječ iz jezika na kojem je ona pisana. Isak Samokovlija, na primjer, on jeste jevrej, ali on nije jevrejski pisac, on je pisac iz Bosne i Hercegovine, srpski, bosanski, ne znam, hrvatski, sve, ali imate desetak, petnaestak, dvadeset pisaca, toliko pjesnika, velikih dramskih ostvarenja, koja međutim nisu napisana na našem jeziku, zajedničkom, nego su napisana na jednom jevrejsko-španjolskom jeziku, koji je apsolutno jezik srednjeg vijeka. Ako bi se on izučavao, tad bismo mi obogatili sve naše znanosti. Kako bismo ih obogatili? Pa mi bismo onda doznali da je na stotinu godina prije Vuka ovdje skupljana narodna pjesma. To su skupljali učeni rabini i objavili su te skupljene pjesme već 1702. godine. Mi bismo onda znali da je u Sarajevu, ovom ovdje, hajde da kažemo turskom, osmanskome Sarajevu, zabilježena jedina *Pjesma o Rolanu* na svim slavenskim prostorima. Nema *Pjesme o Rolanu* na slavenskim prostorima osim u Sarajevu. I ona se ovdje pjevala. E sad se ja pitam mogu li ljudi koji ne znaju ni jedne riječi na tom jeziku predavati takvu književnost. To je moja oštra kritika toga što treba da bude potka, ako ćemo nekakav novi kanon ili nove kanone graditi. Kako ja to vidim sada, kako ti naši profesori trebaju da rade, mladi profesori, koji će biti ovdje. Za mene književnost i kultura predstavljaju atlas, atlas koji nije ispunjen ni jednim imenom, kao ona djeca koja će tek bojiti na atlasu tako što će unositi svoja znanja stečena od svojih profesora. Jer, šta je na kraju sama književnost? Sama književnost, kako je Borhes rekao, to je raj, taj raj ima i dobru i lošu stranu i dobro i zlo, kao i svi aristotelijanci, haj'te da i ja kažem, iako ovdje ima profesora filozofija, antagonizmi se privlače u tome raj, dobro i zlo su u toj književnosti, a mi smo tu da iz te književnosti izdvojimo ono što je dobro. Ovo je moj poziv da prije nego išta uradimo u književnosti, smjestimo stvari na njihovo pravo mjesto, da stvorimo jednu osnovicu sa koje ćemo poći. Ako toga nema, mislim da će biti beskrajan lutanja kao što su i do sada bila.

Enver Kazaz:

Govorili smo o tome, o manjinskoj perspektivi u kanonu. Bilo bi vrlo zanimljivo vidjeti asimilatorsku gestu naših nacionalnih kanona kakvi sad vladaju. Ne samo da nema Jevreja, nema Poljaka, nema Bugara, nema uopće Roma, na primjer, i zanimljivo je da se ovaj kanon, koji se hoće pokazati kao demokratičan, maskira ovim esencijalističkim kategorijama vječnosti i univerzalnosti, zapravo pojavljuje kao diskriminatorski. Kad govorimo manjinskom, bilo bi vrlo zanimljivo dovesti s margine još neke manjine, na primjer neke klase, pa neke rodne perspektive, pa neke, zašto ne, seksualne perspektive, i vidjećete kako taj kanon zapravo nije samo kanon, kako sam jednom tvrdio, etničkog čišćenja, zapravo čišćenja svih vrsta identiteta. Ja ću zamoliti profesora Muhameda Dželilovića i na kraju će Vela dati svoj prilog.

Nenad Veličković:

Mogu li ja samo profesoru Neziroviću da odgovorim. On je pitao s kojim civilizacijama će uspostavljati veze narod gdje geolog podučava latinski. To znamo, sa civilizacijama koje su živjele u piramidama.

Muhamed Nezirović:

Moram vam reći da ja kao čovjek koji sam vezan za zapadnu kulturu osjećam ponekad nelagodu živeći u Bosni. Jer, pazite, ja nisam nacionalan, mogu biti samo anacionalan, jer postoji jedna, hajde da kažem, vi ćete znati na šta mislim, postoje tri jezika, ta tri jezika apsolutno moraju biti dominantna, nisu naša, i ja sad duboko žalim što nisam i ja bio orijentalista, valjda bih bolje prošao.

Muhamed Dželilović:

Ja bih najprije želio da se zahvalim PEN Centru na pozivu, na ukazanom povjerenju zbog toga što mislim da je ova tema društveno vrlo važna i drugo zato što meni lično može biti izuzetno korisna, pa sam rekao Feridi i Enveru da ću danas maksimalno, koliko je moguće, govoriti iz svakodnevnog iskustva, iskustva svakodnevnog rada sa studentima. Naime, problemu kanona, ne volim riječ dekanonizacija, radije sam za kanonski pluralizam ili pluralizam kanona, jeste nešto čemu možemo prići spolja i iznutra ili, tačnije, naloge za razmišljanju o kanonu dobivamo i spolja i iznutra. Kad kažem iznutra, onda mislim na, prije svega, suvremenu znanost u književnosti, to jeste na nevjerovatno razvijenu književno-teorijsku misao koja se razgranava apsolutno u svim pravcima i koja je postala danas jedna ogromna fabrika za svakodnevnu proizvodnju novih sintagmi, novih pojmova, pri čemu je moje lično uvjerenje da je najveći broj tih pojmova zapravo, citiram Markuzea, hipnotički a ne analitički. Ali, odakle to dolazi? To

dolazi zbog toga što suvremena teorija književnosti naprosto usisava u sebe apsolutno sve društvene teorije bez ostatka. Navešću samo nekoliko primjera da bih pokazao to razgranavanje književno-teorijske misli. Ako jedan suvremeni teoretičar književnosti ima oslon, na primjer, na Fukou, za kojeg kažu da je najcitaniji autor u teoriji književnosti danas, onda će on, naravno, poći od Fukoovog razmatranja centara moći i centara kontrole. Odmah će doći do toga da su kanoni, pa i književni kanoni, rezultat djelovanja tih centara, konačno doći će do toga da je i samo znanje oblik kontrole jer nam određuje šta treba da znamo, a šta ne trebamo da znamo i, normalno, da će onda kod jednog teoretičara književnosti doći do potrebe za jednom vrstom pluralizacije kanona. Ukoliko ima odklon, uzmimo drugi francuski primjer na Bodrijaru, koji striktno razlikuje događaje od simulakruma, da uzmemo onaj poznati primjer - rušenje nebodera u Njujorku jeste događaj zato što je u datom trenutku preusmjerio sve političke svjetske tokove i globalnu političku scenu pretvorio u sukob terorista i antiterorista sa svim ekonomskim, političkim, kulturološkim, religijskim, ideološkim referencama koje su iz toga proistekle, a jedno svjetsko prvenstvo je simulakrum, dakle simulirani događaj, jer ono zapravo samo cementira fudbal kao jednu veliku industriju, u kojoj se vrti ogromna lova, u kojoj se jako puno ulaže i izvlači još veći profit, onda će teoretičar književnosti koji se oslanja na jednu takvu misao normalno prići, na primjer, književnoj historiografiji na taj način što će birati ili u kanon ubacivati samo ona mjesta za koja smatra da predstavljaju bitne zaokrete unutar određenih žanrova, ili poetike određenih žanrova. Ukoliko teoretičar književnosti ima oslon u danas također izuzetno razvijenim studijima rodnih odnosa, onda će njegova potreba za promjenom kanona u smislu odustajanja od ovog apsolutizma o kojem je govorio profesor Lešić biti treće prirode. Ukoliko teoretičar ima oslon na onim društvenim teorijama koje se bave pitanjima postkolonijalnog fenomena, postkolonijalne kritike, postkolonijalnog stvaralaštva, tek onda ćemo doći do problema sudara sa evropocentrizmom i evropocentričkim nametanjem kriterija. Ako ima oslon u društvenim teorijama koje se bave umjetnošću unutar kompleksa kulturne industrije, onda će se ponovo sudariti sa kanonom i doći će do problema stvaranja suvremenih trendova, a suvremeni trendovi se opet grade unutar kulturne industrije, isključivo zagledani u tržište i profit. Mogao bih da nabrojam mnogo ovakvih stvari, ali teorija književnosti danas uistinu jeste to. Prema tome, to je ono što iznutra daje poticaj za raspravu o kanonu, ali sve i jedna od ovih linija u suvremenoj teoriji književnosti sudara se sa nečim što je moj omiljeni citat i moram ga pročitati, a što je možda najbolje definirao Peter Sloterdijk kada je govorio o takozvanoj kentaurskoj književnosti. No, tek tada započinje drama. Upravo onda kad je otrežnjenje obavilo svoje i kad je kasnije inteligencija, bilo što je zrelija ili pak ciničnija, naučila da, u svakom slučaju, skeptičnije i ležernije živi sa ostavštinama, pokazuje se u čemu je značaj velikih tekstova, kad, jer im se više ne vjeruje, oni započinju govoriti na

nov način, kad im se više ne daje nikakav kredit – započinju da nas obogaćuju na najne očekivaniji način, kad im se više ne daje nikakav avans počinju da neupadljivo posežu za nama. Kad mislimo kako smo se definitivno okrenuli od njih i oslobodili ih se jednom zauvijek, počinju polagano i nezadrživo da idu za nama, ne kao progonitelji, nametljivi učitelji, već kao neupadljivi preci, duhovi zaštitnici sa čijom velikodušnošću i diskrecijom smo već bili prestali da računamo. Koliko se ubuduće želimo brinuti jedino za vlastite stvari i ukoliko smo spremni, a s obzirom na preobilje, na egzistencijalnu redukciju i na odbacivanje utega, tada započnemo usred preostatka otkrivati klasične glasove. E sad, ovaj citat koji brani kentaursku književnost spušta čitav razgovor i mene samog na domaći teren. Naime, razbijen je jedinstveni politički prostor i u tom razbijanju jedinstvenog političkog prostora nacionalizam je naravno bio idealno sredstvo, naročito u vrijeme destrukcije, u vrijeme ratova i u vrijeme borbe za etnički čiste teritorije. Nacionalizmi su normalno gradili sebi kanon na način apsolutizma, jer im je odgovarao. Ali, svima je nama jasno da smo nakon svega umjesto demokratizacije mi zapravo samo jednu ideologiju zamijenili drugom, a zatim i trećom na kojoj ću se naročito zaustaviti. Ta druga ideologija je nacionalizam pa, prema tome, to centriranje ili gradnja tvrdog kanona je potpuno jasna jer je idealno sredstvo za ideološku nacionalističku, pa onda i političku manipulaciju ljudima i razgraničavanje terena. Međutim, nama je svima jasno, također, da onog časa kad se prestalo pucati rat nije prestao i da rat zapravo još traje, mi živimo u ratu. Idealno sredstvo za taj tihi rat, rat bez pucanja, je ovo treće sredstvo koje sam pomenuo, a to je klerikalizam ili religijska ideologija. E to je ono što je maloprije profesor rekao da ga je stid. I mene je stid. I tu nastaje dekonekcija. Dva deset osmog jula ima manifestacija koja se zove "Moj ummete", na stadionu "Koševo", i kojom se obilježava šesto godina islama i tu će biti sto hiljada ljudi, garantujem. I tu se jako dobro vidi jedan fenomen, jedan problem s kojim se, bogami, ja lično svakodnevno susrećem. Tu se dešava jedan strašan paradoks i s te strane dolazi potreba za revizijom kanona, ali na način izgradnje novog, tvrdog, apsolutističkog kanona koji odgovara klerikalnim krugovima, koji odgovara Rijasetu Islamske zajednice, ili književnost profiltrirana kroz tu vrstu kriterija. Zašto ovo govorim? Zato što se tu pojavljuju dva problema sa studentima na koja nailazim već na prijemnim ispitima. Prvi problem je potpuno jasan. To je jedna vrsta osjećanja, ugrađenog već pri dolasku na fakultet, da na svijetu postoji samo jedna jedina knjiga a da su svi ostali tekstovi, sve ostale knjige manje ili veće udaljavanje od te knjige. Razbiti, osloboditi jednu takvu svijest za slobodan pristup književnosti je jako teško i ja moram reći da svakodnevno ulažem ogromne napore upravo na tome, na toj vrsti otvaranja. Kažem to je ono što me jako brine i što će ubuduće predstavljati veliki problem i što dalje samo još betonira, cementira ovo trojstvo famozno, ova tri jezika ove tri historiografije i ova tri književna kanona, koja se sve više cementiraju zbog toga što se dešava jedna pogre-

šna identifikacija nacionalnog i religijskog, pa ja, htio ne htio, po društvenoj inerciji moram biti musliman i moram biti Bošnjak. Zašto je to vrlo važno? Zato što je naprosto u takvoj situaciji nemoguće, prema mom mišljenju, pravilno konstituirati studij bosanskohercegovačke književnosti. Enver koji, na primjer, predaje hrvatsku književnost šta da radi, on mora dakle da prihvati već izgrađen kanon hrvatske književnosti, bez obzira da li se to njemu dopadalo ili ne. Šta smo mi uradili na odsjeku u sklopu ovih reformi? Ja sam lično učestvovao u tome i pokojna profesorica Nirman. Mi smo pokušali da vrlo široko postavljenim modulima književnohistorijskim i književnoteorijskim ne izgubimo ovu Sloterdijkovu kentaursku književnost, a da istovremeno iz teorije i književnosti dođemo do jedne vrste pluralizacije kanona, dakle na vrlo različite načine da im pristupamo. Zašto nam je stalo do održavanja ovih etabliranih kanona? Zato što su svi ovi procesi doveli do toga da nam je obrazovni sistem jezivo pao i da zapravo mi, između ostalog, moramo da odradimo i onu elementarnu prosvjetiteljsku funkciju sa zakašnjenjem od dvjesto i nešto godina. Radeći na tim programima pogledao sam u Ženevski program, postoje programi koji se zovu švicarska/njemačka književnost, švicarska/francuska književnost, švicarska/talijanska književnost, ovdje bi takva svaka ideja pala jednostavnim dizanjem ruke u ime odbrane vitalnog nacionalnog interesa. Hvala lijepo.

Enver Kazaz:

Znao sam da će me Hamo zaintrigirati. Otvorio mi je nekoliko važnih pitanja, poslije ću pokušati da im se vratim. Pošto Hamo radi na katedri za opću književnost, pardon na Odsjeku za opću književnost, komparativnu ili opću, onda je vrlo zanimljivo pogledati, na primjer, sistem odnosa takozvanog evropocentričnog ili velikog zapadnog kanona i onog što se nama nameće, tome ćemo se kasnije vratiti. Dajem riječ Veli. On je nedavno istraživao još više u praksi. Naime, riječ je o srednjim školama i čitankama.

Nenad Veličković:

Ja sam se usredsredio na prvi dio naslova "Književnost i obrazovanje". Tekst nisam završio, a kad bude gotov zvaće se "Vlada i šegrti".

Počću jednim vicem, koji samo na prvi pogled nema veze s obrazovanjem kakvo je danas.

Pukla kanalizacija, i iz šahta ključa smrdljiva kaša. Dolazi majstor sa šegrtom. Zavrće rukave: "Daj ključ osamnaest", kaže šegrtu, zavuču ruku u šaht, cimne je dnom, dvaput, namršti se: "Neće ovo ovako moć". Daj francuski ključ". Skine majicu, zavuču obje ruke do ramena u kašu, zavrće, vuče, cima... ništa. Majstor skine hlače: "Daj čekić", kaže šegrtu, uđe u šaht, udahne, i zaroni. Prolaze sekun-

de, pola minute, minut, minut i po... Odjednom, kaša prestaje da ključa, i srrrrrrrk, povuče se u šaht. Izlazi majstor, sav ulijepljen od govana, i zadovoljno i ponosno, šegrtu: "Gledaj, mali, i uči, nećeš čitavog života alat dodavati."

Proteklih mjeseci, od januara do aprila, kao član tima angažovanog u projektu analize udžbenika u Bosni i Hercegovini FODBiH (zajedno sa Marinom Trumić, Marijom Fekete-Sullivan, Feridom Duraković i Namirom Ibrahimovićem) imao sam priliku pročitati gotovo polovinu od više od šezdeset čitanki i "naših jezika" odobrenih za upotrebu u srednjim i osnovnim školama (od petog do osmoga razreda).

Zapažanja (u iskušenju sam da dodam – i otkrića) proizišla iz tog čitanja učvrstila su me u uvjerenju:

1. da je obeshrabrujuća nesposobnost bosanskohercegovačkog društva da uredi svoje odnose i omogući svim građanima dostojanstven život posljedica osipanja i gubitka etičkih i moralnih vrijednosti;

2. da je za opadanje i gubitak etičkih i moralnih vrijednosti odgovoran (i kriv) obrazovani sistem;

3. da najveći dio te odgovornosti i krivice nosi nastava književnosti i jezika;

4. da odgovornost nije bezlična, nego individualna, i podijeljena, nejednako, naravno, na političare i stručnjake (vladu i šegrte), drugim riječima, na ministre, pomoćnike, savjetnike, izdavače, recenzente, autore – sve one koji određuju zadatke i ciljeve nastave, prvo u planovima i programima, a potom u školskim udžbenicima.

Na ovom uvjerenju namjeravam, u okviru jednog dužeg i, po metodologiji, naučnog rada pokazati da:

Primarni cilj nastave književnosti i jezika jeste reprodukcija nacionalizma.

(Reprodukcija: *umnožavanje, obnavljanje, oplodživanje...*)

Taj rad sastojće se iz dva osnovna dijela:

1. dio

Analiza sadržaja udžbenika književnosti i jezika

Analiza će pokazati:

a) da su udžbenici jasno podijeljeni prema nacionalnoj pripadnosti

(Zašto? Zato što se sadržaj nastave jezika i književnosti određuje prema patriotskim a ne prema etičkim i estetičkim ciljevima. Afirmiše se romantičarski pogled na tradiciju, državu i narod a ne humanističke, opšte i individualne ljudske vrijednosti i vrline.)

U bošnjačkom udžbeniku:

– *Osjećamo našu zemlju kao vrijednost važniju od nas.* (Primjer za rečenicu kao gramatičku jedinicu.); *Vjetar je hladan. Dječak je čovjek. Bosna je moja zemlja. Vi ste prvi.* (Primjer za imenski predikat.); *Majka Bosna voli svoju djecu.* (Primjer za apoziciju.)

– *Naši pisci s kraja 19 st. i početkom 20. iskazivali su svoju privrženost maternjem jeziku i otvarali ga prema zapadnoj kulturi (Bašagić, Čatić, Mulabdić...): kod njih postoji čvrsta veza sa dijalektom i usmenom poezijom.*

(Zaključujemo:

a) *naši pisci su bošnjački pisci*

b) *pisci koji nisu naši nisu imali veze sa dijalektom i usmenom poezijom.)*

U srpskom udžbeniku:

– *Zadrmaj ovom učmalom zemljom, potresi smrznutim srcima, osveži i osnaži, da sve i svak osjeti sav neizmjerni sjaj i draž ljepote, sve obilje milosti i snage Tvoje, kao što ih osjeća i nad njima dršće uzavrela i oječito uzbunjena krv moja, koju mi balkanski hajduci, preci moji, u baštinu daše.* (Petar Kočić, Slobodi)

Ljubav prema otadžbini, srpstvu, zavičaju bosanskom čovjeku i prirodi, tragičan doživljaj ropstva pod tuđinom osnovni su tematski motivi koji povezuju Kočićeva djela... (U interpretaciji.)

(Može li doživljaj ropstva biti komičan? Povezivanje zavičaja, Bosne, srpstva i otadžbine, isključivanje/ignorisanje drugih kojima je Bosna zavičaj i otadžbina/domovina, ali nisu Srbi. Politički problematično, nepotrebno u čitanci, romantičarski pogled na svijet.)

U hrvatskom udžbeniku:

– *U prvoj strofi pjesnik je vizualnom pjesničkom slikom (poredbom) predočio ritmičnost svoga (hrvatskoga) jezika.*

Zašto pjesnik smatra da je njegov jezik najljepši i najživotniji?(...) Međutim, ima li svaki narod pravo smatrati svoj jezik lijepim i biti ponosan na nj?

(Interpretacija Preradovićeve pjesme, u kojoj se jezik nigdje ne imenuje kao hrvatski.

Isticanje i opravdavanje gluposti – da se treba ponositi nečim nezaslužanim i nečim što se ničim ne ističe u odnosu na drugo – svaki je jezik jednako lijep kad omogućava ljudima da se izražavaju i komuniciraju.)

– Pri izboru pisaca nesrazmjer uvijek u korist “svoje nacije”.

Npr. u hrvatskoj čitanci za bosanske pisce izbjegava se navesti zemlja porijekla, za razliku od njemačkih, francuskih, sjevernoameričkih... Za Maka Dizdara kaže se da je rođen u Hercegovini. Zašto pokrajina, a ne država?;

b) da udžbenici podstiču i ohrabruju nekritičko mišljenje, afirmišu stereotype

– *Govor Srba u Bosni uveliko se razlikuje od govora Srba u Srbiji.*

(Više se razlikuje govor Srba u Vojvodini od Srba iz Vranja. Isto tako, razlikuju se i govori Bošnjaka iz Krajine i Bošnjaka iz Sandžaka. Zašto je autoru bošnjačkog udžbenika važno povući granicu između *Srba u Bosni* i *Srba u Srbiji*?);

c) udžbenici promovišu ideološke falsifikate

– Interpretacija poeme *Jama*:

U tri jame Livanjskog polja bačeno je na početku rata preko 2.000 Srba. Samo nekoliko njih uspjelo je da se spase i izađe živo. Pričali su mi da se Goran sastajao s njima...

(Poema JAMA se ne može razumjeti bez jasnog objašnjenja: kada je, kako i zašto nastala. Nije jasno u okviru kojeg nastavnog cilja se nudi učenicima?)

Ako već insistiraju na vezi istorijskog i poetskog, "predumjetničke realnosti", zašto uz Kovačićevu biografiju autori ne navedu kako je i ko ga je ubio na Sutjesci? Fokusiranje na ustaše a ignorisanje partizana, u interpretaciji Kovačićeve *Jame* jeste ideološki falsifikat!!

– *Značaj Dučićevih pesama napisanih između 1900. i 1908. nije toliko estetički koliko istorijski – s njima se u srpskoj poeziji, i vremenski i suštinski, soršava jedan i nastaje drugi vek.*

(Citira se Kašanin, a pet redova niže:)

– *Dotad nijedan naš pesnik nije, kao on, slušao u mirnoj ljubičastoj noći gde šušte ni čuo te reči lišća i taj govor voda', vetrova pesme i muziku kiše.*

(Zašto Kašanin, a ne Konstantinović, koji je ukazao na precijenjenost Dučićeve poezije?)

– *Zašto se od Crnjanskog uzima Servia a ne, recimo, Vojnička pesma?*

– Reafirmacija religioznog pogleda na svijet:

Blaženi milostivi, jer će biti pomilovani.

(Na početku se kaže: "Onaj koji osuđuje nije milosrdan, već surov." A kasnije: "Onaj ko ne čini milost, dočekaće da mu se sudi bez milosti." Afirmacija protivrječnosti!)

– *Onoliko koliko ti znaš o vjeri, da li je Alija ipak smio da se omrsi? Ima li vjerskog opravdanja za postupak njegovog oca? Postoji jedan hadis (izreka) Božijeg poslanika Muhammeda a.s. u kome se kaže "Budi strog prema sebi a popustljivo prema drugome. Kako objašnjavaš ovaj hadis i kako se on može primijeniti na ovu priču?*

(Interpretacija priče uvodi elemente religioznosti, fokusirajući se na samo jednu vjeru.

Nije jasno zašto je odlomak iz priče POST - ekspresionistički.);

d) da udžbenici u interpretacijama djela sadrže nedopustivo veliki broj primjera nekompetentnosti, nestručnosti, nelogičnosti, neodgovornosti...

– Dučićeva *Himna pobjednika*:

... I plod blagosloven rađa samo gruda

Gde su mač zarđan deca iskopala.

Samo buktinjama zbori se kroz tmine,

U zrcalu mača budućnost se slika;

Preko palih idu puti veličine;

Slava, to je strašno sunce mučenika.

(Kako se u zahrđalom maču slika/zrcali budućnost? To je neki drugi mač, ili su deca išmirglala ovaj iskopani? Ili je to univerzalni, viteški, srednjovjekovni, nemanjički mač?)

Pjesma afirmiše nacionalno-romantičarski stereotip o Srbima, da su ugroženi i mučenici, što se u trećoj tački interpretacije, na sljedećoj stranici, podvlači:

Pokušajte da protumačite neke od njegovih misli – izraženih na pjesnički način – kao što su: svijest o cijeni pobjede, vrijednost ljudskih žrtava za buduće naraštaje, dug prema otadžbini, cijena slave. (...)

– Netačna periodizacija: pripovijetka Isaka Samokovlije *Hanka* napisana je 1954, a našla se u čitanci u pregledu međuratne književnosti? I zašto uopšte *Hanka*, ako je Samokovlija predstavljen kao pisac sa izrazitim jevrejskim temama?

– Šantićeva *Moja otadžbina* u periodu moderne(!).

– Stilske nepreciznosti: autor čitanke veli da junak poeme *Jama gazi po leševima* (!).

– Terminološka zbrka: nekritičko i eufemističko korištenje termina “južnoslavenski”.

– Teorijski jezik, neprimjeren učenicima;

e) da udžbenici nisu usaglašeni sa zakonima Bosne i Hercegovine

– Ne poštuje se ravnomjerna i ravnopravna upotreba oba pisma, ćirilice i latinice.

(Neki udžbenici isključivo štampani ili latinicom ili ćirilicom, a neki i ćirilicom i latinicom, ali tako da se pismo bira prema nacionalnosti pisca.)

– Ne poštuju se autorska prava:

Uočite riječi na ekavskom i prebacite ih na ijekavski.

(Zašto bi učenici to radili, na tekstu Danila Kiša? Isto i s pjesmama Miroslava Antića, Vojislava Ilića...)

Zbog toga su njegove pjesme često nailazile na nepovoljan prijem kritike.

(Doslovno preuzeta rečenica iz *Istorije srpske književnosti* Jovana Deretića (str. 443) samo ijekavizirana. Krađa i prepisivanje, nedopustivo autoru čitanke.);

f) idealizacija patrijarhata i epike; rodna nekorektnost

– *Ahileju je suđen kratak ali slavan život. Ako i zna da će i sam poginuti posle Hektorove smrti, njemu ta misao ne lomi snagu, nego ga, naprotiv, podstiče na veći podvig, i to je najviša misao do koje se helenski čovek i čovek uopšte može dići. Ne samo njegova telesna snaga kojom nadmaša i samog Nireja, "najlepšeg od svih Ahejaca", nego i njegovo duhovno i moralno držanje visoko se uzdižu iznad prosečnog junaka.*

(Veliča se duhovnost i moralnost, kojih u Ilijadi nema. Svađa zbog plijena, osvetoljubivost, mrcvarenje mrtvaca – kakve veze ti postupci imaju s duhovnošću i moralom?)

– Preovladavaju djela/odlomci/pjesme muških autora, s muškim junacima i "muškim temama".

– *Poznajemo li sebe zaljubljenog?*

(Iz množine – na muški rod.)

– *Pjesma Mjesto ljubavi, mjesto smrti, završni stih:*

Daj, Bože, da ova zemlja ostane samo moja i mog sina.

(Agresivnost, isključivost, militantnost.)

– *Kad ja umrem, moj sin je tu, a i on ima sinove i tako unedogled.*

(Rađaju li se djevojčice? Ima li neke koristi od njih?);

g) nepostojanje multimedijalnog (savremenijeg) pristupa nastavnim oblastima i građi;

h) nizak nivo grafičke obrade; zastario, neatraktan;

i) nepedagoški pristup

– *Da biste krenuli u dugotrajnu borbu s glagolima i glagolskim oblicima...*

(Stav neprimjeren školi i udžbeniku. Zašto bi korištenje glagola bilo borba?)

– *Maratonci trče počasni krug* Dušana Kovačevića nisu za uzrast šestog razreda. Nije objašnjeno kakva je to drama, u kakvom su odnosu likovi iz navedenog odlomka, o ženama se dva puta govori kao o kurvama...

2. dio

Dokaz da su nekompetentnost, nestručnost, nelogičnost, neodgovornost posljedica patriotizma prihvaćenog kao najviša društvena vrijednost.

U ovom dijelu pokazaće se da je primarni cilj nastave književnosti formiranje kolektivnog/nacionalnog identiteta i da su zato nastavni programi sastavljeni bez jasnih pedagoških i stručnih kriterija.

Također će se predložiti jedan mogući model alternativnog udžbenika.

Profesor Lešić je govorio o kanonu i rekao je, mislim, da je ispao Mladenović a ušao Crnjanski. Međutim, ja mislim da problem nije ispadne li jedan ili ispadne li drugi, nego da ozbiljan problem nastaje sa Crnjanskim, evo imamo ga u čitankama, zašto autor čitanke stavlja u čitanku njegovu poemu "Srbija", a ne stavlja, na primjer, liriku, i to onaj dio: "... ja nisam za Dušanovo carstvo..." Dakle, to je dio koji je osporava. Autori čitanke moraju da poštuju nastavne planove i programe. Nastavne planove i programe donose ljudi za koje mi svi glasamo, oni znaju da je književnost najefikasnije sredstvo da ostanu na vlasti, jer školujući djecu od šest godina, sad po devetogodišnjem sistemu, mi ćemo ih do osamnaest godina naučiti da treba da glasaju za nas koji smo im dali takve knjige. To je vrlo jednostavno. Ja u tom smislu nisam veliki pesimista. Ja, naime, mislim, ako jedan dio akademske javnosti, ljudi na pozicijama da govore o književnosti, ako prestanu da realnost doživljavaju samo kao građu za svoje akademsko napredovanje, nego obrnuto, da svoje znanje iskoriste da demistifikuju sve ove stvari, mislim da proizvodnjom novih i boljih udžbenika, a to je moguće i vrlo lako pritiskom da se nastavni planovi i programi promijene idejom da je krajnje vrijeme da se ti programi, što se književnosti tiče, zasnivaju na jasnim pedagoškim ciljevima, a ne nacionalnim. Ako to u dogledno vrijeme uspijemo, mislim da ćemo onda početi dobivati ljude koji neće glasati za ovo za šta danas glasamo.

Enver Kazaz:

Mene Vela tjera da razmišljam o sljedećem, a to je djelimično, u ispitivanju naših kanona, utvrdila Nirman Moranjak, pri čemu nemate ovaj pluralizam nego etnički, ortodokсни kanon. Nirman je govorila o kulturno-memorijskoj funkciji kanona i činjenica jeste da je temeljni ili vladajući model kulturne memorije kod nas herojski, a pri čemu književnošću dominira veliki muškarac nacionalnog imena obavezno, koji poduzima veliki čin kolektivni i utemeljitelj je kolektivne memorije. Dakle, u ovom slučaju etnonacionalna, kod nas je književnost zapravo još u nekoj vrsti epske didaktike, barem se tako ona pojavljuje sa stanovišta bildanja nacionalnog identiteta ili etnonacionalističkog koncepta identiteta u nekom zrakopraznom prostoru. Ali, kanoni znaju biti i etničko čišćenje, za to mi je kao ilustracija poslužio jedan tekst Branke Mrkić i ja ću vam samo jedan dio pročitati... Imena koja su nestala po nacionalnom ključu iz ovih programa... Tu

ćete zaključiti sljedeće: da se ime pojavljuje kao etnonacionalno označeno, da ja danas u komunikaciji kad kažem da sam Enver Kazaz, automatski sam prepoznat kao Bošnjak, musliman, nemam svoje klasno određenje, ne d' o Bog, mislim, da kažem da sam homoseksualac, zašto ne bih bio, i ne d' o Bog da pri tom kažem da sam proleter, onda bi automatski ova etnonacionalna oznaka s mog imena spala i ja bih postao opasan podrivački neprijatelj. Ali, gledajte kako to funkcionira. Branka je naša bivša studentica i ona je u *Startu* navela ta imena, to je nevjerovatno dugačak spisak. Dakle, 1992. pa i 1996. iz spiska iz svih čitanki, i bošnjačkih i srpskih, i hrvatskih, isključeni su: M. Zekerijah, M. Čećuh, D. Đurišić, R. Kuka, Seta Rapuza, Vl. Fabri, R. Čolaković, M. Jeftović, S. Mićanović i onda idete otprilike do nekih četrdeset imena. A onda počinje isključivanje iz ovih pojedinih naših čitanki. I vi vidite koji su, recimo, pisci izbačeni iz Programa hrvatskog jezika i književnosti. Slušajte sad imena: Rakita, Raičković, Hozić, Radović, Crnčević, Dobrica Erić, Šimo Ešić, Dragoljub Jeknić, Enisa Osmančević, S.M. Ljubiša, Branko Miljković, Jusuf Popović, Alija Isaković, Izet Sarajlić, Derviš Baša - Bajezidagić. Nerkesi, Softa, Obradović, Vuk Karadžić, Branko Radičević, Đura Jakšić, Laza Kostić, Laza Lazarević, Čorović, Matavulj, Ilić, Sijarić, Sušić. Nisu ni Bošnjaci ostali dužni. Pisci izbačeni iz Programa bosanskog jezika i književnosti su: Rakita, Raičković, Crnčević, Čerić, Škrinjarić, Jeknić, Ljubiša, Miljković, Vuletić, Popović, Franjo Jukić, Desnica, Obradović, Karadžić, Branko Radičević, Stanko Vraz, Preradović, Jakšić, Lazarević, Kostić.

Srbi su isključili: Seliškara, Hozića, S. Škrinjarić, Jakova Jurišića, Šimu Ešića, Enisu Osmančević Anđelka Vuletića, Aliju Isakovića, Franju Jukića, Vladana Desnicu, ne znam zašto, valjda su pomislili da je Hrvat, Izeta Sarajlića, Derviš Bašu-Bajezidagića, Nerkesija, Softu, Vraza, Preradovića, Kaštelana, Marinkovića, Sijarića i Sušića. Ispitivanje čitanki ide još gore. Sjećam se jednog pokušaja, dok je Dubravko Lovrenović bio zamjenik ministra ili doministar kako se to kaže, onda je on tamo pozvao nekoliko akademika, akademska institucija propisuje kanon, univerzitetskih radnika, pa je Ministarstvo pokušalo da ostavi trideset posto prostora za lokalne, to jest nacionalne kriterije u udžbenicima. Naredni problem je što je naša lektira kvantitativna. Moja kćerka, treći razred osnovne škole, čita skoro petnaestodnevno jednu knjigu. Ja bih zamrzio literaturu da moram da pišem toliki broj lektira, da moram pisati toliki broj testova, pa da moram svakog dana odgovarati da li se lik zove ovako ili onako i na kraju to pretvorite zaista u književnost kao zbir, nevjerovatno mučan zbir činjenica. Sve su ovo pitanja koja su pred društvenom zajednicom, dakle, pitanje je i modela obrazovanja i modela interpretacije, a na kraju krajeva i ovih teških priča. Obećao sam da ću se reterirati na našeg druga Miška Šuvakovića. Vrlo jednostavno, Miško Šuvaković svoj prilog naslovljava ovako, gledajte ovo je duhovito a vrlo precizno: "Mnogostruka lica kanona", a onda ide ćirilicom "kanon ili kanoni". Dakle, on ispitujući srpsku situaciju o kanonu, a dolazi iz oblasti koja nije čisto književno-historijska nego iz oblasti ispitivanja likovnih umjetnosti, zaključuje

da je stanje kanona u Srbiji naprosto neodrživo i onda da negdje oko četrdeset primjedbi tom kanonu da bi zaključio, otprilike, sljedeće: da ovo društvo može da opstane u kanonu ne po tome šta uključuje u sebe nego šta ubija, i to je zapravo temeljna stvar oko koje bih ja volio da vodimo računa. Dakle, šta naši kanoni zapravo ubijaju da bi opstalo društvo, koja je to vrsta kulturocida i ko je sve tu ubijen? To je jedna od linija rasprave. Naravno, možemo raspravljati kako god hoćete. Ja moram profesoru Lešiću odmah postaviti pitanje, jer mi se čini vrlo inspirativno. S ovom Marijom Jurić Zagorkom, to je trenutak u kojem se pojavljuje zapravo onaj projekat postmoderne trivijalizacije literature, koliko se, po vašem mišljenju, zaista nama dogodio postmoderna postupak decentriranja ove velike apsolutističke institucije književnosti i samih vrijednosti, to je neko pitanje oko kojeg bismo mogli razviti diskusiju, i kojim kriterijima je ta institucija sebe ispoštovala.

Zdenko Lešić:

Hajde, malo to razložite. Imaju tri stvari.

Enver Kazaz:

Da razložim. Prva je ovo, da je kod nas postmoderna shvaćena otprilike kao prelazak sa visokih na trivijalne žanrove, i to joj je jedina uloga.

Zdenko Lešić:

Ne znam da li je tako shvaćena, jer ne sjećam se da je o postmodernoj, osim kao nekom pojmu maglovitom, i pisano mnogo kod nas, tako da ono na što računam jeste pitanje koliko je u našoj svijesti književnost raslojena na način kako je ona stvarno raslojena u kulturi. Ona je raslojena i po vertikali, od takozvane visoke, klasične književnosti ka onome zapravo šta se i čita. Ja ne mislim da je to taj radikalni prijelaz iz visoke kulture, koju, recimo, škola protežira, ka ovoj popularnoj književnosti koja je rado čitana ili koja se isto tako mnogo ne čita, ali postoji nešto jako značajno za kulturni trenutak ove zemlje. Mislim da ta vrsta raslojavanja postoji u svakoj kulturi. U visoko razvijenim kulturama, kao što je, recimo, Engleska, gdje je činjenica recimo, ja sam to na jednom mjestu i opisivao, da je iz srednjih škola ispao Šekspir – ostao je samo sa jednim tekstom. Čak se princ Čarls pobunio i rekao: pa, ljudi, ovo je nama svetinja, ne možete vi odustati od Šekspera... Ali, književnost u toj sredini nema onaj značaj o kojem je Vela govorio o književnosti. Hoću reći, Englezima stvarati patriotsku sliku na osnovu književnosti je nešto nezamislivo. Književnost je nešto što možeš da čitaš ili što ne moraš da čitaš, a od čega se može praviti posao ili ne možete praviti posao, ali ona nema onaj nacionalni značaj koji se kod nas tradicionalno književnosti pridaje. Ja sam, recimo, radio dosta i u Engleskoj i u Americi, na tim odjeljenjima za proučavanje knji-

ževnosti, tu je uvijek bilo malo studenata. Kad sam došao ponovno u Sarajevo pa kad mi je na čas došlo pedeset studenata, ja se zaprepastio: šta će im književnost. Međutim, ovdje se književnost zaista ne pojavljuje kao nacionalna vrijednost iako, naravno, Englezi imaju svoj kanon, ali kanon koji se toliko lako razara da, kažem, čak i Šekspir ispada iz njega. Čitavo društvo je usmjereno da čuva kano- ne, da čuva te takozvane svoje vrijednosti, ali, s druge strane, čitav komercijalni život, život novca, život svakodnevn, gdje je novac vrlo značajan, omogućava da se stvara jedna književnost, da kupujete knjige koje ćete pročitati u metrou ili u vozu i kad izađete sa stanice - baciti. Ta vrsta književnosti nije u modi, ne postoji. Svi pisci, i ja kad sam pisao knjige, mislio sam da pišem nešto za budućnost. Tre- balo bi shvatiti da je ta budućnost toliko neodređena, i ostalo je nešto u nama da je književnost jako važna. Drugo pitanje je bilo - kriteriji. Da spomenem, ipak, ne- ke primjere. Ja se sjećam, ko je spominjao tu komisiju koju je Dubravko Lovreno- vić bio osnovao, da mi, eto, kao malo pretresemo programe i da vidimo šta se tu može poboljšati. I Jure (prof. Juraj Martinović – *op. red.*) je mislim bi o u toj komi- siji. Nas je bilo desetak, ali se tu već osjetilo da svak ima neku svoju viziju i da se konsenzus tu teško može uspostaviti. Međutim, recimo, mi smo se dogovorili obavezno Andrić, ne može bez Andrića, a onda ispada šta od Andrića, *Aska i vuk* ili *Jelena žena koje nema*, i gotovo, odjednom to više nije Andrić. To su prekrasni tek- stovi, ali to nije to. Ili recimo drugi primjer. Ja ne znam šta se dogodilo sa Petrom Kočićem. Midhat Begić je u svojoj knjizi *O umjetnosti pripovijedanja* izdvojio Koči- ča kao jednog od najboljih pripovjedača iz Bosne. Dobro, nemamo ulice, nema vi- še ni one sobe njegove, a nema ga ni u lektiri, možda se u nekoj čitanci može na- ċi. *Jablana* recimo, ima, vratio se, vi imate (Ferida je dodala da se vratio, ali je inter- pretacija zanimljiva) e da, i to je sad jedno važno pitanje. Jedna je stvar izbor tek- sta, a druga je stvar šta se s tim tekstom radi. Kod nas, upravo zato što književnost dobiva neke uloge koje su malo starinske, iz ruskog XIX stoljeća, od Dobroljubova, Bjelinskog i ne znam koga, jako se još uvijek insistira na tome. Kao književnost je jako važna i onda se, naravno, ti kriteriji zasnivaju ne na onome, meni malo mi- sao bježi, stalno hoću da dođem do jedne ideje koju je jedan možda i poslije Edvarda Saida najznačajniji postkolonijalni kritičar, Homi Baba, izložio, a koja se ne tiče toliko književnosti koliko kulture uopće, uspostavljajući nešto, jednu razli- ku, koju je malo teško shvatiti, meni se čini da je to nešto vrlo slično ili čak isto u nekom prevodu kao razlika između raznolikosti i različitosti. Naši književni pro- grammi insistiraju ili hoće da uvedu raznolikost, odnosno da se uzimaju djela iz ra- znih perioda, onako hronološki, nekada u teoriji i nehronološki, ali ta djela su pri- mjerci nekih paradigmi. Recimo, jedan roman, jedna drama i nešto iz indijske književnosti, eventualno nešto iz američke, a iza svakog tog primjera stoje siste- mi koje vi ne možete predstaviti jednim primjerkom, on smatra da umjesto te ra- znolikosti koja se daje u prikazu kulture treba uspostaviti takozvane različitosti, a različitosti su u tome što se ne insistira na djelima ili na onim, kako bi se to reklo,

označiteljima, nego na procesima. Mislim da je u studiju književnosti upravo gubljenje interesa za to šta je zapravo književnost, koji su to procesi u kojima se jedan jezički tekst pretvara u pjesnički tekst, mnogo značajniji nego da li je tekst napisao Šantić ili Čatić ili Kranjčević, jer tu se sada otkrivaju, ponavljam tu njegovu, on upotrebljava izraz *difference*, taj pojam, jer tu se sada otkrivaju različite mogućnosti književnosti koje nisu u okviru jednoga sistema nego u suštini same književnosti, i tu se pokreću potpuno drukčiji kriteriji nego u ovome kad imate jedan spisak imena. I zbog toga ova imena koja su tu navedena, većina tih imena nije ni trebala da bude evidentirana, ali se čitanke i udžbenici gledaju kao neka nomenklatura po imenima. Ja se sjećam, u jednoj prethodnoj komisiji za nastavne programe bio je onaj Francuz, Kifer, koji je bio zadužen u ime međunarodne organizacije za školske programe. On je dobivao to što smo i mi pravili i onda vjerovatno uz pomoć nekoga ko je njemu bio savjetnik brojao koliko ima koga. Dakle, on nam nameće reciprocitet, nacionalni. On je doveden sa ogromnom platom da vodi računa o reciprocitetu Srba, Hrvata i Bošnjaka i eventualno manjina, Roma, recimo. Serbezovski bi, recimo, mogao da uđe i mi smo se stvarno našli u čudu: šta sad, on naiđe na ime za koje ne može utvrditi ko je i šta je, i njemu je apsolutno svejedno kakvo je to djelo, ali on je tu da brani taj princip. Taj princip je ono što je nametnula međunarodna zajednica, princip ravnopravnosti naroda. Mislim da u književnosti, bez obzira na ovaj primjer iz Ženeve, primjer insistiranja na ravnopravnosti naroda onog časa se gubi kada vi pokrenete pitanje šta, zapravo, književnost jeste, šta su ti procesi koji mi nazivamo književnost. Oni nisu nacionalni procesi iako mogu imati neka paradigmatiska nacionalna obilježja, kao što su još romantičari govorili o klasičnom romanskom i germanskom stilu, ali to skretanje interesa je, mislim, na mnogim univerzitetima u svijetu već odavno obavljeno. Ja znam po jednom primjeru, moja kćerka predaje rusku književnost na jednom univerzitetu u Londonu. U programu XIX stoljeća ona ima dva romana za studente i na tim romanima se mora sve objasniti, a ono što je najvažnije, da potpuno navede studente da oni imaju svoj stav o tome. Svaka rečenica koja se može identificirati kao tuđa rečenica dovodi studenta pred komisiju kojoj on mora da se opravdava zašto je plagirao tuđi tekst. Glavna ideja čitavog studija književnosti je misliti i osjećati svojom glavom svojim srcem. Ja znam kod nas studenti uglavnom uče napamet, to su ponijeli iz srednje škole, ne svi, ima sjajnih studenata, ali mnogi studenti dolaze sa jednom navikom iz srednje škole, jer u srednjoj školi se tako radi. Učiš napamet, kažeš tri rečenice, profesor zadovoljan: "Sjedi, haj' ti sad" ... Mislim da je razgibavanje čitavog školskog sistema nužno, ali ja ne znam gdje ga treba napasti, jer je on truo sa svih strana.

Izmičem se s te pozicije i molim za diskusiju. Ovdje ima niz vrlo inspirativnih teza, ali zaista, ako želite da uzmete učešće, da komentirate, da postavljate pitanja, da razgovaramo. Ovo je inače sve zamišljeno kao dijalog, i molim vas da se uključite.

Ivan Lovrenović

Cijelo vrijeme dok su išla uvodna izlaganja, koja su bez kurtoazije bila vrlo dobra, jer su bila sasvim različita, a svako je na svoj način govorilo o našoj temi, meni se javljalo u glavi jedno sjećanje na davno čitalačko iskustvo, na jedan tekst koji sam kao mlad čovjek strašno volio. To je Skendera Kulenovića esej o njegovim susretima, kako on kaže, s Mažuranovićevim epom. Kasnije sam gledajući razne antologije, čitanke itd. vidio da je taj tekst nekako zanemaren, naći ćete ga samo u onim starim sabranim djelima Skenderovim, ali nigdje u nekom izboru, a meni je uvijek bio jako zanimljiv i važan zbog nevjerojatne iskrenosti koja je Skendera inače u književnosti krasila (ne znam za život, život mi ovdje nije važan), iskrenost kojom je on vivisekcijski na sebi obavio taj ispit svojih susreta s epom *Smrt Smail-age Čengića*, prikazavši to u dva dijela. U prvom dijelu to se odnosi na njegov susret s epom kad je imao nekih šesnaest-sedamnaest godina, kad je bio u gimnaziji, kada mu ništa nije bilo jasno. Ne samo da mu nije bilo jasno, nego mu je bilo strašno odbojno, i onda, u drugom navratu, kao zrelijem čovjeku, tada mu se ep, kako on kaže, otvorio. To je fascinantant tekst, svakome ga preporučujem, a na svoj način se izravno tiče ovoga o čemu mi govorimo, recimo, ono kad je profesor Lešić govorio na početku – kako vrijednosti nisu u tekstu nego u onome šta mi mislimo da su vrijednosti... To Skender na svom slučaju, na slučaju svoje dvostruke recepcije ovoga Mažuranovićevega epa, briljantno prikazuje, iako on ništa nije znao naravno o novim kanonima i novoj teoriji književnosti, ali je bio beskrajno darovit, lucidan čovjek, i on je to, dakle, obavio na sebi uživo, što bi se reklo.

Druga moja reminiscencija: ovih dana sam stjecajem okolnosti radio puno na Andriću, i čeprkajući koješta iz života i iz korespondencije itd. naišao sam na vrlo zanimljive momente i detalje. Na jednom mjestu Andrić se ispovijeda svome pratiocu Ljubi Jandriću, pokojnom, pa ga Jandrić pita da konačno kaže što je to s njim i s Kierkegardom, jer ta fama stalno kruži, lebdi: hajde, recite Vi nama, što je to bilo – Vi i Kierkegaard, utjecaj Kierkegardov na Vas itd... Veli Andrić: Kierkegard je nas naučio rasuđivanju o strahu, smrti, o zlu, ali nije Kierkegard na mene utjecao mnogo, na mene je najviše utjecala "narodna svest i epika". A onda, negdje kasnije – razgovor je o sličnim pitanjima – on objašnjava kako je četrdeset i prve godine, to je ona slavna epizoda kad su dobili izgon iz Berlina i došli u Švicarsku, pa su onda trebali odlučivati tko će kamo. Andrić je odlučio da se vrati u zemlju, u Beograd, i onda se on o tome ispovijeda i kaže: tada sam se sjetio Hölderlina koji kaže: pisac mora da ide sa svojim narodom. I on je tako otišao sa svojim narodom. Povezavši te dvije stvari koje sam sad ispričao na primjeru Andrića, mi možemo danas, u jednom vrlo dramatičnom smislu, barem sam ja to tako doživio, pitati se (jer Andrić je umro 1975), možemo se, dakle, pitati: što bi on radio 91. ili 92. godine, što nas vezuje za pitanje kanona ne samo u književnosti, ali i u književnosti? Onda kada se raspao veliki ideološki sistem koji je počivao, možemo sad za ovu

potrebu uzeti tu jednu riječ koju Andrić upotrebljava – na “narodnoj svesti”, te kada se epika pokazala, između ostaloga, kao odličan manual za činjenje zločina! Kada se, dakle, upravo u kanonskome tkivu obavila jedna strahovita promjena, potres čitav. To su pitanja koja se nužno nameću kada čovjek reflektira južnoslavensku historiju, južnoslavensku historiju ideja, južnoslavenske procese na nerazdvojivom polju ideologije, književnosti, politike... I onda dođemo do jednoga vrlo zanimljivog nalaza. Bez obzira što su se kod nas unazad, evo recimo, da to omeđimo na nekih sto pedeset godina, izmijenile carevine, režimi, sistemi, ideologije, i to tako turbulentno da čovjeka glava zaboli kad to pogleda u nekom malo bržem *slide showu*, ako pogledamo što se događa sa vrijednostima, vidimo da se one samo prividno mijenjaju. Bazične vrijednosti su s nevjerojatnom lakoćom bile translaticirane iz sistema u sistem, i svakome od njih su bile *ground*, od romantizma književnog i ideološkog u XIX stoljeću do danas, pa sve do današnjih mikrokanona nacionalističkih, mi imamo iste vrijednosti. Koje su to vrijednosti, o tome je govorio Dželilović, i drugi su govorili, to se da nabrojati kao neki mali priručnik - to je herojska paradigma o kojoj je govorio Enver, to je ideal borbe, to je uopće agon, to su “naši” i “njihovi”, i inače cijeli kompleks vrijednosti koji se zasniva, zapravo, na isključivosti, i vi lijepo vidite kako taj sustav vrijednosti seli iz devetnaestovjekovnog imaginarija, kada su još vladale neke predmoderne situacije u našem političkom, društvenom i kulturnom životu, preko ideala omladine koja se bori, kako Andrić kaže, “da oteramo Austriju sa našega praga”, pa preko prve Jugoslavije, koja je imala svoj sistem, do druge, koja je promijenila ideološku paradigmatu sasvim, ali se u ovome ništa nije promijenilo, a to se sve naročito dobro vidi u književnosti do danas. Evo, to je polje koje bi, čini mi se, vrijedilo istraživati u jednom mirnom analitičkom postupku. Samo još da dodam nešto što – sjetit ćemo se mi koji imamo više godina – također spada u područje kanona, promjene kanona. Negdje pred kraj jugoslavenskog socijalističkog razdoblja kod nas se bilo počelo napadno govoriti u književničkim i intelektualnim krugovima, toga se dobro sjećam, o potrebi izgradnje “nove socijalističke osjećajnosti u književnosti”. Ma koliko to sad možda izgledalo smiješno, to se na vrlo operativan način uklapa u cijelu ovu priču o kanonima. I onda se tu, naravno, nadodaje ono o čemu je sjajno govorio profesor Lešić – kako se u pojedinim društvima razlikuje sama uloga književnosti, njezina cijena, odnosno način na koji se ona tretira. Francuska književnost sebi može “dozvoliti” (iako je, znamo, bilo nekih problema) da recimo jednog Ferdinanda Celinea integrira u nacionalni kanon, iako je on *par excellence* pisac koji razbija sve kanone. E, kod nas, bogami, čini se da se pojava Celinea ne bi mogla tolerirati ni dan danas, ni u kojem smislu, i ni u kojoj nacionalnoj književnosti. Hvala!

Enver Kazaz:

Ovdje sjedi jedan momak kojeg bih volio da predstavim večeras. Damir Arsenijević je napisao jedan provokativan, teorijski vrlo ubjedljiv polemičan pred-

govor *Antologiji novijeg bosanskohercegovačkog pjesništva*, od devedesete na ovamo, koju je napravio Marko Vešović u zadnjem broju *Sarajevskih svezaka*. Uskoro će doktorirati na jednom univerzitetu u Engleskoj, a tema mu je: *Bosanskohercegovačka poezija*. Molim Damira, da čujemo i druge glasove.

Damir Arsenijević:

Hvala ti, Envere, na ovakvoj prozivci. Meni je vrlo indikativno što ovdje nismo razgovarali o alternativnim kanonima, odnosno pokušajima gradnje alternativnih kanona, možda na neki način neuspjeha da se konsoliduje jedan pokušaj gradnje tih alternativnih kanona, i kada ih ima, zašto su oni neuspjeli i kako su neuspjeli. Evo, recimo, ja ću samo dati jedan primjer, ediciju *Dana*. Uzmimo tu ediciju i pogledajmo koliko je samo žena objavljeno u njoj. Da li mi iko može dati odgovor...

Enver Kazaz:

Čovjek koji pravi, recimo, jednu biblioteku, da li on ima pravo na neke svoje kriterije? Da li se, recimo, ne bismo mi mogli kao društvena zajednica konstituirati tako da imamo niz interpretativnih zajednica i onda mnoštvo ovih estetskih nomenklatura? Meni bi bilo zanimljivo napraviti kontrabiblioteku, u kojoj bi bile žene. Vidi, Miško kaže sljedeću rečenicu: Nije problem koji je procent žena u nekoj antologiji uopće – kaže on. – Problem je u tome da se rodni ženski identitet teritorijalizira unutar ove velike zgrade nacionalne književnosti i načina na koji se on može teritorijalizirati. To je, recimo, meni zanimljivo.

Damir Arsenijević:

To jest zanimljiv fenomen zato što onda Miško Šuvaković, naravno, razgovara o političkoj kritici kulture *a la* kulturalni materijalizam, a u ovom modelu inkorporacije dobivamo jedan nivo menadžmenta, znači kada su sve male razlike nema više politike, imamo menadžment malih jedinica, potpuna depolitizacija se dešava, imamo ono što Tijem Balibar naziva metarasizmom, kada uspostavljamo vrlo jasne granice između, šta ja znam, *queer* zajednice ili ostalih manjina. Kažemo: da, da, naravno, te kulturološke razlike su takve da mi ne možemo živjeti jedni s drugima nego moramo živjeti potpuno odvojeno i respektovati te razlike na osnovu njih ne graditi ono što Teri Iglton govori o zajedničkoj kulturi, a to je ono što ja mislim da predstavlja jedan put, barem meni, moj politički projekat u književnosti.

Enver Kazaz:

Pomenuo si alternativne kanone. Kako bi ti to pravio? Ja bih volio da to vidim.

Damir Arsenijević:

Vrlo isključivo, kao i svaki politički projekat.

Sulejman Bosto:

Ja najprije želim da se zahvalim uvodničarima. Evo, ja sam sa kolegom Ugom podijelio odmah na početku jako, jako dobar dojam, da smo imali sjajne okvire i sjajna izlaganja i, hvala Bogu, da ovakvih rasprava ima, koje su bogate, slojevite i sumnjam da ćemo ih iscrpiti večeras. Dobro sam se osjećao slušajući sve govornike i sve što je rečeno ovdje, ali ja se javljam naprosto, ne iz nekakvog historijskog koncepta, ne iz pripremljenog nekog pristupa, nego iz pukog niza asocijacija koje, čini mi se, mogu pripadati ovoj našoj zajedničkoj priči. Ako hoću citirati nešto što mi se čini poticajno iz svih priloga u uvodu, onda bih akcentirao nešto što je za mene interesantno a što je profesor Nezirović implicite rekao, kad je, u okviru ove opće teme, koju je Enver nominirao kao kanonizacija i dekanonizacija, zapravo nominirao jedan za mene vrlo važan problem, koji se tiče statusa književnosti i statusa kanona, ideološkoj zloupotrebi i njenoj amblematskoj instrumentalizaciji, itd.

Pitanje statusa kanona, ne klasične književnosti nego klasičnog obrazovanja, a to je u direktnoj vezi sa Hamininim omiljenim citatom iz Sloterdijka, kad je govorio o kentaurskoj književnosti, o tome velikom klasičnjaku koji nas prati ne na način utvare ili Duha, koji nas prepada, ne kao nešto nas vuče nazad, nego nešto što je organski, što bi se trebalo organski podrazumijevati kao što je igrač u svim igrama kanonizacije... Meni se učinilo to tematski važnim. Mi ovdje govorimo o organizacijama, o modama, o promjeni paradigmi, o sukobima, o potonuću... o čemu je govorio profesor Lešić, pod naslagama ideoloških zloupotreba, promjeni ideoloških paradigmi i mislim da se ta priča o dekanonizaciji i kanonizaciji mora zasnovati na jednoj, po meni, bitnoj pretpostavci. Da bi se govorilo o kanonizaciji, odnosno, pardon, o dekanonizaciji, podrazumijeva se da je već izigran, upotrijebljen, iskrušen, shvaćen, življen... no koji god da je on, da bismo ga mogli dekanonizirati, a ono dekanoniziranje napamet, tako da kažem, dekanoniziranje bez referentnog kanona koji se dekanonizira, samo je pusta konstrukcija, jedna fina, teorijska. A ja ne mislim da ono što je profesor Nezirović sugerirao kao opomenu da se zapravo gubi, neću opet reći klasična književnost, nego klasični kanon obrazovanja koji predstavlja supstancu koja se odmah historijski varira, isprobava artistički, prije svega, da na to treba obratiti pažnju, i zato se meni kao asocijacija i kao prilog ovoj raspravi čini gotovo kao jedan povratak naše rasprave ili našeg fokusa jedan korak čak nazad iznad naše večerašnje zajedničke teme u ovom smislu u kom smislu je korak nazad. Ja se pitam gotovo iskustveno, bez ikakvih teoretskih modela, iskustveno, a to svi znamo, živimo u jednoj kulturi koja je kontaminirana ideološki i kako god hoćete... Ja se pitam na temelju iskustva i to iskustva čak, hajde da kažemo,

iz našeg zajedničkog posla, iz nastave, iz rada sa studentima, iz iskustva koje mi govori, koje mi sugerira, šta je zapravo sa književnošću kakva god da je ona, kakav da je kanon ili antikanon u pitanju, šta je sa iskustvom, supstancijalnom iskustvu književnosti ne iskustvom njenih ideoloških upotreba i naljepnica, šta je, naime, sa čitanjem kao tipom kulture koja je katastrofa. Ja bih rekao da se mi nalazimo, čak u tom smislu sa stanovišta posebno ovih mlađih generacija, neka se ne vrijeđaju uz krasne izuzetke, mnoge časne izuzetke, da se oni nalaze u jednom pretkanonskom stanju. Oni nemaju ni klasičnog kanona u iskustvu da bi rušili neke kanone, oni se eventualno mogu naštiklati na neke trendove mode, konjunktore, lektire, navike, to je legitimno, ali ja mislim da se u jednom općem prosjeku, ne govorim o teorijskim obrazovanim elitama, o jednom malom krugu, šta se uopće dešava sa književnošću, koja god da je u pitanju, moderna ili postmoderna. Suvremeni pisci ili klasični pisci, ko čita tu književnost i kako čita tu književnost, šta je sa čitanjem, ja nisam siguran, meni se čini olakim govoriti o dekanonizaciji, a da pri tom nemamo u vidu iskustvo, kako god da je vrednovali, bilo koji klasični kanon kao iskušeni, odnosno ko to čita. Evo uzmimo primjer, opet primjer iz nastave, moje kolege su večeras tu, pa i ja smijem upotrijebiti jedan primjer iz nastave. Kad, recimo, naprosto u jednom neobaveznom kolokvijalnom gotovo upitu u nekim situacijama među studentskom populacijom upitate šta ste čitali u srednjoj školi, recimo od Goethea, svi kažu *Jadi mladog Vertera*, i to davno. Kad pitate šta ste čitali od Andrića, evo opet iskače malo prije spomenuta *Aska i vuk*, *Most na Žepi* eventualno i *Jelena žena koje nema*. Ili, šta ste čitali, bilo šta iz poezije, poneko se sjeti *Zeleno, volim te zeleno* od Federika Garsije Lorke. Ne znam, valjda im to lijepo zvuči. Hoću da kažem da mi u kulturnom prostoru živimo jedno katastrofalno stanje, potpuno uništene kulture čitanja, i ja se pitam ko je publika književnosti, bilo čije. Zapravo, radi se o jednom malom krugu što se, naravno, može mjeriti empirijski, recimo o tiražima izdavaštva na nekim empirijskim pokazateljima, koliko se knjiga kao fenomen fundamentalni hram ili centralni medij književnosti uopće nalazi u cirkulaciji, to su za mene, rekao bih, pitanja koja takođe treba uzeti u obzir prije ove rasprave o tome šta mi to kanoniziramo i dekanoniziramo. Mi, zapravo, imamo jednu generaciju koja je doista suočena sa ovim što su istraživanja Nenadova pokazala, djeca u čitankama, uče zapravo da gutaju ove ili one ideološke matrice i ništa više, ali ne čitaju. Naime, nemojte ovo uzeti kao optužbu, to je jedan empirijski nalaz, a ne možete bez ovoga što je profesor Nezirović spomenuo, da kažem u sistemu sadašnjeg obrazovanja, ne samo u sistemu umjetničke produkcije, koja se zove umjetnička literatura, imate ove ili one simpatije, sklonosti, trendove, teorije itd. To je za mene pitanje.

Enver Kazaz:

Ti si pokrenuo jedno od najvažnijih pitanja, zapravo pitanje takozvanih kanonskih ili normativnih čitanja. Naime, Ivan je to pitanje pokrenuo posredno,

ostaće ovih pet šest velikih pisaca, ali zaista će biti različito čitani i vidjećete da čitanje Andrića nakon devedeset druge normativno nije isto kao čitanje Andrića prije devedeset druge. Dakle, sociologija je promijenila društvo, ono je promijenilo interpretacije i mi imamo, ja to moram tako nazvati, gotovo srednjovjekovni model normativnog čitanja na univerzitetu, o tome je Ugo sjajno pisao u *Univerzitetu u Lepoglavi*, bez sposobnosti da se to čitanje, ta vrsta interpretacije epistemološki propita. Dakle, naš univerzitet u principu, čast izuzecima, ne pita se kako se čita i o mogućnostima čitanja, pluralizmu interpretacija, a mi želimo da govorimo o pluralizmu kanona. Tu smo u nekom vrzinom kolu, ali da ja ne bih sam pričao, tu su još neki akademičari i akademičarke...

Juraj Martinović:

S jedne strane, rasprava je išla u dijagnosticiranju stanja koje je takvo kakvo jeste, i mračno i pesimistično, a s druge strane, pokreću se neke teme koje su sa ovog stanovišta, čini mi se, maksimalistički optimistične sa tom dekanonizacijom, pluralizmom kanona itd., a mi se zapravo nalazimo još uvijek u kanonizaciji i koja je upravo vrlo, rekao bih, opasna i prijeteća. Međutim, stvari nisu od jučer. Nismo to nekad, bar ja to nisam doživljavao kao kanon i kanonizaciju, ali sad dok sam vas slušao ovdje, onda mi se jedan slučaj otkrio kao vrlo ilustrativan, s jedne strane i za moć etabliranog kanona, s druge strane kao proces kanonizacije koji još uvijek osjećamo i čije su posljedice, koje smo ovdje spominjali, vezane za to. Ja bih se vratio tamo, na kraj šezdesetih godina, kada još postoji naizgled vrlo čvrsta struktura tadašnje države, ali kada već počinju da se javljaju one pojave određenih nacionalnih pokreta koje prijete tome. To je, ako se sjećate, *Deklaracija o hrvatskom jeziku, Prijedlog za razmišljanje*, znači kada se već ta struktura na neki način počinje iznutra razgrađivati. I onda se javlja u ovoj našoj sredini 1967. tekst Muhameda Filipovića *Bosanski duh u književnosti, šta je to*. I sad imate, s jedne strane u samoj književnosti nemate nekih polemičkih odgovora, osim Novice Petkovića ništa se nije pojavilo, jeste da je *Život* najavio raspravu o tome, ali te rasprave nije bilo. Ali, Partija se uključuje, i u ime bratstva i jedinstva itd., zapravo obavlja onaj posao koji bi u jednoj civiliziranoj sredini obavila književna polemika, teoretska. Jer, o čemu se radilo? Mislim, politika je osjetila opasnost, zapravo se bosanski duh redukcijom kod Muhameda Filipovića on identificira sa bošnjačkim duhom, odnosno u to vrijeme se govorilo muslimanski. Nije eksplicirao to, ali kad navodi pisce koji su nosioci tog duha, koji narušavaju to, onda je jasno na šta se misli, i sada ovaj postojeći kanon sa egzekutivnom moći, posredstvom kolega na Univerzitetu, u partijskim organizacijama isključuje Muhameda Filipovića iz Partije. Međutim, taj kanon koji je on onda najavio ili inicirao zapravo je sad na djelu. Kad gledate ovo šta je i o čemu je Enver govorio o, recimo, naravno riječ je o bošnjačkom, neću govoriti o drugim, hrvatski i srpski imaju svoju logiku, isto tako se razvijaju i utemeljuju, i vidimo da bošnjački kanon za-

pravo djeluje na onoj logici na kojoj je taj tekst onda uspostavljen, uključujući pisce koji sada ulaze kao primjeri tog kanona, ali i u odnosu prema Andriću kao nekome koga se izbacuje iz tog kanona a cijeli je problem, to se tu spominjalo, kako se čita. Naravno da se Andrić može čitati tako kako ga je čitao Muhsin Rizvić... Međutim, postoji niz mogućih načina i pristupa Andriću, gdje bi se, s jedne strane, vidjelo da to nije apsolutni neki njegov stav koji bi se relativizirao, relaksirao, ako hoćete. I na Andriću bi se moglo pokazati kako književno djelo u suštini jeste i unutar i protivrječno ili ga uopće ne trebamo. Tražiti unisonost, ono što se nalazi u lošoj literaturi, tendencioznoj uglavnom, onoj koja bukvalno ispunjava svoje ideološke zadatke. I upravo se tu kanoni nalaze, odnosno nosioci kanona, odnosno oni centri moći, hajde nazovimo ih tako, nekada ih nismo zvali, ali smo ih osjećali, oni se nalaze zbunjeni, jer oni gledaju, zapravo, stvaraju crno-bijelu sliku, i naravno da su onda prihvatljiva crno-bijelo pisana djela. Meni se čini, u ovoj situaciji u kojoj mi sad govorimo, da se taj kanon još nije dovršio, ali proces ide u tom pravcu i sad ne vidim taj centar moći na koji bismo se mi mogli osloniti da bismo na neki način efikasno ponudili druga rješenja. Mi možemo voditi ovakve diskusije, možemo objavljivati tekstove, ali dok Bosna i Hercegovina kao državna struktura, kao zemlja unutaršnjeg konflikta među nacionalnim strankama koje, navodno, u ime naroda tu učestvuju i kada se kanonizacija vrši upravo u skladu sa njihovim političkim koncepcijama, šta im onda suprotstaviti? Ovakvu priču, ništa drugo.

Muhamed Nezirović:

Podsjetio bih na Haminu diskusiju. Reći ću tim centrima moći koji postoje da preporučujemo da pročitaju jedan tekst i da ga podijele šegrtima. Jedan tekst, koji voli Ivan Lovrenović, Masije de Klervalu. On je bio učenik Adama Mickijevića i prošao je 1855. kroz Bosnu i Hercegovinu. On na jednom mjestu kaže: *Neka se javi za taj slavenski bosanski narod jedan jači pokretač od vjerskih razdora, smjesta njegovo ujedinjenje postaje svršen čin, i neka se jave zajedničke škole – pa da to preporučimo ovim centrima moći.*

Enver Kazaz:

Obično Ugo završi ovu diskusiju, već je pola devet, znam da smo vam dosadili.

Ugo Vlasisavljević:

Ja bih volio da započne diskusija, mada, uistinu, treba reći da ne znam kad sam učestvovao na nekom forumu koji mi je bio ovako zanimljiv, u kojem se moglo čuti mnogo više nego što čovjek može pročitati za ovo vrijeme. U stvari, ho-

ću da kažem da imam nelagodnost da se zadržim na nivou onoga što je govoreno. Uistinu, naglašavajući nelagodnost, a ne mjerodavnost. Kada se govori, upravo ovdje, o mogućnosti da se piše izvan kanona, mislim da je profesor Martinović rekao vrlo važnu stvar. Postoji jedan fenomen nijemosti, ili mutavosti, koji se pokazuje svima onima koji pišu izvan, s one strane, na ivici ili tu negdje, mimo kanona. Kanon je, u stvari, moguće otkriti samo polazeći od interpretativne zajednice. Kanon važi samo ukoliko on drži jednu interpretativnu zajednicu upravo kao zajednicu, a to je očito u književnosti zajednica čitalaca. Ta zajednica čitalaca je, upravo po onoj definiciji Stenlija Fiša koju je Lešić iznio, u stvari ona koja osuđuje na nijemost one druge mogućnosti interpretacije, u ovom slučaju i samo čitanje. Tako da imate čitaoca koji ne može reći šta je pročitao o piscu, za kojeg, opet, ne može ništa reći šta je napisao. Ta vrsta nijemosti se najbolje vidi u sukobu likovne umjetnosti i književnosti, jer mi ovdje u suštini pravimo jedan previd koji je toliko samorazumljiv da ćemo ga svi previdjeti, kad govorimo ovdje o književnosti, u ovom slučaju bosanskohercegovačkoj književnosti, mi govorimo o pripovjednoj ili narativnoj književnosti kao modelu, matrici ili samoj književnosti kao književnosti. Može nam se pojaviti pjesništvo. Pjesništvo se pojavljuje kao mjesto ilustracija, kao mjesto slike, kao mjesto simbola unutar narativne književnosti. I tu je u pravu Lovrenović kad insistira da se ta narativna književnost u stvari pojavljuje kao politička, s jedne strane, i kao epska, s druge strane. Dozvolite mi dvije-tri opaske u vezi s tim zašto je to toliko važno. Upravo sam radio na nekim tekstovima oko toga. Zašto je likovna umjetnost tu posvećena. Da vidim u toj književnosti narativnu književnost. Neko bi mogao reći da je najvažnije što je učinjeno u Bosni i Hercegovini u likovnoj umjetnosti, i da je ona mnogo veće stvari postigla nego književnost, ali nemate mjesta s kojeg to možete reći, to jest nemate mjesta komparacije u kojem periodu ko, na koji način, i kako je nemoguće to reći. S druge strane, unutar same književnosti, ako hoćete da govorite o kanoniziranoj književnosti, vi ćete odmah vidjeti da govorite o narativnoj književnosti. E sad, tu ima jedan vrlo važan momenat koji spolja možemo otkriti u simptomu. Jeste li primijetili da mi nikada za našu književnost ili lokalnu književnost ne koristimo termin koji je uobičajen u anglosaksonskim zemljama i nekim drugim zemljama, da ne upotrebljavamo riječ *fiction*. Nemoguće vam je reći za književnost u našem kontekstu da je ona fikcija. Sjetite se jednog drugog žanra koji je veoma važan, a to je *science fiction*, pogledajte kako se *science fiction* prevodi kod nas, to je potpuno odomaćen termin, prevodi se kao naučna fantastika. Sad primijenite ovaj *science fiction* na *fiction*, u užem smislu riječi, da li bi mogao neko govoriti o književnoj fantastici, jer to bi onda uistinu bio doslovan prijevod ako koristimo ovo izmještanje. Zašto je to veoma važno? Zato što je narativna književnost, ili pripovjedačka, realistička književnost, i vrlo je teško pronaći narativnu književnost koja je kanonizirana. Pazite, koja je kanonizirana, koja nije mutava i nijema, a koja nije realistička knjiže-

vnost. Prednost narativne književnosti, koja onda zauzima mjesto čitave književnosti, jeste u tome što naracija donosi realnost i mislim da ne možemo analizirati čitavu tradiciju od devetostoljetnog romantizma do danas, bez Laokoona, to jest bez čuvenog Lesingovog djela iz 1766. godine, jer on kaže sljedeće: upravo u poređenju sa likovnom umjetnošću, književnost ima prednost u odnosu na likovnost, zato što može da prikaže događaje sukcesivno. Može likovnost izaći iz te simultanosti i jukstapozicije tako da nađe ono što on zove "jedan trenutak koji je plodan". Sad uzmite jednog velikog likovnog umjetnika u prethodnoj kanonizaciji socijalističkog realizma Ismeta Mujezinovića. Nećete naći većeg slikara u kanoniziranom smislu. Zašto? Zato što je on u stanju da predstavi ratnu stvarnost, dakle samu stvarnost i da se uspoređi sa veličinama iz narativne književnosti socrealizma, to je opet NOB književnost. Šta on bira u svojoj slici poput ustanka koja je u svim čitankama opet kao ilustracija, on bira momenat kad čitav narod ustaje i vi vidite istog momenta to je taj "jedan plodni trenutak", vi vidite da je upravo u tom času se desilo nešto strašno, došlo je do pobune, nešto je na svim stranama planulo, ali vi vidite i budućnost, srušiće se cijeli poredak, doći će nešto poput novog doba itd. Istu tu stvar rade neki drugi književnici, ali veličina Ismeta Mujezinovića jeste u tome što je ostao u NOB-u. Znaete šta su učinili drugi likovni umjetnici poput, nema boljeg primjera, Petra Lubarde, oni su samo epiku proširili. Zašto NOB, ako je već epika najvažnija stvar, haj' mo kosovski boj, haj' mo bitku u Vučijem dolu, haj' mo ovo, haj' mo ono. Epika, to je Andrićev gest, ako ste u narativnoj književnosti, vi vrlo lako iz NOB književnosti možete proširiti rakurs i ići na epiku. Zato je u pravu Lovrenović i svi oni kojima je jasno da se u kanonu ništa nije desilo poslije pada socijalističkog realizma, jer je on već bio epika, on je već dozvolio epski nacionalizam, to jest ovu realnost epike. Prikazujte boj, to treba vidjeti kod Mujezinovića, šta on u stvari uspijeva da prikaže, stvarnost kao boj, šta je boj – događaj. Lesing kaže da književnost može prikazati samo ono što su radnje, a ne prikazuje ono što je stanje stvari. Hoću ovo da kažem, nikad socijalistički realizam nije bio teorija odraza, književnost odraza i umjetnost odraza, jer odraz je uhvatiti predmet, to je bilo destruktivno za tu književnost, trebalo je uhvatiti momenat kao historijski događaj, zato je likovna umjetnost mutavija u ovom kontekstu nego igdje i jedna umjetnost na svijetu i zato je ova sva književnost narativna i, s druge strane, kanon je politički. U nas se moglo desiti da propadne jedna književnost, to jest jedna literatura, to jest jedna historiografija, a to je NOB, onog časa kad se mijenja politički poredak, ali on je mogao opet zadržati sve osnovno od kanona, jer je ostao epičan, jer je ostao narativan itd. Dozvolite mi još jednu opasku sa *science fiction*, ovdje sjedi jedan moj školski drug, mnogi ga znaju, on je čitao, cijelu mladost čitali smo lekturu, čitali smo veliku književnost, on je čitao *science fiction*. *Science fiction*, sad me on podsjeti na to, izlazio je u trivijalnoj književnosti po trafikama, u stripovima u "Sirijusu", u onoj čuvenoj biblioteci. Ja sam bio veoma iznenađen kad sam kao

dobro dijete koje je čitalo klasike, ovo što zove kolega Bosto klasičnim kanonom, otkrio kakva je to književnost u njenoj elaboraciji. U njenim idejama, u njenoj suptilnosti itd. Da ne govorim o drugom poglavlju, vrlo važnom, o stripu, koji smo čitali tajno poslije lektire.

Enver Kazaz:

Ako neko još želi da diskutira? Žene su ostale nijeme. Mi smo govorili da bismo bili nijemi. Ja vam se zahvaljujem. Nadam se da smo bili manje naporni nego što ste očekivali i, naravno, sjećamo se sa ljubavlju naše Nirman i ja bih najradije da ovu raspravu posvetimo njoj, jer je ona na pravi način otvorila to pitanje i vjerujem da nam ne samo nedostaje, to je nepopunjivo, ali vjerujem duboko u ove glasove koji će govoriti da bi bili nijemi.

Hvala vam lijepo.

JAVNA RIJEČ I JAVNA LAŽ – ZAŠTO IMA TOLIKO RAZLIČITIH ISTINA DANAS?

Moderator:

– Miro Petrović, pisac, urednik časopisa *Motrišta*, Mostar

Uvodničari:

– Ibrahim Kajan, pisac, urednik časopisa *Život*, Mostar

– Goran Milić, novinar i urednik HRT1, Zagreb

– Ugo Vlasisavljević, filozof, predsjednik PEN Centra BiH i urednik časopisa *Dijalog*, Sarajevo

– Ivan Vukoja, filozof, urednik časopisa *Status*, Mostar

Dom Hercega Stjepana Kosače, Mostar, 1. septembra 2007.

Ivan Vukoja:

Dobar dan, lijep pozdrav svim nazočnima. Mene je zapala uloga da, slikovito govoreći, razbijem led i imam prvi izlaganje, koje sam zamislio i koncipirao više kao jedno teorijsko razmatranje koje bi trebalo poslužiti kao uvod u raspravu i razgovor ili jezičnu igru koja će uslijediti, nadam se, nakon što mi kao uvodničari kažemo, odnosno iznesemo svoja izlaganja. Dakle, današnja tema ima naziv odnosno naslov "Javna riječ i javna laž – zašto ima toliko različitih istina danas?"

Ako prvi dio naslovnog pitanja, koji glasi: javna riječ i javna laž, podvrgnemo značenjskoj analizi, možemo zaključiti da ova sintagma polazi od pretpostavke da su javna istina i javna laž dvije odvojene kategorije koje je moguće jasno i nedvosmisleno razlikovati. Ako postoji "javna laž", onda je sasvim jasno da postoji i "javna istina". Ali, zašto onda prvi dio pitanja ne glasi "javna istina i javna laž", što bi u potpunosti bilo suglasno s navedenom pretpostavkom o jasnom i nedvosmislenom razlikovanju "javne" istine i laži, već glasi "javna riječ i javna laž".

I drugi dio pitanja – zašto ima toliko različitih istina danas – otvara različite značenjsko-logičke nedoumice. Ako postoji jedna istina, onda je ono što se s njom ne slaže – laž, odnosno ne može biti više različitih istina. Također, ako je istina jedna, objektivna i apsolutna, onda nema jučerašnjih, današnjih i sutrašnjih istina. S druge strane, ako postoji više istina o istoj stvari, onda ni za jedno tumačenje ne možemo reći da je lažno, već samo relativno istinito. Što ćemo onda s “javnom laži” iz prve sintagme?

Iz navedenih promišljanja nužno se nameće potreba definiranja pojma istine, odnosno odgovora na pitanje: što je istina? Jedan od najpoznatijih, i kulturno-civilizacijski najznačajnijih odgovora je onaj Aristotelov koji kaže da je istina *adequatio intellectus et rei*, odnosno *podudaranje, slaganje mišljenja i stvari*, odnosno, podudaranje mišljenja o nekoj stvari sa onim što ta stvar po sebi jeste, neovisno o tome tko i kakvo mišljenje o njoj imao. Dakle, istina, stvarnost je objektivna i spoznatljiva.

U ovakvim određenjima istine i stvarnosti nije teško prepoznati korijene teorija i učenja koji su svoj vrhunac doživjeli u prosvjetiteljstvu, odnosno, šire gledajući, u epohi moderne, te pojmovima moderniteta i modernizma.

Moderni um podrazumijeva da je znanje sigurno, objektivno, dobro, i da je dostupno ljudskome umu, te da stoga svaka razumna osoba može spoznati istinu. Uz apsolutnu vjeru u ljudske racionalne sposobnosti, moderni znanstvenici su vjerovali da mogu vidjeti svijet kao neuvjetovani promatrači, s nekog stajališta izvan tijeka povijesti. Nije se pomišljalo na to da čovjek možda sam stvara istinu, već se vjerovalo da istinu treba “otkriti”. Spoznajni optimizam i vjera u napredak stoga se pokazuju kao osnovna obilježja moderne.

No, taj spoznajni optimizam i vjera u napredak u dvadesetom stoljeću doživljavaju svoj slom. Veliki udarac modernom poimanju subjekta i njegova uma dolazi od Freudove psihoanalize. Pokazuje se da subjekt nije autonoman, jer je u svojoj osnovi ne-uman. Psihoanaliza otkriva da u unutrašnjosti subjekta ne leži umni *cogito ergo sum*, nego želja, nagon, volja za moć. Taj “decentrirani” subjekt psihoanalize je prije raskrižje psihičkih i socijalnih sila negoli njihov gospodar. U procesu rastakanja “modernističke dogme” Heidegger odbacuje kartezijansko poimanje spoznajnog subjekta, koje susreće svijet kao objekt odvojen od sebe. Početak više nije samosvijest mišljenja, već tu-bitak. Bitak nije prisutan na način bića, istina nije korespondencija mišljenja s nekakvom stvarnošću izvan nas. Pojam vanjskog svijeta gubi smisao – imamo samo svijet iskustva u koji smo bačeni, a o istini možemo govoriti samo ako smo na neki način već u njoj, ne tražeći ju u nekoj izvanjskosti.

Svijet se više ne poimlje kao otvorena knjiga, koju se može na jedinstven i apsolutan način “dešifrirati” i pročitati. Hermeneutika pokazuje da značenje nije inherentno tekstu, već se javlja tek kada interpretator s tekstom ulazi u dija-

log. Zbog toga tekst ima različita značenja za različite čitatelje. Činjenica da tekst svatko čita drugačije, može se analogno proširiti i na "stvarnost". Prema Foucaultu, sva interpretacija stvarnosti predstavlja vršenje moći, jer su znanje i moć neodvojivi. Gubi se prosvjetiteljska vjera da je znanje nužno dobro, objektivno, i da u njemu stalno napredujemo, jer se uviđa da svijet nije mehanički i dualistički, već uvijek historijski uvjetovan, relacijski i osoban. Svijet, dakle, nije nešto puko izvan nas, što možemo "objektivno" spoznati i čime možemo manipulirati. Pokazuje se da je i rad znanstvenika historijski i kulturalno uvjetovan. Istina je, stoga, relevantna i vezana za vrijeme i zajednicu u kojima sudjelujemo.

Nasuprot modernoj slici jedinstvene "knjige prirode" i odgovarajućeg jezika znanosti, postmoderni svijet tvori mnoštvo tekstova i diskursa. Dok su u moderni vladale velike ideje, velike centralizirane stranke, blokovska podjela lijevo-desno ili kapitalizam-komunizam, u postmoderni, u kojoj svatko ima malo moći, prevladavaju fragmentirane ideje, decentralizirana moć, mikropolitike, interesne skupine, TV politika i sukob "imidža" nasuprot sukobu svjetonazora.

Na kraju ovog malog surfanja modernom i postmodernom, a sa svrhom približavanja temi: *Javna riječ i javna laž – zašto ima toliko različitih istina danas?*, želim naglasiti još nekoliko značajki modernog i postmodernog shvaćanja svijeta.

Propašću modernističkih metanaracija, veliki broj tzv. malih priča zadobio je teorijski i društveni legitimitet, došlo je do pojave mnoštva različitih miroljubivo-koegzistirajućih jezičnih igara, koje svoju legitimnost ne moraju izvoditi iz modernističkih "velikih priča". Tkivo svakodnevnog života tkaju milijarde priča, i velikih i malih. Ono što je u takvom kontekstu moguće i poželjno, nije totalitaran stav velikih i malih priča, već ograničena, lokalna legitimacija. Naravno, nad pluralizmom jezičnih igara uvijek visi opasnost terora i totalitarizma. Za Lyotarda je teror eliminacija ili prijetnja eliminacijom jednog partnera iz jezične igre u kojoj je sudjelovao, a da pri tom nije argumentirano osporen već ucijenjen lišavanjem mogućnosti igre. Stoga i samo otvaranje jezične igre, odnosno međusobnog uvažavanja i ravnopravnog razgovora sudionika različitih interesa i uvjerenja, pretpostavlja određenu razinu konsenzusa i toleranciju. Naprotiv, odsustvo takvog razgovora pokazatelj je netolerancije i terora koji neki od sudionika jezične ili životne igre žele nametnuti ostalim sugovornicima.

Još jedna modernistička pretpostavka čini mi se jako bitnom za jezičnu igru koja će nakon ovog uvodnog dijela, nadam se, nastupiti. To je pretpostavka da se interes partikularne skupine poklapa s interesom neke šire zajednice, svih živućih ljudi ili "čovječanstva" kao nekakvog kolektivnog subjekta. Postmoderni duh tu će veoma lako namirisati opasnost terora i totalitarizma, bez obzira kiti li se taj partikularni interes etiketom nacionalizma, patriotizma ili radikalno građanskom pozicijom. Mislim da nije pretjerano kazati da je upravo bosanskohercegovačka javna riječ prezasićena takvim totalitarnim pojavama kao što su fašis-

toidni antifašizam, nacionalističko-komunistička kritika nacionalizma, ili pak, unitarni multikulturalizam.

Ibrahim Kajan:

Dobar dan, dame i gospodo. Ja sam zajedno s vama sa velikim zadovoljstvom slušao izlaganje profesora Ivana Vukoje, i jednostavno sam se upitao što jedan književnik može govoriti o pitanju koje je tako izravno postavljeno: zašto toliko istina danas? Postavio sam ga sebi u trenutku kad sam bio iznenađen i zatečen predloženom temom i mojim sudjelovanjem, zbog toga što moj nijemi odgovor na ovakva pitanja, dakle neizgovorena misao povodom ili o njemu, u zadnjih pet godina izgleda kao čitanje novina, slušanja televizije i upravo kao što je negdje pri kraju ovog odličnog teksta rečeno. Kad se zasitite slikama i mislima koje vam preko njih dolaze, ostavljate novine i jednostavno prestanete čitati listove kakvi su *Dani*, pa onda se ponovo vratite, pa se vratite na *Oslobođenje*, pa jednostavno ih iz dana u dan mijenjate, jer umnožena slika istina je tolika da se jednostavno ne mogu snaći. Danas sam ipak pokušao odgovoriti, bar u natuknicama, u granicama moje životne prakse, ali moram reći da je glavnina mog mirnog života vezana za proizvodnju onoga što se bazira na fikciji, a ne na falciji, dakle na književnim tekstovima, a svi ostali su u puno manjem omjeru. Posebno bi me radovalo da ovdje sjedi neko ko je vičan proizvodnji vizija budućnosti kako ih proizvode iz političkog diskursa, ili evo kao što smo čuli sa zadovoljstvom jedan filozofski diskurs, koji zaista osvježava.

Najveći dio moje, ako tako mogu reći, "pisane proizvodnje" kao književnika, ne počiva na *faktima* nego na *fikcijama*. Istina takvih tekstova podliježe drugoj vrsti čitanja i drugoj vrsti kritičkog diskursa. Na liniji takvih spoznaja, Heinrich Heine je tvrdio da je u bajkama pronašao više istina nego i u jednom drugom tekstu koji je pročitao.

Književnikova 'istina' ne pripada dnevnoj proizvodnji; međutim, svakako jest javna riječ, jer se objavljuje i jer je podložna kritici – u onoj prirodi kojoj pripada vrstovna priroda teksta.

Da bismo se približili naslovu, valjalo bi bar u natuknicama, jer je to u reduciranom vremenu predviđenom za moje izlaganje jedino i moguće, tek naznačiti (empirijske) izvore iz kojih se 'istine rađaju'.

Uvidom na naslovnice bilo kojih dnevnih novina, moguće nam je nazrijeti i odgovore na nekoliko pomoćnih pitanja, koji bi pomogli odgonetki na pitanje "zašto toliko istina danas?". Na naslovnicama su ideje i otkrića prije svega *političara*. Njihovih istina ima upravo onoliko koliko je političkih lidera i političkih stranaka u ime čijeg članstva govore.

To mnoštvo "cjelovitih misli", po svom zatvorenom obliku i po svojoj sadržajnoj formulaciji, navode nas na pomisao da je došlo do nekih strukturalnih zamjena u procesu njihovog nastanka: *istine* se ne izvode iz političko-demokratskog nego iz partijsko-političkog diskursa, u nekim segmentima nalik na nasljeđe koje je doneseno iz jednopartijskog sistema. Prepoznatljivo je po sektaškom odnosu podjednako prema pojedincima i prema grupama drukčijeg mišljenja.

Drugi izvor "mnoštva istina" je simplificirana povijest, znanstveno neverificirana, nerijetko puna mitskih naplavina historije. Prošlost je na visokoj cijeni i plasira se u prigodnim izrescima, osobito u predizbornim vremenima. Tu se ne preže ni od kakve bojazni da slučajno *istina* neće bit '*ista sa predmetom svog sadržaja*'. U obračunu s neistomišljenicima, pojavljuju se serije istina, pisani feljtoni, s građom pedantno prikupljanom i arhiviranom na poznatom, tajnom mjestu.

Upada u oči da u javnom, društvenom i intelektualnom životu veću i plodotvorniju djelatnost obavljaju intelektualci iz vjerskih nego iz univerzitetsko/sveučilišnih struktura, osobito u gradovima manjim od Sarajeva. To je u jednu ruku i ohrabrenje duhovnoj uspostavi ravnoteže potpuno "zbunjenog i sludenog guštača stotinu istina na dan", ali i zabrinjavajuće zbog izostajanja uvida u životni i spoznajni svijet Drugog.

Na krilima 'istina', uza svu njihovu brojnost, jasno je i vidljivo, stiže se samo do krajnjih granica Moje Političke Partije, Moga Usmenog Mita, Moje Nacije i Moje Vjere.

Mogli bismo se našaliti i reći:

Dnevna proizvodnja tolikih istina podsjeća na proizvodnju papirnatih maramica. Proizvodi imaju istu sudbinu: čim se upotrijebe, odmah se bace!

Ugo Vlasisavljević:

Veoma se radujem mogućnosti da govorim ovdje i zahvaljujem organizatorima. Organizator kojem najviše ovdje dugujemo, bar za ovim stolom, je Miro Petrović, koji meni sad kaže dodajući mi ovaj mikrofon: Evo ga, profesore. Ja bih sad htio da govorim kao neko ko nije profesor i to ću pokušati svim silama, ma da računam na tu mogućnost da je profesorat ostavio neke posljedice i na način izlaganja. Htio bih da govorim na što je moguće jednostavniji i konkretniji način o stvarima za koje mislim da nas se veoma veoma tiču. Otuda ova tema, koja je već vidim naišla na priličan odjek ovdje u javnosti. Uvijek izaziva poseban interes kada je u pitanju javna riječ, pogotovo ili tim više politička riječ ili politički govor i pitanje istine. Mislim da neko ko se bavi takvim pitanjima kao što je istina – obično to rade filozofi, kao ja – razglabat će vam otprilike o pojmu istine, o značenju istine itd., i pogotovu će se zalagati da treba govoriti istinu. Ja mislim da neko ko se bavi detaljnije takvim stvarima kao što je istina, pogotovo ako

ima u vidu politički kontekst, *ne treba* da kaže ono što svi znamo. Recimo, svi znamo moralnu obavezu da treba govoriti istinu; bilo bi veoma neodmjereno, čak potcjenjivački, a zasigurno bih izdao svoju struku, kad bi vas sad htio ubijediti da treba govoriti istinu. Ono što nastojim inače u svojim radovima jeste da uvijek stvari izokrenem, kao što se rukavica izokreće. To bi u ovom slučaju značilo da želim da vam kažem da ne treba govoriti istinu! Jednu knjigu koju sam nedavno napisao, zove se *Univerzitet Lepoglava*, napisao sam sa željom da pokažem recimo, da je model svih univerziteta i sveučilišta u bivšoj Jugoslaviji bila kazniona Lepoglava, dok su uvijek svi tvrdili da je sveučilište mjesto slobodne riječi itd.? to je opet opće mjesto. Dakle, ako je neko filozof i treba da se bavi detaljnije stvarima, ne treba da govori što svi govore, jer tu uvijek leži nešto kao ideološka potka, ideološki čvor. Zato mislim da je uvijek važno razobličavati ono što ionako već unaprijed svi mislimo. Druga stvar je, recimo, knjiga koja je nedavno izašla, *Rat kao kulturni događaj*; svi su šokirani samim naslovom, što je naravno dobro za prodaju knjige, ali uistinu mislim da je na ovim prostorima to vidimo i sa posljednjim ratovima rat bio najveći kulturni događaj za ideologe, političare itd. I mnogo je važnije razobličiti upravo takvo vjerovanje nego neprekidno govoriti "rat je nepoželjan, rat nije važan", baš zbog ovih ideoloških konsekvenci. Recimo, ratni zločini bacaju posebno svjetlo na istinu, i to moramo imati u vidu, na mjestu istine u politici i javnom mnijenju. To je nešto što je veoma svježije za nas i zbog čega su mnogi od nas izuzetno pogođeni i traumirani. Potrebna je istina, i to je važno odmah primijetiti: iza zločina protiv čovječnosti najvećeg zločina koji poznajemo, ne može stajati nipošto puka laž, prosta obmana, jeftina iluzija. Veliki zločini traže i podrazumijevaju velike istine, istine u koje se ne sumnja, za koje se mogu prinijeti i najveće žrtve. Niko nije spreman prinijeti žrtvu pukoj obmani i laži, prije svega vlastiti život. Time se ukazuje na prisnu i nerazlučivu povezanost nasilja i istine, i o tome želim ovdje da govorim: o prisnoj i nerazlučivoj povezanosti nasilja i istine. Moderna država čini samorazumljivim i opravdava nešto što bi mogli nazvati 'pravom na nasilje'. 'Obični' ljudi često misle da imaju pravo na nasilje onda kada su u pravu, kada misle da su učinili ono što treba učiniti kada vjeruju da su u pravu. Biti u pravu, dakle, pruža pravo na izvjesno nasilje. Biti u pravu – eto, o tome se ovim povodom radi. Tamo treba tražiti izvor nasilja. Kakvog nasilja? Onog nasilja koje nije eksces, koje nije iskakanje, izmještanje iz poretka, njegovo ugrožavanje, poremećaj. Kada je riječ o istini, važnije je imati u vidu takozvano bijelo nasilje, nasilje kojim se održava postojeći poredak. Odmah mislimo na nasilje policije, na legitimnu upotrebu sile. Najveće i najgore nasilje modernosti jeste upravo nasilje koje se ne može kriminalizirati, koje je suprotno prljavom nasilju ljudi izvan zakona. Rat je prilika da se uoči povezanost Istine (sad velikim slovom i) i Nasilja (također velikim slovom), a tu povezanost donosi neophodnost očuvanja Poretka (također velikim p). Ovo po-tonje najčešće danas imenujemo kao država, jer poredak je za nas državni pore-

dak. Svako nasilje je samo eksces, kratkotrajni poremećaj u usporedbi s ovim nasiljem, sa nasiljem kojeg nalaže država, poredak; to se najbolje vidi u ratu, kad je poredak taj koji kaže, u stvari nalaže, da su sva sredstva dozvoljena za njegovo očuvanje. To je doba vanrednog stanja, mobilizacije, doba kada je nasilje stvar poretka a poredak upravo poredak nasilja. Dakako da je u takvom ratu, koji od poretka traži nasilje od svojih građana, teško kriminalizirati nasilje. Jedva da ostaje mjesta za nedozvoljeno nasilje samog poretka. Takvo nasilje se ukazuje kao suvišak nasilja; nije trebalo toliko nasilja, ali dakako, trebalo je nasilje. Međutim, svako zna da je ono uvijek neki suvišak, čisti suvišak već po definiciji, nasilje je pojava suviška onoga što nije trebalo učiniti. Nema nasilja bez činjenja nečega što nije trebalo učiniti. Uvijek se kasnije kaže za dogođeno nasilje: nije to trebalo učiniti, ili se obraćamo naknadno samima sebi: nisam to trebao učiniti. Trebao si ga udariti, čujemo iskaze, i to može se čuti čak i od razboritih ljudi, i to jeste nalog za nasilje, ali razboritost najčešće računa upravo na propuštenu priliku, ali ako se uistinu ozbiljno nekome ili samome sebi uputi takav zahtjev, onda se on upućuje upravo kao nalog da se učini ono što se nije trebalo učiniti. Norma koja preporučuje nasilje po definiciji mora biti paradoksalna norma, ili norma protiv same norme. Dakle isti je paradoks sa normom 'učini nasilje' kao čuveni paradoks iz logike sa lažljivcem: kad kažem ja lažem, da li govorim istinu ili lažem? Dakle, kad kažem 'treba učiniti nasilje', to je norma koja nalaže nepoštivanje norme, dakle to je paradoksalna norma, a otud veza nasilja i istine o kojoj ovdje govorim. Zato je nasilje uvijek nasilje u ime norme. Nasilje da prestane nasilje. Ako ima neka norma koja preporučuje nasilje, onda je to norma protiv nasilja, zapravo norma nasilja protiv nasilja – mirovna norma, dakako. Ko god čini nasilje tako što misli da treba da čini ono što treba činiti, on već računa i poziva se na neku normu koja je protiv nasilja. Imamo, dakle, bijelo nasilje, koje se vrši u ime norme mirovne norme po definiciji, i nasilje kao eksces, kao iskliznuće norme, kao prljavo nasilje, nasilje kriminalaca. Prvo nasilje je upereno protiv drugog nasilja. To je nasilje koje treba da izbijeli prljavo nasilje. Nasilje koje zakon nalaže, policijsko nasilje je protiv nasilja koje zakon zabranjuje. Samo drugi poredak može na taj način ugrožavati jedan poredak, da on bude poredak nasilja. Tada se sukobljavaju ljudi jednog poretka sa ljudima drugog poretka. Znae o čemu govorim iz nedavne prošlosti. Najgore je nasilje kada se radi o sukobu ljudi koji bi mogli biti ljudi jednog poretka, građani jedne države, jednog pravno-političkog uređenja. Najgore je nasilje za koje se misli da ga je trebalo učiniti – i tu hoću da vam otvorim oči – velika je razlika u odnosu na nasilje za koje se misli da ga nije trebalo učiniti. Ovo potonje se desilo, došlo iznenada, zadesilo počinioaca, obuzelo ga i natjeralo ga da, kako kažu psihoanalitičari, pređe na djelo. To je naprosto nešto što uvijek izbije, a vi ne možete da ga obuzdate, to je nasilje po definiciji izvan norme, u prostoru bezakonja. Ono je kao kratak spoj, časak u kojem se norma zaklatila, uzdrmla. To je najčešće nasilje koje se ne želi priznati, koje se

skriva, nasilje za koje se misli da ga je trebalo učiniti. To je nasilje koje se rado priznaje, kojim se hvali i diči, to nije nasilje skrivenih mjesta i dubokih sjena. To je nasilje na dnevnom svjetlu i u prisutnosti očevidaca, svjedoka. To je nasilje koje je ne samo trebalo učiniti nego ga je i trebalo reći. Ono je neodvojivo od onoga što se treba reći, a što je to što ljudi u svakom društvu i u svako vrijeme trebaju reći, to je istina. Istina je ono što treba reći. Nasuprot tome, prljavo nasilje jeste nasilje o kojem se laže, koje se na svaki način pokušava sakriti, nipošto priznati. Bijelo nasilje jeste nasilje u kojem se kaže istina bez ustezanja, koje se rado priznaje, herojski čin.

Svaki poredak traži da se govori istina, to je vrlo važno uočiti. Ideologije nema bez zahtjeva da se govori istina. Pogrešno nas uče da je ideologija zahtjev da se govori laž; ideologija ili mjesto ideologije, ili čisti ideološki nalog, jeste da se govori istina i samo istina. Nezamisliv je poredak u kojem se nalaže lagati. Ne postoji takav poredak. Čim je važno i neophodno govoriti istinu, neki poredak je na snazi. Derrida, francuski filozof, ima običaj da ukaže na ovo: poredak je na snazi. To je idiom koji važi u francuskom, i njemačkom, i engleskom i u našem jeziku: Zakon je na snazi. *Law is in force*. Zašto je zakon na snazi? Otkud veza zakona ili poretka sa snagom? To je očevidna veza koju jezik otkriva između zakona i nasilja. Ja sve ovo govorim zbog jedne činjenice: kod nas ako pređete ulicu na mjestu gdje ne treba preći, ili ako pređete na crvenom svjetlu, vozač koji ima pravo ili snagu zakona iza sebe učinit će sve da vas zgazi, ili ako vas već ne zgazi, da vam uputi najgore psovke. Moje iskustvo recimo iz Francuske je da su i tada vozači vrlo strpljivi iako na svojoj strani imaju zakon. Za mene je to ogromna razlika u civiliziranosti. To nasilje koje mi imamo uvijek dolazi iz toga što smo 'mi' u pravu i što 'ja' mogu da izvršim nasilje. Tada je naše nasilje beskrupulozno i ide do kraja. Ratove drukčije ovdje nećemo moći objasniti: to je nasilje koje je ozakonjeno, pa se očekuje makar u presudnom času da je većina spremna da ga vrši. Zakon se uvijek smatrao ljudskom blagodeti. Uvriježeno je shvatanje da je bolji i najgori zakon na snazi od stanja bezakonja. Već tada je osigurano ono najvažnije za neki poredak: mogućnost nasilja protiv nasilja. Stoga svaki zakon sebe pravda pred prljavim nasiljem, nasiljem kriminalaca, onih koji su izvan norme, koji čine ono što ne treba činiti, a i sami znaju da čine ono što ne treba činiti. Pogledajte sad revijalnu štampu, tisak, novine; sve što se događa u medijima, sva je pažnja fokusirana na mafiju. To znači da je ovo nasilje na snazi, jedno drugo nasilje koje se krije iza prljavog nasilja. Ako ništa, zakon obećava da ćemo uvijek moći saznati istinu o nasilju, jer je to nasilje koje je trebalo učiniti, ali budimo svjesni kada god se od nas traži da govorimo istinu, a uvijek se to traži jer je neki poredak na snazi, koji nalaže nasilje, zato što je naša istina istina neke laži, svjetlo neke tame. Govorite istinu, kaže nam se da bi prekršioci zakona mogli biti podvrgnuti sili zakona, nasilno spriječeni u svome nasilju. Hoćemo li i ovdje zaključiti da treba govoriti istinu? Hoćemo li završiti i ovaj skup time da treba go-

govoriti istinu? Dakle, hoćemo li svi zajedno ojačati postojeći poredak? Ima li među nama neki kriminalac koji bi mogao došapnuti da nije loše ni lagati? Vidjeli smo da je nalog za istinom u stvari naglašeno politički nalog, javni nalog, jer je to nalog koji upućuje poredak onima koje drži na okupu. Odatle slijedi da se nalog za govorenjem istine tiče **samo važnih stvari**, a to su stvari koje se tiču poretka, dakako. Nije bitno govoriti istinu o broju i boji oblaka, o tome da li mene žulja cipela; to vam niko ne nalaže, to ispada iz istine jer je nevažna stvar. Važno je govoriti istinu jer se ona tiče važnih stvari. Važne su stvari ono o čemu se može govoriti samo onako kako se treba govoriti; to su one stvari koje otkrivaju nešto o vama samima. Evo moje definicije važnih stvari: to su stvari o kojima kad ih govorite vi u stvari govorite ko ste vi i kakvi ste, i svi onda dobro načule uši. Nije mnogo takvih stvari, ali nije ni malo. Kada govorite kako treba, a to znači istinu, onda ste čovjek kakav treba biti. Ja sad rizikujem da ne budem čovjek kakav trebam biti. Kada govorite istinu, onda vas mjere stvari o kojima govorite, a to su te važne stvari, to su u stvari političke stvari, to je jednostavno rečeno – ideologija. Koliko slijedite postojeću ideologiju? Ona je stvar socijalizacije. Da li pristajete na društvo ili će te biti izgnani? Zato svi žele govoriti istinu. Nećete ovdje nikoga naći ako ne želi da govori istinu i nećete naći gotovo nikoga ako se izjašnjava protiv toga. I dok se govori istina o ovome ili onome, taj koji govori voli naglasiti da treba govoriti istinu. Dakle, kad god govorimo istinu, mi implicitno, ili otvoreno, još kažemo da treba govoriti istinu. Šta to znači? Kada govorite nešto istinito, vi u isti mah želite reći i da treba tako govoriti. Ni u jednom drugom slučaju vršenje neke obaveze ne pretvara se u isti mah u obavezu koja se nameće drugima: kad god govorim istinu, tražim od sviju drugih da govore istinu. Kad govori istinu, čovjek sam sebe preslušava osjećajući prisustvo drugih i gori od nestrpljenja da onda to učini sa drugima dok ih poziva da sami sa sobom to isto učine: da ja sad vas preslušam dok vi sebe preslušavate govoreći istinu. Čovjek koji govori istinu nikad nije sam; to je kao reklama za onu cigaretu, pogotovu nije svoj zato je tada najbliži poretku, on čini potajno nasilje nad samim sobom, ali i može da uživa u preimućtvu vršenja nevidljivog nasilja nad tim nasiljem nad sobom. Ljudi koji govore istinu, političku istinu, posvuda se u stvari ispovijedaju onda kada se govori istina; onda imam potrebu da to glasno, na sav glas činim, vidite koliko glasno govorim. Laže se uvijek tiho, poluglasno; ovi istinoljupci javno iskazuju svoju privrženost poretku kad govore istinu. Oni se time opredjeljuju za nasilje, ali samo za nasilje nad onima koji lažu; to je bijelo nasilje, pa se ono može svesti na puki prezir, pa šta drugo svuda čujemo nego ljude koji s ogorčenjem javno govore istinu upirući prstom na lažove? Nikad se ne govori istina da se ne upire prstom na lažove. Javnost je mjesto istine; nema istinitog govora bez javnosti – evo teme našeg skupa. Niko ne želi da laže na sav glas u po bijela dana; istine nema bez iznošenja na vidjelo kao što laži nema bez sjena i mraka. Treba govoriti istinu treba sve iznijeti na svjetlo dana tamo gdje to svi mo-

gu da čuju i da vide. Istina okuplja ljude na čistinu. Heidegger je, kao što znate, definirao istinu upravo kao čistinu: treba govoriti istinu, znači treba se okupljati s drugima oko onoga što treba govoriti, a ako poredak nameće to o čemu treba govoriti, onda je to onda ono oko čega se svi ili barem većina slaže. Istina podrazumijeva ugovor, društveni ugovor, ali za nju je to premalo, jer ona hoće uvijek da bude istina same stvari, i to je vrlo važno primijetiti ovdje: ideološku funkciju novinarstva.

Novinarstvo u stvari skriva da je javna istina istina samo poretka, samo vladajuće ideologije. Novinarstvo, ideološko novinarstvo hoću da kažem, je istina čitave stvarnosti. To je istina i borove šume, i toka rijeke, i vašeg raspoloženja, i svega. Novinarstvo, pogotovu kad govori o najvažnijim vijestima, hoće da kaže da je to sama stvarnost, da ne postoji ništa stvarno osim tih važnih stvari, koje su ideološke stvari. Dakle, opasno je kad novinar tvrdi da treba govoriti samo istinu, jer on onda kaže treba govoriti samo o ideološki važnim stvarima i ni o čemu drugom. Tu ja, eto, vidim veliku ulogu našu, evo zato se PEN tu pojavio: zašto književnici mogu govoriti važno o nevažnim stvarima? Otkud mjesto fikcije ako smo svi mi za istinu? Šta će tu spisateljstvo ako je važno samo govoriti istinu? Otkud fikcija? Pa o prethodnom režimu ćemo više saznati iz njegovih romana, iz njegove književne produkcije, nego iz vijesti koje su nam se sada pretvorile u čistu fikciju! Istina, dakle, obavezujuća istina, hoće da u sebe uključi sve stvari, ne samo one važne nego i posve nevažne poput carevog novog ruha. Istinom bi se uvijek htjela svaka laž iskorijeniti. Međutim, svjetlost trga, tamo gdje se svi mogu okupiti, sasvim je ograničena, uvijek je ograničena. To je veliki problem s ideologijom; zato svako treba svoj kutak svijeta, svoju sjenu u koju se povlači. Svi ćemo mi kasnije otići u svoju privatnost i ponijeti svoj nalog za istinom. To traži ideologija, kao baklju poretka: osvijetli svoj kutak. Pretvori svoje nevažne stvari u samo ono što je ideološki važno. S kim si ti u braku, pitali su komunisti, šta ti radiš, kojem bogu se moliš i da li to činiš, kakav je tvoj objed za stolom, šta je tvoja intimna prepiska? I opet, šta god da uradite, neće vam poredak vjerovati, jer vi ste u privatnoj sferi. Važno je, u stvari, razmotriti taj zahtjev s istinom na pravi način. To zahtijeva, naravno, dublju analizu.

Dozvolite mi samo skicu onoga što se dešava na početku našeg života: djeci se traži da govore istinu, svi smo iskusili to kao najveću traumu. Djeci autoritet kaže: moraš govoriti istinu. Šta znači kad se djeci upućuje zahtjev da moraju govoriti istinu? To ne možete uputiti premalenoj djeci, djeci koja su potpuno pod vašom kontrolom. Taj se zahtjev upućuje djeci onog časa kada oni počinju da izmiču našoj kontroli, to znači kad ulaze upravo u ovu sferu nevidljivog, nekontroliranog, kada se povlače u sferu nevidljivog i mogu da naprave neku štetu, to jest da ugroze poredak. To je ono što danas kontrolira kamera na javnim trgovima itd. Kod djece se vidi da je poredak zajedničko dobro, ali kod djece se on naturalizira, kaže poredak: nemoj oštetiti prostoriju, nemoj oštetiti sto, nemoj ošte-

titi ovo ili ono, priznaj, govori istinu – znači budi tu kao da si na potpunom svjetlu dana, budi discipliniran – eto, to je poenta koju želim da iskažem: nalog govorenja istine je nalog poretka za discipliniranjem. Ivan Vukoja je upravo rekao, zato nam je Faucault veoma važan. Ko god polaže zahtjev: govori javno, on izriče zahtjev za istinom, on u stvari polaže zahtjev za discipliniranjem: ustroji se, adaptiraj se na poredak, poštuju poredak i budi, i kada si sam, pod kontrolom autoriteta, autoriteta institucije. Zahvaljujem.

Miro Petrović:

Ja sam ovdje u ulozi nekog mostarskog domaćina i zbog toga vam se želim, baš svima ponaosob, zahvaliti što ste došli na ovu tribinu. Ima jedna anegdota, koju sam davno čuo i koja mi se čini jako zgodnom za prepričati, kada se govori o javnoj riječi i javnoj laži.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća američki je predsjednik bio Richard Nixon. U njegovom mandatu, konkretnije 1969. godine, američki astronauti su se spustili na Mjesec. Nixon je vodio živu aktivnost za uspostavljanje veće stabilnosti u svijetu, pa je 1972. posjetio Kinu i Sovjetski savez, s ciljem pokazivanja dobre volje da se smanji napetost sa Pekingom i Moskvom. Predsjednik SSSR-a je bio Leonid Brežnjev, i susret Brežnjev-Nixon rezultirao je sporazumom o ograničavanju strateškog nuklearnog naoružanja.

Sad se vi pitate, što je tu anegdota?

Anegdota kaže da je tokom susreta Brežnjev-Nixon dolazilo do zastoja u pregovorima, natezanja i nadmudrivanja svake vrste. U jednom momentu se došlo do mrtve točke, jer ni jedan ni drugi predsjednik nisu htjeli popustiti, svaki za sebe tvrdeći da je u pravu. Navodno su se sporili o tome čije su rakete brže, a kako je to bilo teško dokazati – netko je predložio da se sami predsjednici natječu u trčanju i neka bude u pravu onaj koji prvi stigne na cilj.

I, dali su se predsjednici u trčanje. Na cilj je prvi stigao Nixon.

Ujutro su sve američke novine objavile veliku vijest. Nadnaslov je bio: *Velika utrka između državnika*. Budući da je napisano u množini – državnika, prosječnom čitatelju nije ni nakraj pameti palo da se radi o samo dvojici predsjednika, misleći pritom da ih je bilo pitajboga koliko. Naslov je bio ispisan najvećim slovima: "Američki predsjednik Nixon stigao prvi, a ruski predsjednik Brežnjev – posljednji".

Naravno da ni sovjetske novine nisu sjedile skrštenih ruku. I one se objavile naciji veliku vijest. U sovjetskim novinama je bio isti nadnaslov, u istoj onoj množini: *Velika utrka između državnika*. Naslov je bio otiskan, također, najvećim slovima i glasilo je: "Naš predsjednik Brežnjev stigao je drugi, a američki predsjednik Nixon – čak preposljednji". Priča se da je Sovjetski savez ovu trku danima pro-

slavljao, ne toliko zbog Brežnjeva koji je bio “drugi”, nego ponajviše zbog toga što je američki predsjednik bio “tamo negdje daleko – pretposljednji”.

Ni jedna ni druga novina ovoga puta nisu napisale laž. Ali, nisu rekle ni potpunu i stvarnu istinu.

Istina je suština, početak i kraj novinskog djelovanja. Ako novinar i novina svjesno iznose netočne informacije – trebali bi odgovarati. Ali, isto tako, nije dobro da se pod tom odgovornošću s druge strane maše nevidljivom šipkom s ciljem zastrašivanja novinara i ograničavanja njegove slobode.

Zato ovaj naš razgovor smatrajte skromnim doprinosom i dobrom željom da se ojača osjećaj profesionalizma, kao najznačajnije karakteristike novinarstva, koje bi trebalo donositi jasnu, pravodobnu, cijelu i objektivnu informaciju.

Goran Milić:

Evo sad sam dobio šlagvort za jednu sličnu priču, anegdodu o predsjednici-ma. Džimi Karter je uvijek mislio da ima lošu štampu i kaže: Dovedem novinare do rijeke Potomak i predem rijeku, prekoračim rijeku, a oni napišu sutra “Karter ne zna ni da pliva”. Dakle, ja nisam baš profesor, pragmatičar sam, nekad predajem studentima novinarstva, vidim ovdje sastav u dvorani... Kad vi imate živaca toliko sjediti i slušati ove debate, koje su često apstraktne, pa nitko ne bi do kraja ostao, onda ste vi natprosječno informirani i vi čitate i siguran sam da ste u odnosu na populaciju Bosne i Hercegovine natprosječno informirani. Također, zbog ratnih prilika i sjećanja, pretpostavljam da pozornije pratite i medije. Dakle, ja bih pitao: sjeća li se netko, od svih ovih dnevnikara Hrvatske televizije, Federalne televizije, OBN-a, TV Republike Srpske, i sve što možete gledati... Šta ste zapamtili iz nekoga od TV dnevnikara u ponedjeljak? Danas je subota. Da sam vas pitao jučer, bilo bi dosta slično... Ima ovaj požar (Kornati, *op. red.*), pa stradali vatrogasci, pa ćete pamtili to, ali je inače statistika ovakva: već sutradan iz dnevnika za koji se mi urednici ubijemo da prezentiramo vijesti, da napravimo, da uvjerimo – čak 70% ljudi ne pamti ni jednu informaciju, 29% ljudi pamti jednu informaciju, 1% ljudi pamti dvije informacije, a ako znate tri ili više, onda ste uređivali taj dnevnik. Nitko ne zna više od dvije. Zato želim reći, kad govorimo o istini, treba vidjeti koliko mi znamo. Ja sam napravio jednu anketu znanstvenu sa institutom koji je šeststo hrvatskih građana u Hrvatskoj pitao za ime jednog predsjednika. U ovoj dvorani, samo 5%, ali ne vjerujem da ima više od 5% koji bi podignuli ruke i rekli znaju li ime i prezime predsjednika Iraka. (*Pita dvoranu*): Ima li nekoga da može dići ruku da zna ime i prezime predsjednika Iraka? Obaviješteni ste, čitate, slušate dnevnik svaki dan, i pet puta dnevno to ime čujete na radiju, u autu... Vidim, nitko ne zna za gospodina Džalala Talabanija. Dakle, sto puta ste čuli, ali niste zapamtili! Ali, s druge strane, nešto što se možda nikad nije dogodilo ste zapamtili.

Svi ovdje će znati, evo to je moj kolega i ja sam vrlo otvoren, svi ovdje će znati za čuvenu priču o Smiljku Šagolju i Berlinskom zidu: da se navodno slikao ispred sarajevskog zida i rekao: Iza mene je Berlinski zid. Da ne bi putovao u Berlin. Je li netko od vas vidio tu snimku, da može reći: ja sam je vidio? Nema ga ovdje. Hoću vas još nešto pitati. Stariji su sigurno uvjereni, i ja sam bio, Hruščov kad je lupao cipelom u Ujedinjenim narodima, da smo mi to vidjeli, kroz one arhivske snimke iz šezdesetih godina. Možda nismo gledali, je li, nije bilo kod svakoga televizije, ali to smo mi, kao, vidjeli. I ja sam bio uvjeren kako sam vidio tu sliku. I kad sam bio dopisnik u Ujedinjenim narodima, ja odem tamo, pravim neki mali dokumentarac, tek sam došao pa mi je to najzgodnije – da prikažem UN, i rekoh: Hoćete li mi dati (jedna fina Peruanka, Sonia, radila je u TV arhivu) – daj ti meni onu snimku, ono Hruščov kako lupa cipelom. Ona me gleda i smije se: Ti si vidio tu snimku? A ja: Kako ne, pa ima u Beogradu, tamo gdje sam radio na televiziji, ima dokumentarac. Kaže ona: Ima dokumentarac? Hajde mi pošalji kopiju te snimke, a mi ti damo milijun dolara!

Ja sebe preispitujem i kažem: Pa ja sam to radio, ja sam rukama taj film donosio. I što je rezultat? Od tada do dana današnjeg ja u svim TV arhivama odlazim sa šefovima arhiva i kladim se, ili u janje ili u boce ili u nešto treće, svaki kaže: Kako ne, evo sad ću je donijeti. Nikad ne donese! Jer te snimke nema, a svi smo je, kao, vidjeli! Dakle ono što nismo vidjeli jesmo vidjeli, a ovo što svaki dan čujemo po pet puta – ne zapamtimo. U tome je magija medija. Kaže se: televizija je najjači medij. Teoretski jest, ali je i najpovršniji. Jer, niste možda znali: što je veća naklada, informacija je površnija. Dakle, najpovršnija stvar je TV dnevnik, pa nakon nje je neka debata koja se manje gleda, pa nakon nje dnevna novina, koja je manje površna, pa nakon dnevne novine časopis, tjednik, ali je svaki put manja naklada... pa nakon tjednog časopisa dođe knjiga, i nakon nje znanstvena knjiga, koja se čita u tristo primjeraka – e, ta je najegzaktnija, ali se ne čita, a ovo što je neegzaktno, što je površno, što je smišljeno, svrstano, gdje se manipulira, to se čita! I to je jedan od tih problema. Drugi problem su interesi. Ne bih ja sad govorio na svim primjerima ovog podneblja, na razini krvi i tla, ali nešto ću možda i oko toga. Recimo, ja uvijek znam kad neko forsira neku tezu, kad novine koje su uglavnom jednog usmjerenja forsiraju neku priču, da to ne mora biti baš tako. U Hrvatskoj novine idu za nakladom; uvijek ima neka poruka... Te silovana maloljetnica, silovana ovdje, natjerao je na ovo itd. To su veliki naslovi; i sada se proizvodi zaključak, logika: u ovoj zemlji se siluje, u ovoj zemlji je prepuno silovatelja, dokle će ovo ovako... Ja fino odem u Zavod za statistiku i u policiju, podaci su ovakvi: silovanja od 1980. do 1986. i silovanja od 2000. do 2006., podaci postoje – 50% manje silovanja danas nego 80-86. Pa rekoh: Čekaj, daj malo, da to provjerimo, mislim imam super vijest, evo baš dobra stvar. Zovem žene iz ženskih udruga da komentiraju to. Neće nijedna, kažu: nije točno. Ne, uvjeravam ih, točan je podatak. Ali, kažu one, vi ne znate da je zlostavljanje u braku

povećano. Rekoh: Dobro, u redu, zlostavljanje, recite vi to na ekranu, ali zar nije simptomatično da je broj silovanja prepolovljen? Ne, neće doći u studio. Ja kažem: Zašto ne dođete? Vi živite od toga da kao udruge mobilizirate javnost protiv silovanja, a uvijek možete doći u dnevnik i reći: Zahvaljujući našoj akciji silovatelj više nije osoba koja se hvali nego se stidi, jer smo mi to napravile, jer smo mi napravile tu kampanju, mi smo smanjili broj za pola, a još ćemo smanjiti ako nam društvo odobri sredstva – pa zar vam to nije pametno i korisno istodobno? Da zovem katoličku crkvu, jedva bi dočekali, jer bi rekli: u komunizmu se nije smjelo govoriti o ćudoređu, a sad, kad se može, evo mi smo uspjeli smanjiti broj silovanja. Pa zašto vi to iz ženskih udruga ne kažete? Zašto ne kažu? Zato što one imaju stotine istraživanja, analiza i raznih ostalih kombinacija gdje se dokazuje da je stanje gore, pa onda idu na stotine okruglih stolova, od Havaja do Singapura, i tamo s drugim ženama iz svijeta o tome pričaju. Jer tko će te zvati ako je stanje u tvojoj zemlji dobro? Zvat će te ako je stanje loše. Dakle, nisam mogao vjerovati da se može kombinirati osobni i skupni interes protiv istine, ali je činjenica. Također na razini, recimo, onoga što smo imali prije rata i što je to bilo, kao, neko jednoulje, ali nešto što nije bilo jednoulje to je bio šport. Šport je bio, kao, relativno objektivan. Svi sve gledamo, svi sve vidimo, i gol, i penal, sve. Ali nikad, opet, u tom športu nije bilo univerzalne istine, jer ako si pisao za beogradsku *Politiku*, onda je obično Crvena zvezda primila gol nakon pogreške obrane, ako si čitao *Slobodnu Dalmaciju* onda je gol pao nakon briljantne akcije Hajduka. Naslov u *Politici* je bio, ako Hajduk pobijedi Crvenu zvezdu u Beogradu: "Slaba predstava na Marakani", a u *Slobodnoj Dalmaciji*: "Trijumf bijelih usred Beograda". Ta priča koja je uvijek izgledala, tako se nastavlja do danas. Danas, ako gledate reprezentaciju nogometnu, jer ja bar u Hrvatskoj gledam tu štampu, nema nijednog gola koji su nam dali Englezi, Nijemci, a koji je dobar – ne, to je već pogreška naše obrane, a svaka naša traljava lopta koju je onaj golman promašio, e to je genijalna akcija. Dakle, u svakoj toj priči ima ideologije. Recimo ovo: kao da je teško prebrojati ovdje koliko nas je. Ja sam ovako slušajući ove pametne ljude, na prvu sam prebrojao recimo devedeset ljudi, s malo više pozornosti, da potrošim minutu više, izbrojao bih točno, i sad mogu reći, ako je devedeset – rekao bih stotinjak. U Srbiji je, prema beogradskim medijima, na Gazimestanu bilo dva milijuna ljudi, u *Vjesniku* je tada bilo petsto tisuća ljudi, a onda, kad treba dokazati kasnije da je Gazimestan bio pokret cijelog srpstva protiv Jugoslavije, onda će i u Zagrebu reći: tad je Slobo okupio dva milijuna ljudi. Dakle, svi će stalno petljati s tim stvarima itd. S time, kao što sam rekao za Talabanija, i za ovo nije dovoljno jedanput, mora se milijun puta ponoviti.

Hajde, recimo jednu u korist Bošnjaka da kažem, i Alije Izetbegovića, što je rekao: To nije naš rat. Čekajte ljudi, šta je rekao Alija Izetbegović? Rekao je: "Ne odazivajte se na mobilizaciju generala Uzelca", koji ratuje protiv Hrvatske – dodajem ja, "ne odazivajte se. Evo, ja vam kažem to kažem kao Predsjednik Pred-

sjedništva Bosne i Hercegovine, ne odazivajte se na tu mobilizaciju, to nije naš rat". Da, ali ako uzmeš samo: To nije naš rat, pa kažeš: da, on je to rekao u vezi s JNA, onda dobiješ drugi proizvod, to pedeset puta ponoviš, to nije egzaktno... To je uvijek bilo tako. Ja sam milijun puta bio na nekim okruglim stolovima, ali poslije nekoliko ovakvih zapažanja prestali su me zvati. Jer, ja bih znao reći: OK, sad smo mi ovdje gosti kao neka mirotvorna novinarska ekipa, to je bilo krajem devedeset druge, i ja kažem: Hajde, možda smo i mi nešto krivi, haj' mo mi nešto samokritički reći. Na tim skupovima su bili 'multinacionalni' Srbi, Hrvati, Muslimani, Albanci, izabrani od međunarodnih, jer mi se sami ne bi nikad sastali nego nas međunarodni pozovu, pa nam plate dobar hotel, pa čuj ko u to vrijeme ne bi išao? I onda mi sad tu govorimo. Ja kažem nešto konkretno: Haj' mo svako od nas priznati, puno smo manje grješni od ovih propagatora rata, ideologa rata, haj' mo ipak vidjeti jesmo li mi negdje pogriješili i neku našu vlastitu anegdodu ili pogrešku ispričati. Neće nitko. Neće baš nitko i nikada. Dakle, mi ne možemo poći od sebe, od neke male stvari, pa da onda potaknemo raspravu i kredibilnije govorimo o pravim krivcima.. Kako sam ja uporno to gnjavio i govorio, pa haj' mo nešto, pa haj' mo vi iz *Vremena*, nešto ste sigurno fulali, imali ste odličnih stvari, ja u *Yutelu*, pitaj boga, sto stvari sam fulao, pa evo ja ću reći... Nitko. Ne bi se nitko ponudio, jer to je čvrsto zadano i apriori bezgrješno: mi smo mirotvorci, mi smo multietnički.

E, sad imate jedan problem što se razvija, ja sam to napisao, mislim da će to izaći u ovom časopisu: u povijesti je bilo strašnih laži. Evo, sad sam bio u Meksiku. Vjerojatno je vaša predodžba da su španjolski konkvistadori kad su došli pobili tamo Indijance, sravnili piramide, Inke, Acteke, Maje pomeli. Je li bogati, pomeli, a njih tamo danas ima sedamdeset posto stanovništva, a u Kanadi nikoga, kao, nisu pomeli, samo što je tamo Indijanaca ostalo jedva jedan posto, pa kako tih jedan posto, a devedeset devet posto nestali, a ovdje ne da su opstali nego su i dalje u ogromnoj većini? Prema tome, neke stvari su pogrešne. Onda mene u genocid u Meksiku uvjeravaju ne Indijanci nego upravo Španjolci podrijetlom iz Španjolske, bijeli ljudi koji se zovu Hernandez itd. Ja ih opet pitam: kako je to mogao Kortes sa šeststo ljudi pobiti i porobiti toliko Acteka, koji su bili na tako visokom stupnju razvitka, koji su imali dvadeset milijuna ljudi? A znate što je njihov odgovor: Španjolci su donijeli strašne zarazne bolesti na koje ovi nisu bili otporni, i to su bile masovne epidemije, bilo je to i namjerno i oni su njih na taj način uništili. Prvo, nisu ih uništili jer očito su oni izrazita većina, dakle danas podrijetlom Acteka i Indijanaca u Meksiku ima sedamdeset milijuna ljudi, ali je ta priča da je neko donosio bolesti ostala. Kako sam ja po materi Dubrovčanin, a po ocu odmah pored Dubrovnika, pa čekaj, čekaj, imali smo mi u Dubrovniku dvije kuge. Tko ih je donio? Vidim, nitko ne zna. Pa tko je sve ove epidemije donio u Evropu? Vidim, nitko ne zna. Ali ove španjolske svako zna: to je priča koja se interpretira, jer to je poželjna, to je izabrana priča. Kao da nisu donosili En-

glezi epidemije u Sjevernu Ameriku, da, ali te priče nema. Te priče nema, nikad nema priča koje nisu poželjne. Postojala je Inkvizicija. Inkvizicija je sjekla glave, palila ljude, ali neko je preživio i rekao: Zemlja je okrugla. Postoje gulazi, Staljinov gulag, strašan gulag, ali neki Solženjicin neki tamo je preživio, napisao, rekao: Mi znamo da je bio gulag. Međutim, ovo u što danas mnogi sumnjaju su zadane istine protiv kojih, ako se pobuniš, ti si ili lud ili, da ne kažem, politički nekorektan. Daću vam samo jedan primjer: uopćavanja nacionalnoga. To je, po novome, zabranjeno. Dakle, zabranjeno je javno reći: Nijemci su ovakvi, Bošnjaci su ovakvi, Hrvati su ovakvi, Srbi su ovakvi. U Bosni i Hercegovini mislim da je to čak izričito zabranjeno, ako nije u nekom blažem vidu humora ili u kazalištu. Može li se u novinama napisati: poznato je da su Bošnjaci ovakvi i ovakvi? Mislim da ne može, da će doći visoki predstavnik i ukinuti novine, kazniti glavnog urednika. Pazite, a mi smo čak u komunizmu govorili da su Slovenci vrjedniji od ostalih, ali da su škrti. Mi smo protiv naših 'povijesnih' neprijatelja, koji su nas osvajali, Nijemaca, govorili da što Švabo izmisli i stvori, od toga nema boljega. Zašto ja ne mogu misliti da su Bošnjaci bolji režiseri nego što su Hrvati, što je evidentno. Mislim, ako ima, onda nek ima Hrvata režisera, ali nema baš puno, a ovih Danisa Tanovića, pa ovoga, hajde i njega, Nemanje Kusturice, Sidrana, Kenovića, Dizdarevića, i ne mogu ih se svih sjetiti, očito su međunarodno uspješni i dobri na filmu. Ovo što kaže Ugo: postoji jedan okvir koji se u ime dobrote i dobročiniteljstva ne smije preći. E, sada je dilema ova: postoji li išta što je sveto, išta što je sveto da se ne bi moglo o tome debatirati?

To je moja dilema do kraja, jer navodno postoji jedna istina: da šest milijuna ubijenih, umrlih, Židova u holokaustu ne smije biti osporavano, jednostavno, taj broj je sveta istina. OK. Ali, Noam Chomsky je Židov, i ja ga pitam preko televizije, nakon one njegove afere oko Srebrenice, on je htio demantirati to. Čujte, pitam ga, vi kažete da se zalažete za slobodu pisanja, pa makar bila i netočna, jer je za vas važnija sloboda pisanja nego istina. Dakle, sloboda pisanja je važnija i od istine? Šta biste vi rekli kad bih ja rekao da nije bilo šest milijuna mrtvih Židova u holokaustu nego pet? A on odgovori, na moje iznenađenje: Pa i otac holokausta kaže da ih je ubijeno pet milijuna. Znači nije ništa sporno... Moglo bi se u ime slobode, pa čak i ako nije istina, reći da je pet, a ne šest milijuna. Za mene je to bila revolucionarna stvar: Naom Chomsky je vrhunski intelektualac. Ali nitko živ se nije za to uhvatio, nitko živ, nijedan medij, nigdje. Da ja dođem u studio i da mi kravata bude kriva, izaći ću u pet novina, a za ovu priču nema zanimanja, jer je upravo ova situacija: interpretacija je premrežena – tko god misli drukčije, dolazi u poziciju da bude sumnjiv... Globalno zatopljenje: ono, kao, sigurno dolazi, već je vidljivo, već se osjeća. Kaže jedna logika: ako nestaje nafte, zašto bi se onda svijet pregrijavao od plinova, onda valjda nema plinova ako nema nafte, ali dobro... Recimo čista logika; kažu: ugrijat će se Zemlja između pola stupnja što je ništa i pet stupnjeva do kraja stoljeća, što bi već bilo opasno. Ali zašto

svi militantni ekolozi i zeleni uzimaju maksimum od pet stupnjeva kao projekciju? Zato što treba skupiti, ja bih posumnjao, tristo milijardi dolara za borbu protiv tog zagrijavanja, a uvijek kad pravite nešto, oni koji nose projekt uzmu petnaest posto za svaki projekt. Znači, neko će uzeti pedeset milijardi dolara, jer ovi koji se bune protiv zagrijavanja, naravno da će oni raditi projekte, i sad čovjek može posumnjati da je to razlog velike pobune protiv zagrijavanja. Ali zašto misliti da će se dogoditi onaj maksimum od 5 stupnjeva? Tko to može znati 100 godina unaprijed? Postoji jedan Danac koji je rekao: Čujte, ja mislim da to ne stoji. Skoro su ga proglasili ludim, a prijetili su mu i smrću. Ta opasnost, da supstituit za ove radikalne, hitlerovske, boljševičke i ove ideologije gdje je jedna jedina istina koja se bespogovorno nameće, to u biti postoji; i kad ovi koji zagovaraju dobro, apsolutiziraju istinu. To vrlo primamljivo izgleda, ali ustvari forsiraju jedno mišljenje, jednu istinu. U toj kakofoniji, u tom mnoštvu informacija, ja sam vam rekao, vi ne znate tko je Džalal Talabani, predsjednik Iraka, zemlje o kojoj slušate svaki dan, pa vas ne zanima jer je previše informacija. U vrijeme komunizma u Rusiji, u Sovjetskom Savezu se dogodila jedna stvar, mogla se dogoditi i u Jugoslaviji, nitko ne bi primijetio, to je bilo otprilike ovako u vijestima: "Predsjednik Prezidijuma Vrhovnog Sovjeta i Generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza drug Leonid Brežnjev obišao je tvornicu alata u Orijolu i interesirao se za uvjete života i rada radnika u toj tvornici i u jednom momentu, šaleći se s radnicima, upitao ih je za uvjete rada i života. Uvjeti rada i života su odlični odgovoriše radnici, također u šali."

To "također u šali" je, naravno, bila podmetaljka jednog novinara. To je zapazilo samo izoštreno oko ideologa koji to prati i koji živi od toga. Inače, to nitko u Sovjetskom Savezu primijetio nije! Naravno da su novinara proglasili ludim u onom sustavu i počerali ga s posla, ali to je to, ta kakofonija. Bilo je ljudi koji su na radiju govorili ovako o ratu u Hrvatskoj. Evo, Đorđe Rašeta, novinar, umro je dečko, Zemunac, znam čovjeka, izjavio je na radiju ovako: Ustaški bojovnici su zapucali kod Pakraca, a goloruki srpski narod je uzvratilo haubicama. To nitko živ osim Dušana Mitevića nije čuo jer on je izoštreno uho, ali to drugi nisu primijetili. Zašto? Zato što je bila stalna kakofonija – a goloruki srpski narod, a goloruki srpski narod... i ti više to ne slušaš logično, nego kao refren. E, ta stvar koja se ponavlja. I na kraju evo, malo sam otegnuo, ispričavam se. Znači, u stvari bi svi htjeli biti i poštteni i borci za istinu i istinoljubivi svijet, što je genijalna stvar, samo što je to užasno teško; teško je biti pošten, teško je biti istinoljubiv, inače tko ne bi to bio? Kao da se netko rađa zato da bude ubojica, lažac itd.? Ne. Svi bismo htjeli biti poštteni, ali je teško biti nepogrješiv i ljudi pokleknu ovisno o tome što im se dogodi i gdje ih staze vode itd. Tenk ju.

Miro Petrović:

Najjednostavnije bi meni sada bilo reći mikrofon je vaš, a molit ću tehniku da osigura jedan mikrofon za publiku budući da snimamo ovaj razgovor.

Amer Bahtijar:

Imao bih jedno pitanje za gospodina Milića, ili bar dva. Upravo ova njegova konstatacija vezano za ove zavode gdje je on provjeravao koliko ima zlostavljanih žena; mene zaista čudi kako mu nije pala jedna stvar na pamet: šta mislite, koliko je žena 86. godine imalo hrabrosti da prizna silovanje? Mi živimo u patrijarhalnom društvu. Šta mislite (Goran Milić: Znači da ih je onda bilo još više!), recimo, to je jedan zanimljiv podatak. Drugo, želio bih govoriti o pitanju istine. Profesor Vlaisavljević je genijalno primijetio i rekao: ne treba govoriti istinu uvijek. Najbolje se može vidjeti na primjeru medija ta manipulacija istinom. Recimo, pade mi na pamet jedan dnevnik od prije dvije godine o kojem je govorio Boris Dežulović u *Globusu*, vaš dnevnik, gdje ste vi prenijeli istinu, a ta istina je bila da Srbi dolaze u Knin masovno autobusima i glasaju. Posljedica te istine je bila da je neki čovjek uradio ono što je već profesor Vlaisavljević napomenuo: želio je da uradi pravedno nasilje; on je smatrao da treba da izvrši tu istinu, ubio je neku srpsku stariću. Možete se sjetiti da je Boris Dežulović o tome govorio. I masa je primjera te manipulacije. Recimo, nakon izbora u Srbiji vijest koju će objaviti hrvatska televizija ili bosanska televizija jeste da je Srpska radikalna stranka osvojila 40%, a niko neće objaviti informaciju da je Čedo Jovanović osvojio dvadeset posto, što je puno veća vijest, jer prije deset godina u Srbiji Čedo Jovanović ne bi mogao dobiti ni pola posto, a prije deset godina radikalne stranke imale bi u Srbiji veći procent. Smatrate li da je i to neka vrsta medijske manipulacije?

Goran Milić:

Dobro ste mi postavili to pitanje oko te vijesti u dnevniku. To je baš zato što je to dokaz jednog tam-tam sustava. Ovako: taj TV dnevnik je imao tri informacije koje su bile u vezi sa Srbima. To je bio dan izbora; Hrvati i hrvatski državljani građani srpske nacionalnosti su došli glasovati u dijelove oko Knina, odakle su izbjegli i došli su na glasovanje. Kolega Edi Škovrlj je radio reportažu. Došlo je osamnaest autobusa, on je snimio nekoliko tih autobusa, razgovarao je s ljudima. Činjenica je da su oni imali neki dernek tamo itd. On je izbjegavao ljude koji su bili 'pod gasom'. Međutim, jedan čovjek je tada rekao: Čujte, došao sam glasati, to je Krajina, ne možete vi to da poništite, to je Krajina uvijek bila i uvijek će da bude. Mi smo objavili tog čovjeka, bilo je i drugih izjava koje su također dolijevale ulje na vatru. Ja sam Škovrlju rekao: Sačuvaj molim te snimke, da ne bi ispalilo da mi sada jednu izjavu izvlačimo iz konteksta, a puno puno je takvih. U tom dnevniku također bila je priča o jednom Srbinu koji se borio za Vukovar, na

hrvatskoj strani. Ali, ja mislim da je najviše iritiralo hrvatsku publiku okupljanje četnika na Ravnoj Gori kao legalnog i legitimnog pokreta u Srbiji. Dakle, bile su tri vijesti, a ne jedna. Konstrukcijom dva člana Vijeća HRT, koji su slučajno oboje srpske nacionalnosti, proglašeno je da je sutrašnje ubojstvo jednog starca direktna posljedica vijesti iz mog dnevnika, premda nikada nitko to nije potvrdio, i sad to dođe čak do Mostara jer je to tam-tam sustav. Evo, vidite uzročnu vezu, što znači kad nakon nekog dnevnika neko nekoga ubije. I konačno, sad je mene zainteresiralo ko je bio taj čovjek, jer je i Milorad Pupovac, želeći političke poene, odmah tome dao svoju interpretaciju. Mene je zanimalo tko je taj čovjek koji se gurao pred kameru s pričom o Krajini. Čovjek je došao glasovati čak iz Švedske na izbore u "Krajinu" i izjaviti to što je izjavio. Dakle, nije čovjek koji je rekao bez veze, nego je došao s ciljem, jedna izjava je meni u redu jer ne mogu informativno lagati i praviti se da ih nije bilo, ali sada povezati to s ubojstvom starca, pa onda je odlično, zato što je Tuđman rekao da 'NDH nije samo bila puka kvislinška tvorevina nego i izraz želje hrvatskog naroda za državom' onda kao posljedica toga su Srbi srušili Vukovar – onda bi netko i tu tražio vezu. Tuđman je rekao to, a to se objavilo na Televiziji Beograd i zato je srušen Vukovar. Stvarno je pretjerano izjednačavanje tih stvari.

Fabijan Lovrić:

Interesira me ovako koliko je ključno iščitavanje, dubinsko iščitavanje vijesti, recimo kao što to radi kolega Matković za televiziju. I drugo, vaše mišljenje o rušenju blizanaca u New Yorku. Hvala lijepo.

Goran Milić:

Što mislite Matković, on to posebno iščitava? Ne, on pravi priloge. Mi imamo pregled vijesti i onda temu i onda Matković kao iskusniji, stariji, dobije temu. Ovi mlađi novinari više čitaju vijesti, a tema traje dvije minute, i onda ona izgleda analitičnija zbog toga...

Fabijan Lovrić:

Ne, mislio sam na analizu vijesti koje pristignu i onda novinar te prve vijesti analizira dajući neko dubinsko svoje mišljenje prema istini, naravno koja ...

Goran Milić:

Ima, i tu smo različiti. Ja sam kao urednik dnevnika imao dvije situacije; jedna je bila izbori u Ukrajini, a druga je bila neuspjeh referendum oko umjetne oplodnje u Italiji itd. Isti čovjek koji je radio i Italiju i Ukrajinu, za Ukrajinu kada

je u trećem krugu pobijedio Juščenko kaže: “Konačno su Ukrajinci dobili priliku reći svoje što su željeli, demokracija je pobijedila i Juščenko će biti na čelu države”, a za Vatikan i ovo što je bilo, propao referendum u Italiji: “Nakon neviđene kampanje Katoličke crkve referendum nije uspio”.

Sad pazite, ja se slažem i da i jedno i drugo bude tretirano kao neviđena kampanja, jer ono što je bilo u Ukrajini je doista bilo neviđena kampanja, ali je problem što je taj moj kolega bio u Ukrajini kao izaslanik GONG-a, pa dobro zna kakva je bila kampanja. Dakle, to je to, nefer, jedne da, a druge ne tretiramo po istom kriteriju. Za istu priču kampanje postoje, samo budi dosljedan, je li kampanja tu, reci, je li ovdje, reci. Što se tiče Čede Jovanovića, ja mislim da ste to dobro rekli, jer Čedo Jovanović je stvarno jedna dobra priča u Srbiji i, uostalom, ako ćemo pošteno, HTV je Čedu Jovanovića prije izbora imala kod Stankovića na jedan sat, a Tomislava Nikolića nije. To je ocijenjeno dobro, ja sam s njima sjeo i popio kavu, i to je recimo jedna stvar koju ćemo uvijek pozdraviti; i mislim da Čedo Jovanović kod nas ima i prostora, da je možda najomiljeniji sigurno srpski političar u ovom vremenu u Hrvatskoj, i da se nitko nije naljutio na Vesnu Pusić koja je bila sa Čedom Jovanovićem tamo u Beogradu pred izbore, a obično Vesni za takve stvari znaju natrljati nos mediji itd. Ovog puta ne, baš su bili zadovoljni što je bila s njim, a ne s Koštunicom.

Ovo drugo (rušenje blizanaca)... kad bih ja to znao. Vidite, Miro je pričao, Salt 1 i Salt 2 Nikson i to. Meni je čovjek koji je bio pregovarač za Salt 2 i poslije otišao u mirovinu, simpatizirao me, čovjek bio u *State Departmentu*, vidali smo se ponekad, i on kaže: Samo da znaš jednu stvar, u tvojoj karijeri u novinarstvu (to je bilo prije dvadeset godina), kaže: ono što se javno kaže i što se gura obično nije tako. Mi smo sve imali dogovoreno između Salt 1 i Salt 2 da potpišemo Salt 2, ali se nismo slagali oko jezika na podmornicama kako će posade slati poruke doma, kako baćuška pozdravlja Serjožu i Serjoža baćušku, itd., a da to ne bude tajna šifra. Mi smo tražili dopušteni rječnik kojim će jedni kontrolirati druge, i ako dođe podmornica ispred New Yorka, da zna da nije objava rata.

Čujte, ono kad smo ovdje imali rat u Bosni devedeset treće godine, Bush drži predavanje u Madridu, i ja također držim predavanje, bio je i Predrag Matvejević. Naravno, Bush drži pred deset hiljada ljudi i studenata, ja pred dvjesto, jer je moja sala mala a njegova velika. Ja sretnem Busha, kažem da dolazim iz ratnog Sarajeva i on mi preporuča svog generala Vernona Waltersa, koji je čist genije: sve što je Bush bio broj jedan, Vernon Walters je bio broj dva. Dakle, kad je Bush bio šef CIA-e, ovaj je bio dopredsjednik, pa je poslije i on bio šef CIA-e, pa je bio ambasador u Pekingu i Moskvi, bio je ambasador u Rimu i u Berlinu pred rušenje Berlinskog zida, a bio je major u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji, pukovnik u Grčkom ratu i general u Korejskom ratu. Sedam jezika govori, briljantan! I Peđa Matvejević i ja sjedimo s njim na večeri (devedeset treća, dakle Bosna je, rat), ja kažem: Dobro, zašto ste vi Ruse pustili u Sarajevo, mislim na Jadran, gdje ni-

kad nisu bili? On kaže: Nismo ih pustili na Jadran, taj dio smo pojačali. Dobro, a Sarajevo i to? Kaže: Čujte, Rusija je supersila, koliko god to ne izgledalo, i dok god je taj čovjek, prosti ali dobri čovjek Jeljcin, na vlasti u Moskvi, mi imamo stanovito jamstvo da nuklearne glave, četiri tisuće koliko ih ima Rusija što je ostalo, neće biti uperene na New York. Nama je strašno žao Sarajeva, nama je žao stradanja Hrvata, nama je žao, i to, ali će se rat završiti bez pobjednika. Neće se veseliti Milošević, ali neće se veseliti ni Tuđman ni Izetbegović. Rat će se završiti sa stanovitim preseljenjem stanovništva, što nije presedan u Evropi jer smo to vidjeli nakon Drugog svjetskog rata: sedamnaest milijuna ljudi se preselilo – i to će vam biti to. Ja kažem: Dobro, ali ima li tu neke logike, neke pravde? Kaže: Nema kad su supersile u pitanju. Jedna Rusija: zašto su Rusi trčali uzeti aerodrom u Prištini? Tek danas vidimo: pa nastavljaju sudjelovanje u problemu tako što sve snažnije poručuju: ne može se riješiti kosovsko pitanje ako se ne slože Beograd i Priština. Dakle, neke stvari o kojima se ne piše se i ne vide.

I ne znam, to oko blizanaca... Ja samo jednu stvar empirijski primjećujem: svijet se dijeli i spaja više po vjerskom svjetonazoru nego po ekonomskoj i ideološkoj bliskosti. Pazite, katolici i pravoslavci su veoma slične religije po načinu življenja. Pravoslavci u praksi nemaju ispovijed, valjda zato što im se pop ženi, onda kako ćeš se ispovjediti za vlastitu nevjeru popu koji se ženi, jer nije on baš bezgrješan, nekad i on zna zabrljati. Kod katoličkog svećenika celibat daje presumpciju nevinosti, mada nije baš uvijek tako. To je razlika, inače ovo drugo, odnos prema porodici, prema djeci, ono da svi idu na sahranu, cijelo selo, svi rođaci dolaze iz Amerike i Australije, tu su katolici i pravoslavci veoma slični. Muslimani su tu čak bliži pravoslavcima i katolicima nego što su bliski protestantima i čini mi se, Židovima. Jer, protestanti idu na individualizam, zadaća im je držati se Biblije, ali samostalno procjenjivati što u njoj vrijedi. Filozofija im je – rad je od Boga, treba puno raditi i puno stvoriti, puno imati, ali treba živjeti skromno. Kod protestanata što veći neboder izgradite, bliži ste Bogu. Kod katolika, pa i pravoslavaca, vi ne možete izgraditi vaš neboder nego preko crkve date novce pa se napravi bazilika svetog Petra, koja je najveća, pa ste vi preko nje bliži Bogu. I ova katedrala u Mostaru, i džamija, pa preko džamije si ti bliži Bogu; ne možeš ti praviti veće od džamije, ne možeš ti praviti veće od katedrale... Dakle, kod nas kad se spomene bespravna izgradnja, nikad ne rušiš onoga tko je otišao dva metra više u širinu nego uvijek u visinu, da slučajno ne budeš bliže Bogu od crkve ili cara, jer gore je carevo i gore je Božje. Međutim, kod protestanata, taj individualac, taj Rockefeller, taj Bill Gates, ti ljudi su njihova vjera i njihovi bogovi. I kad vi odete u New York na Petoj aveniji, dakle do katedrale Saint Patrick koja bi trebala biti simbol New Yorka, vi je ne vidite dok ne dođete do nje. Sve su okolo neboderi koje su izgradili milijarder Trump, Rockefeller...Dok ovdje katedralu u Mostaru vidite iz Međugorja, ona mora dominirati – to je ta filozofija razlike. E zato su oni rekli njima kad su rušili tornjeve: Udarit ćemo vas gdje vas najviše

boli – na simbol vaše vjere i vaših vrijednosti. Ja mislim da su na kraju tako i izjavili par njih tamo, u *Al Jazeera* su rekli tako nešto. Zato mislim da su baš to uradili, a tko je i šta je, to ne znam...

Zdenko Čosić:

Ja ću samo jedno kratko pitanje. Vi ste nama, gospodine Miliću, postavili pitanje o iračkom predsjedniku, a ja ću jedno iz naše ovdje sredine vama, svim sudionicima predavačima. Naime, sigurno ste svi vi napisali po koje slovo o Dretelju i poznato vam je, kad kažem Dretelj, onda mislim na ono što se zove iz prošloga rata, taj stravični logor Dretelj. Pročitali ste tone papira, kao i ja, sjećanja, svjedočenja, eseja, knjiga itd. Pitanje, dakle, svima vama: koliko je ljudi stradalo u Dretelju? Hvala.

Goran Milić:

Ja mislim oko četrdeset...Koliko sam vidio iz arhiva na HTV...Čekajte, čekajte, pardon, pardon, ja sam se prevario, pomiješao sam, dobro ste mi rekli, Dretelj kao logor za zarobljenike. Ja doista ne znam, vjerujte mi, koliko je bilo mrtvih u tom logoru. U Hrvatskoj su bile različite interpretacije, o maltretiranju i izgladnjivanju zarobljenika, ali se, koliko se sjećam, nije pisalo o sustavnom ubijanju. Pogledat ću, moja isprika.

Amela Rebac:

Meni je drago da sam ovdje da pozdravim idola svoje mladosti, gospodina Gorana Milića. Ja sam tad bila gimnazijalka, sad sam odrasla novinarka, i drago mi je jako, evo, da pozdravim sve ove ljude ovdje s obzirom da se govorilo o puno važnih stvari, malo više sa filozofske strane, ali evo sa Goranove je bilo konkretno, i ja bih možda i sa sociološke. Bosna i Hercegovina je država, trenutno mislim, u kojoj se zaista sva istina saznaje preko medija, i to su naše istine; mi živimo tu vrstu istine, nažalost, i ono što je također činjenica, nemamo javno mnijenje i nemamo odgovornost za javno izrečenu riječ. To je porazno i zato nam se događaju stvari kakve nam se događaju. Ne mislim samo da su mediji tu glavni krivci. Mi živimo i sa takvim političarima koji javno lažu, moram biti tako gruba pa reći lažu jer ništa od njihovih javnih priča datih na medijima nikada nisu ispoljili, a kamoli neke stvari objelodanili. Dakle, ja ne znam kako je u Hrvatskoj to regulirano, ali evo, u Bosni i Hercegovini ne postoji zaista nikakva odgovornost, ne postoji institut odgovornosti, ne postoji bilo kakva zakonska mjera koja to na neki način može da ili regulira ili kazni. Kako su te stvari u Hrvatskoj rješavaju to me interesuje od vas, s obzirom da su novinari na neki način, uslovno rečeno, cenzurirani, elektronski medij preko RAK-a, pisani putem Vijeća za štampu, ta-

ko da je to donekle ovo o čemu ste govorili maloprije, da niko ne može generalizirati jedan narod kao loš ili eventualno kao dobar. Dakle to je regulirano pravilima etike Vijeća za štampu i RAK-a. Međutim, u stvarnom životu, šta se dešava sa političarima? Šta se dešava kada u vas političar slaže? U nas se ništa ne desi, samo ga još jedanput izaberu, nagrade ga za to, izaberu ga u slijedećem mandatu. Hvala.

Goran Milić:

Ako mene pitate, to je pitanje tradicije, te vrijednosne tradicije. Opet sam rekao, postoje razlike između protestanata i katolika i pravoslavaca. Ako ćemo uzeti katolike, mi ćemo vidjeti da ni u Italiji nije baš strašno ako neko slaže, ni u Španjolskoj, ni u Argentini, ni u Peruu; u pravoslavlju također ništa nije strašno, ako u Bugarskoj neko slaže, ako slaže ovaj ili u Grčkoj, u Beogradu... Kod protestanata je to dignuto na razinu kulta, dakle – slagati se ne smije, i to i mi preko njih u stvari upijamo, i mi bismo preko njih to trebali prihvatiti kao njihov sustav, dakle da bude nezamislivo da političar laže. Oni nikad ne kažu politika je 'ona stvar', dakle onaj najstariji zanat, oni to ne kažu. To mi kažemo. To kažu katolici i pravoslavci. To je naša izreka, to nije izreka Šveđana. Ja kad sam bio u Švedskoj, pa pitam ministra: Čujte, kako to kod vas baš nikad nije bilo revolucije neke? On kaže: Zato što je to ilegalno. A što je kod nas ilegalno? Možda je bolje u Bosni postaviti pitanje što je legalno? Dakle, jednostavno, vi negdje imate tradiciju koja vjeruje u sustav. Ja ću vam reći jednu stvar, apsolutno sam uvjeren, nisam ja neki ekonomista, ali sam dosta ljudi sreo, dosta nobelovaca sreo, dosta razgovarao, i iznio jednu tezu koja, onako gledaju me i kažu: Nije ti ta ni blesava. Ovaj svijet sada bez inflacije, to čini ove narode poput katolika, pravoslavaca i muslimana jako nesretnim, a protestante čini jako sretnima, i Židove, jer oni su ljudi koji su navikli od malih nogu planirati, planirati: kupiti stan u dvadesetoj godini i otplaćivati ga pedeset godina i nikad njihov! Jer, kad dovoljno otplate, sele se u veći i nastavljaju otplaćivati, zapravo štediti... Dok smo mi navikli na inflaciju; mi smo navikli na to da uvijek odgađamo za kasnije plaćati. Mi se zadužujemo na kartice ne znajući, neodgovorno ne razmišljajući: zašto? I zato nama paše inflacija. Bosna je sa ovom čvrstom konvertibilnom markom očajna, jer ono ranije, dok je bila inflacija, čuj, realno imaš manju kupovnu moć, ali nešto prividno sklače, ta plaća je nešto stalno veća, nešto ti se priviđa da ideš naprijed; a ovako, stalno tristo maraka, ubij se, uvijek ista plaća, katastrofa, a benzin poskupljuje... Ima te psihologije. Mi ne vjerujemo u sustav; mi kad izaberemo političare, mi im odmah ne vjerujemo. Pogledajte jednog Kučana, koji je jedini protestant u Sloveniji, ali je dovoljno jedan da je Sloveniju u zadnjih dvadeset godina usmjerio ka jednom drugom tipu društva. Sigurno se slažete da je na ovom Balkanu, ako u njega računamo i Sloveniju, Slovenija nešto drugo. Da se tamo vjeruje u pravni sustav, bez obzira što i tamo ima hohštapleraja, ali svi mislimo da ga je ma-

nje nego kod nas. I sad je ovako bilo: Kučan je išao u posjete Clintonu, privatni je posjet bio, znači plaća mu država put, ali ne smije voditi ženu o trošku države. A on povede ženu, a izađe *Mladina* pa kaže: Vodio je ženu na trošak države. Čuj, on ode u banku, izvadi izvadak, cijena aviokarte, kaže: Ja sam kupio kartu za moju ženu. Pokaže, novine objave i – tajac. Možete misliti ovdje da sada neko kaže, u Bosni ili Hrvatskoj: Ja sam za svoju ženu platio iz svoga džepa. Tko bi mu vjerovao? Tko vjeruje, mislim, tko živ vjeruje? Svome ne vjeruješ. Možda u Bosni vi vjerujete da Mesić ne plaća ljetovanje na Hvaru, ali u Hrvatskoj ne vjeruju, kao što vi ne vjerujete da vaši političari nešto troše od svoga novca. A ja bih možda iz Zagreba vjerovao da ima poštenih kod vas u Bosni i Hercegovini političara. Ali svojima ne vjerujem. Ovo sam rekao samo radi primjera.

Za profesora Vlaisavljevića (postavlja pitanje bez mikrofona, ne razumije se)

Ugo Vlaisavljević:

Bila je već zanimljiva reakcija jednog od učesnika da sam ja u jednom trenutku rekao, ili imao tezu da je dobro nekad i lagati. Ako ste slijedili cijelo izlaganje, vidjeli ste da ja to nijednog časa nisam rekao. Ja sam samo to rekao, to se zove kaptacija benevolencije, na samom početku sam rekao: Šta bi bilo kad bih ja zastupao tezu da je dobro lagati, kad sam ono izvodio i kad ste čuli elaboraciju, vidjeli ste da nijednog časa ja nisam sveo stvar na to da li treba govoriti istinu ili treba lagati. Teza je, dakle, bila daleko složenija...Odgovor na to: nije da treba lagati, jer lagati opet znači izaći iz jednog određenog sustava ideološkog sistema i onda vidimo da se tu nalazi neki drugi. U najkraćem, vrlo jednostavno, o tome je Ivan Vukoja govorio, i o tome se dosta piše ovdje; ono što vidimo jeste da imaju tri sustava istine ili tri istine, tako da otprilike neko ko govori istinu unutar jednog sustava etno-političkog režima za druge je lažov, a ispunjava opet interpretativnu shemu drugog ili trećeg. Tu odlučno djelujem u javnosti, pokušavam da diskutiram o tome na jedan način koji je prilično nepomirljiv: rješenje nije o tome da obnovimo sustav unutar kojeg će ove tri istine postati jedna istina. Mislim to je otprilike jedna nostalgija za socijalističkim realizmom, za nekom interpretativnom shemom koja bi bila ponad ovih sada koje su se pojavile. Ja mislim da je treća stvar, ili najvažnija stvar, imati pluralizam istina mimo ove tri; pojačavati ove stvari koje se pojavljuju upravo kao naše individualno iskustvo, kao određeno grupno iskustvo itd. A to je onda pitanje izlaska iz državnih medija; tri istine su otprilike tri države, tri interpretativna sustava, itd. Vaše iskustvo rata, moje iskustvo rata, vaše iskustvo politike, moje iskustvo politike, podrazumijeva pluralizam istina i shema. Znači, to treba stalno relativizirati. Ali ima jedna vrlo važna stvar, usprkos vašem požurivanju, koje može ostaviti dojam u izlaganju uvaženog kolege Gorana Milića, ja sam što se tiče toga veoma veoma protiv, a to je ova shema ko-

ja je toliko prisutna u našem okruženju, da imaju i kolektivna sopstva i da ih ovakvim izlaganjem stalno učvršćujete. Sad, ta kolektivna sopstva možete različito reproducirati, možete govoriti o srpskom sopstvu, hrvatskom sopstvu, bošnjačkom sopstvu, i bez toga ne bi bilo etnonacionalizma. Ja mislim da je to vrlo opasno, možete to reproducirati. U ovoj shemi ima pravoslavno sopstvo, ima katoličko sopstvo, ima protestantsko sopstvo, to je nešto što ni na koji način ne bismo smjeli prihvatiti... Unutar modernizirane kulture prvo ne možete svesti gradnju identiteta na religijsko vaspitanje; to možete u neurbanim sredinama i to možete u određenom segmentu. Govoriti o kolektivnom sopstvu kao jasnom sopstvu je najopasnija ideologija; vi onda možete ubiti čovjeka iako ga ne znate, i to se radi u ratu: reci mi tvoje ime i ja znam ko si ti. Ne može se iz imena deducirati sopstvo. Razlika između rasizma koje mi poznajemo (crnca i bijelca) i rasizma koji mi ovdje živimo jeste rasizam da mi prepoznamo nečije sopstvo, ko je on šta je on, na osnovu imena, a tamo imamo na osnovu kože. Između imena i kože su dva nepremostiva registra, i to treba govoriti u javnosti, ali to neće ideolozi da govore. Ne možete ništa znati iz nečijeg imena o njegovom karakteru i sopstvu. U nas u devetnaestom stoljeću počinju individue; dotad su samo kolektivi, ali ja vam kažem: ima individua ovdje koje ne možete svesti na kolektivna sopstva, i treće, genealogija imena je muška: vi ne znate ko su majke iz genealogije imena, vama su skrivene genealogije imena, to su sve lažne genealogije, fikcija.

Milan Šutalo:

Samo jedno ...što je govorio Goran Milić, što ste na kraju rekli o Mostarskoj katedrali, to je zapravo dokaz da vi novinari producirate javne istine i javne laži ponekad... 'Mostarska katedrala može se vidjeti iz Međugorja'... (dugo traju priče u publici koje se ne razumiju)

Ako odete vidjeti Mostarsku katedralu, onda ćete primijetiti da su sve okolne četverokatnice više od te katedrale...

Goran Milić:

Dobro, falio sam, nije katedrala nego je najvidljivija franjevačka crkva od 102 metra, ali je crkva najviša i u biti poruka je ista.

Može se naći i pokoja iznimka, ali je činjenica da, uzmete li katoličanstvo od Perua do, eto, Ravnog, koje je zadnje homogeno mjesto s katoličkom većinom do Filipina, svugdje dominira crkva, a ponegdje je uz nju i dvorac.

Miro Petrović:

Naše vrijeme je isteklo, hvala vam lijepo.

ZA KOGA PISATI – KNJIŽEVNA REPUBLIKA ILI ETNIČKO BRATSTVO?

Moderator:

– Sulejman Bosto, profesor na Filozofskom fakultetu, Sarajevo

Uvodničari:

– Dragoslav Dedović, pisac i novinar, BiH/Njemačka

– Adisa Bašić-Čečo, pjesnikinja i novinarka, Sarajevo

Gradska galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, ponedjeljak, 8. oktobar 2007. godine

Sulejman Bosto:

Pozdravljam vas i otvaram ovu sesiju PEN Centra. Večeras imam tu čast i do-dijeljenu mi ulogu da budem moderator ovoga skupa. Prije nego što uopće po-čnemo, želim zahvaliti Upravnom odboru PEN-a koji me počastio ovom ulogom premda nisam književnik ali pišem u drugim formama, a svoje mjesto u ovoj književnoj zajednici nalazim u najmanju ruku iz jedne druge uloge koja nam je svima zajednička, iz uloge čitaoca. Već to me uključuje u ovo društvo i u razgo-vor o temi koja je očito izazovna i sugestivna i ozbiljno nas se tiče.

Ne čini li nam se da naslovno pitanje Za koga pisati – književna republika ili etničko bratstvo?, a pogotovo njegov prvi dio (Za koga pisati...), zvuči nekako poznato, ili ako hoćemo, jako dobro poznato, odavna poznato? Jer, koja to knji-ževnost, koja to književno-historijska epoha ili generacija nije već postavljala isto to pitanje, sa jednakim tonom istovremene zebnje i nade u neizvjesni i u svo-jim porivima i razlozima nepouzdati poziv pisca ili pjesnika? Pitanje “za koga pisati” samo je varijacija osnovnijeg pitanja “zašto (uopće) pisati?” – oko kojeg razbijaju glavu i pretenciozne akademske glave jednako kao i književni amateri. (Ovdje, usput rečeno, ne bismo smjeli i ne bismo trebali otvarati bezdan takozva-

nog "temelnog razloga" ljudskog stvaranja uopće, a ne samo književnosti). Jer, priču o "smislu književnog stvaralaštva" odavno, naveliko troše književni amateri kao i intelektualci opće prakse u floskulama o "pjesnicima kao čuđenju o svijetu", u prazno-patetično intoniranim replikama staroga pitanja: "Čemu pjesnici?", ili pak o epohalnim, kritičkim, prevratničkim, moralnim, odgojiteljskim i inim zadaćama i moćima književnosti...

Imamo li u vidu plićake takvih i sličnih općih mjesta, možemo se nadati da ćemo ih izbjeći i da ćemo osigurati ozbiljnost našem naslovnom pitanju. Jer, jasan nam je minimalan dovoljan razlog da se književna zajednica (premda je i sam ovaj pojam višeznačan i problematičan), pisci i pjesnici, i danas kao i uvijek iznova mogu pitati: Za koga pisati? – ukoliko važi (nadam se po sebi razumljiva pretpostavka) da književnost nije društveno, historijski, kulturno ... indiferentna ili "neutralna", te da (koliko god da autorski stvaralački čin ekskluzivno individualan i osoban čin) bazično pretpostavlja i intendira Drugog (adresata, čitaoca, publiku, kulturu, društvo, historijsku epohu...). Drugim riječima, pitanje "Za koga pisati" – (kao takozvano "vječno pitanje" svih književničkih generacija), nadilazi ideju autoreferencijalnog spisateljskog/piščevog solipsizma kao i apstrakciju tobožnjeg "čisto estetskog" razloga umjetničkog/književnog stvaranja. Ukratko: književnost je (u arhipelagu svojih formi, mogućnosti, domašaja ili podbačaja) historijski, društveno, kulturno determinirana i posredovana, kao što sa svoje strane "svojoj epohi" ili "svom vremenu" uzvraća, odgovara, opire se, otkriva ili uznemirava, pita, sumnja, očajava... dajući začim našem znanju ili neznanju o nama samima i o vremenima i prilikama koji nas nadilaze ili ne nadilaze...

Ovdje možemo iskoristiti i poznatu poštapalicu o interakciji književnosti, društva i historije, o društvenim i kulturnim determinacijama književnosti, o amalgamima književne riječi u "duhu epohe", da ne govorim o legendarnom i višeznačnom pitanju angažmana u književnosti...

Na ovim pretpostavkama naše naslovno pitanje ima svoju konkretizaciju i našu (domaću) aktualizaciju, svoje razloge u svom drugom dijelu: "...književna republika ili etničko bratstvo?". Pitanje je, rekao bih retoričko, naime pitanje koje sugerira odgovor i jasnu tezu o takozvanom "književnom trenutku" ili o "književnom stanju" u našim, sadašnjim književnim, kulturnim i političkim prilikama. Pitanje je retoričko jer u sebi sadrži polaznu tvrdnju, koja glasi: u našim društvenim, političkim i kulturnim prilikama (tačnije rečeno, usred naših katastrofa), književni poziv, književnička zajednica, književnost, nalazi se pod pritiscima i diktatima naše političke zbilje čiji je zajednički nazivnik: represija etnocentrizma i njegovih vrijednosnih i normativnih poredaka. Kriterije (i) za književnu praksu ispostavljaju etnocentrički centri moći, etnocentrično obojeni mediji, etnocentrično, ksenofobično i provincijalno ustrojeni sistemi obrazovanja, etnocentrični kulturni autizam etc. "Etnos" postaje političkom i kulturnim toposom "apsolutnog znanja", jedini i isključivi "izvor identiteta", a temeljni oblik zaje-

dnice i socijeteta normiran je kao *etničko bratstvo*. Druga sugestija u naslovnom pitanju glasi: književnost ne može prihvatiti lojalnost etnocentričnom diktatu nego mora osnažiti i osvijestiti vlastitu alternativu. Naslovno pitanje također sugerira: alternativa *etničkom bratstvu* je *književna republika*. I eto nas – izgleda – na pragu odgovora na pitanje “za koga pisati”. A odgovor je: za književnu republiku (ne: za etničko bratstvo). Onaj Drugi (onaj vječni i mnogoliki adresat književnosti, bio on imaginaran ili stvaran) ovdje je pronađen u jednom posve drugom tipu zajednice: u *književnoj republici*. Književnost za *etničko bratstvo* je književnost koja ispunjava zadaće etnocentričnog solipsizma. Književnost za *književnu republiku* – sugerira ili pretpostavlja jedan drugi tip zajednice, koja (također) pretpostavlja slobodne (a ne programirane) raznolike (a ne jednoobrazne) članove i aktere (i pisce i čitatelje) jedne zajednice kao toposa slobode i umijeća ljudske riječi koja se opire nasiljima i igrama moći, monološkoj kulturi, jednoglasju kao načinu naših jezičnih i kulturnih egzistencija.

Ali, ne žurimo! Velike i lijepe i poželjne riječi (kao *sloboda*, kao *stvaralaštvo*, kao *ljudsko*, kao *čovječno*, kao *istina*, kao *ljepota*, kao *pravednost*...) – imaju nešto zavodničko, i prijeverno i višeznačno... Dobro, predložena alternativa je republika i to književna! Ali budimo na oprezu. Jer kao i sve riječi i riječi “republika” i “književna” višeznačne su, zavodljive i skliske. Ne budimo lakovjerni: iz riječi “republika” proviruje i riječ “publika”. A u riječi “publika” čuči opet puno kandidata: “javnost” (Koja javnost? Kakva javnost?), također i “narod” (Koji narod? Kakav narod?), pa “javno mnijenje” (Koje mnijenje? Kakvo mnijenje?). Pa šta bi to onda bila *književna republika*? Republika u kojoj se književni posao, književna razmjena, književna recepcija odvija glatko, bez nesporeda i po “demokratskim procedurama”? Odjekuje li u tom izrazu (također) nešto od patosa (klasičnog) emancipatorskog političkog rječnika ili iz utopijskog leksikona “popravljača svijeta” – itd., itd.? Da li nas ta *književna republika* – doslovno shvaćena kao “stvar (književnog) naroda” u kojoj je ta (opća) stvar (?), odnosno zajedničko dobro, upravo “književnost sama” (?) – da li nas, dakle, ta “republika” (poput kakve obećane zemlje) spašava od svih nevolja književnosti, od nevolja same književnosti i od nevolja društva i vremena kojeg živimo? Na primjer: od nevolje koju je svojevremeno Sartr opisao komentirajući negdašnji spor oko “umjetnosti radi umjetnosti” i književnog “realizma”. On se, naime, ruga “umjetniku radi umjetnosti” koji stvara djela koja ničemu ne služe i smatra ga onim članom društva koji pristaje da bude samo potrošač, “upravo kao i stipendist”. Ruga se i književniku-realistu koji također “rado troši”. “Što se tiče proizvodnje to je druga stvar: /realist/ teži za neplodnom nepristranošću naučnika. Zar su nam malo puta govorili da se nadnosio nad sredinom koju je hteo da opiše? Nadnosio se! A gde je on to bio? U vazduhu? U stvari, pošto je bio nesiguran u pogledu svog socijalnog položaja, suviše plašljiv da se digne protiv buržoazije koja ga plaća a i suviše lucidan da je prihvati bez rezerve, on je odabrao da bude sudac svoga veka i na taj način ubedio sebe da ostaje izvan njega, kao što eksperimentator ostaje izvan

svog eksperimentalnog sistema" (J. P. Sartre, *Angažovana književnost*, u: *Šta je književnost*, Nolit, Beograd, preveli Frida Filipović i Nikola Bertolino).

A ako se danas ovdje glasa za *književnu republiku* – je li red da prepoznamo stare književno-umjetničke dileme koje ne možemo (ili možemo?) zanemariti, a koje su upletene u suvremenu, našu, mučnu društvenu i historijsku zbilju?

Dovoljno teških pitanja za, nadam se, plodan razgovor. Naravno, bez nade (a i bez potrebe) za kakvim tvrdim, čeličnim, konačnim odgovorom – dobro je da ostanemo pri dobrim pitanjima. Jer, ako je književnost (kao uostalom i umjetnost uopće) modus ljudske slobode, onda ona kao takva zavređuje koju riječ apologije, nasuprot nasilnom vremenu u kojemu živimo.

Moja ambicija je bila da u ovom uvodu samo markiram polje na koje upućuje naslovno pitanje ovog susreta, a autor pitanja je PEN Centar. Večeras ćemo imati čast čuti riječi uvodničarâ gospođe Adise Bašić-Čečo, pjesnikinje i novinarkе, i pjesnika i prijatelja ove zajednice Dragoslava Dedovića, kojem posebno zahvaljujem što se potrudio da pored svih obaveza koje ima sudjeluje u ovom razgovoru.

Ako postoji ikakav bazično dobar rezultat kojeg možemo očekivati, ili dobar kapital ove vrste razgovora, onda je to činjenica da ovom vrstom susreta oblikujemo novi model političke kulture, a u našim prilikama to znači kulturu javnosti, kulture koja je u našim prilikama vrlo deficitarna, koja je takoreći bolesna, ili čak nepostojeća. Riječ je o javnoj ulozi i javnoj odgovornosti i književničke zajednice, čija je uloga danas očito drukčija ili mora biti drukčija od one bornirane uloge koju je svojedobno, u vremenu ranih Krležinih obračuna, imao PEN a o kojemu u jednoj kratkoj bilješci iz davne 1927. Krleža piše u zbirci *Iz naše književne krčme*. Tu bilješku rado citiram kao neku vrstu kontrapozicije ili kontrapunkta onome što mi danas možemo razumjeti i željeti kao ulogu javnog angažmana današnje književne zajednice. Krleža, dakle, 1927. godine piše:

"Dobio sam od zagrebačke sekcije P.E.N. kluba poziv da pristupim tom klubu, kome je u smislu § 1. društvenih pravila svrha da 'u prvom redu gaji društvenost i priređuje večere'. A u § 2 dva kaže se da je kvalifikacija nužna za člana P.E.N. kluba 'da bude priznat kao pisac'.

U smislu tog poziva P.E.N. kluba ja bih, dakle, kao 'priznati pisac' sa ostalim 'priznatim piscima' i članovima P.E.N. kluba 'gajio društvenost', i to 'u prvom redu tako' da bismo zajedno 'priređivali večere' u hotelu Esplanade (...)." Krleža sarkastično odbija sudjelovati u tom društvu pa bilješku zaključuje: "Ne bi ni pas s maslom pojeo one insinucije i psovke što su ih mnogopoštovana gospoda i odbornici našeg Kluba P.E.N. javno napisali i potpisali o svojim drugovima i odbornicima iz istog Kluba 'gdje se gaji društvenost'. (...). Da u takvom društvu 'gajim društvenost priređivanjem večera', i da za to platim uvijek po 50 D, to mi je preskupo."

Zaključujući svoju uvodnu riječ ovim Krležinim poučkom, dajem riječ gospođi Adisi Bašić-Čečo.

Adisa Bašić-Čečo:

Dobro več. Moja ideja je bila slijedeća: ja sam mislila da se večeras malo poigram s ulogom đavoljeg advokata i da branim stavove koje možda u nekoj drugoj situaciji, u nekom drugom setingu, ne bih branila. Ja ću večeras govoriti o ovom drugom dijelu, o etničkom bratstvu, i pokušaću da odbranim tezu da je ponekad razumljivo pisati i za *etničko bratstvo*. Dakle, *Za koga pisati – književna republika ili etničko bratstvo?*

Kada analiziramo naziv večerašnje tribine nameće se misao da prave dileme ovdje u stvari nema: stara utopijska sintagma *književna republika* sugerije širinu duha, kozmopolitizam, priziva u sjećanje velike umove prosvjetiteljstva ali i hrabro ogoljene ženske grudi koje štrče uvis na Delacroixovoj Slobodi. *Etničko bratstvo* opet podrazumijeva primordijalnu skupinu kosmatih mužjaka koji poslove završavaju uz odsjaj vatre sa ognjišta i uz bujice testosterona. Pristanemo li na ovaj moralistički diskurs naslova, mi automatski dokidamo dijalog jer smo suprotstavili dobro i zlo: suptilnost naspram primitivizma, meditativnost naspram profanosti, snježno bijele grudi naspram bagljivih ručerdci. pisci koji pišu književnoj republici su apriorno na strani dobra, ergo ljubitelji etničkog bratstva nam baš nikako ne mogu biti simpatični. Ako je situacija tako jednostavna, onda ispada da se svi dobri, talentovani i pismeni obraćaju građanima svijeta, a da samo zatucani ksenofobični provincijalci traže publiku unutar svog plemena. Ali hajde da ne otpišemo odmah etnoljupce i da propitamo korijene ove binarne opozicije iz naslova. Unaprijed se izvinjavam što ću ponavljati prilično očite stvari, ali ima nekog užitka u tome da se povremeno, za svaki slučaj, napomene da je car go.

Moje pitanje je sljedeće: Nije li u smislu književne recepcije *ethnos* zapravo neutralan? Čitalac nije racionalno intelektualno biće hirurški odvojeno od ostatka svog identiteta. Njegov identitet, između ostalog, čine i boja kože i godine i spol i obrazovanje i sklonosti i strasti, pa i etnička pripadnost. Odluka o etničkom nepripadanju također je dio identiteta (uprkos svojim opredjeljenjima u općoj diktaturi pripadanja teško je ostati sasvim izvan etničkog), ali kao i etnička pripadnost to je samo jedan komadić u šarenom pačvorku. Književnost se obraća čitaocu kao integralnom biću, pa i kao pripadniku etničkog bratstva ili pripadnici etničkog sestrinstva. U tome da pisac ili spisateljica pišu i za etničku grupu kojoj pripadaju (naglasak je na ovome **I ZA**) zapravo nema ništa loše. Pa otkud onda tolika ozloglašena *ethnosa*? Otkud imperativ da misleće inteligentno a posebno javno angažovano biće bude aetnično? Naravno, razlog leži u tome što političke elite profitiraju od etničke podijeljenosti bosanskohercegovačkog društva i što sa velikim žarom podupiru sve dalje podjele. Ovakvom sitnošičarskom destruiranju društva se svakako treba oduprijeti, ali nema potrebe negirati *ethnos* ili mu davati negativan predznak.

Problem, dakle, nije u tome što neki pisci i neki čitaoci smatraju da je njihova etnička pripadnost značajan dio njihovog identiteta. Problem nastaje kada se ta etnička pripadnost počinje instrumentalizirati, i to na štetu pripadnika ostalih grupa: kada se favorizuju i u lažne veličine proizvode "svoji" pisci; kada se nagrade dodjeljuju samo "svojim" piscima; kada se izdaju samo edicije najboljih "svojih" pisaca. Pisac čak i ne mora sam učestvovati u ovoj instrumentalizaciji. Ne mora namjenski pisati za svoje *etničko bratstvo*. Pisac, zapravo, ne mora biti ni živ. Štaviše, korisniji je kad nije živ. On i njegovo djelo onda se mogu bez ikakvih zazora iskoristiti kao cigla u gradnji sopstvene nacije zasnovane na *ethnosu*. Ali čak ni gradnja nesretnih autističnih i dobrano zakašnjelih etno-nacija u kojoj je kultura vrlo zahvalan građevinski materijal, čak ni taj proces u svoj svojoj anahronosti nije toliki problem. Problem nastaje kada se oko tog etničkog bratstva počnu u nebo dizati zidovi i kada pisci pomažu ili predvode dizanje takvih zidova; kada iz želje da proizvedemo "svoje" nacionalne pisce i veličine prestanemo čitati one druge; kada počnemo falsifikovati prošlost i sadašnjost; kada lažemo da govorimo različitim jezicima; kada odbijamo obnavljati zajednički bosansko-hercegovački identitet na nekom novom, nadetničkom nivou; kada na kraju pristanemo da živimo u paraliziranoj državi koju u dubokoj komi drže etnička iskasapljenost, neizliječene ratne traume i korupcija mitskih razmjera.

Za koga onda pisati? Pisati za Čitaoce kojoj god etničkoj grupi oni pripadali, nadajući se da će napisani tekst svojom snagom prevazići dobro učvršćene međuetničke podjele i dugoročno doprinijeti da se u debelim zidovima koji danas opasuju etničke grupe u Bosni i Hercegovini otvori što više vrata i prozora a ustajala atmosfera konačno razide.

Toliko za početak, pa ćemo se kasnije opet dopunjavati.

Sulejman Bosto:

Hvala lijepo. Ja neću izvlačiti nikakve rezimee i poente dok ne čujemo kolegu Dedovića. Hvala vam lijepo, to je bila po mom ukusu jer smo dobili poentiran stav, stvari su krenule dobro. Molim kolegu Dedovića.

Dragoslav Dedović:

Zdravo svima. Sretan sam što sam ovdje. Evo moga teksta.

OSTATAK ZAJEDNICE SENZIBILITETA I PREVLAST VOGONA

Sjećate li se trenutka s kraja osamdesetih kad je istrošenu (deklarativno univerzalnu) kolektivnu matricu "bratstva i jedinstva" zamijenila matrica *etničkog bratstva*? Po boljševičko-jakobinskoj logici – jedinjoj koju su uspjeli naučiti od svojih budućih neprijatelja – protagonisti nove vrste bratimljenja i sestrimljenja po

krvi i tlu pripisali su novom bratstvu metafizička, vanvremenska svojstva da bi opravdali brutalnu ovovremenu otimačinu, zločin i pljačku kao pretpostavke ostvarenja etno-utopije.

Taj je trenutak – ili se tu radi o dužem procesu koji je samo finalno implodirao u prve kuršume – podijelio je naše živote na dva dijela.

Čini mi se da su oko pojma *književne republike* okupljeni ljudi koji prvi dio života nisu potpuno odbacili kao potrošeni prezervativ, a oko pojma *etničkog bratstva* ljudi koji uprkos svjedocima tvrde da seksa nikada nije ni bilo.

Etničko bratstvo za sada počiva na moralnim alibijima, smišljenim na zatvorenim sesijama teoloških katedri, ili za tajnovitih vjerskih posijela, alibijima za svako bogovetno zlodjelo koje je učinjeno i koje će biti učinjeno u “naše” ime a nad “njima”. Jer mi smo uvijek žrtve a oni dželati, to je vazda bilo tako i tako će biti dok je nas i njih, zar ne?

Govorim o trenutku – ili je to bila duga podmukla historija bolesti za koju sam tada bio slijep – govorim dakle o trenutku kada više nisam vjerovao ni onima koji gube revolucionarno osvojenu vlast ni onima koji je revolucionarnim gibanjem naoružanih istovjernih masa žele uzeti.

Uprkos mojoj nevjerici, bolje rečeno i ne hajući previše za nju, *etničko bratstvo* funkcionira evo već dvije decenije na prostoru Bivše – ime joj se, jelte, ne spomenulo – kao nova fabrika za proizvođenje jedinog “prirodnog” smisla postojanja pojedinaca u društvu, pa time jedinog “prirodnog” smisla njegove estetske djelatnosti.

Zajednica estetskog senzibiliteta u okviru istog jezika – ako je ikada postojala kao zajednica, ako je isti jezik ikada postojao ili smo ga svi samo ružno sanjali – razbijena je u tom procesu i zamijenjena zajednicom porijekla. Maternji jezik je u ime identitetne politike nominalno raščlanjen i nevješto redizajniran. Iz te nove kolektivne perspektive koristan rad člana jezičkog *etničkog bratstva* jeste jedino rad na uvećanju razlika, jer ga je sedmopadežni štokavski usud ionako osudio na isto jezičko pojilo sa ostalim dušmanskim *etničkim bratstvima*. Znači, valja im se i dalje svojski truditi ako baš žele da se ne razumiju.

A mi koji baš i ne učestvujemo u toj vrsti etno-gimnastike okupljamo se kao ostaci razbijene zajednice senzibiliteta i proglašavamo književne republike – metaforički i očajnički – znajući da naš čin više proističe iz gađenja spram primitivizma negoli iz stvarne nade da ćemo uspostaviti univerzalistički ustav pod kojim bi mogli živjeti svi koji su ostali imuni na boljku identitetne hysterije ili pod koji bi se mogli skloniti svi izliječeni ili barem umorni od nje. Kada sam u ovoj zemljici i zadesi se da sretnem poneku perjanicu *etničkog bratstva*, sjetim se da mi je po koji od njih bio i prijatelj, sve dok nije počeo pisati hvalospjeve vjerski zatucanim, genocidnim vođama ili bezočne bljuvotine protiv “miješanih brakova”. Odavno sam prestao istinski razgovarati sa takvima. A naknadna želja (i nemoć)

da im ipak nešto kažem, prije nego zavlada konačna tišina među nama, pretvorila se nedavno u sljedeći zapis:

ZBOGOM VOGONI

Čitam što bilježite i time mjerim rastojanje
Udaljavamo se tako već četvrt stoljeća
Sumanutim putanjama poput lutajućih planeta

Šta god da kažem rasplinuće se
Prostorom zajedničkog jezika

A ipak svrbi posljednja riječ ?
Titra na jeziku poput zelenkastog plamička
Premišlja se i da li da nestane

Hvala.

Sulejman Bosto:

Zahvaljujem uvodničarima i s obzirom na temu koja je sama po sebi višeznačna, u najmanju ruku dvoznačna, ja sam izvukao sljedeće poante, ako smijem jako pojednostaviti Adisino izlaganje. Koliko sam shvatio njenu poziciju, ona je, s obzirom na predloženu temu i ovu binarnu alternativu *etničko bratstvo* ili *književna republika* otvorila malo prostora za jedan ne previše strogi tretman etničkog i etičkog bratstva, otvorila prostor za malo razumijevanje i za etnički identitet pod određenim uvjetima i pri tom upotrijebila ili ubacila u igru dilemu o kojoj možemo raspravljati: dilemu važnja etničkog pripadanja ili etničkog nepripadanja koju mjesnu ili produktivnu ili kreativnu ili, ako hoćete, književnu vrijednost to može ili ne može imati, i izrekla nešto što po mom (s obzirom na moje poznavanje stanja duhova i javnih rasprava koje se vode u našem javnom prostoru) može da bude jedna provokativna ponuda za javnu raspravu, a to je formulacija ili ponuda da se razgovara o nečemu što je puno puta tematizirano. Ona je upotrijebila sintagmu "zajednički bosanskohercegovački identitet" na nadetničkom nivou, koji bi eventualno mogao biti alternativa ovom slijepom etnocentričnom provincijalnom, u sebe kapsuliranom identitetu. To su dvije tri-poente o kojim se može razgovarati. Što se tiče priloga kolege Dedovića, ovdje smo na osnovnom fonu saglasni, ali on za razgovor nudi sljedeće nijanse: on govori o sintagmi "zajednica istoga jezika" kojoj se u etno-bratstvu alternira zajednica porijekla.

Ono što može biti predmet rasprave kao alternativa zajednici porijekla, jest povratak ideji zajednice istoga jezika, koja parira toj histeriji uvećavanja razlika,

može biti predmet rasprave, kao što je, da tako kažem, književno i politički relevantno pitanje takozvanog identitetnog grča ili identitetne hysterije – to bi bile poente koje smo čuli od naših govornika. Time bih zapravo otvorio naš javni razgovor, dodajući jedno zrno soli našoj temi, dodao bih naime citat, opet Krležin, kojeg naprosto ne mogu zaobići, a koji nam lijepo objašnjava šta je to *etničko bratstvo* u slučaju rigidne nacionalističke/etnocentrične politike i nacionalističkog/etnocentričnog samorazumijevanja. Citat potječe iz davne 1924. godine, iz bilješke *Pogreb Jovana Dučića (Iz naše književne krčme, Sarajevo, 1983, str. 109-111)* u kojoj Krleža, između ostalog, citirajući tadašnju *Politiku*, zapravo raskrinkava nacionalistički patos koji, kako navodi Krleža, u žanru posmrtnog panegirika govori da su: “naše narodne pesme o Kosovu i Prilepu” /one/ koje “ostaju za uvek jedini izvor umetničke inspiracije; naša muzika, jedina nacionalna i jedina koja uopšte danas postoji; ceo naš folklor; celo bogatstvo našeg nenadmašnog jezika... Zato nije čudo da se ovde rodila i nova država i što je iz nje rođena ova velika i neboriva monarhija, produkt sistema naše porodice, zadruga, istorije. Zato je prirodno da Beogradski univerzitet najbolji od svih drugih, već trideset godina radi na izgrađivanju naše čisto nacionalne kulture, čisto naše; naše geografije, naše geologije, naše lingvistike, naše etnografije, našeg prava, naše istorije, naše flore i faune, naše filosofije, naše muzike, našeg folklor;” (...)

Jasno nam je da je u ovim riječima zapravo prikazana matrica svakog rigidnog etnocentričnog ili nacionalističkog patosa.

Senadin Musabegović:

Drago mi je što je Adisa aktuelizirala tu opoziciju etničko i republičko, ali meni, kako sam je shvatio, ona govori republičko kako bi se shvatilo samo kao neka kosmopolitska ideja bez korijena, ili kao neki instrumentalni um koji prevazilazi sve partikularnosti i unificira sve moguće razlike. Pa ipak mi imamo jedan određeni kontekst, imamo neki identitet i trebamo znati taj identitet, granice tog identiteta, I imenovala je seksualni, čini mi se rodni i etnički, ali ja imam problem kod etničkog. Ko imenuje taj identitet kod nas? Ko ga definiše? Ko mu daje okvir? Da li je to nešto urođeno, da li je to samo po sebi razumljivo mi kad kažemo da pripadamo etničkim skupinama, to kao da se samo po sebi razumije da mi već znamo kome pripadamo, da mi već znamo to bratstvo. To je meni mali problem. Takođe navedeno je, ja mislim da baš ga i ne znamo toliko jednostavno da je to, kako bih rekao, jedna invencija više i da tu postoji valjda opšti problem ko imenuje taj etnos, da je to veći instrumentalizam nego taj republički, hladni. Druga stvar, tu uvijek ostajemo, taj argument, mi, i kada vi ste ga naveli, Adisa ga je navela, i kada negiramo naš identitet i dalje smo u klopki identiteta. Neki identitet gajimo. Sad opet postavlja se jedan problem. Ima niz argumenata. Na primjer, ja sam sad čitao knjigu o Ničeju, jednu, kako bi rekao, pronacionalističku

interpretaciju Ničea, koja kaže da je Niče tipični Nijemac, jer on upravo kao Nijemac može tako da negira sve ono što je njemačko. Samo pravi Nijemac negira ono njemačko. Meni to malo škripi, to mi ne valja. Isto kao, Oto Vajninger je pravi Jevrej, on tako mrzi ono jevrejsko u sebi, on jeste Poljak, i zato što nije po porijeklu pravi Nijemac on je upravo pravi Nijemac po toj interpretaciji što negira sve što je njemačko, opredijelio se kroz to.

Dragoslav Dedović:

Nema pravih Nijemaca. Nijemac je konstrukcija.

Gajo Sekulić:

...Književnost pisati u horizontu, u kontekstu javne stvari, ili jednog potpuno izoliranog autarhičnog etničkog bratstva, bez obzira na korištenje modernih elektroničkih i drugih sredstava masovnih komunikacija. Oko identiteta: ne volim tu riječ već duže vrijeme, otkad se ona pojavila negdje osamdesetih godina, mislim da je prestala u području filozofije i svih humanističkih nauka jedna ozbiljna misao. Taj govor o identitetima, kojih je bezbroj, pri čemu ga ojađeni intelektualci pokušavaju svesti na jedan jedinstveni i osnovni, to je redukcionizam. Ima jezički nešto u sebi, a ja bih to volio etimološki istražiti. No, ta bolest me je prošla, već jedno dvadeset godina, otkad su došle ozbiljnije stvari u ovu takozvanu javnu stvar, ali ona u sebi sadrži ono *id* vezano za *idem* ili nešto slično iz latinskog, ona ima riječ *entitet* u sebi: *id-entitet*... Ne bih želio sad poduku neku i sam to istražujem; postoji jedan gringo koji se zove Erik Erikson, koji je uveo tu riječ u diskurs početkom prošlog stoljeća ili par decenija kasnije (dugo je živio) u vezi s identitetom djece. Ne mogu sad objašnjavati zbog čega mi se taj sam diskurs identiteta ne sviđa i mogao bih dosta informacija teorijskih dati, ali ne želim ni sebe podučavati ni vas, pogotovu kad sam se juče iz jedne internetske informacije podsjetio na jednu Hercenovu izjavu, koji je kazao: kad mi sami ne možemo sebe da usrećimo, pa to je potpuno besmisleno usrećivati sljedeću generaciju. Ja mislim da je sad zadaća pisca u etničkom bratstvu da usrećuje zajednicu juče i danas, etničku ili neku drugu – može to biti i neka druga, npr. što se tiče seksualne orijentacije. Ili pisac koji je sasvim oprezan, skeptičan, koji pripada tendencijski onome što je *književna republika* u našem kontekstu. Mi imamo jedan jezik s nizom osobina, ali se lažemo da imamo tri, odnosno četiri otkad je moj zavičaj postao nova država, ali nije posljednja. Što je zadaća pisca? Onaj uvod koji je u pozivu Bosto napisao sadrži nekoliko teza koje su veoma plodne za dalju diskusiju, što su dotakla na izvjestan način i ova uvodna izlaganja. Biti pisac, ili biti pismen, biti alfabetiziran, nekako ja ne vidim tu da je to onako *ad hoc*, samo po sebi neka dobra stvar. Jednom davno, kad sam bio student i bio na odmoru u Dubrovniku, bio je jedan rano penzionirani policajac koji je poslije Drugog svjet-

skog rata jurio četnike i škripare u Hercegovini i zadobio tešku kostobolju; kad mi je vidio knjigu u rukama *Subjek-objekt* Ernsta Bloha, rekao, a bio sam dva dana s njim u istoj sobi u jednom hotelu: “Vas sve treba pobiti.” “Što?” “Znaš da čitaš. Ništa mi obični ljudi po selima, po rudnicima, ne bismo uradili, u historiji ne bi bilo tolike brutalnosti da nije vas intelektualaca.”

Ja ne plediram za neki antiintelektualizam, ali podsjećam da je, kad se već upustiš u tekst, u rečenicu, to mnogo opasna stvar. Ako to uradiš na primitivan način, kao što se recimo u tome tekstu *Ćeraćemo se još* radi, od jednog pisca koji je u prvoj fazi bio strašno talentiran. Jedan takav talentirani pisac uletio je u šemu etničkog bratstva. Ali ne zaboravite da je i u homogenim etnonacionalnim sredinama, a ne samo u ovim kao što je nama sudba dodijelila, izmiješanim, opsesija etničkim veoma jaka. Mi nemamo još ni u diskursu filozofskom i znanstvenom ni u svim umjetničkim formama neku moć kojom bismo se tome suprotstavili. Uzmite šta Sarkozy sada brblja itd. Uzmite ona dva pingvina iz Poljske, da ne govorim dalje, i ne treba se puno zavaravati, nije lako konstituirati književnu *res publica* ni u području znanosti, na univerzitetu koji iznutra samo tone, ne samo tu nego na mnogim mjestima, i tonuće vjerovatno i na četrdesetogodišnjicu Šezdeset i osme, iduće godine krajem maja, odnosno početkom juna. Ne treba imati pretjeranu iluziju, ali u posljednje vrijeme osvježila mi je život jedna rečenica iz romana čijoj sam promociji prisustvovao na onom fantomskom Ajfelovom mostu iz Jergovićevog *Freelandera*, uzgred sasvim u vezi s junakom koji je mojih godina. U njegovom romanu otprilike govori se o toleranciji, upravo o ovim izmiješanim identitetima, i šta pisac da radi? I on uzgred, preko tog junaka kaže: tolerancija je suptilna forma za diskriminaciju manjina. Pisac najčešće to zaboravlja. Hvala.

Sulejman Bosto:

Hvala Gaji.

Dragoslav Dedović:

Možda bih ja na direktno pitanje odgovorio. Da je ovdje bila platforma za razumijevanje kolektivno etničkog ili apel za više razumijevanja, a ja koji sam se navikao kretati u ekstremno individualističkom stavu, kažem kroz citat nekog ekstremno kolektivističkog, ko pledira za razumijevanje ekstremno kolektivističkog: *Ćeraćemo se još*. To je pojašnjenje za sve, da se zna kakva je vrsta vica trebala da se desi, a nije stigla.

Adisa Bašić-Čečo:

Ja bih htjela da objasnim dvije stvari. Kad je profesor objašnjavao ove tehničke stvari na početku, rekao je: svi se poznajemo, ali ipak recite svoje ime u mi-

krofon. To je značajna rečenica. Manje-više svi se zaista poznajemo, ako ne lično, onda iz viđenja, što dovodi do toga da koliko god mi polemizirali, u nekim se stvarima ne slagali, generalno jesmo neka vrsta istomišljenika. Naravno, sad generaliziram i pretjerujem, ali sjedimo ovdje zajedno, došli smo privučeni ovom temom, niko nije iznerviran ustao poslije pet minuta i otišao. Znači, manje-više možemo da razumijemo zašto smo tu. Otuda je bila moja potreba da pogledamo i drugu stranu, a ne da radikaliziramo svoja stajališta. E sad, zašto sam uvela tu priču da nas etnički identitet obilježava. Možda sam se neprecizno izrazila. Ja sam htjela reći da koliko je teško iščupati se iz toga da si potpuno neobilježen, razumiješ? Kao, teško je ostati nevin u tome i svejedno šta ti osjećaš, neki će drugi kolektivitet tebe etiketirati i u nešto te staviti. U tom smislu sam rekla tu rečenicu da je teško biti izvan etničkog identiteta, jer smo upravo usred ovoga što profesor Gajo naziva opsesija etničkim. Moj je prijedlog bio večeras da umjesto radikaliziranja stavova i odmicanja nekako nađemo neki mali prostor za neki razgovor, za neko premoštavanje krajnosti.

Sulejman Bosto:

Prije nego dam riječ našem mladom kolegi Dinku Krehi, a drago mi je da se javlja za riječ i jako sam radoznao šta će nam on reći, želim samo da pridodam: očito je da ovo omekšavanje stava prema akceptiranju i etničkog identiteta, omekšavanje koje se sastoji u opravdanom zahtjevu da kritiku etnocentrizma ne razvijamo kao etnofobiju po svaku cijenu – prihvatljivo i zgodno za raspravu. Što se tiče moje intervencije, naime molbe, da se govornici predstave kad uzimaju riječ, ona je samo tehničke naravi, budući da je to potrebno radi snimanja i kasnijeg rada na materijalu. Molbom da se govornici predstave nisam, naravno, nikako predmnijevao da se govornici predstavljajem "etnički identificiraju", odnosno da bi ovdje pravili nekakav spisak auditorija po tom kriteriju. Valjda to ne trebam dokazivati.

Dinko Kreho:

Hvala. Ja neću dugo. Htio sam najprije skrenuti problem na nešto čega se jesmo dotakli, ali čini mi se nedovoljno. Prema mom mišljenju je sam naslov "Književna republika ili etničko bratstvo" problematičan, jer postavlja krajnosti, postavlja nam jedno ili-ili, gdje mi apsolutno moramo odabrati jedno od to dvoje, gdje se to dvoje međusobno isključuje. Ta *književna republika*, dalo bi se zaključiti kad ovako gledamo naziv ovoga skupa, jeste neka idealistička tvorevina, neka tvorevina duha gdje nikakvi ovozemaljski odnosi ne mogu postojati, pa samim tim ni oni etnički, koji su, prema mom mišljenju, naša realnost. Možemo mi sa ovih estetičkih, filozofskih pozicija ili drugih ružiti, napadati, dekonstruirati te etničke identitete, pokazati kako su oni arhaični, zaostali itd., ali oni su naša re-

alnost i mislim da je problem mnogo složeniji od toga, i da su koncepcije književnosti u kojim na književnost, općenito bilo kakvu vrstu umjetničkog stvaralaštva, gledaju kao nešto isključivo duhovno, ako ne isključivo duhovnu umnu tvorvinu koja je iznad svake stvarnosti, svake političke realnosti – te su koncepcije jednostavno neodržive danas, ali čim imamo političko, danas je većini ljudi jasno da ne možemo više književnost i umjetnost općenito posmatrati kao nešto potpuno odvojeno od političke stvarnosti. Znači, čim imamo političko imamo i etničko, imamo neki identitet koji se na neki način tu upisuje, htjeli mi to ili ne htjeli. Koliko god pisac u tom svom stvaralačkom činu nastojao zaobići to, pobjeći od toga, opet stvara u okviru jedne zajednice ili jednog niza, jednog skupa zajednica koje međusobno imaju različite odnose.

Sulejman Bosto:

Samo da kratko dodam: naime, rješenje dileme oko “prihvatanja” ili “neprihvatanja” toga što se zove *etničko bratstvo* za mene nije u tome da ono etničko ignoriramo ili da zabadamo glavu u pijesak, da smo politički nerealistični, da općenito komponentu socijalnih i kolektivnih identiteta ignoriramo. Uopće ne mislim da je to u pitanju. Radi se o pitanju: da li se jedan parcijalni identitet (a za mene je to i etnički identitet), nešto što je kontingentno, u čemu smo se rodili a što nismo izabrali, može uzeti kao apsolut; sasvim sigurno on nas suodređuje ali ne iscrpljuje kompleksnost ljudskog identiteta... Za mene je pitanje da li se ta veličina apsolutizira isključujući sve ostale dimenzije identiteta. Ovaj problem koji je profesor otvorio, muku i mučninu tog pojma i nevolje koje on sa sobom nosi, zapravo svodi se na to da li mi možemo operirati sa posve novim pojmom identiteta, koji je recimo pluralni ili kompleksni identitet.

Enver Kazaz:

Valjda u naslovu stoji ona crtica, pa ona podrazumijeva i/ili. Ako je i/ili, onda je potpuno logično da možemo biti uvučeni u situaciju u kojoj je jedan pisac i etnički i u “republici” – šta ćemo sad? Međutim, ja nisam htio o tome da pričam. Mene zanima sasvim druga stvar. Mi smo opet otišli u neke apstraktne priče, a zapravo Adisa je naznačila jedan problem koji je meni sržno značajan. To je problem kontekstualizacije. Upotrijebila je Adisa jedan pojam također koji mi se sviđa, to je ova *književna republika* koja djeluje kao lijepa modernistička utopija, u kojoj pisac stanuje u nekom projektivnom, lijepom modernističkom nebu, a ispisuje transkulturalne esencijalne velike priče... Te priče su transidentitarne, te priče su, tako da kažem, priče koje u konačnici, kao na primjer Andrićevu *Prokletu avliju*, moramo čitati kao roman u bilo kojem totalitarnom sistemu, u kome jadni Čamil efendija strada zato što je Biblija rekla da postoje Kain i Avelj i čovjek je po prirodi i anđeo i đavo. Naravno da je to privlačna priča; međutim, Andrićev ro-

man bogami baca malo svjetla i na ovaj Titov Goli otok, i bogami baca malo svjetla i na Staljinove logore, a bogami baca svjetlo na prirodu svakog društvenog sistema. Dakle, radi se o sljedećem: pisac može da piše za bilo koga. Međutim, problem nastaje kad on sa svojim djelom ulazi u kulturalnu recepciju. Ma šta njegovo djelo moglo da znači, ono dobija svoja konačna čitanja unutar kulturalne recepcije.

Sad ću se igrati. Postoje naši pisci, naši najbolji živi pisci, i vi imate na medijima plakate odnosno simbole, odnosno simbolički poredak naših živih pisaca. Sad ću ironizirati: Hadžem Hajdarević na Tuzlanskim književnim susretima kaže: "Ovdje je Semezdin Mehmedinović, naš najveći živi bošnjački pisac, da se Abdulah Sidran ne uvrijedi." Doslovce citiram. Dakle, sad smo na igri simboličkog označavanja pripadnosti, na primjer, zbirke pjesama *Kost i meso*. Sjetimo se, Sidran tamo opisuje ipak neku egzistenciju koja se kreće u vrlo precizno naznačenom hronatopu. Moj problem leži u sljedećem: ako se odreknemo, zaista, kao što Adisa pledira, velikih utopijskih predstava, ako se književnost zaista počela baviti sržnim problemima našeg prezenta, da li se onda strogo individualistička priča odjednom, u interpretacijama, u njenoj upotrebi, u njenoj recepciji, čita kao velika nacionalna metapriča? Pri tom smo zaboravili jednu stvar da kažemo: ko ipak tu apstrakciju etničkog bratstva određuje? Ko je taj ko ima moć konstruiranja etničkog identiteta, i na koncu, ovo što je Seno pitao: je li to prirodna, esencijalna kategorija, ili je konstrukcija kao i većina drugih konstrukcija?

Dragoslav Dedović:

Htio bih ja nešto reći, ne da polemišem s Enverom, to je postalo dosadno već 20-30 godina. Ja imam osjećaj, za sebe lično da (**Enver Kazaz**: Izvini molim te, kad te metnu u dvije antologije: u antologiju srpskog pjesništva i antologiju naidentiteta beha pjesništva i antologiju evropskog pjesništva, gdje se najljepše osjećaš? Gdje si ti?) To je najnormalnije: što je šira bara, ja se osjećam komotnije. Ne, to je zaista spontan odgovor i prirodan za mene. Ja imam ipak osjećaj da nam nešto bitno ovdje izmiče. Ne mogu to da identifikujem, ali nešto nam u svemu ovome izmiče, i onda moram pozvati te iskustvene režnjeve da mi pomognu; šta je to? Mi govorimo o etničkom bratstvu, a onda se *etničko bratstvo* vjerovatno zamišlja kao skup Lajbnicovih atoma, koji su, onako, manji-veći, ali to su monade. Znači, mi govorimo o živim ljudima koji su odlučili svojim izborom da njihova prevalencija bude u ovom smjeru a ne u onom; znači ja ne isključujem njih iz zajednice ljudske time što kažem: ja bih rađe da se družim s vama ovdje, unutar *književne republike*. Nije ta vrsta opozicije. Ali nemojmo zaboraviti, ako si već rekao kontekstualizacija, da u bosanskohercegovačkom kontekstu plediranje za razumijevanje takvog izbora jeste demokratsko, ali nije pravično, jer tu je do plediranja za razumijevanje jednog sistema dominacije i moći. Mi imamo predomi-

nantni etnizirani kôd koji se nameće svakom, htio ga on ili ne, i ako je sloboda uvijek sloboda izbora, onda mi u Bosni i Hercegovini nemamo izbora osim da se povučemo u *Collegium artisticum* i o tome, iz vrzinog kola marginaliziranosti, lajemo na mjesecinu. Ali te kodove određuju centri moći sa svojim medijima. Znamo kako ide ta konstrukcija; to znači da mi imamo nišu unutar koje možemo da se osjetimo republikanski, ali u svojim realnim životima ne možemo da uživimo svoje hibridne višeslojne identitete, jer je Bosna i Hercegovina – sad ću reći nešto što u meni izaziva nelagodu ali je iskreno – Bosna i Hercegovina je jedina zemlja na svijetu u kojoj sam ja Srbin, i to je stvarnost ove zemlje, to je tako. Ja sam u Njemačkoj pisac, čak ne moram biti ni srpski pisac, ne moram biti ni bosansko-hercegovački. U Beogradu sam nešto sasvim treće, prečanin sa bosanskim naglaskom i ono sve što uz to ide. Ali ovo je jedina zemlja u kojoj se to tako automatski kontekstualiziram, htio ja to ili ne. Zato se vraćam na Sartra, na onu epizodu iz *Mučnine*, kada se prepoznaš u očima okupatorskog vojnika kao Francuz, a mislio si da si građanin svijeta. Mi govorimo o traumi kao osnovi identiteta u Bosni; znači mi smo htjeli ili ne onda dio tog traumatičnog sistema, i kako izaći iz te pozicije branjenja traume? To je naš zadatak: kako se vratiti mom pravu da ne budem dio traume?

Enver Kazaz:

Sad je Dragoljub konačno prizemljio stvar, a moje pitanje opet visi. Naravno da se radi o traumatiziranim identitetima, to Maluf naziva čak ubilačkim identitetima, to je jasno kao dan. Međutim, ja nisam govorio o kontekstualizaciji te vrste. Govorim o kontekstualizaciji koja se nameće u upotrebi književnosti. Evo sad ću zaoštriti priču. Dobrica Ćosić, ili bilo ko, u svom pojavljivanju u javnosti dolazi kao “naš” veliki pisac; sad ću podsjetiti na to: Ćosić promovira svoj roman *Vreme vlasti*, u kojem kaže: *lagali smo o nama, a još više o našim neprijateljima*. Pisac se pojavljuje u ulozi kreatora etničkog bratstva kao ideološke interpretacije onog što bismo mogli nazvati etničkim identitetom. Problem postaje onog trenutka ozbiljan problem, najozbiljniji problem, kad pisac iskoračuje iz umjetnosti u ideologiju – to je trenutak koji se na južnoslavenskom prostoru dogodio u devetnaestom stoljeću. Pisac je iz umjetnosti iskoračio u ideologiju i tog trenutka prvi susjed postaje barbarin, neprijatelj, religijski Drugi, opasan i tako dalje; to je trauma koja traje jedno stoljeće. Ovo Krležino je samo jedan zarez na toj traumi.

Adisa Bašić-Čečo:

Mogu li ja da odgovorim? Naravno da je konstrukt, ali zbog toga nije manje stvaran.

Irham Čečo:

Dakle ja bih se malo dotakao samo ovoga problema ko to određuje, jer nacija je naravno jedna stoglava aždaha, jedan levijatan, i ona očigledno guta i ljude koji nisu skloni da se u te redove svrstavaju. Evo konkretan primjer: baš nedavno na Makarskoj rivijeri primjećujem radnju, gazda se zove Krešo Mušan. Dakle to su dva nadimka praktično iz dvije potpuno različite konfesionalne sfere i, stvarno, da to nije Makarska, ne bih uopće pomislio da je čovjek katolik, a vjerovatno jest. Znači određuju je pod a) posmatrač, koji naravno, kao što je gospodin Dedović istakao, ima svoju percepciju koja je izbaždarena njegovim iskustvom i njegovim traumama, njegovim okupatorima i vojnicima. E sad, ko to određuje? Određuje, znači, ipak kolektiv, tu su neka vijeća staraca, tu su neke male klike, možda poput ove naše? Upravo sam sinoć završio čitanje jedne biografije Maka Dizdara, Mehemdalije Dizdara, u kojoj njegov sin vrlo toplo i osjećajno opisuje očev duhovni put, uspomene iz djetinjstva, neke porodične blage pikanterije, između ostalog tu provijava jedna vrlo konkretna činjenica: da je pokojni Mak Dizdar bio prilično ubijeđen ateista. E sad, s druge strane imate, kako biste ovdje to večeras postavili, *etničko bratstvo*. Već je neko spominjao gospodina Ibrišimovića, koji kaže da su nevjernici za njega žvrljotine u zraku. To gospodina Ibrišimovića i mnoge druge Bošnjake ili, šta ja znam, polubošnjake, nebošnjake, ne sprečava da Maka Dizdara, koji se izjašnjavao deklarativno kao Hrvat, a dakle intimno bio je ateist, doživljavaju kao svog pjesnika bošnjačkog, muslimanskog kulturnopovijesnog kruga, kako se to od devedesetih uobičajilo govoriti. Možete li vi meni sad pomoći s objašnjenjem ko i kako to određuje? Možda Hadžem Hajdarević, ako se već gađamo imenima, nema problema, šalimo se još. A možemo se samo još malo dohvatiti tog *naš i veliki*. *Naš i veliki*, mislim, to se može uzeti sa dozom ironije, ali je suštinsko pitanje, recimo, da li je Nedžad Ibrišimović veliki ili je naš? I, recimo, Dobrica Ćosić je očigledno prvo naš, to jest njihov, pa onda zatim možda veliki, a možda i vrlo mali. Upravo smo imali iskustvo da profesor Sekulić ističe gospodina Matiju Bečkovića, pominjući njegovo *Ćeraćemo se još*, kao vrlo talentiranog u ranoj fazi. Mislim, nije on izgubio talent ni u kasnoj fazi, on je samo promijenio publiku kojoj se obraćao i vjerovatno prilagodio neke svoje, kako bih rekao, alate.

Sulejman Bosto:

Evo, sad smo imali jedan zanimljiv komentar koji se možda približio tom odgovoru ko oblikuje identitete. Pala je riječ o tome da su to centri moći, da su to politički centri moći, a politički centri moći su nekako postali političkim centrima moći, pa bi sada vjerovatno trebali napraviti neku vrstu analize političkog kauzaliteta koji je promovirao te centre moći, a koji onda mehanizmima moći oblikuju i to što se zove i kulturna politika ili politika identitetâ.

Stevan Tontić:

Nisam mislio govoriti, ali pošto sjedim do Envera onda ne mogu da ćutim – ovo naime misli Ferida Duraković, a evo ja potvrđujem. Dakle, u uvodnom tekstu Bosto je lijepo postavio dva pojma, u opoziciju naravno, jer u stvari se tako i mora. Bez te opozicione igre pojmova u stvari je nemoguće i misliti, nemoguće je pokrenuti mišljenje ako ne bi bilo te igre. Onda je Adisa lijepo uzela u odbranu ovaj pojam, ovo *etničko bratstvo*. Ali ja sam primijetio, naime, da je ovdje više ocrnjena riječ “bratstvo” nego ovo “etničko”, jer ustvari negativna sjenka je na ovom “bratstvu” već u samom Bostinom tekstu. To je vrlo interesantno; dakle, jedna prekrasna riječ bratstvo u stvari je nama toliko ogađena, ogadili su nam je popovi, valjda, i političke vođe koji se obraćaju narodu sa “braćo i sestre”, pa je zaista ta riječ više kompromitovana nego sama etnija, nego pojam etničkog. To je vrlo tužno, jer svi mi na neki način želimo da pripadamo nekom bratstvu, ali pošto su sva poznata bratstva toliko represivna i suviše emocionalizirana, onda naravno i mi imamo neko negativno iskustvo iz te pripadnosti i povlačimo se iz tih mogućih ponuda da pripadamo ovom ili onom bratstvu. Na kraju krajeva, nije *etničko bratstvo* jedino koje je sada dominantno. Ima i drugih bratstava. Ima bratstvo siromašnih, bratstvo bogatih, bratstvo homoseksualaca, pa čak možda i bratstvo onih koji se odriču etničkoga – ja lično sam upoznao veći broj naših ljudi u Evropi koji se uvijek u finim društvima obavezno odriču, da oni nisu nekakvi Srbi, da nisu nekakvi Hrvati, nekakvi Bošnjaci, ali kasnije, kad sam s njima sjedio u kafani, ipak je to provirivalo iz njih. Na neki način njihove izjave bile su, ma koliko pametne i razumljive, to su pametni momci, bile su u stvari pomalo lažne. Ja sam htio jednu malu refleksiju samo o pojmu bratstva, koji je u stvari jedna velika riječ francuske revolucije, ali evo šta se dogodilo s tim pojmom.

Sulejman Bosto:

Hvala Stevanu. Kad dođe red na mene, komentiraću ovaj komentar pojma bratstva. Ivan Lovrenović.

Ivan Lovrenović:

Primjećujem jednu stvar, ne bunim se zbog toga, samo primjećujem; naime, glavni pojam, ipak, glavni nosivi pojam u ovome našem sazivu, pozivu, kako hoćeš, o njemu se govori najmanje, gotovo nikako, a to je sama književnost. Kad bismo malo više o njoj, možda bi se i ove stvari oko kojih debatiramo ukazale jasnijima, ili možda manje važnima, možda im pridajemo preveliku važnost pojmovno. Dakle, ne bunim se zbog toga, ni ja sam ne osjećam se spremnim da sad u ovom kontekstu započnem priču o književnosti i tome kako ona funkcioniра, jer je to zapravo bitno, a moglo bi se započeti čak i od samog onoga naznačenog: za koga se piše, pa onda vrtjeti tu priču. Volio bih da to napravi večeras možda

neko ko je malo koncentriraniji od mene; ja nisam, ali samo to bacam ovako na sto. Spominjan je, što je meni jako drago, Krleža, uziman je na znanje; mislim da je to jedno ime koje bi u ovim stvarima o kojima razgovaramo večeras moglo biti strahovito poučno, i to ne samo u pozitivnom smislu. Kad bismo uzeli samo tu cijelu pojavu, čak ne plediram da uzimamo, kako se kaže, njegovo djelo, uzmi-mo njegovu intelektualnu biografiju, ona je već strašno poučna za ove stvari o kojima razgovaramo. A mene večeras najviše navodi na jednu temu koja bi ovdje bila korisna da se rasplete, barem marginalno. Ako govorimo danas, kako je to primjećivano, o dominaciji etničkoga, o etničkom kodu kao onome koji je dominantan, koji određuje stvari itd., ne bi se trebalo, ne bi se smjelo zaboraviti, jer to mnogo objašnjava, jednu veliku, grandioznu genezu, a ta geneza mogla bi se povezati s nečim što je književnost u prethodnom razdoblju, u razdoblju Jugoslavije, čak obiju Jugoslavija, odnjegovala kao nacionalizam. Ali ne etnički nacionalizam, iako je i toga bilo, nego nacionalizam, kako ćemo reći, nadnacionalizam, i ponašalo se tako u *mainstreamu* jedne i druge Jugoslavije. Književnost se ponašala *par excellence* nacionalistički. Mi to zaboravljamo, a tu maniru smo preuzeli, odnosno naslijedili, nismo se makli od nje; stvar se samo rascjepkala, ništa više, ako ćemo gledati modelski.

Zašto ja tu spominjem Krležu? Neću naravno, nisam Herostrat, neću ja Krležu ružiti, Bože sačuvaj, ali Krleža je jedan grandiozan primjer, baš grandiozan primjer kako se na veličanstven način može, kako bih rekao, završiti u nacionalizmu. Kako? Pa vrlo jednostavno: Krleža je glavni idejni arhitekt, a bogme i izviđač u mnogim konkretnim stvarima, ideje o takozvanoj "našoj civilizaciji" nasuprot onima drugima, o "našoj" južnoslavenskoj civilizaciji, autohtonoj, koja je svoje vrijednosti potvrđivala i prije Đota, i prije ne znam koga, itd. itd. Dakle, jedan *par excellence* plemenski nacionalistički naboj i motiv. Kako je to sve završilo, to mi znamo; on ne zna, nije doživio da vidi kako je to završilo, a mi jesmo. Zato bismo mi mogli biti malo pametniji čak i od njega. To je neki splet asocijacija o kojima razmišljam. Htio sam još jednu stvar samo tu nabaciti, kao usput. U tim našim dilemama oko tih kolektivnih identiteta, jesu li konstrukt ili su stvarnost, što ih određuje, ko ih propisuje itd. Možda se nije zgorega prisjetiti velike i vrlo jednostavne Burdijeove ideje, koju sam nedavno i citirao, da društveni identiteti leže u razlikama, u malim razlikama, jer se male razlike osjećaju kao najveća opasnost u složenim zajednicama. To je jedna stvar; i druga stvar, koja je za nas ovdje gotovo životno, gotovo empirijski evidentna, svakodnevno, ali je o njoj nekako teško razmišljati jer čovjek teško prihvaća tako subverzivnu ideju. Naime, pretežno gledano, naši identiteti, ovi naši etnički, konkretni, bosanskohercegovački identiteti, čime su najviše određeni? Onime što mi nismo. Mi jesmo ono što nismo. Najviše se tako prepoznajemo. Najviše i sami sebe tako prepoznajemo, a i drugi nas tako najviše prepoznaju, taj negativni momenat u određenju identiteta. Da izvedem taj paradoks do kraja, on je strahovito važan. Ne bi ga trebalo

ni ironizirati ni potcjenjivati, nego bi ga trebalo analizirati, trebalo bi ga posvijestiti. Evo to samo.

Sulejman Bosto:

Hvala lijepo, Ivane. Ponovo smo dobili mnoštvo aspekata i tema očito nije tako jednostavna i ne može se riješiti binarnom opozicijom: Niti je ideja predložka niti je ideja autora teme bila u tome da se stvar odjednom razriješi, ali ona se morala pojednostaviti u ovoj binarnoj opoziciji baš zato da bismo vidjeli koliko je svako rigidno pojednostavljenje opasno i utoliko su svi prilozi koji razbijaju te jednoznačne primjedbe i sve jednoznačnosti dragocjene. Evo, u međuvremenu se javio Senad. Ja sam htio, sasvim kratko, pridodati Stevanu u vezi sa bratstvom. Riječ je, dakle, bila o bratstvu. Dakako da taj pojam bratstva uživa lijepu karijeru rekao bih, ali je ona također dvoznačna, ona nam dolazi iz novije političke evropske historije, od Francuske revolucije, pa i naše bivše nam zemlje, u kojoj je bratstvo i jedinstvo bilo, da kažem, neka vrsta ideološke zapovijedi, ako hoćeš i moralne; *fraternité*, jasno figurira kao dobra strana ili svijetla strana tog političkog pojma, ali ondje gdje je taj pojam osjetljiv i gdje on postaje suspektnim unutar kritike etnocentrizma, jeste to da je u pojmu bratstva sugeriran jedan način oblikovanja zajednice, a to je krvno srodstvo koje je, iz moje perspektive kontingentno, a iz perspektive nacionaliste nužno, čak je vrlina, i u kojem je ono kao krvna srodnost koja konstituira zajednicu obavezujuće i normativno, koja ukida ovu poziciju koju zastupa kolega Dedović, poziciju individualiteta i one političke kulture koja polazi od individue, koja kaže: ja u određenom stupnju slobode mogu prihvatiti ili (obrnuto) čak i istupiti iz onoga što mi je zadato kao slučajnosti rođenja. Prema tome, treba gledati, da tako kažem, dvije strane karijere istoga pojma; on je ovdje suspektan jer se oblik konstitucije identiteta individualnog i kolektivnog izvodi iz jedne kategorije koja je biologistička; to je krvno srodstvo koje je obavezujuće, koje ukida svaki manevar slobode i u izrazu i u samopredstavljaju, samotumačenju, traži lojalnost krvi, i zato je opasno. Mislim da je to negativna strana bratstva.

Ivan Lovrenović:

Ja se izvinjavam, moram upasti. Ali zašto bježati i od konkretne historije kompromitacije tih velikih ideja? Da, nemojmo bježati od njih. Ja sam 1965. bio u Parizu, tri godine prije Šezdesetosme. Šezdesetosma se nije slutila ni na horizontu, i vidio sam jedan grafit ispod mostova Sene, koji je mene šokirao, jer sam ja tada bio – naravno – oduševljeni pristalica svih tih lijepih riječi, a tamo je pisalo, vrlo jednostavno, a vrlo krupno *liberté-égalité-fraternité* jest jednako *merde*. Za mene je to bio šok. Kasnije mi je bilo mnogo jasnije o čemu se tu radi.

Senadin Musabegović:

Evo, samo malo da objasnim ovaj termin bratstva. Na početku je bilo *liberté-égalité*, solidarnost je bila *solidarité*, a onda je uveden iz manastira taj koncept bratstva, to je najarbitrarniji koncept u određenju nacionalne države. Kako da se apliciraju sloboda i jednakost, da li je bratstvo u osnovi garant apliciranje tih ideja? E sada, kako je u našem kulturološkom kontekstu došlo do nacionalne determinacije, da krv i tlo koji identitet proglašavaju, da li je to nešto što je nama bilo već, kako bih rekao, urođeno, ili invencija? Uvijek govorim da je to invencija. Slažem se s ovim kako je rekla Adisa, da je to realnost, i zbog toga što je konstrukcija. Ako je konstrukcija, onda nam je i realnost, ali to smo rekli: to je traumatska realnost. Nadetničko funkcionise upravo kroz traumu; ako funkcionise kroz traumu, ono ne može da prevaziđe traumu, ono se stalno utapa u traumu i nikad ne izlazi, i to je njegova osnova. Dakle, kod ljudi koji to identifikuju s etničkim u većini slučajeva funkcionise tako što u vlastitom ponoru, u kamenu koji te vodi ka dnu, ti prepoznaješ logiku vlastitog spasa, iskupljenja, i bilo čega drugog. Religiozne su kategorije u etničkom usidrene. Ako je trauma, to je onda ratna tematika, u našem kulturološkom kontekstu, profesor Vlasisavljević je govorio kako funkcionise ta ratna paradigma, ratna naracija, koja formira tu traumu, i na čijoj matrici funkcionise etničko. Eto, to je nešto zanimljivo, što čini da trauma funkcionise, to je da se skladnost raspršila u hiljadu detalja i ne možemo da nađemo smisao toj skladnosti, i to je ratna realnost. Mi nikada nismo imali tu naraciju koja je prošla kroz sve unutrašnje i vanjske, socijalne, privatne, intimne fragmente i rascijepljenosti koje nosimo u sebi. Dakle, etničko uvijek pretpostavlja nešto dato, ali živimo fragmentarnost. Fragmentarnost nije samo bogatstvo mnogostrukog identiteta; ona je bolna, a upravo se radi o tome kako da prođemo kroz te patnje i kroz ta rasula? Ovo je neki okvir, kako funkcionise imaginacija u ratnom, u našim kolektivnim naracijama. Kod Dobrice Ćosića, naravno, to je najljepši primjer bez analiziranja.

Sulejman Bosto:

Koristim pravo na fusnotu: ne smijemo zaboraviti ono što je Ivan Lovrenović predložio kao zaboravljenu dimenziju, naime to da ne izgubimo iz vida književnost. Tek toliko, sugestija za ostale govornike. To ne smijemo zaboraviti.

Ugo Vlasisavljević:

Kao što neki znaju, to je tema kojom se ja evo zanimam. Uistinu, mislim da je ovdje bilo veoma, veoma izazovno razgovarati i raspravljati o ovome, i otprilike ćemo to i završiti negdje na početku, nezadovoljni onim što je rečeno, što znači da je dobro bilo. Evo nekoliko iskidanih komentara, nekoliko dojmova. Može se iz ove dosadašnje cijele diskusije zaključiti da, ipak, etničkom pripada

neko realno mjesto. To su bili iskazi tipa: ja živim u jednoj realnoj zajednici, to je naš realan kontekst, to smo u suštini mi i to je stvarnost, mi ne možemo i da hoćemo pobjeći od toga. Ono što nije tematizirano jest, što se moglo i očekivati, *književna republika*. Dakle, ni historijski ni konceptualno, ona je potpuno ispuštena, praktično se ne zna gdje je njeno mjesto. To, opet, veoma odgovara kontekstu u kojem PEN kao udruženje nije shvaćen od javnosti. On je shvaćen kao nacionalno udruženje; onda ima nacionalno udruženje književnika; to su naši književnici, i to je tako: vaši-naši, njihovi-naši i još oni tamo, još neki naši, itd. Dakle, neko trojstvo kolektiviteta plus ostatak. PEN centar bi, dakle, trebalo da bude ovdje u udruženjima nacionalnim, zastupnik ove *književne republike*, kako god ona bila shvaćena. To se shvaća kao prodor stranog. Šta ima od svjetske književnosti ovdje u nas, da bi se moglo, kako bi se to reklo, hemijski jediniti, da bi imalo valentnost, svjetsku valentnost? Od Getea naovamo imamo koncept svjetske književnosti koja nije shvaćena na univerzitetu kao državnoj instituciji, koja treba da zastupa *književnu republiku*, nije zastupljena u lektiri itd. Princip lektire ovdje je etnopolitički, princip javnog mnijenja je etnopolitički, itd. Postoji jedna izvanredna knjiga o kritici koja je prevedena sa njemačkog, Koselekova knjiga, koja pokazuje da ne možemo identificirati *književnu republiku* sa idealitetom koji je kosmopolitizam, svjetsko građanstvo, da je to potpuna zabluda. Dakle, prosvjetiteljstvo nastaje sa modernom državom i pripada apsolutističkoj monarhiji, i prosvjetiteljski zahtjev *književne republike* je u stvari da mi postajemo svjetski građani u smislu da budemo razumni i racionalni i da udovoljavamo zahtjevima racionalne birokratske države. Tako da mislim da je etnopolitika ovdje sva u državnom razlogu. Nemamo mi ovdje jednu etnopolitiku koja je prodržavna, a druge dvije koje nisu; sve su etnopolitike prodržavne i rade za jednonacionalnu državu; dakle, sve one namiču književnosti upravo ovu *književnu republiku* i ona kaže: *bez obzira odakle si, ti moraš prosvjetiteljski djelovati na svoj narod, ti moraš svoj narod uzdići na nivo svjetskog duha, hegelovskog, ti ga moraš učiniti modelom za čitav svijet, i ti moraš pokazati da smo upravo kao mi u kontekstu ovog kakvi jesmo sposobni da budemo model svjetskog duha, itd.* Ova pozicija je lažna. Etnopolitika vam nabacuje prosvjetiteljski duh; pa pogledajte najveće nacionaliste: oni djeluju kao prosvjetitelji, oni vam objašnjavaju zašto je rat došao. Uzroci su, naravno, izvan nas zašto se to desilo, jer su "oni" bili neracionalni, "oni" nemaju kulturu koja odgovara evropskom duhu i "oni" se neće evropski integrirati, za razliku od "nas", itd. Dakle, tu sad apozicija ne vrijedi, ona je lažna.

Druga stvar, ili treća stvar koja se ovdje javlja: kao da ima jedan finalitet etnopolitike ili etnodržavnog razloga, koji dolazi upravo iz *književne republike*, pa ćemo reći: znate, Jugoslavija je propala, moramo vidjeti zašto je ona propala jer finalitet je u stvari etnopolitički, dakle sama realnost će diktirati svrhu, smisao itd. Živimo u doba finaliteta etnodržave. Jedino što je trebalo, jedino što je realno i što je idealno, jeste etnopolitička republika, to jest republika nas koji ćemo tole-

rirati ove druge. E sad: veza sa književnošću. Mislim da je jako dobro Musabegovićevo pitanje. Ja to stalno postavljam ljudima koji kažu: ja sam ovaj ili onaj, itd. Ja uvijek sebi postavljam pitanje: a otkud on zna da je on Srbin, Hrvat i Bošnjak? Otkud on zna? To je uloga književnosti. Kad analizirate politički diskurs koji vam kaže ko ste vi, taj se politički diskurs ne bi mogao legitimirati, ne bi se mogao čak ni argumentima nahraniti, ne bi mogao čak imati pripovjednu narativnu snagu koju ima, bez književnosti. Etnopolitika ne može bez narativne književnosti. I tu su metafore: ako govorimo o realnosti etnopolitike, govorićemo samo o geotropici. Derrida je napisao neku knjigu o evropskom duhu kao heliotropici. Naći ćete uvijek, od Platona do Hegela, metaforu Sunca; to je metafora univerzalnog; Sunce je ono koje sve jednako obasjava, kruži nad svima itd. Ovdje imate geotropiku: uvijek ćete imati svoju zemlju i svoje tlo, ali to je tropika, dakle to je literatura, to je figurativnost. Analizirajte naše velike pisce, tražite kod njih korijen, stablo, zemlju, plodno tlo, krv, srodstvo itd. Bez te geotropike etnopolitika ne bi imala šta da čini, a pogotovo slušajte pisce kad politički govore. To je ta vrsta angažmana. E sad meni je pitanje: ako književnost ne može izaći iz geotropike, ona dakle ne može postići ono što može postići znanost. Mi znamo da ne postoji bošnjačka psihologija, hrvatska geologija itd., srpska ginekologija itd., ali su Nijemci u doba nacizma sanjali o njemačkoj znanosti.

Postoji jedan san, nažalost, što se tiče humanističkih znanosti mi imamo lokalne, domaće, etno – mada oni hoće da budu svjetski. E, sad: zašto to što nije moguće u znanosti moguće je u književnosti? S jedne strane zato što se književnost politički opredijelila da lokalizira, da bude ispod znanosti. S druge strane, ona po svom času, po svom produktivnom gestu, po času pisanja, momentu pisanja, uvijek je i daleko izvan toga. U registru imaginacije prosto je neshvatljivo da se ona uspjela toliko lokalizirati; to je slobodna volja adresata. Pitanje koje stoji iza svega ovoga je: kome pišeš? I drugo pitanje je: ko te čita? Između ta dva pitanja se vrši lokalizacija i nadilaženje granica. Recimo činjenica: zašto nijedan naš veliki pisac ne uspijeva nijednog momenta da napiše nešto na drugom jeziku adresirano ka drugima kao svojim? Zašto nema političke geste koja je gesta sabotaze? Zašto to ne čini? Otkud tolika pristrasnost da se unaprijed piše za onog čitaoca kao našeg, od kojeg se očekuje da će to biti?

Sulejman Bosto:

Prije nego što dam riječ profesoru Sekuliću – i ovo je najzad značajan prilog. Diskusija kolege Vlasisavljevića, koja vraća stvar na glavnu temu i zapravo otvara ovu zaboravljenu dimenziju priče o *književnoj republici*, na način kako je on to predstavio.

Gajo Sekulić:

Pored svega i svih dilema, mislim da je piscu zadnjih dvadeset godina mnogo bolje nego što je bilo ranije, naročito u starom sistemu, zbog slobode govora. Roj Modvedev je tačno opisao onu ekstremnu totalitarnu situaciju kad je rekao: *Ne misli; ako misliš ne govori; ako govoriš ne piši; a ako pišeš ne objavljuj; ako objaviš ne potpisuj; a ako si lud pa potpišeš, poriči*. Gledajte, to je jedna velika diferencija, ne bih sada o toj razlici, uz svu tragiku koju još doživljavamo, koje smo puni, a o čemu je sad Musabegović govorio. To nije samo opsesija nego jedna užasna stvarnost etničkoga pritiska, opresije iz koje ne možeš pobjeći. I sva etnopolitika. Ugo je u pravu: u nas zadnjih dvadeset godina, možda i više, prodržavna ideja vezana je za neki san i projekt čiste nacionalne države. Pisac je tu u strašnoj nevolji, ali unatoč toj apsolutnoj, gotovo anarhičnoj slobodi, veoma je malo pisaca koji to znaju da urade, da uđu u rečenicu, a da ona izađe iz zahtjeva za kontekstualizaciju – ne da ga ignorira već da ga prožme u svoj njegovoj “cjelovitoj fragmentarnosti”, to je ono ratno “drveno željezo”, hegelijanski “cjelovita fragmentarnost”. E, ono što bi čovjek mogao piscu da kaže jeste da nešto uradi na tragovima najkompromitiranije vrednote od Francuske revolucije, koja je politički izraz prosvjetiteljstva, recimo da jeste, kažem četiri zbog toga što se četvrta vrednota, to je sigurnost, koja je danas svjetski najcentralnija, zaboravlja. To su, dakle, sloboda, jednakost, bratstvo i *sigurnost*, to se zaboravlja u francuskoj konstituciji. Ona je najgore prošla. Ja se sjećam osamdeset devete, bio sam u Dubrovniku, negdje ujesen, proslavljali smo dvjestogodišnjicu Francuske revolucije i tad sam pročitao jedan tekst od Agnes Heler, u kome ona tvrdi da je od ovih vrednota bratstvo najgore prošlo. I sad ona je malo tu brbljala o nasljednicima francuske ideje bratstva, a to je ovaj socijalistički ili proleterski internacionalizam. Ali svi današnji govori o tome sa stajališta političke filozofije idu ka jednoj zamjeni tog visokog statusa historijski stalno kompromitirane ideje bratstva i dan danas, na ideju jednu, dosta skeptičku, o solidarnosti kao kozmopolitskom međunarodnome principu. Čak neki sanjaju, kao Habermas, o nekoj međunarodno pravnoj, gotovo svjetsko-ustavnoj odredbi, normi koja bi prinudila ovaj bijedni ljudski rod, te države na neke bar minimalne geste solidarnosti. E, pisac, možda uz svu skepsu ala ovo što je Hercen rekao: *pa ne budi budala da usrećuješ buduće generacije kad ne možeš svoju da usrećiš*. On kao emigrant u Parizu; ne treba da imam ovu ćosićevsku seljačku uobrazilju da će on usrećiti za hiljadu godina svoj narod. Jedan je pisac pomenut ovdje, koji je rekao: “Ja nisam čovjek, ja sam musliman”. Ja sam to jednom javno komentirao i to je rezultat jedne moje rasprave s njim, devedeset treće, tokom rata, u *Holiday Innu*. Kad je on mene pitao: “Šta ćeš ti s nama?”, ja sam mu kazao: “S kojim nama?” Kaže: “S Muslimanima”. A ja sam mu rekao: “Pa ja nisam uopšte s vama.” “Kako nisi kad si tu?” On je obukao Jukino crno odijelo, dični književnik, dobro mu je stajalo, i bajonet do koljena, “i dok je i jedan Srbin, taj bajonet ja neću skinuti”. Ja kažem: “Hoćeš, hoćeš. I malo ti šmeka to Jukino

odijelo, nisi ga odavno opro." "Pa, kaže, kako nisi s nama?" "Nisam", rekoh. "Pa objasni". Pa rekoh: "Je li ti misliš da si ti za mene Musliman?" "Pa mislim". "Pa", rekoh, "ti jesi musliman, ali uopšte nisi samo musliman". On kaže: "Kako nisam?" "Pa tebe je Karadžić s brda reducirao samo na Muslimana, i hoće da se ti osjećaš samo kao musliman, da voliš, da mrziš, da jedeš, da spavaš, samo kao čudo koje se zove musliman. E, rekoh, s takvim ja nisam. Ja sam s tobom kao sa čovjekom koji ima umjetnost, višestruke talente, nevjerovatne." Znam ga još kad je bio brucoš. Poentiram taj pritisak u ljudima iz kojeg je ova užasna rečenica u jednom intervjuu njegovom, ona me proganja. A ja sad govorim kao jedna ojađena osoba, neki profesor intelektualac, ne mogu to da pojmem: čovječe božji, pa dokle će to da traje. Mediji, pa to je strahota jedna, samo to reproduciraju, tako da uprkos tome što vi književnici i književni kritičari imate mnogo lakšu zadaću nego što je imaju ljudi u znanstvenom diskursu humanističkih i filozofskih znanosti, koja traži precizan ubitačan stav, ni vama nije lako. Kad vama nije lako, možete misliti kako je ovim drugim.

Enver Kazaz:

...što je Seno i Ivan govorio. Ja bih rekao da je, zapravo, nama književnost kao moderna literatura počela s traumom. Naše književnosti nastaju, ili naša književnost, kako god hoćete, ali ta književnost nastaje kao refleks okupiranih nacija, i ona ima zadatak da upravo učvrsti veliki nacionalni ili pannacionalni identitet. Pruža nastavak onog što vam piše Marulić, u nekom tamo stoljeću, pokušavajući da reagira izravno na tursku opasnost. Tu se pojavljuje ovaj trop, tu se pojavljuje zapravo nešto što je još pridodalo definiranju teritorije kao "moje" teritorije na "našu" i "njihovu" teritoriju, a sad i problem književnosti. Sad sam se sjetio te definicije, stare predivne definicije, to je konkretna univerzalija, problem je u književnom diskursu, što on mora spojiti univerzalno, republiku, i bogami ovo kontekstualno, etničko, jer se situira u priči. Ono je izmišljeno, naravno, ali ja opet vraćam stvar na ovo: cijela suština leži u uvećavanju ne samo političkih, Bosto, nego akademskih centara moći, koji su u službi političkih. Tu se zapravo rađa ovaj krležijanski tip nacionalizma. On se konstruira kao model, koji se poslije seli u govor političkog, i ne bih ja tu izuzeo ni humanističke, ni kulturološke, a bogami ni književne kritičare: svi mi lijepo u tome učestvujemo.

Sulejman Bosto:

Mala korekcija: često su to su kvaziakademijski a *de facto* politički. Oni su nominalno u nomenklaturi akademski, pogledajte sadržaj.

Vlada zatišje, pa je prilika da Adisa kaže ono što je htjela maločas.

Adisa Bašić-Čečo:

Ja sam htjela samo nekoliko stvari. Eto za kraj, time bih večeras završila. Dobro je ovo što nas je Ivan podsjetio da ova etnička rascjepkanost u stvari ne datira od devedesete godine, i vi ćete se kao pripadnici malo zrelije generacije, mislim, bolje sjećati nego ja tih suptilnosti i tih etničkih ključeva koji su postojali i koji su se njegovali. Znači, neke stvari nisu nastale juče. Ja nisam to izgubila iz vida, ali eto ova sadašnja situacija mi se učinila malo drastičnijom, pa je bila zato zahvalnija za raspravu. Drago mi je što nas je profesor Vlasisavljević podsjetio na ovaj prvi dio naslova i na *književnu republiku*. Ja sam je možda malo previše olako u svojoj glavi proglasila jednim starinskim konceptom saradnje velikih umova, i zbog toga sam bila toliko oprezna prema tome, jer razumjela sam to u neakvom duhu prosvjetiteljstva i tog vremena kad je pojam nastao, i pitala sam se: ko su danas ti veliki umovi? Nekako su mi to zvučale prekrupne riječi, nisam se usuđivala ni sebe ni druge ljude tako lako u to svrstavati, ko bi bio zreo za takvu vrstu *književne republike*... Ali iskustvo, koje mi je posebno drago, što sam večeras doživjela i što ću stvarno nositi, koje mi je osvjetlilo nešto što sam malo olako bila previdjela, to je ovo što je govorio Dedović, problem diktature pripadanja. Eto, sad sam je ja tako pribilježila, kao "diktaturu pripadanja", ako sam dobro razumjela to o čemu je on govorio. Lako je to previdjeti ako nisi na neki način time oštećen, ako nisi manjina, i utoliko je to opasnije i utoliko o tome treba više razmišljati i pokušati naći metoda kako da se ta "diktatura pripadanja" jednostavno ublaži i kako da se stvori nova, drugačija, individualističija koncepcija ili opcija.

Ivan Lovrenović:

Htio bih nešto reći samo zbog potpune pojmovne jasnoće, već nakon ovoga što je Adisa govorila. Da, bojim se da se nismo sasvim dobro razumjeli: tačno je, i *prije*, i *prije* je bilo ove etničke podijeljenosti, ali moja intervencija nije išla na to. Ja sam inzistirao, i sad ponovo hoću da inzistiram, na mentalnoj formi nacionalizma, koji je i *prije* postojao kao državni nacionalizam, kao veliki nacionalizam. Kako? U književnosti naročito. Svi, svi, ponavljam, *mainstream* pisci onoga razdoblja, a sad mi vi recite ko su, od Oskara Daviča do Mihaila Lalića, od Miroslava Krležu do ne znam koga, ne sporim time njihovu književnu veličinu, govorim svi su oni njegovali i kroz književnost artikulirali taj, kako da ga preciziram, stav "naše" i nešto tamo drugo, "njihovo". To "naše", pazite, to "naše" je na svakom koraku u tadašnjem životu bukvalno određivalo naše živote. Ponekad je određivalo, bogami, i krupnije uloge od malih svakodnevnih. Hoću reći: mentalna forma nacionalizma kao načina života bila je spakovana savršeno, i svi su je njegovali jednako, od drila u JNA koji smo imali, do velike književnosti, do akademija, lektire itd. Ja govorim o toj vrsti nacionalizma, koji je strahovito regenerati-

van, pa vi ga imate i sad. Mi sad govorimo o etničkim nacionalizmima, s pravom, oni su tu, mi ih vidimo, o njima govorimo itd. Ali postoji i dalje taj isti, taj drugi tip nacionalizma, i danas se govori ovdje kod nas o nekim "nama" i nekim tamo "njima", da ne širim priču, ne samo na etničkoj nego na državnoj ravni, ja o tome govorim. Spomenuo je Enver sintagmu Amina Malufa "ubilački identiteti". Ovo također spada u ubilačke identitete. To je poanta koju sam htio reći.

Bisera Alikadić:

Ja sam ovih dana doživjela nešto kao slom živaca. Ispod moje zgrade šetala su se dva mačeta, oni su ili brati i sestra ili sestra i brat dva mačeta koje sam ja gledala diveći im se. I najedanput je jedno mače počelo da jede drugo mače, bukvalno, i ja ovakva kakva jesam, iz ove sredine iz koje jesam, nisam mogla da ne odgledam čitavu stvar. Ja sam gledala kako je ono izvlačilo iz svoga brata ili sestre svu onu iznutricu i jelo, jelo, jelo i onda je ostavilo onu kožu sa repom, izmaklo se i sad zadovoljno, ili možda kao svaki ubica, počelo da liže šapice, počelo je da čisti brčice. Ja se i sad tresem od toga što sam vidjela. Pitam svoju sestru, svoju prijateljicu: Što je to mene toliko potreslo? Da sam vidjela da je to mače jelo komad teletine, možda bi mi bilo smiješno, da sam vidjela kako uživa u ribi kao što mačke uživaju... Ali kad sam vidjela da mače jede mače, ja sam bila užasnuta. Znači, kažem sestri, to je zato što bi ti možda mene pojela, ili ja tebe! Ne jedemo se bukvalno, ali mi ovdje, ljudi, jedemo se uzajamno i onda perfidno koristimo to da se podijelimo: kao, ti si malo drukčiji jer si Srbin, pa ću ja tebe da požderem. Grozno, grozno. Moderni su i dobri romani koji gledaju iz dječije perspektive, a ovo je možda jedna dječja perspektiva. Pred ovim Krležom u biblioteci sam radila. Kad bih vidjela njegova sabrana djela, meni bi došlo da se uvučem ne u najdonju ladicu nego skroz ispod onih polica u biblioteci, od Krleže. Jer ja ipak nisam mladi pisac, iako sam možda ovako mlađahnih misli. Davno sam počela da pišem i tako, nije to išlo baš lako, i onda pojavi se moj prvi roman. Bio je dočekan svakojako: neki su ga dočekali na oružje, neki su ga dočekali fino. Međutim, najedanput iz zemlje Srbije dolazi: pojavila se muslimanska književnica, prva muslimanska književnica. Mene ovdje u Bosni ni u drugim republikama niko nije tako zvao, ali sam u srpskim novinama postala prva muslimanska književnica. Nakon godina doživjela da su me molili da pošaljem za Radio Zagreb svoju pripovijetku, kažu: mi bismo je objavili u našoj, to jest hrvatskoj književnosti. Onda ja sam se pisala kao Jugoslaven, možda sam bila gora od Kike Sarajlića, i onda se dogodilo da je jedne noći došao moj otac sa partijskog sastanka (bivši logoraš, partizan itd., proveo je dvije i po godine u Mathauzenu), i on ti meni, koji se isto tako pisao kao Jugosloven kaže: *Od noćas mi smo Muslimani*. Kažem ja: *Babo, ako si ti u Partiji, ja nisam, i ja ću se i dalje pisati Jugoslaven*, i tako to bi s tim. Kad, iziđe *Opšta enciklopedija*, kad mene moj Nijaz zove: Evo te pod Bosna i Hercegovina sa veliko M, Musliman, ja tamo stavljena u muslimansku književnost.

E pa šta sam ja tu sad kriva, ili dobra, ili šta ja znam? E, sad sam bošnjačka književnica, a ja mislim da sam bosanska kao što su oni moji maćiči bili isto Bosanci, pa eto tako završili.

Sulejman Bosto:

Ono što je kolega Vlasisavljević rekao pred nekih pola sata izgleda tačno: kad završimo, bićemo na početku.

Dragoslav Dedović:

Meni je inspirativno to što Ivan formulira tako da počnu kod mene vijuge raditi! To je tako, to je kompliment i stvarno je to tako: ja sam to što nisam, i dobra sporedna vrata na koja bismo mogli izaći iz ove diskusije. Ne želim to proglasiti glavnim tokom, ali želim možda prvo vratiti korak unazad taj jugoslovenski nacionalizam na koji se aludiralo, Ivane, kao velikodržavni nacionalizam, koji je imao udobnu komponentu jer je imao ekvidistancu prema ovim partikularnim stvarima, pa se čovjek mogao u toj ljujašci ljujati ovako i onako ukoliko nije bio vojno-državnog karaktera. Znači, on nije rješavao stvari, ali je bilo udobno na toj ekvidistanci pokušati izbjeći dilemu koja nas je onda dočekala iza ćoška, je li tako? Ali postoji u tome druga komponenta; postoje dva modela nacionalne države uopšte u Evropi, francuski i njemački. Neuspješni francusko-njemački sintetički model je bio jugoslavenski model, i to su svi ovi izvedeni modeli: znači, kašika krvi i tla i kašika republikanstva, onda ih smučkaš i dobiješ taj model, koji je onda morao zbog svoje nekonsekventnosti propasti, jer politička zajednica Francuza su ljudi koji imaju pozitivan odnos prema ustavu, govore francuski i trećeg nema, po definiciji u teoriji. Ne govorim o tvrdoj stvarnosti geta na rubu Pariza, ali govorim o institucionalnoj mogućnosti da izboriš to svoje pravo na taj način. Njemački model je doskora imao zakon 1913. Kad sam ja dobijao njemački pasoš, nisu provjeravali mene nego moju suprugu Njemicu, da li su njeni korijeni unazad tri generacije njemački; da je bila samo jedna generacija, ja bih morao birati drugi politički put da uzmem to državljanstvo, a ne zato što smo toliko godina u braku. Znači, postoje oponentni modeli državno-političkog identiteta i u Evropi. Pa što bismo mi sad bili pametniji, pa što mi sada izmišljamo multikulturalni bosanskohercegovački državno-politički model nego zato što se jednostavno posljedice takvog razmišljanja na jugoslovenskom nivou nekonsekventnog vide danas u Bosni i Hercegovini, u toj vrsti nedosljednog državno-političkog nacionalizma koji ima krvi i tla u sebi?

Ja bih volio sad upozoriti da neke lijepo smišljene sintagme koje bismo sad svi potpisali, kao pravo na razliku; sad sam kod onoga "ja sam to što nisam", mogu svojim konsekvencama imati fašistoidni potencijal, a ja sam to sebi poredao ovako: pravo na razliku može u određenom kontekstu dovesti do autoredukcije na

tu razliku koja mi je zagarantovana; ja onda imam i pravo da se vidim samo tako, ako je to moje pravo, a onda sam, unutar onog frojdovskog narcizma malih razlika, naročito na ovim prostorima, iz kojeg skoro da nema izlaza, a ako uz to dođe kontekst koji radikalno politizira tu razliku, onda smo u klasičnoj definiciji fundamentalizma. Jer fundamentalizam je po najboljoj definiciji koju znam u stvari radikalno politiziranje kulturološke razlike ili kulturne razlike, bez obzira da li je ona religijska, ovakva ili onakva. Možemo mi da se podijelimo na crne, plave, bijele, žute, i ako ovo dovoljno dugo traje ili dovoljno dugo se politizira, onda će to imati to dejstvo i onda dolazimo opet na početak, gdje to pravo na razliku ja nikada neću potpisati, mada eto olako razgovaramo o pravu na različitost, i to su dvije različite stvari. Znači, ja sam sebe opominjem da mi, ljudi od riječi, neoprezno ponavljamo političke floskule koje se javljaju u medijskom prostoru, ne znajući koje one konsekvence na ovu ili onu stranu mogu odvesti. Htio sam još nešto što je vrlo privatno; sad ja se ovdje osjećam dijelom jedne zajednice, ali samo ovdje, u ovom prostoru. Kad izađem vani, više nisam dio te zajednice. To je problem ove zemlje: mogu li se ja tamo i na ulici osjećati djelom iste te zajednice? Zaista govorim vrlo privatno; jedino je ovo mjesto na svijetu gdje ja mogu ovako govoriti, a to je znači problem, problem marginalizacije ovakvog diskursa, ovakvog načina razmišljanja. Ovdje u ovoj zemlji, ali ne samo ovdje, ne samo u susjedstvu, postoje svjetski trendovi koji sužavaju taj prostor. Čak bih mogao živjeti od mjeseca do mjeseca da mogu naći ovakav prostor rada, ali to je to.

Sulejman Bosto:

Gotovo da je Dedović stavio ključ u bravu, ali nije, premda je sjajno govorio, ja bih to potpisao, ali ima još neko. Dajem ti minutu.

Enver Kazaz:

Iz ovog što smo mi govorili zapravo proizlazi sljedeće: pazite, kako djeluje nacionalistička priča? Šta pod tim podrazumijevam? Jedan od najboljih Krležinih romana *Povratak Filipa Latinovića* je priča o "nama" i "njima". Priča u kojoj Filip koji se vraća iz Evrope ne može osjećati pripadanje "nama", a sve bi uradio da pripada, i to vam je odmah koncept drugosti. Ja bih volio da mi Dedović objasni sad ovaj svoj koncept prava na različitost, jer ako bismo krenuli sad radikalno, mi bismo trebali sve naše kulture tradicije da prečitamo i da vidimo koliko ima tu ne samo homofobije, ne samo mizoginije, nego gotovo rasizma. Koliko ima produciranja neprijateljskog Drugog i koliko zapravo ima uživanja u vlastitom autizmu? To je ovo o čemu mi govorimo. Ne radi se sad samo o velikodržavnom nacionalizmu; zapravo se radi o nedostatku pogleda iz univerzalnih načela vlastitog kulturnog i bilo kojeg drugog identiteta konteksta recepta.

Sulejman Bosto:

Postavlja se pitanje kako u toj igri sila opet stoji stvar sa književnošću, koliko je ona autonomna od tih determinacija, i na koji je način autonomna.

Sad tražim kandidata koji bi se usudio napraviti sintezu večerašnje rasprave. Budući da takvog nema a ni sam nisam taj, ostaje mi da se iskreno zahvalim svima vama, bez kojih ovo ne bi moglo biti moguće. Iskreno vam hvala. Mislim da nije bilo beskorisno.

PISATI O RATU – ISKUŠENJA STVARNOSTI, IMAGINACIJE, MORALA I POLITIKE

Moderator:

– Hadžem Hajdarević, pisac i publicist, Sarajevo

Uvodničari:

– Tanja Stupar-Trifunović, spisateljica i novinarka, Banja Luka

– Enes Pašalić, sociolog, Brčko

– Željko Ivanković, pisac i publicist, Sarajevo

– Ugo Vlasisavljević, filozof, predsjednik PEN Centra BiH, Sarajevo

Omladinski centar Brčko, 19. oktobar 2007. godine

Hadžem Hajdarević:

Zahvaljujemo se što nam je omogućeno da ovu sesiju držimo upravo u Brčkom. Molim gospodina Adnana Drapića da otvori današnju sesiju.

Adnan Drapić:

Pa evo, sve vas pozdravljam u ime Vlade Brčko Distrikta BiH. Drago mi je što prisustvujem okruglom stolu koji su organizovali: PEN Centar BiH i Fond otvoreno društvo BiH, i to o jednoj vrlo zanimljivoj temi. Prepuštam riječ gospodinu Hadžemu Hajdareviću.

Hadžem Hajdarević:

Prije nego što smo u PEN Centru dogovorili ovu temu i pripremili se da je održimo baš u Brčkom, napravili smo platformu, neki okvir oko kojega smo se okupili da u ovim vrlo dramatičnim, traumatičnim vremenima progovorimo o onim stvarima koje svi, pojedinačno i skupno, osjećamo, ali nismo možda u prilici da ih javno kažemo. A sad, evo, Platforma.

Život i vrijeme na Balkanu uvijek imaju drukčiju boju, aromu, poruku, smisao negoli u evropskoj tradiciji i evropskim životnim kontekstima. Mediji, pojedinačni ili grupni javni istupi, ponašanje javnog mnjenja, gotovo svi nastoje pokazati da je svako *naše* vrijeme najčešće vrijeme "nakon rata". Koliko god, u atmosferi kulturne, komunikacijske i svake druge demokratske ekspanzije, primjećivali sve snažniji teror profitokracije, globalizacijski ekspanzionizam, najavljujuću ekološku apokalipsu planete Zemlje, suviše smo zauzeti onim što nam širom Bosne i Hercegovine priređuju ovdašnje stranačke oligarhije, osiljene naciokratske svijesti, s jedne, te gotovo bolesna ravnodušnost najširih slojeva društva prema terorizaciji, kriminalu, korupciji, raznim fašistoidnim idejama i strategijama, s druge strane.

Već smo poodavno izišli iz rata, a rat kao da nikad neće izići iz nas.

Zato svaka javna riječ, istup, tekst, vijest, informacija ima posebnu težinu, mjeru, smisao i odgovornost. Sve rjeđi su ovdašnji intelektualci koji svojim javnim istupima, baš u vrijeme koje imenujemo vremenom "nakon rata", nastoje osmišljenije povezati mnogobrojne bosanskohercegovačke (kon)supstancijalne rasutosti. Pisati o ratu, njegovim uzrocima i posljedicama na, uvjetno kazano, human način, moguće je onoliko koliko se može pobjeći ideološkim, uninacionalnim, žrtveničnim, raznim drugim stupicama. Prihvatimo li postojanje "više istina" o svemu što se posljednjih decenija događalo u Bosni i Hercegovini i na Balkanu, samim tim prihvatamo i "više laži". Biblijski prorok Jezekilja izrekao je, na kraju svoga svjedočenja, čuvenu rečenicu: *"Rekoh i spasih dušu svoju."* Poslanik islama Muhammed poručivao je svojim sljedbenicima: *"U istini je spas"*, ili: *"Govorite istinu pa makar bila i gorka."* Laž je, međutim, oduvijek bila jedan od najstarijih čovjekovih zanata, koliko god je i "borba za istinu" najjavniji čovjekov prioritet otkako ljudsko društvo zna za sebe.

Pisati danas o ratu prvenstveno znači neposredno se izložiti iskušenju sretnijeg povezivanja "istina" i nadvladavanja "laži?". Ciceron je davno napisao: *"Svi se pokoravamo zakonima da bismo bili slobodni."* Sloboda u Bosni i Hercegovini je najviše uvjetovana nepostojanjem odgovarajućih državnih i sveobvezujućih zakonskih rješenja vezanih za poštovanje i promoviranje ljudskih prava i sloboda. Jer, kako je to govorio Martin Kesel, *"tamo svako čini samo ono što hoće: vlada anarhija, a sloboda je moguća samo tamo gdje svako čini ono što niko drugi ne bi mogao činiti bolje"*.

Mi smo se ovdje okupili da progovorimo o ovim pitanjima. Jako smo zahvalni medijima koji na neki način sudjeluju i proširuju ove naše zapitanosti i poku-

šaje da nekako sretnije povežemo sve te bosanske rasutosti i da, evo, iz Sarajeva i iz Brčkog pokušamo ponuditi ne neka rješenja ali, u svakom slučaju, inicirati neka pitanja koja će nam pomoći da dođemo do boljih odgovora. Zamolio bih sada našega književnika iz Sarajeva Željka Ivankovića, člana PEN-a od samog njegovog osnutka, istaknutog pisca ali, što je vrlo bitno, i intelektualca koji se svih ovih posljednjih godina nije libio da kaže ono što misli, a što je jako važno, jer je svaka šutnja uvjet kasnijih naših stereotipa, nevolja, nesreća i nerazumijevanja. Zato, evo: Željko Ivanković.

Željko Ivanković:

Hvala lijepa! Pozdravljam vas i moram reći da mi je zadovoljstvo da ovdje u ovakvom društvu, i s jedne i s druge strane stola, mogu iskazati neka svoja razmišljanja. Prije deset- jedanaest godina sam u Los Angelesu govorio o temi: "Pisati u ratu", bilo je to mjesto gdje je trebalo nekim judima koji ne razumiju ili nisu razumjeli naš rat odgovarati na pitanja kako je uopće moguće pisati u ratu. Danas imamo pitanje: "Pisati o ratu – iskušenja stvarnosti, imaginacije, morala i politike." Ne mislim ovdje davati odgovore. Mislim zajedno s vama postavljati neka pitanja i naglas o njima razmišljati. Iskreno se nadam da će ono što ćemo reći moje kolege i ja biti poticajno u jednoj mjeri da odavde odemo, ako ništa, a ono bogatiji za nekoliko na pravi način postavljenih pitanja. "Pisati o ratu", već sam naslov sadržava i nekoliko elemenata iskušenja stvarnosti, imaginacije, morala i politike. Čini mi se da to, generalno, obuhvaća sve ono što bi imalo smisla dotaknuti ili što se u okviru ove teme postavlja kao pitanje na koje bi se, opet, imalo postaviti niz potpitanja i eventualno sugerirati neke odgovore, ili nadodati cijeli niz drugih pitanja.

Pisati o ratu je (ili bi trebalo biti!?) kao pisati o bilo čemu na skali od ljubavi do smrti, dakle između Erosa i Thanatosa, kako bi to imenovali stari Grci. I ovdje bismo mogli stati, jer ovdje je kraj imanentnom postavljenom pitanju iz naslova ove teme. Ali, nažalost, kao i uvijek, svaki iskaz traži uvijek riječ više, objašnjenje i razjašnjenje zbog nepreciznosti izražajnog aparata našega jezika i nadasve različitosti naših receptivnih (intelektualnih!) sprava.

Pisati o ratu je kao pisati o bilo čemu zato što to uvijek znači isto: uvažavati "samo" dvije dimenzije sveljudske djelatnosti, osobito pak kreativne djelatnosti: etičku i estetičku.

Ništa lakše za reći i postaviti to kao imanentni, da ne kažem kategorički imperativ, jer to su opća mjesta bilo koje priče o kreativnom pisanju, o onome što bi stari Grci nazvali *poieo*, no kako se nositi s tim?! Ipak, ako igdje i ikad vrijede te dvije "dimenzije", vrijede upravo u govoru o pisanju o ratu. Jer, ako je rat otac svih stvari, kako nas uči Heraklit, onda je Zeus (da još malo ostanemo u grčkom Panteonu!) bog (izvor, povod, uzrok...) svekolikog pisanja. (*A Zeusu se vršase vo-*

lja... – prepjevati će ingeniozni Maretić!) To nam najbolje pokazuje nenadmašni ep *Ilijada* i, uz njega, drugi najveći “ratni” ep *Rat i mir*. Kad kažemo Zeus mislimo i na ono što će religijski epovi koji nam danas restriktivno uređuju živote, nazivati nadahnućem, objavom ili tko već zna kakvim transcendentalnim atribucijama.

Pisati o ratu je pisati o životu, jer cijela naša povijest je povijest Rata. Cijela naša mala ljudska povijest je svediva na: prije rata, u ratu, poslije rata, prije onog rata, poslije ovog posljednjeg rata i sl. Dakle, i tek što smo otvorili oči i uši za svijet susreli smo se s pričom u našem domu: prije rata, poslije rata, u ratu... I onda bi išla priča. Najradije bismo, kao djeca, slušali priču o ratu, jer smo, i ne znajući što je on, slutili u dubinama svoga bića njegovu sudbonosnu značajku. I s njom smo postajali dionicima “tajni” odraslih, starijih. Jer, zar ne, djeci su inače bile namijenjene bajke, basne i sl. Rat se pojavljivao kao mjerna jedinica, limes svih naših života i životnih akcija, mjesto naših pobjeda i poraza, mjesto rađanja svake iole zanimljive priče. Junaštva, kukavičluka, nadasve avanture... Istina, pričati o ratu značilo je imati i pouzdana pričaoća. To tada možda tako nismo zvali, nismo bili svjesni značenja pojma “pouzdan”, ali nismo grijeshili u odabiru onoga koji nam je priču “znao” pričati, tj. imao pričalački nerv... Etičko tu nije bilo jasno čitljivo, bjelodano uočljivo, ali estetičko, očito, jest. Osim, dakako, ako etičko nije jednako podrazumijevajuća dimenzija priče...

Možemo se u razmišljanju o pisanju o ratu prisjetiti i jednoga drugog velika – Sv. Augustina koji je rekao *Ljubi i sve ti je dopušteno!* Parafrazirati ovaj stav, prevesti ga kao princip na pisanje! On sadrži, bjelodano je, i etički i estetički stav. I opet ga prevedimo na receptivno jednostavniju šifru: onaj tko ljubi svakako neće učiniti ništa “preko granice”, dakle, ostat će u okvirima onoga “dopušteno”, a “dopušteno” znači etički stav, čak onaj ranije spomenuti kategorički imperativ. A estetički je “stav” ionako sadržan u činu kreacije. On je ono što je ovdje “odčitljivo” u naslovu kao imaginacija. (A moral i politika su ionako dio etičkoga sloja.)

Nije se, najposlije, naodmet, pošto sam odgojem i obrazovanjem i germanist, sjetiti ni tzv. “književnosti ruševina”. Njemačka poslijeratna književnost koju najbolje simbolizira život i djelo Heinricha Bölla, nazvana je ne bez razloga “književnošću ruševina”. Samo u prvoj asocijaciji tu prepoznajemo fizičke ruševine koje su bile identitarna oznaka tadašnje Njemačke. One trajnije i tada manje vidljive ruševine su dugo odčitavane iz društvenog epiderma: političke, društvene, socijalne, psihološke, moralne... I ako postoji “mjera” pisanja o ratu (ravnovjesje etičkoga i estetičkoga!), neposredno nakon rata (što, dakako, nisu već spominjani *Ilijada* ili *Rat i mir*, jer oni dolaze dugo, dugo potom!), onda je to njemačka “književnost ruševina” s Heinrichom Böllom (Günterom Grassom i dr.) kao tipičnim njezinim predstavnikom.

Možemo to i ovako vidjeti, tri pojma iz naslova: imaginacija, moral i politika dio su etičkoga sloja. I sav je problem tu! Onima koji imaju snažnu imaginaciju

uopće ne “smetaju” moral i politika, ali problem počinje i traje s onima koji imaju previše “morala i politike”, pa im on guši “talent” i sve onda profiltriraju kroz nacionalne, vjerske, ideološke i ine naočale. *Ulbi ih prejaka reč* – rekao bi Miljković. A oni to “brane” potrebom da u teškim vremenima budu sa svojim narodom! (Kao da sva povijest bivanja etički i estetički autonomnim i autohtonim nije upravo suprotna? Biti sam je jedini način uopće kreativno biti!) Teško piscu koji između imaginacije, glavnog “alata” svoga posla, te autoreduktivnih dnevno-političkih datosti izabere njih. Da, u pravu ste, sad smo opet na terenu teorijskih rasprava o angažmanu u književnosti od prije osamdesetak godina, iz vremena tzv. sukoba na književnoj ljevici kad je Miroslav Krleža pomeo svu tadašnju rigidnu ljevicu optužujući je za “služenje” tzv. “višim ciljevima”. Svejedno je to je li riječ o naciji, klasi, religijskoj zajednici, partiji, plemenu...

Da nije otužno slušati svu ljudsku glupost, čovjek bi se smijao tamo neka-kvom prijedlogu da se oduzme nagrada Oskar filmu *Ničija zemlja* Danisa Tanovića, jer on tobože ne prikazuje pravu istinu, čak je, kažu, falsificira... Istina i umjetnost, istina u umjetnosti? Još jedna davno zatvorena tema! A takvih pisanja istina i osporavanja istina, autentičnosti i sl. u umjetničkom oblikovanju vlastitog vremena i prostora nebrojeno je mnogo. Naime, malo se tko usuđuje dirati u kompetencije pilota, kirurga, arhitekta, pa čak i automehaničara, obučara, ali o književnosti, filmu ili slikarstvu (kao i o nogometu, ženama i politici!) će vam suditi i posljednji šef seoskog ogranka neke političke stranke, ne prezajući da povlači argumente jučer partije, klase, radničkih interesa, a danas Bosne, šehida, Srebrenice ili “našeg” i “njihovog” i sl. rugajući se baš time i baš tako svaki put upravo onome na što se poziva. Tu pogubnost živimo svakodnevno. Podsjetit ću ovdje na samo dva slučaja: romanopisca *Konačara*, Nenada Veličkovića, njegov je kolega pisac (Nedžad Ibrišimović) nazvao četnikom samo zato što ovaj svoj roman nije napisao iz njegove poetičke i političke (moralne) vizure, što ne misli i ne gleda stvarnost (svakodnevnicu!) rata kao on. A taj je isti, kad je napisao svoj roman (*Vječnik*), optuživao one koji u njegovu romanu nisu vidjeli genijalnost kojoj bi trebale pripasti sve nagrade, i ponovo se nije libio sam ili sa svojim političkim podupirateljima (o piscima je riječ! ne govorim o drugima!) pripisivati etikete nacionalnih i državnih mrzitelja... identificirajući sebe/njega s nacijom, vjedom, ideologijom... Očito, riječ je već odavno o dobrano poljuljanoj ravnoteži između etičkog i estetičkog u umjetnosti...

Ili, ako hoćete, ljudi su govorili posve različitim jezicima: jedni jezikom umjetnosti i iz pozicije umjetnosti, drugi jezikom i iz pozicije ideologije. I ništa novo. *Déjà vu*. Dakle, ostaje nam da svatko od nas svako jutro iznova, kao kad se umiva, brije, češlja, oblači..., izabere sebe etički za taj dan. A na umjetniku je da sebe svaki put kad sjedne pred bjelinu papira izabira/izabere i bude sam svoj ili tuđi nečiji...

I jedno i drugo ima prednosti! I jedno i drugo ima mana! Zar ne?

Hadžem Hajdarević:

Zahvaljujemo Željku Ivankoviću. Tanja Stupar-Trifunović je od prošle godine članica PEN centra BiH, mislim da je najmlađa članica. Poezija njena je odmah primijećena i primijećen je njen hrabri, uvjetno rečeno, muški istup prema nekim stvarima i problemima koji postoje u našem društvu. Sad će nam govoriti Tanja Stupar-Trifunović.

Tanja Stupar-Trifunović:

Mislim da je jako važno govoriti i pisati o ratu, razobličavati mitove. Ovo je vrlo široka tema. Ja ću vam pročitati jedan svoj članak koji se odnosi baš na to razobličavanje mitova, a ima taj, kao što reče Hadžem, muški naziv: "Vrijeme junaka i pušaka".

Vrijeme junaka i pušaka

Tako, s vremena na vrijeme, dođe baš to vrijeme junaka i pušaka. Sve postaje potčinjeno raznoraznim mitovima i pričama o herojstvu, koje obično rezultiraju kakvim masovnim ubistvima civila. Svaka šuša i budaletina plus puška postaje važna i zajebana, jer joj moć da oduzima život, ako joj se to čefne, daje važnost. Podgrijava se priča o nekoj mističnoj slobodi. U stvari biva da oni koji su bili u zatvoru bivaju pušteni na slobodu, a onima koji su bili slobodni život postaje zatvor: sa uzbunama, izbjeglištvima, podrumima, mecima, granatama, strahom. Možeš da biraš neku od uloga koje se lako i prema jednostavnim pravilima razdijele, kao i oružje: patriota, izdajica, profiter, junak, izbjeglica, žrtva rata... Možeš postati i pisac koji veliča patnje nacije zarad slobode. Gine se, gine i gine, a sloboda nikako da dođe. Ali postaje sve inspirativnije. Eto u našoj književnosti još se puca, iz svih oružja i iz svih ratova. A sloboda se prikaže kao fatamorgana, pa je opet nema.

Zato što rat nema veze sa slobodom. Baš kao što nemaju ni junaci ni puške. Nema junaka. Bar ne u onom smislu u kojem su vas učili u školi. Rat je proizvod. Gledate televiziju? Ratovi se proizvode kao i mir.

"Junaci" su po selima ubijali babe i djedove. Junaci različitih predznaka.

Vrijeme junaka i pušaka je prošlo... Sad je proizveden mir i više ne jedemo konzerve iz pomoći i ne čučimo k'o pacovi po podrumima, nego brojimo oboljele od karcinoma i shvatamo kako su nam psihijatrije pretijesne. Trebaju nam drugačiji junaci od onih u ratu, ali mi to sporo shvatamo...

Struje, vode, grijanja i ručka, istina, ima češće nego u ratu, ali ponekad nestanu kao podsjetnik.

Moj djed kaže drugačije je bilo kad su bili partizani.

A kako je bilo, pitam ga.

Kaže: "Nije bilo jesti."

"I?"

"I baba je partizanima spremila poprskušu."

Poprskuša

Dođu dva gladna partizana kod babe.

"Baba, gladni smo, imaš li išta jesti?"

"Nemam sinko, ništa, osim poprskuše."

"Aj', baba, napravi tu poprskušu."

Skuva baba puru. Donese. Oguli bijeli luk, a kako je imala samo jedan zub, poturi luk pod taj zub i počne ga, usitnjenog, pljuckati po puri.

Uhvatiše se partizani za glavu i uglas viču: "Ne, baba, ne!"

Tako im je baba spremila poprskušu.

Sve je bilo drugačije, kad su bili partizani.

Streljalo se za šljivu... Sigurno ste čuli kako se streljalo za šljivu. A danas...

Prošlo je vrijeme partizana.

Ko je šta pojeo

Ko je pojeo poprskušu, pojeo je, ko je pojeo *Icarove* konzerve, pojeo je. Sada je drugo vrijeme. Sada boli stomak od pojedenog. Teško je povjerovati da junaci pucaju kao mjehurovi od sapunice. Puć – i nema junaka. Valja živjeti bez njih, u sasvim običnom vremenu, obezličenom i obezjunačenom...

Samo još da mogu ćutati pisci junačkih prošlosti. Ali kako bi živjeli tim monotonim životom bez ponekog sladostrasnog prisjećanja o junačkim vremenima... To što se piše, to ništa nije istina, kako vrijeme prolazi, svi pokušavaju od straha, mržnje i zaziranja od drugog stvoriti kakvu- takvu slobodarsku istoriju. A bilo je ovako, kao što uvijek biva kad vlada strah i neznanje, a lijepo je zapisao Orhan Pamuk: "Njihovi strahovi i mene su zarazili. Niko nikome ne vjeruje, svako svakog časa očekuje nekakvu podlost od onoga pokraj sebe." Rat je bio kutija straha. Protresli su nas demoni u njoj. Ugruvani smo, sve nas boli. Nemojte da vas slažu da je bilo drugačije. Oni koji pišu istorije, koji prave slikovnice o pravednoj borbi, koji ispisuju novinske članke upinjući se da pokažu da su bolji od onih drugih, sve je to petljanija... U kutiji ništa nema osim zidova u koje zuriš ili od koje se razbijaš. To je domovina, kutija sa posvađanim zidovima. Gnječe li, gnječe, ti zidovi, taj strah, te luđačke paranoje. Žrtve stalno ispadaju iz kutije i sve ih je više. "Junaci" upiru prstom jedni u druge i gurkaju žrtve tamo-ovamo; ostali se stide, stide, stide...

“Oh, izvinite, nismo dobro pospremili kuću-kutiju.”

Odavde se ne može otići dovoljno daleko. Toliko daleko da se spasiš.

Eto to je bilo to hvala vam.

Hadžem Hajdarević:

Zahvaljujemo Tanji Stupa-Trifunović. A sad, evo jednoga Brčaka: Enes Pašalić.

Enes Pašalić:

Ja sam ovdje i u ulozi domaćina, i zato pozdravljam sve prisutne i naše večerašnje goste, i izražavam svoje zadovoljstvo što se večeras s njima pojavljujem u ulozi jednog od uvodničara. Pošto ja nisam učestvovao u kreiranju i osmišljavanju ove teme, kada sam dobio poziv, morao sam prvo sebi rastumačiti, počevši od teme, o čemu se tu radi i o čemu bih ja večeras trebao da govorim, pa ću to razmišljanje podijeliti sa vama. To sam shvatio na način da mi večeras treba da problematiziramo književnu proizvodnju o temi rata. I time smo, prema mome mišljenju, reaktualizirali jednu staru temu, a to je pitanje uloge intelektualca u društvu.

INTELEKTUALCI I ISTINA

Problematizirati književnu (intelektualnu) proizvodnju o temi rata znači u stvari obnoviti staru temu o ulozi intelektualca u društvu. Pisati, govoriti, misliti o ratu (ili bilo kojem drugom povijesnom događaju) u svojoj elementarnoj strukturi predstavlja odnos čovjeka spram društva. Taj odnos je, s jedne strane, odnos iskustva (saznanja) društvene zbilje, s druge, praktična artikulacija tog saznanja (iskustva) kroz imaginaciju (umjetničko stvaralaštvo), moralni stav i političku praksu. I intelektualna (književna) proizvodnja pretpostavlja iskustvo (saznanje) društvene stvarnosti, te njeno simboličko (poetičko, etičko, političko) izražavanje. Ima li nečega specifičnog kada su u pitanju intelektualci u odnosu na ostale smrtnike? Ko su, u stvari, intelektualci?

Za Levija intelektualac je istina. Biti intelektualac, znači živjeti u iluziji stvaranja jednog svijeta gdje preovlađuju vrijednosti univerzalnog.¹ Levi nije jedini koji daje intelektualcu posebnu ulogu u društvu, ulogu kreatora univerzalne istine i univerzalno dobroga. Od antike do današnjih dana ističe se specifična uloga intelektualca u spoznaji i artikulaciji Istine, Dobra i sl.

¹ “Filozof i pisac Barnar Anri Levi će reći da je intelektualac usamljenik. Po njemu on je čovek koji govori, misli, kazuje svoje mišljenje, sam. On misli da može sam, ili skoro sam, da izrazi svoju istinu. Intelektualac, nastaviće Levi, to je istina, razum, pravda, to je iluzija o mogućnosti ostvarivanja jednog sveta gde bi mogle da prevagnu vrednosti Univerzalnog”, u Milan T. Đorđević: “Male varijacije na temu ‘Intelektualci i rat’”, Sarajevske sveske, Internet.

Ovakvom Levijevom određenju intelektualca kao istine možemo pridodati Jaspersov stav koji kaže da je "mir moguć samo kroz slobodu, sloboda samo kroz istinu"². Istina je pretpostavka slobode i mira.

No, ako važi formula "istina - sloboda - mir", onda može da važi i njena negacija u obliku "laž - vlast - rat", zaključuje Baruzzi³. Za naše bosanske prilike uloga intelektualca se veže za formulu laž - vlast - rat. Intelektualci su ti koji veoma često produciraju laži u službi politike i izazivanja sukoba. Brojni su primjeri takve uloge intelektualaca u toku posljednjeg rata na tlu bivše Jugoslavije.

Dobra ilustracija kakvu su ulogu odigrali intelektualci na tlu bivše Jugoslavije je zgodna metafora koju sam nedavno pročitao, a da sam zaboravio i autora i izvor, te ću je parafrazirati. Poznato je da je čovjek već odavno uspostavio prisne odnose sa nekim životinjskim vrstama. Jedna od tih vrsta je pas za koju se čovjek emotivno veže. Našeg ljubimca treniramo da nam izgoni drugu divljač koju hladnokrvno ubijamo. Zatim ih pripremamo za svečane objede. Zadatak intelektualca u našim uslovima je da odredi koje su to vrste određene za odstrel.

Historija je puna primjera takve uloge intelektualaca i političara, koje nazivamo oportunistima, konformistima, režimskim intelektualcima, karijeristima, intelektualaca koji zatvaraju oči pred masovnim zločinima u ime nekih viših interesa, ili političara koji na sahrani pred otvorenim grobom svoga preminulog kolege kao posljednju poruku daju obećanje da će njegovu "večnu kuću trajno čuvati policija RS" ... "Laž je danas dominantna u politici, ta laž se nameće građanima kao istina..."⁴

No dok ovako govorim nisam li i sam u funkciji onoga koji određuje koja je "vrsta za odstrel"? Veoma često stavljamo se u ulogu onih koji određuju što je istina a što laž, što je dobro a što loše kao da smo čuvari Apsolutne Istine i Apsolutnog Dobra, a da nismo osvijestili principe sopstvenog prosuđivanja.⁵

Naša kritika intelektualaca i njihovog odnosa spram društvenih pojava najčešće implicira:

- da intelektualci u bitnome određuju povijesna zbivanja;
- netransparentnost pretpostavljenih sopstvenih sudova što nas dovodi u istu ravan sa onima koje kritikujemo.

2 Karl Jaspers, *Wahrheit, Freiheit und Friede*, u Arno Baruzzi: "Politika: istina, sloboda, mir - laž, vlast, rat, Filozofska istraživanja 59, Zagreb 1995., st. 813

3 isto

4 Mile Babić: *Laž u politici*, Forum Bosne, 27/05, st.70

5 "Pre nego se u filozofiji pređe na samu stvar, naime na stvarno saznanje onoga što u istini jeste, prethodno dodemo do sporazuma o saznanju, koje se posmatra kao oruđe kojim se ovladava ono što je apsolutno ili kao sredstvo putem kojeg se ono može sagledati.", Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd 1986., str. 45.

Najčešći kriteriji našeg razlikovanja istine od laži jeste neosvijesteni osjećaj sopstvene nesreće i stradanja ili osjećaj nesreće i stradanja kolektiviteta sa kojim se identificiramo. Količina sopstvene nesreće biva principom razlikovanja doba i zla, istine i laži.

ISTINA I/ILI LAŽ

Bez namjere da amnestiramo lašce različitih provenijencija, pokušat ćemo utvrditi moguće principe razlikovanja istine od laži. Da li istina ima objektivnu egzistenciju i može li se ona objektivno spoznati. "Istinito i lažno spadaju u određene misli koje se smatraju za nepokretne naročite suštine, od kojih jedna čvrsto stoji izolovana s one strane, a druga s ove strane bez uzajamne zajedničke veze. Protiv toga se mora reći da istina ne predstavlja neki iskovani novac koji se može dati kao gotov i tako zgrtati. Niti postoji nešto lažno isto onako kao što ne postoji ni neko zlo."⁶

Što je, zapravo, istina? Na ovo pitanje zapadna filozofska misao nudi različite odgovore. Jedna od uvriježenih definicija određuje istinu kao podudarnost iskaza ili misli sa stvarnošću. Misao je istinita kad izražava formalan odnos koji stvarno opstoji. Mada se najčešće ovakvo određenje istine prihvata kao ispravno, pažljivija analiza je pokazala da je krajnje upitno šta znači slaganje nekog iskaza sa stvari.⁷

Kada je u pitanju istina o socio-kulturnim događanjima, onda dvostruko važi Hegelov stav da istina nije neki objekt koji egzistira neovisno od nas i koji se kao takav može prisvojiti. Objekt društvene stvarnosti ne egzistira neovisno od čovjeka nego je rezultat društvene djelatnosti. Čovjek ga ne spoznaje neovisno od svojih prethodnih saznanja interesa, želja, potreba. Dvije osobe mogu biti svjedoci istog događaja ali ga mogu tumačiti na sasvim različite načine.⁸ Pogotovo kada su oni učesnici konstitucije tih događanja.

Rat kao povijesni događaj nije nešto što je egzistiralo mimo nas i neovisno o nama. U stvari, mi smo bili subjekti njegove konstitucije.

Sve što se dešava u kulturnom svijetu posredovano je umom i nekom svrhom. I rat je događaj koji je posredovan svrhom i razlogom. *Nous* vlada svijetom, govorio je Anaksagora, pa čak i onda kada vlada na ne-uman način.⁹

6 Hegel, *ibid.*, str. 21.

7 "Što je za neki iskaz ovdje još upitno, uzmemo li da znamo što znači slaganje nekog iskaza sa stvari? Znamo li mi to?", Heidegger: "Kraj filozofije i zadaća mišljenja", Naprijed, Zagreb, 1996. st. 133.

8 Michael Roess: "The social dimension of epistemology", Florida Philosophical Review, Volumen V, Issue 1, Summer 2005.

9 Hegel: *Filozofija povijesti*, Kultura Zagreb 1951 st.21

SPOZNAJA SOCIO-KULTURNIH FENOMENA

Rat je socijalni fenomen. Socijalni fenomeni pripadaju simboličkoj realnosti. Spoznaja socijalnih fenomena ne svodi se samo na individualne mentalne akte kao što su slušanje, viđenje, gledanje, nego također i socijalne akte kao što su usaglašavanje, informiranje, pokoravanje...¹⁰

Ako želimo da utvrdimo epistemološke principe mi prvo moramo postići usaglašavanje oko predmeta spoznaje. Ontološka razmatranja prethode epistemološkim. U socijalnoj stvarnosti socijalni objekt je neodređen. Socijalna realnost je primarno realnost svrhovitih stvari. Stvari su svrhovite ako nam govore kako neko postiže nešto.¹¹ Ili kako kaže Searle, socijalna realnost je totalitet funkcija koje kolektiv dodjeljuje fenomenima u fizičkom svijetu. Socijalna realnost je ovisna o kolektivnoj intencionalnosti. Tako socijalni objekti nikada nisu u potpunosti samostalni. Njihova egzistencija je heteronomna.¹²

U socijalnoj stvarnosti nalaze se "epistemološke rupe"¹³ koje popunjava epistemološki subjekt. O čemu se tu radi? Pokušat ću ilustrirati jednim formalno modificiranim primjerom Lundstena.

Imamo slijedeće iskaze: Mujo voli Fatu. Fata je vodila ljubav sa Matom. Mujo je ubio Matu.

Iz gornjih iskaza moglo bi zaključiti da je Mujo ubio Matu zato što je bio ljubomoran. No, ljubomora kao razlog ubistva očigledno nije sadržana u gornjim iskazima. Ona je sadržana u principima interpretacije epistemološkog subjekta te stoga oko nje ne mora biti suglasnosti. Neko bi mogao zaključiti da je Mujo ubio Matu iz nacionalnih razloga. Iako se u potpunosti ne izvode iz objektivne stvarnosti, tumačenja istine ne dešavaju se arbitrarno. Nije intelektualcu ostavljena sloboda da bira tumačenje. Tumačenje društvenih zbivanja dešava se u jednom lancu propisanih značenja, u okviru nekog specifičnog simboličkog reda, u okviru nekog sistema kulturnih i društvenih institucija. Pripadanje različitim simboličkim, kulturnim i društvenim sistemima uslovljava različita tumačenja. Ilustrirat ću to jednim primjerom našeg odnosa sa kućnim ljubimcima.

Nedavno su mi se dvije mačke okotile. Mačka koja se zadnja okotila odbila je da doji svoje mačiće. Jedino razumno rješenje mi se činilo da ostavljene mačiće pridodam mačićima prve mačke koja je svoje obaveze majke revnosno obavljala. Ona je u početku sve mačiće sa velikom ljubavlju dojila. Činilo se da je problem riješen. No, nenadano, jedne večeri, od devetero mačića - šest je odbacila odnijevši ih na nedostupno mjesto. Troje odabranih je i dalje brižno hranila i ču-

¹⁰ Dr Lars Lundsten: "Epistemology of holes", Leipzig, June 2004.

¹¹ Isto.

¹² Michael Roess: "The social dimension of epistemology", Florida Philosophical Review, Volumen V, Issue 1, Summer 2005.

¹³ Isto.

vala, dok je do nas dopiralo preklinjuće mijaukanje ostavljenih mačića, koje je na kraju utihnulo. U tom trenutku sam beskrajno mrzio tu mačku. Očigledno da smo ja i mačka različitim kodovima doživljavali i tumačili ova događanja u koja smo bili oboje involvirani.

Da li, shodno rečenom, trebamo prihvatiti postmodernističko shvatanje o pluralitetu istina i jezičnih igara, pa time i umjetničkih kreacija o minulom ratu? Taj epistemološki relativizam bio bi u suprotnosti sa shvaćanjem filozofa koji kaže da objektivna istina ipak postoji, ali da se ona predstavlja kao cjelina.¹⁴ Do cjeline se može doći na različite načine. Jedan je borba za priznavanjem pojedinih parcijalnih istina. Druga je mogućnost da se do cjeline dođe na način međusobnog priznavanja. U varijanti da pobijedite onoga sa kime se ne slažete morate pogaziti svoju ljudsku humanost. "Pošto se običan ljudski razum poziva na osjećanja, na svoje unutrašnje proroštvo, on je pobedio svakog, ko se sa njime ne slaže; on mora da izjavi da onome ko isto ne nalazi u sebi i ne oseća ga, nema što da govori; drugim rečima običan ljudski razum gazi korene svoje humanosti".¹⁵ Humanost se po svojoj prirodi sastoji u tome da ona tjera na saglasnost sa drugim i njena egzistencija predstavlja saglasnost mnogih svijesti.¹⁶ Naravno, ostaje pitanje da li je takvo tumačenje humanosti istina?

Hvala vam.

Ugo Vlaisavljević:

Hadžem Hajdarević će nam kasnije ponuditi ono što je najvažnije za nas, to je razgovor. Tako smo i zamislili ova naša okupljanja i zato smo i prevalili ovolički put, ne da sami sebe slušamo nego da napravimo jedan razgovor oko jedne vrlo važne teme. Kako smo čuli iz ovih prethodnih izlaganja, možemo naravno na svakom koraku, u svakom času u našem javnom mnijenju čuti da živimo u jedinom dobu, u jednom društvu u kojem živimo poslijeratni period, svako doba se može upravo tako nazvati kao neko poslijeratno doba. Pa kad čujete da neko kaže: E, kad je bio rat ili poslije rata, onda ostaje samo da pitate: Na koji misliš rat, ako nije jasno iz konteksta, da biste vidjeli o kakvoj stvarnosti se radi. Meni je nedavno objavljena knjiga pod nazivom *Rat kao najveći kulturni događaj*. To je tema kojom se dugo bavim, izbjeci ću da malo duže o tome govorim; reći ću samo par riječi koju mogu baciti nešto drugačije svjetlo na ovo što je možda upravo rečeno. Mislim da je veoma dragocjeno ono što je spisateljica Tanja Stupar rekla, ja sam to i zapisao: da rat nema veze sa slobodom. Tako bi se moglo zvati i ovo što ja želim da kažem; naime, u kojem smislu i kako je moguće da neko ko dolazi na književnu scenu, ko se pojavljuje s možda novim temperamentom, ne-

¹⁴ Hegel: Fenomenologija duha, BIGZ, Beograd 1986. str. 26.

¹⁵ Isto, str. 40.

¹⁶ Isto, str. 40.

kim novim gledištima, kako može izjaviti, možda je to posljedica jednog posljednjeg rata ili jednog novog rata, da rat nema veze sa slobodom? Naime, ako je išta bilo utemeljena pretpostavka, ako smo išta zasigurno znali, jeste da je rat prije svega rat za slobodu; koncepcija rata koja je praktično do juče i do danas vladala ovdje, u našem javnom mnijenju, u našem obrazovanju, u našim svakodnevnim pretpostavkama, jeste da rat itekako ima veze sa slobodom, to jest da je sloboda ništa drugo nego jedno iskustvo borbe za slobodu. U koncept rata koji imamo dominira nešto kao naša vizija, nešto najuobičajenije što imamo o ratu, jeste da je rat narodnooslobodilački rat. U tom smislu je politika na jedan suštinski način povezana uz rat, zato što se politika u modernom dobu pojavljuje kao emancipatorska politika ili kao oslobodilačka politika. Njen koncept modernosti, izgradnje demokratskih društava, tehnološke modernosti, pojavljivanje individua, savremenih političkih obrazovanih institucija itd., podrazumijeva i koncept prosvjedenja i koncept emancipacije. Nezamislivo je ono što se dokazalo na balkanskim prostorima u jednoj kasnoj modernosti, praktično tek od osamnaestog do devetnaestog stoljeća, shvatiti drukčiji nego kao jedno osvajanje slobode, koja je u isto vrijeme modernizacija, prosvjeđivanje, socijalizacija na sasvim novim demokratskim principima kao principima sasvim nove tehnologije, a da se takva modernost ne odvoji od onoga što su oslobodilački ratovi, ili kako mi znamo od one poznate sintagme: narodnooslobodilački ratovi.

Ja bih htio da ukažem, s jedne strane, na vezu politike sa slobodom i čime se u politici kao ideologiji vladajućeg režima rat vidi kao narodnooslobodilački rat i, s druge strane, budući da govorimo ispred PEN-a, veoma je važno da govorimo o književnosti, koja je povezana opet sa slobodom, sa osvajanjem slobode, pri čemu je književnost, upravo epska narativna književnost, imala prije svega zadaću da prikazuje rat, da objašnjava rat, da čuva u kolektivnom sjećanju rat i da nam ga vrati kao našu stvarnost, kao našu najvažniju stvarnost, to jest da ga očuva kao takvog. Politika koja je povezana uz narodnooslobodilačke ratove je, opet, politika koja je u stvari u svakom svom segmentu bila ratna politika. To možemo vidjeti i sada: svako je doba poslije nekog rata bilo tako, pa je i ova politika prije svega poslijeratna politika, u kojoj su najvažnije vrijednosti u stvari vrijednosti za koje je prolivena krv u prethodnom ratu. U tom smislu i ovi posljednji ratovi ispunjavaju matricu narodnooslobodilačkih ratova. Rat je bio događaj unutar kojeg se 'naš' narod borio da sačuva svoju slobodu, a to znači, prije svega, da preživi, da se očuva od ropstva i da onda zadobije onu slobodu kakvu želi, tu svoju narodnu slobodu. Politika u tom smislu čuva tekovine rata i mislim da je samo važno vidjeti u dominantnim politikama matricu narodnooslobodilaštva ili ratne politike. S druge strane, svaka se dominantna pojavljuje kao pacifikatorska politika, kao miroljubiva, a u suštini ratna politika. Evo, samo jednu stvar ću reći: unija veterana je ovdje od presudne važnosti. Stalno pozivanje na figuru koja je figura svake legitimnosti ili opravdanje svakog političkog pokreta kod vladajućih političara jes-

te: "Za ovo je prolivena krv naših najboljih sinova". Sad ne znate da li govorim o ovome sad ratu, ili onom prethodnom ratu, ili onom još prije ratu. Prema tome, politika sada ima zadaću da ostane na nivou svetosti, koja je sekularna svetost, ili ako hoćete, to nije svetost hramova, to nije svetost vjerskih objekata, nego je svetost bojnog polja, na osnovu kojeg danas i niču svi ovi hramovi i služe u političke svrhe, da bi politika služila ovoj prolivenoj krvi, koja je u stvari na neki način prisvojena kroz tu krv. Otuda veza krvi i tla, koja se ne primjećuje; ona se obično tumači kao neka vrsta etničkog rasizma, a ne vidi se da je ona epsko-paljanska, da je vezana uz ovo iskustvo rata i kolektivnog stradanja. Nijedna politika na Balkanu nije nikada bila drukčije formulirana nego kao politika ovog strahovitog iskustva kolektivne patnje, masovnih zločina. Jedan od razloga zbog kojih se to dešava jeste da su balkanski narodi mali narodi, to jest da su male etničke zajednice za koje svaki rat, pa i lokalni sukob, predstavlja iskustvo mogućnosti potpune eksterminacije, istrebljenja. Tako da je svaki rat apokaliptičan. On najavljuje potpuni krah, mogućnost da nas svih nestane. Iskušenje preživljavanja je potpuno dovedeno u pitanje. I, s druge strane, što je veoma važno kod malih naroda, periodi mira su periodi moguće asimilacije, što je opet vezano za nešto sasvim drugo, za jednu drugu imperijalnu povijest okupacija, porobljavanja, utopljenosti u neke druge kulture, u neke veće narode itd. Tu sad imaju dva modela koja su veoma važna; ako vladajuća politika ne može bez veterana, ko su veterani? To su čudom preživjeli heroji. Vladajuća politika se, s jedne strane, obraća onima kojih više nema, i njihova imena ona postavlja na ulice, u škole, u vrtiće, na sva važnija mjesta – u stvari na presudna mjesta javnog okupljanja ili socijalizacije. Ja sam išao u vrtić ili obdanište koje se zvalo Marija Bursać; pretpostavljalo se da se socijaliziram kao trogodišnjak kad uđem u tu instituciju tako što ću čuti priču o golorukoj djevojci Mariji Bursać koja je uništila posadu tenka. Model socijalizacije za sve nas, za djecu, jeste to da ćemo i mi biti u stanju da počinimo herojsko djelo ubistva, herojsko djelo samožrtvovanja itd., tako da su svi releji, sve institucije socijalizacije bile institucije očuvanja ratnog herojstva, ili praktično zahtjeva za sutrašnje žrtvovanje. Otuda ne čudi ono što je za strance moglo biti veliko iznenađenje da je toliko puno ljudi u proteklim ratovima ovdje bilo spremno da se žrtvuje, da prođe najstrašnija iskustva i da bude spremno na tu vrstu iskustva. Možemo reći da je cijeli proces našeg životnog doba, bili mladi ili stari, bio u stvari svrhovit, jer predstavlja jedan finalitet stalne spremnosti za to žrtvovanje za iskustvo ratnih stvarnosti. Kao što je spomenuto u ovim izlaganjima, otkako znamo za sebe, prve riječi koje čujemo, kako kaže Ivanković, već su bile ratna sjećanja. I dan-danas se političar poziva na veterane, on se poziva na čudom preživjele heroje, a u isto vrijeme to se odnosi na mrtve heroje. Uzmite narodnooslobodilačku epopeju socijalizma: sve najznačajnije političke odluke, sve presudne ekonomske političke i druge reforme, bile su donesene na mjestima prolivene krvi, na mjestima velikih bitaka, i time su bile legitimirane. U isto vrijeme su stalno pothranjivale taj kapa-

citet za stalnu mobilizaciju i spremnosti na ratni sukob. U politici se nije vidjelo ništa drugo nego opravdanje ratnog sukoba i mogućnosti da sutra uđemo u ratni sukob, sve u ime vlastite slobode. Mjesto književnosti kao ratnog događaja koji postaje kulturnan jeste da književnost služi unutar tih modela da očuva ratnu stvarnost, da nam kaže šta je doista bilo i da nas upravo na politički način spomigne za državu. Za državu koja je nikla na tom opravdanju velikog zločina, to jest velikog stradanja Zato od svih književnosti narativna, epska književnost, ili narodnooslobodilačka književnost u prethodnom režimu, a i u današnjem režimu književnost u pravom smislu riječi. Danas se pisci dijele kao srpski, bošnjački i hrvatski pisci, prema tome kako ulaze u kôd opisivanja upravo onoga što se nama desilo u ratu i kako bismo trebali da se ponašamo u prethodnom ratu i kako nipošto ne bi smjelo da nam se desi da se ne ponašamo s obzirom na ono što nam se desilo. U ime toga, u ime književnosti koja veliča prije svega stvarnost, ona je realistična i to ratna stvarnost, jer nije ništa realističnije od ratne stvarnosti. S druge strane, politika koja je sva zasnovana na naraciji, na ratnim pričama, kad rukovodilac, veliki političar hoće da obrazloži svoju odluku, on uvijek mora biti u stanju da ispriča ratnu priču. Sjetite se velikih govora iz prethodnog režima; to je išlo tako da ispričate šta nam se dogodilo na jednom velikom bojištu, šta nam se dogodilo na drugom bojištu, i da kažemo koje poglede, to jeste koje nam bitke sada predstoje u mirnodopskom dobu. Taj model bitaka i pobjede na bitkama je načet u prošlom ratu na sljedeći način. U prethodnom ratu, u socijalističko-komunističkoj garnituri, da biste bili političar koji ima povjerenja, morate biti čudom preživjeli heroj, jer samo ste tako imali legitimitet da budete vođa naroda. U ovom sada, imate popuštanje, to jest većina političara apsolutno nije učestvovala u ratu, nije učestvovala u bitkama itd. tako da njihova adresa ili legitimnost je sada upitna. Oni se pozivaju na invalide, na ljude koji su preživjeli najteže patnje, oni se pozivaju na veterane, a s druge strane, oni imaju unaprijed ciničan odnos prema njima jer nisu učestvovali u tome s onima za koje tvrde sada da su oni najveći borci. To odustajanje, taj razmak u odnosu na veterane govori o jednom cinizmu politike, ali i o nečem pozitivnom: o jednom procesu pacifikacije koji sada zauzima politiku.

Politika nije isto što i narodnooslobodilački rat, to jest borba unutar narodnooslobodilačkog rata, i zato je moguće da se danas kaže nešto što je do juče bilo nečuveno i što je ovdje mlada spisateljica mogla reći: Rat nema veze sa slobodom Za književnost je to vrlo važno i želim da to naglasim. Dozvolite mi još par riječi, da se književnost odvoji od borbe za istinu. Ja neprekidno slušam povodom ratne stvarnosti zalaganje za istinu. Kad analizirate zalaganje za istinu, onako kako se ona elaborira u javnosti, ona je uvijek zalaganje za predstojeći kôd kako se interpretira ratna stvarnost. Taj kôd se može otkriti tako što imaju ljudi koji nisu u stanju da ispričaju svoju ratnu priču; ona je vrlo zanimljiva, ona je vrlo traumatična i ona bi trebala moći biti ispričana. Kad gledate zašto nije ispričana,

govorimo o ljudima koji su postali autistični jer su uistinu traumirani ratom; onda ćete vidjeti da oni ne mogu ispričati svoju ratnu priču ne zato što su doživjeli nešto mnogo teže, mnogo gore od ostalih ljudi, nego zato što su doživjeli nešto što se ne može ispričati onako kako se od njih očekuje s obzirom da su pripadnici tog i tog naroda, da su bili u toj i toj stvarnosti, da nose što je u etnonacionalizmu jako važno – to i to ime. Ta nemogućnost da se ispriča nije nemogućnost za istinu, nego je nemogućnost da se poštuje kôd. Istina, kada se ispred države, u javnom mnijenju, ispred institucija zastupa, ta se istina tačno kodificira i postavlja: ovako ćeš to ispričati, tvoja poruka mora da nosi ovo, ovako i mora ići u prilog nama. Ako je ona van tog kôda, iako se može ispričati ona ide uprazno. Mislim da je to važno za književnost kao jedan novi poredak ironije, jedan novi poredak cinizma, jedan novi poredak koji radi na dekonstrukciji, na subverziji vladajućeg kôda, onoga što bi se trebalo moći ispričati i kako bi se trebalo moći ispričati. I za kraj, možda je vrlo važno spomenuti dva tipa rata ili ratova: moderne ratove i predmoderne ratove. Možemo reći da predmoderni ratovi traju do Prvog svjetskog rata, do iskustva masovnog ubijanja, pogotovo civilnog stanovništva ili nove tehnologije ubijanja. Povodom velikih stradanja u Prvom svjetskom ratu potpisan je prvi međunarodni ugovor koji kaže sljedeće: Rat je po sebi zlo, rat po sebi ne može biti nikako dobra stvar – i to je otvorilo eru modernih ratova, koji su svi, zamislite, narodnooslobodilački ratovi. I ovi posljednji ratovi na Balkanu i svi moderni ratovi su bili vođeni s ciljem da se narod oslobodi agresije i niko u modernom dobu ne ruši agresiju, ne postupa kao agresor, svi se brane od agresora. Ta nova ideologija rata kao narodnooslobodilačka ideologija je nešto što predstavlja jednu veliku razliku u odnosu na tip ratovanja ili nešto što je bilo prije, a niko ne smije u modernom dobu otvoreno da veliča rat. A kod nas, gledajte, svaka knjiga, svaka politika, svaki politički govor, svaka ratna priča veliča rat, ali ga veliča znate na koji način? Tako da je meni ostalo da kažem da se ovdje glorifikuje rat ili par ljudi koji ovako odjednom kažu: rat je ovdje najveći kulturni događaj, jer vas mogu gađati paradajzom, mogu vas napasti i reći: zar možeš tvrditi da je rat nešto značajno, zar možeš izgovoriti glorifikaciju? Ne, nego upravo obratno: svijet oko nas glorificira rat, ali tako da ga osuđuje, da kaže: mi smo se branili od onoga što je mogao biti rat, mi ne pripadamo tom dobu. Epska književnost, pogotovo usmena književnost do devetnaestog stoljeća, bilježi kod nas rat kao gubljenje, nestajanje, kao okupaciju, kao ropstvo, kao nešto što je kraj slobode. Nova književnost, književnost romana, moderna književnost u pravom smislu bilježi rat kao naše oslobođenje, kao naš spas. Između ta dva tipa rata ostala je jedna ista matrica: epika glorifikacije rata. Naša je politika narativna, ona je sva na ratnoj priči, ona je sva bila književnost, i naša književnost je politička jer je bila sva povezana uz rat, po govoru koji se ne može identificirati: ah ovo je srpski, ovo je hrvatski, ovo je bošnjački pisac, zato što njegova istina nije kodificirana. Hvala.

Hadžem Hajdarević:

Zahvaljujemo predsjedniku PEN Centra BiH, profesoru Ugi Vaisavljeviću. Ovaj naš razgovor je organiziran zahvaljujući finansijskoj pomoći Fonda otvoreno društvo BiH i, naravno, ovaj smo razgovor upriličili zajedno sa Vladom Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine i prisutnim Adnanom Drapićem. Mislim, bilo bi jako važno da svi ovdje sudjelujemo u ovom razgovoru, ne da ponudimo svoje nekakve ratne priče, nego da kažemo ono što mislimo o našoj temi. Priča o ratu, koju sam čuo, vezana je za moj zavičaj u dolini rijeke Sutjeske. Jedan čestiti domaćin iz moga kraja priča kako su, kad je spaljeno selo, oni za to vrijeme pobjegli malo više u planinu. U neko vrijeme, pred zoru, htio je da vidi šta se dolje događa i da zapali cigaretu. Nije imao nikakvu šibicu, ni upaljač, ništa nije imao, ali kad je dolje sišao, imao je mogućnost da je zapali na hiljadu mjesta, jer još je bilo jako mnogo žerave. Kaže: *"Otišao sam do svoje kuće i tamo sam zapalio cigaretu, i dočekao tako zoru."* Naš prostor u Bosni i Hercegovini, o tome smo pričali dok smo autom išli iz Sarajeva, jest i ta nesretna činjenica, dok se u mnogim evropskim gradovima stotinama godina stanovi samo proširuju, dograđuju, dižu se novi spratovi na kući koja je podignuta prije sto-stopedeset godina...

Vaso Davidović:

Ja sam juče bio u Sarajevu. Došao sam danas oko podne na nastavu i poslije nastave sam našao poziv. Zovem se Davidović Vaso, profesor sam biologije, nauke o životu, a ona je suprotna nauci o smrti koju propagira rat. Ja uvijek dodem kad poziv dobijem i sad sam petnaest minuta poslije nastave napisao ovaj zapis. Molim vas da me saslušate da ga pročitam, jer to je dva i po minuta.

RAZMIŠLJANJE O RATU – ZAPIS PROTIV RATA

Imao sam kroz čitavo školovanje odličnu ocjenu iz istorije. Iz nje sam odlično naučio da je istorija ljudskog roda i ljudske civilizacije, istorija ljudskog posrtanja, istorija ratovanja, razaranja, ubijanja, uništavanja ljudi, porodica, i naroda, i uništavanje prirode. Genocid i ekocid išli su zajedno.

Dva svjetska rata i četiristo drugih ratova je bilo do sada, prema tome, uopšte nikad nije bilo mira, na cijeloj Zemaljskoj kugli.

Istorija ljudskog roda je tumaranje čovjeka kroz mračne prašume prošlosti, tragovima njegove vlastite krvi, drenirane njegovim kostima, asfaltirane krvlju, pepelom i suzama. Shvatio sam da je rat kao izraz svemoći sile otkaçene od prava i razuma, najveća slabost civilizacije. Rat je u staro antičko doba smatran kao dio božanskog prava i zadržan je, nažalost, i danas u međunarodnom pravu kao privilegija suvereniteta. Legitimitet rata je delegiranje prava i utemeljenje sile kao vrhunskog mjerila svih stvari. Legitimnost rata obezbijedili su silni, da bi le-

galizovali silu kao pravo jačeg i vrhunsku pravdu. Tako se ratom na najbrži, i najkrvaviji, i najnepravedniji, i najružniji način opljačkaju tuđa bogatstva. Nigdje nisam uočio promjene koje vode progresu ljudske civilizacije. Dijalog kame-njem, otrovnim strijelama, maljevima i topuzima, zamijenjen je dijalogom atomskog oružja i raketa. U ratu čovjek je okrutniji od bilo koje zvijeri.

Komunizam je zamijenio konzumerizam, a parolu *“Proleterii svih zemalja ujedinite se”* parola *“Profiteri svih zemalja ujedinite se”*. A kad se *“siđe”* sa parola na djela slijede nedjela.

Diktatura proletarijata zamijenjena je diktaturom hedonizma, varvarizma, nezasitnosti i legalizovano je pravo jačeg kao najveća nepravda. Jednoulmje je zamijenilo bezumlje. Sigurna je postala samo nesigurnost. Bez mira za sve, nema mira ni za koga, bez slobode za sve i prava za sve, nema slobode i prava ni za koga. Život je kibernetički složena pojava, stanje i proces u kome je sve sa svačim povezano i sve na sve utiče. Ništa nije izolovano samo za sebe i samo po sebi. Sve dok se ovo ne shvati i ne prihvati, put ljudske civilizacije biće samo put od pećine do atomskog skloništa. Ljudski rod je na jedinstvenoj zemlji genetički i pravno jedinstven i nedjeljiv. Greške se obavezno čine kada se jednaki tretiraju nejednako, a nejednaki tretiraju jednako. Zato i prava moraju biti jednaka za sve na zemlji ili postaju bespravljive. U višku moći odvojene od prava i razuma je nedostatak časti, pravde i prava, i to je uzrok svih društvenih problema i nesreća. U trijumfu sile kličaju sva otrovna sjemena ljudske patnje. Sila nije pametna, a pamet nije silna. Nenasilje je zakon ljudskog roda, a nasilje je zakon zvijeri – ovo je Gandijeva misao, nije moja. Sila je samo snažna u nanošenju zla i nikada nikome i nigdje zlo dobroga nije donijelo. Ali i zlo ima rok trajanja i nestaje sa silom koja ga je ustoličila. Zato je rat najveće zlo za ljudski rod. I ne postoje vrline rata. Rat je sav sam po sebi i sam za sebe zlo, nemoralan, nečovječan protuprirodan, nezakonit i nepravedan. Otroavno drvo i medom zaliveno rađa otrovne plove, to je moja misao, ja sam biolog. Nema mira i slobode ako ih nema za sve. Nema rata koji nije zlo za sve. U ratu generali komanduju, bojnici ginu, civili pate, a profiteri se bogate. Na krvi kostima, suzama, pepelu i ruševinama. Zato u ratu svi gube. Zato je i rat najveća ljudska grehota, sramota i najveći zločin. Sa silom i arogancijom moći nikada se na zemlji do pravednog mira i slobode ne može doći. Sila njeguje moral morala, moral tiranije a hrani ga poniznost, ližisahanstvo, dodvornništvo i beskičmenjaštvo psihičko. To stvara ideologiju krpljenja, trpljenja, klanjanja, sklanjanja, saginjanja, a to su simptomi patološke jave koja nikome ne da naprijed.

Silni stvaraju probleme, i zarade od stvaranja problema. Zatim se nude da riješe probleme, i opet naplate. To su ratni, a ne radni profiteri. To su profiteri zla.

Pa ima li izlaza? Ima! Ima kraja sili i zlobi. Patnja u patnji prestaje, tuga u tuzi nestaje. O zlu ne treba ćutati. Zlu se treba i mora suprotstavljati, ali ne jedan.

Svi. Svim sredstvima. Na svim mjestima. Rat je najveće zlo za ljudski rod. Legalizovano pravo nasilja. Ukinimo vojsku. Uložimo ta sredstva u hranu i neće biti gladnih.

Dokaz je Švajcarska, jedna od najbogatijih zemalja bez ravnica, bez žitnica, bez dobre klime ali bez vojske i vojnog budžeta. Bez ratova više od 200 godina.

Rezime: Na cijeloj Zemlji nema ni prava ni pravde ni slobode ni demokracije, jer je nema za sve. Krši se međunarodno pravo, ustavi legitimnih država. Prljavim metodama, prljavim sredstvima, prljavim novcem, ne može se stići čistom cilju. U miru moramo voditi permanentnu pravnu borbu protiv neznanja, zabluda, mitova, nepravde i zla. Protiv gladi, bolesti, poplava, suša i požara. Zemljotresa i vulkana. Heroje rata moraju zamijeniti heroji mira.

Eto, ovako o ratu treba pisati i pričati. Otvoreno, istinito. Bez dlake na jeziku...

Hadžem Hajdarević:

Ima li još neko od vas da kaže nešto o ovoj temi?

Dragan Mučibabić:

Ja sam rođen u Bosni i Hercegovini i kad dođe vrijeme da se raskrsnem sa svijetom i vratim zemlji, ono što sam od nje posudio i to ću vratiti Bosni i Hercegovini. Putopisujući sam obišao Bosnu i Hercegovinu poslije ovoga, kako jedan moj dragi prijatelj kaže, posljednjega NOB-a. Vidio sam po ravnicama iskopane rovove na kojim je vrag đubrio tlo. Vidio sam srušene kuće. Vidio sam mnogo toga i onda sam u svojoj zbirci poezije napisao jednu pjesmu koju je mogao bilo ko napisati, u bilo kojem kraju, i bilo kog imena, a koja kaže: *"Nisu granate padale samo po tebi, ovdje je bio rat, a i ja sam bio ranjen, i mi moramo početi, dugogodišnji smo prijatelji."* Hvala vam svima.

Lula Baraković:

Ja sam Lula Baraković, neuropsihijatar. Dođem na ovako slične tribine i one nas ponovo, vjerovatno većinu, vrate u taj period od koga mi uporno pokušavamo da se na neki način odmaknemo. Bar ja. Jako puno pitanja je ovdje večeras otvoreno. Šutnja, istina, intelektualac, njegovo mjesto i uloga u ovom momentu, rat, poratni period. Svugdje rat. Ja ne znam da li sam negdje čitala ili mi se to nekako poslagalo u glavi, ali odavno imam dojam da se mi na Balkanu rodimo kao jedna lokomotiva koja za sobom odmah dobije čitavu kompoziciju vagona, u kojima je iskustvo jednog rata, iskustvo drugog rata, i sve ono što ratovi nose sa sobom. Jako često pokušavam da živim i da razmišljam kakav bi život bio da nema-

mo tih vagona? Ja sam, dakle, samo lokomotiva sa istorijom svoje porodice, svoje države. Toliko.

Ugo Vlasisavljević:

Bilo bi zanimljivo čuti malo oko ratne traume. Imate li to iskustvo?

Hadžem Hajdarević:

Ante Zirdum, inače još uvijek nije član bosanskog PEN-a, ali je član Društva pisaca BiH i ove godine smo se sreli u Frankfurtu na Sajmu knjiga.

Ante Zirdum:

Ante Zirdum iz Viteza. Poznajem Hadžema prije nego što smo se vidjeli u Frankfurtu na Sajmu. Mislim da bismo trebali jednu stvar u cijeloj priči problematizirati. Ovaj gospodin je rekao: svi smo gubitnici, a onda je pričao o profite-rima, itd. Znači, to je malo paradoksalno ali bitna je ta misao, bitno je nekako shvatiti. Ratovi se događaju i motivi postoje i mi smo već sada nešto spoznali da te floskule o slobodi, da to nije to. Međutim, treba problematizirati zašto se ti ratovi stvarno događaju i ko je stvarno na dobitku, jer ne bi se oni vodili da nema nekog dobitka. To su pitanja o kojima intelektualci današnji... trebaju razmišljati. Ako ništa drugo, a onda o demistificiranju toga da se ratovi vode s nekakvim realnim računicama, da je netko na dobitku, i da to netko skriva... da on treba biti na dobitku, jer se onda krije iza nekakvih ideoloških matrica, floskula, parola itd... Mislim da bi to trebalo malo više promišljati, i da bi se onda i teoretičari trebali, naši a i svjetski, malo više pozabaviti tim pitanjima. Jer se ne može suprotstaviti ratu kao univerzalnom zlu bez jednog, hajmo reći, univerzalnog poimanja njegove motivacije. Mislim da bismo ove priče koje vodimo ovdje morali malo zakrenuti. Ovako kako ste vi formulirali temu, ona tako zgodno i lijepo zvuči, ali to je tako stereotipno, gotovo prazno, besmisleno. Trebalo bi da tribina ima malo bolje ime. Namjera je dobra i dobro se ona razvija, ali trebala bi ona imati malo bolje ime, naziv, a ne tako jedno slatkorječivo, već isprazno nazivanje tih tribina. Meni je drago, prvi puta sam se susreo s tim da u Bosni i Hercegovini postoji pokušaj da se ovako nešto napravi – okrugli stol o ovakvoj temi, i ja sam prijatno iznenađen. Volio bih da PEN Centar nekako ovu priču promisli, produ-bi i proširi, jer je ona ovome društvu, ne slažem se s doktoricom da o ovome ne trebamo pričati, o ovoj temi baš trebamo pričati, ne treba o nekim drugim tema-ma, ne trebamo na neke druge načine pričati nego da pokušamo pronicati malo dublje i pokušati, eventualno, uvesti strane intelektualce u tu priču. One koji znaju o tome misliti, one koji neka iskustva imaju, koji su se afirmirali na tome da nekako novu svijest ugradimo među nas. Jer, mene je nekoliko ideja večeras,

još ja stalno razmišljam o tome, i pišem, snažno dodirnulo, i čak me je osvijestilo da jedna mlada osoba tako eksplicitno kaže da nema rata za slobodu, da su to najobičnije podvale koje su ovim generacijama pokušali uvaliti. Evo, toliko, doista se nisam mislio javljati. Hvala lijepa.

Neko iz publike:

Htio bih samo podcrtati ovo što je gospodin rekao. U potpunosti se slažem s tim, jer mi običavamo u tom postratnom periodu da rat doživljavamo kao neku prirodnu nepogodu, kao neku aberaciju, neki ustaljeni civilizacijski tok. Mislim, poznata je misao, Anaksagora je još rekao: *“Um vlada svijetom.”* *“Pa i kad vlada na neuman način”*, to je Hegel dodao. Dakle, sasvim sigurno da neka svrha i razlog postoji kod svih ratova; i ako mu ne pristupimo na taj način, bojim se da nećemo ništa naučiti. A mi na ovim balkanskim prostorima ponavljamo stalno jednu te istu grešku: kao neko nas je zavadio, neki atavizmi se probudili, to je tako neka devijacija i tome slično, i potiskujemo. I danas je model pristupa onome što se desilo prije petnaest godina – zaborav. Ja to često citiram, Klinton je rekao: *Ako hoćete da imate budućnost, morate zaboraviti prošlost.* E, bilo bi to odlično kad bi tako moglo. Mi je možemo potisnuti, ona se vraća u nekom drugom obliku. Najgore što će se ona, vjerovatno, ponovo vratiti kao ratni poklič. Iz tog razloga želim afirmirati ovu tezu koju sam rekao.

Neko iz publike:

Ja bih samo jedan diskurs. Meni se čini da ja ovdje provociram, mada je on sporedan, jer je tema *“Pisati o ratu”*, dakle naknadno promišljati rat pisanjem, jednom od intelektualnih, kreativnih djelatnosti. Nije, valjda, da treba spomenuti šta je rat iz svih aspekata? Nije, valjda, da ne znamo šta je rat. Rat je, prije svega, *per definicionem*, ekonomska kategorija. Dakle, rat se vodi iz interesa. Sve ostalo su zastave, značke pokliča itd., pod kojima se mobiliziraju oni koji su... municija tog rata. Sirotinja koja daje sinove i bogataši koji daju volove. Dakle, rat je ekonomska kategorija. Nije pisac ni novinar taj koji će se time baviti. Time se bave ekonomisti, i vrlo se dobro to zna. Ja se iskreno nadam da i vi ovdje znate da su svi veliki bogataši našeg vremena, nije bilo drukčije ni u prethodnom, svi Rokfeleri, svi Kenediji, kako se oni već zvali, to su samo bili ratni profiteri, ratni liferanti, svi današnji naši tajkuni su to isto, i jedino pravo pitanje je kako oprati taj novac, kako ga pretvoriti sutra u jednu novu ekonomsku vrijednost. Ali, nismo ovdje da govorimo o ekonomiji, dakle, mislim da se u to puno ne razumijem, govorim samo o onome što sam pročitao. Ovdje smo da skupa sa kolegama vidimo kako nam se taj rat ponavlja, kao mit, kao priča o naciji, priča o vjeri, priča o našoj... priča o svijetloj budućnosti, priča o herojstvu koje se upotrebljava, a niko, ama baš niko, neće i ne želi reći da je ovaj rat vođen zato da bi se promijenila vla-

snička struktura nad sredstvima, da bi neko drugi postao vlasnik bogataš naših zajedničkih dobara.

Hadžem Hajdarević:

Što znači da nas je, na neki način rat, doveo samosvijesti a ne i svijesti.

Anto Bacić:

Želim pozdraviti ideju da se jedan ovakav okrugli stol, o ovoj temi, dogodi u Brčkom, i sve vas koji sudjelujete u večeras. Ja sam Anto Bacić, po zanimanju stomatolog u Brčkom.

Tu se poslije Drugog svjetskog rata dogodilo da siđe sa scene jedna generacija, a već smo se pobrinuli da se na ovim prostorima dogodi još jedan rat sa... isto tako fašističkim elementima, ako hoćete. Pobrinuli smo se, neko je spominjao etiku partizana, da je bilo za jednu šljivu uza zid. To me podsjetilo na mog pokojnog oca, priču koju sam čuo kad sam došao u školu "Jelenka Vočkić", sličnu Mariji Bursać, i pričao ocu koji je bio učesnik rata. Zatečen je u Drugom svjetskom ratu u hrvatskoj vojsci. Rekao sam: "Pa, tata, ono je bila prava vojska. Ondje je bila disciplina da se za jednu šljivu iz tuđeg šljivika strijeljalo." A on je meni rekao ovako: "Sine, to je sušta laž. Takve vojske i takve discipline nema – to je laž, ali nemoj kad odeš u školu kazati da sam ti to ja rekao, inače ode ti otac uza zid." Bože sačuvaj da bi rekao tako nešto. Još uvijek je živ profesor koji mi je predavao povijest u školi "Jelenka Vočkić", neću mu ime spominjati, koji je kao jaki učesnik bio i u ovom ratu, četnik. Zašto sam ovo počeo pričati? Ja sam bio ustaša, iako sam rođen poslije rata i taj teret nosio sa sobom i kad sam mislio da sam ga zbacio, ja sam ga ponovo dobio, ne samo ja nego svi mi. Samo što u ovom ratu nije bilo partizana, to je razlika. Samo su bili četnici i ustaše i mudžahedini i ne znam koji sve ne, a bilo je i šljiva. Samo nije bilo strijeljanja zbog šljive. E, takvu čvrstinu, takvu etiku, i takvu povijest smo imali. Između dva rata nije moglo proteći ni pedeset godina da nam taj teret neko nije svalio na leđa, a da toga jedva da smo svjesni. Dakle, da je moj otac živ, vidio bi da sam ja onda, ni kriv ni dužan, bio ustaša, jer mi je otac bio u hrvatskoj vojsci, onaj je bio četnik jer mu je onaj bio... Moj brat je u tim pričama, moj mlađi brat bio je mali, kaže tata. "Tata, što bih ja bio sretan da sam dijete palog borca." Kaže on meni: "Sine, majku ti tvoju poljubim, da sam ja pali borac tebe ne bi ni bilo." Pedeset prve je on rođen itd. itd. Cilj ratova. Svi ratovi imaju ciljeve, bezbroj ciljeva, svi su zlo, i o tome treba ovako otvoreno pričati i pisati. Samo još kratko, kad kažem – pisati, to je tema večerašnja. Kaže se da povijest piše pobjednik. Ne, piše povijest i poraženi pod navodnim znacima. Ko je pobjednik, ko je poraženi, i jedni i drugi pišu povijest, samo što pobjednička povijest kreće odmah u škole a da bi poraženi došao do izražaja, mora doći do novog rata. Imali smo ga, i ništa manje okrutan, nego čak okrutniji od onoga u kojem ni-

ko od nas, vjerujem, nije mogao učestvovati po godinama. I samo još jednom da se zahvalim na ovakvim temama organizatoru, mom prijatelju Pašaliću i svima vama. Treba što više ovakvih razgovora i ovakvih tema, da ne zaboravimo. Nažalost, neki su već poslije petnaest godina počeli neke tako strašne stvari zaboravljati. Hvala.

Slobodan Ristić:

Ja vas sve skupa pozdravljam. Mene je ova tema zaintrigirala kad sam vidio plakate na nekoliko mjesta u gradu. Pisati o ratu, objektivno pisati o ratu, ovaj nastavak ne bih prepričao jer možda ga nisam zapamtio. Ja sam Slobodan Ristić. Prosvjetni sam radnik i, evo, sad spletom okolnosti sam i u Skupštini Distrikta. Znači, navikao sam da govorim, iako mislim da je teško govoriti pred ovim ljudima ovdje. Ova tema je intrigantna i zato sam i došao. Ja sam učesnik rata, a bio sam protiv rata. Bio sam u srpskoj vojsci jer sam Srbin po nacionalnosti. Znači, bio sam četnik, kako reče kolega. On je mene već jednom oslovio tako, znači evo ja sad to potvrđujem. Ja nisam mogao, kao i mnogi drugi, izbjeći rat. I doživio sam ono što je gospodin govorio da sam se cijelu noć grijao pored jedne kuće koja je gorjela, jer je bilo hladno, a meni je ta kuća koristila da se ogrijem. Ne samo meni, svima nama koji smo bili tu. Mene zanima nešto, htio bih vas pitati jer ste vi ljudi od pera. Pisati o ratu. Da li mogu i oni koji su učestvovali neposredni, dakle učesnici, i oni koji su to posmatrali... Ko tu može biti objektivni, ko tu može biti realan. I još nešto. Kad je počeo rat, ja se vraćam iz Novog Sada i čitam jedne dnevne novine, piše ovako: *“Ovaj rat je nastavak Drugog svjetskog rata”*. Nadam se da nećemo imati nastavak i ovog rata, koji je završio prije petnaest godina... Nisam se pripremao, to je ono što mi je palo na pamet, postavio sam pitanje i volio bih da čujem odgovor. I još nešto, ovi posjetioci što su napustili ovu tribinu, nisu iz protesta, nego se u Domu kulture održava jedna manifestacija, muzičko veče, i ja sam trebao tamo biti, ali ostao sam ovdje. Pitali su me: šta znači skraćeni- ca PEN. I ja vas sad pitam: koliko osim vas ovdje, još u Bosni i Hercegovini ima članova tog udruženja, PEN – kako se zove? Koliko ima članova na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine? I još bih bio slobodan dati jednu primjedbu: damu ste trebali staviti između vas da sjedi. Hvala.

Hadžem Hajdarević:

Zahvaljujemo profesoru Ristiću, ako sam dobro čuo, i sa ovim smo na neki način priveli kraju samu temu. Hvala vam svima koji ste sudjelovali večeras. Još jednom ponavljam da je naš domaćin bila Vlada Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, da je finansijski tribinu podržao Fond otvoreno društvo BiH i da PEN Centar upravo ovom akcijom i saradnjom sa organizacijama iz svijeta, koje djeluju u Bosni i Hercegovini, pokušava da aktuelizira mnoga pitanja, i pokrene sve

intelektualce, i sve misleće ljude, i sve one koji mogu nešto dobro donijeti ovoj našoj društvenoj zajednici da slobodno govore. Jer, doista, šutnja je ono što proizvodi stereotipe... A sada molim predsjednika Ugu Vlasisavljevića da u ime PEN Centra zaključi ovaj skup.

Ugo Vlasisavljević:

Ja mislim da je ovo uspjelo veče, jer smo se zajedno dotakli prilično vrućih tema. Mogli smo imati ovu temu u nekoj drugoj formulaciji, ali mislim da je to, kako su rekli neki od nas, bilo dovoljno privlačno da se usudimo o tome javno govoriti i razmjenjivati mišljenja. Opet taj utisak da smo negdje na početku kada je to trebalo raditi. PEN je udruženje pisaca, u stvari pisaca u jednom širem smislu riječi, tu su poete, tu su esejisti, tu su novelisti, romanopisci, tu su još izdavači, dakle svijet knjige u jednom najširem smislu riječi. A taj svijet knjige kao međunarodno udruženje pretpostavlja da je književnost mnogo više, ili bar nešto više značajna od nacionalne književnosti, tako da u svakoj zemlji imate lokalno udruženje književnika, njihove nacionalne institucije, a imate i PEN kao međunarodno udruženje koje kaže: književnost pripada cijelom čovječanstvu i ona ne može biti zatvorena u etničke nacionalne granice. Naši razgovori imaju smisao da se teme koje nas tište ne zatvore naprosto samo u literarne teme (okvire – da li?), ali mislimo da književnost ima veoma važnu ulogu u osvještavanju onoga što su, možda, najvažnije društvene i političke teme. Veliki nedostatak našeg javnog mnijenja su ovakvi javni razgovori... Zato smatram da je ovaj drugi dio naših sesija istinski događaj, taj susret sa ljudima, razmjena mišljenja, i da ne budemo samo zatvoreni u jedno mjesto, u jednu sredinu. Hvala vam na vašem doprinosu.

PISATI O DRUGIMA – ZAŠTO PRIVATNO NE BI TREBALO BITI JAVNO?

Moderator:

– Ahmed Burić, novinar i književnik, Sarajevo,

Uvodničari:

– Fadila Nura Haver, spisateljica i novinarka, Sarajevo

– Predrag Lucić, novinar i književnik, Split, Hrvatska

– Sead Fetahagić, književnik i publicist, Sarajevo

Gradska galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, četvrtak, 25. oktobar 2007. godine

Ahmed Burić:

Dobro veče svima. Dobro je da smo ovdje budući da ovo što vidim ispred sebe, i u sebi, uglavnom funkcioniše kao, manje ili više, nekakav skup istomišljenika. Što, naravno, hvala Bogu, ne znači da svi isto mislimo. Nadam se da će se u tom smislu cijela priča i razviti. Hvala onima što su došli, došao je svako ko je trebao doći. Jako mi je drago da je MESS u Sarajevu, pošto ljudi kod nas kad se prihvate pozorišta, oni ga baš prihvate. Tako da jedan dio ljudi koji bi bili tu nisu tu zbog teatra, a oni koji nisu tu, oni nisu ni trebali biti tu. Meni je neobična čast da nam je u goste došao Predrag Lucić, ali dobro što mi je čast, nego što mi je drago. Drago mi je da je tu kolega Sejo Fetahagić, čovjek za kojeg, iako se često i ne slažem s njim, znam da njegovi čitaoci jako vole ono što on piše. I protivno *gender* senzitivnom promišljanju svijeta, na posljednjem ali naravno ne na zadnjem mjestu, kolegica Fadila Nura Haver, neko ko nas je u posljednje vrijeme obrađivao svojim pismom. Ovo što sam ja napisao je, što bi se reklo, nekakav povod za razgovor, koji to i ne mora biti. Pitanjem javnog i privatnog u našim medijima, bave se, bezmalo, svi. Dnevnoj štampi je, reklo bi se, najgore. Događaji, bo-

lje kazano, privid političkog života u događajima se odvijaju na traci i svaki dan, barem raspoređivanjem prostora, valja zauzeti određeni stav. Ponekad je dovoljno objaviti samo veću fotografiju nekog političara u odnosu na nekog drugog – pa da njegov mudri štab, sa sve PR-ovima, glasnogovornicima i ostalom silom zanimanja nastalih globalizacijskom akcijom otvaranja radnih mjesta tamo gdje ih ne treba biti – zaključi kako njihova, je li, agencija za istraživanje javnog mnijenja, ima pouzdane informacije *da ste jučer na ručku u "Zvonu" postali ekskluzivni Suljin, Harisov ili Mujin igrač*.

Televiziji je, pak, nešto lakše. Izvještaji govore da su najgledaniji programi iz oblasti *reality showa* i krimi-hronika. *Big Brotheri, Istrage, Mijenjam ženu, Svadba za 48 sati*, neki su od naslova koji u večernjim satima pohode naše kuće i mi ih sa zanimanjem gledamo. Neki od nas svakako ne, ali čini se da su vremena u kojima će neko morati reći narodu da se javnost buni, konačno prošla. Možda je jedna rijetkih dobrih strana propasti socijalizma to da više neće postojati jedan Centar iz kojeg će se slati poruke šta treba da se misli, sluša ili čita. Dostupno je, bezmalo, sve. Ali, je li to rješenje, i kakvo rješenje zapravo tražimo? Svako malo neko, uglavnom dobronamjeran, pošalje nam i pismo u kojem se zgraža nad tim kakvi smo postali jer su nam mediji puni huškačkog govora i *ad hominem* argumenata, ali mi smo već duboko izvan razuma i spasa nam od toga, naprosto, nema. Uostalom, nije li Isus naivno završio na križu pitajući se zašto je ostavljen. Mi smo ostavljeni, i valja nam se s time pomiriti.

Ostavimo se mi, ipak, posljedica. Jer, mediji kakvi god da bili, uglavnom oslikavaju društvo. Doduše, u manjoj se mjeri može reći i da ga kreiraju, ali do te se pozicije dolazi teže. Ali, uvijek istim putem. Vlasništvom.

Jer, ipak, sukob javnog i privatnog kreće od i iz ekonomije. Pitanje vlasništva, valjda najstarije pitanje ljudske egzistencije, osnov je kako političkog i privrednog, tako i medijskog, pa i književnog života. Sve manje pojedinaca štampa u malim nezavisnim, samizdatskim jedinkama, jer sve manje njih, zapravo, postoji. Budućnost se smiješi sa zgrada velikih koncerna, tornjeva, hotela, kockarnica... Naš je život, parafrazirajmo Slavoj Žižeka, neka vrsta nekulture spektakla, u kojoj privatizacija preduzeća ili mobitelski račun ministra, postaje stvar od javnog značaja. Tačnije, prelazak iz javnih u privatne ruke treba logistiku, marketinšku i medijsku pomoć. Jer, ljudima valja objasniti da je, na primjer, neka željezara sa četiri puta više radnika nego danas imala i do deset puta veću proizvodnju, a da su plaće u odnosu na stabilne valute bile iste kao i danas. Novi vlasnici korporacija, dakle, trebaju servis koji sa manje ili više laži treba da vas ubijedi da radi za vaše dobro, iako vam većina stvari koje vam se nude – zapravo ne treba. U privid takozvane potrošačke štednje moraju biti ugrađeni svi – i tu se dolazi do slike hranidbenog lanca u kojem od proizvođača do krajnjeg korisnika valja zadovoljiti istu onu silu uglavnom nepotrebnih zanimanja, da bi se na kraju uspjelo uopće opstati. Pri tom je uloga krajnjeg korisnika najnezahvalnija: ka-

ko, recimo, novinar čija je plaća recimo 600 maraka može odoljeti da ne napiše ili ne objavi fotografiju visokog dužnosnika neke stranke ispred vile s ljubavnicom, ako se zna da je ovaj prevarom nekog drugog privatnog lica, ili na štetu imovine koja je nekad bila javna, kuću i zemlju koje su prije bile na tom mjestu, kupio za deseterostruko manju vrijednost od stvarne?

Moralna dilema svih nas je, dakle, negdje između Isusove naivnosti, kućnog vaspitanja i džungle koja nas tjera da razmišljamo kao javna lica, ali privatno na vrlo uzak način, jer valja zadovoljiti konzumenta, javnost, vlasnika, i približiti se nekakvoj tajni u sebi. Kako imati bilo šta skriveno, makar i duboko plemeniti poriv o boljem svijetu, kad je najviše što taj svijet prezire upravo tajna, želja da se sve razotkrije i razobliča, kao u svijetu androida kojim upravlja neka viša tehnička sila koja misli da svemu znade kraj.

Mi smo, otprilike, prošli sve faze tranzicije, ali smo duboko ostali u njoj jer niko od nas ne zna šta bi s tom slobodom koju smo mi kao dobili. Meni se kad posmatram društvo, a posmatram ga čim se probudim, svako jutro pogledam u ogledalo i ne vidim ništa zadovoljavajuće, siđem na ulicu i shvatim da je to društvo u nečemu što još uvijek ne znam definirati. U tom smislu je moja dilema gotovo pa dramatična. Ja, naprosto, ne mogu podijeliti ništa privatno, a javno ne mislim da postoji, jer gledajući medije, a cijeli sam život u njima, mislim da mi javnosti nemamo. Ukoliko se ovaj skup ne podrazumijeva pod javnost, što duboko sumnjam jer ovo je ipak skupina dubokih pojedinaca sklona dubokim riječima i nešto dubljem promišljanju stvari, ali u tom smislu je užasno važno da smo mi konačno, meni se čini, dobili ono što zaslužujemo, a zaslužujemo činjenicu da živimo u zemlji koja je potpuno neuređena. Živimo u zemlji u kojoj se po srednjovjekovnim principima dvojica begova, odnosno vojvoda dogovaraju o budućnosti našoj i naše djece. Živimo pod nekakvom međunarodnom supervizijom koja to nije i živimo pod dubokim pritiskom onoga što se zove stvaranje nacija. Ta hipoteka u našem smislu je, čini mi se, potpuno određujuća, nas se nekoliko tu batrga i mi glumimo nekakve potpuno, što bi se reklo, iščašene građanske vizije o svijetu... Ali moje pitanje u ovom smislu nije: privatno ili javno, moje pitanje u ovom smislu je - privatno ili tajno... U tom smislu pozivam vas na apsolutno otvoren razgovor o ovim stvarima, budući da ovi naši referati, to je dobra riječ, zapravo ne znače ništa drugo nego apsolutan poziv za dijalog. I dajem riječ kolegici Fadili Nuri Haver...

Fadila Nura Haver:

Pošto ovo uvodničarenje koje, kad-tad dođe svakom od nas na red, podrazumijeva da se nešto napiše; da nisam morala napisati ja bih vjerojatno nešto govorila o tome, a pošto smo morali napisati, onda sam ja i napisala, pa ću to pročitati o istom trošku.

S obzirom na to da postavljeno pitanje sugerira da ne bi trebalo, da možda nikad i nikako privatno ne bi trebalo biti javno, nešto me tjera da u barem pola uvodnih napomena promašim temu. Svoju vjerovatno najpoznatiju rečenicu – da se ženom ne rađa nego se postaje, Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) vlastitim izborom načina života prevela je u jednu mnogo širu poruku – da patrijarhalna podjela prostora na privatni i javni nije bogomdana. Simon je, kao što nam je manje-više poznato, od rane mladosti živjela u iznajmljenim sobicama i hotelima, hranila se po restoranima, učila po kafeima i bibliotekama, odbila je živjeti zajedno sa svojim partnerima; ustvari, odbila je poistovjetiti se sa privatnim prostorom kao metaforom za žensko. Dakle...

Zašto bi privatno trebalo biti javno? ili...

Tajna ženske torbice

Dok čitam Burićevu platformu za ovaj razgovor, posebno mi bode oči riječ – *tajna*.

Odjednom imam u glavi mnoštvo sintagmi, floskula i historijski ustoličenih oblika egzistiranja tajne kao privilegije kojom određena družina monopolizira istinu. Sve kreće od nerazmrsive Božije tajne, na koju se niže lanac: ljubavna tajna, porodična tajna, zapečaćene koverte sa oznakom "strogo pov.", tajni dosjei, državna tajna, vojna tajna, poslovna tajna, itd. Potom stižu oni koji žele provaliti u tajne sefove, pa imam: tajnu policiju, tajno prisluškivanje, tajno praćenje i špijuniranje, tajne likvidacije i, negdje na nekom kraju, paradoks označen kao – *javna tajna*. Što još uvijek nije jednako *javnoj istini*. Tu je, otprilike, prag između trača, nagađanja, špekuliranja, medijskog manipuliranja (o čemu valjda danas razgovaramo), s jedne strane, i istine, s druge strane. Nastavak puta od tajne, preko javne tajne do javne istine, obično stiže do konačne stanice sa oznakom – *afera*.

Ljudski je mozak izgleda od svog nastanka do danas vrlo sklon kopiranju. A koga kopirati, ako ne oca ili boga ili boga-oca? Ako je već veliki Bog imao pravo na tajnu, onda i mali bogovi imaju pravo da se igraju iste igre. Igre moći i kontrole nad onima kojima je tajno znanje nedostupno, kao i nad onima koji su u ime zaštite autoriteta svojih malih bogova prisiljeni čuvati tajnu. Vjerujem u to da tajne igre u osnovi uvijek pokreće isti motiv, te da tajna ne bi ni postojala kad ne bi svojim zagovaračima donosila korist, a koja im ne pripada kad se baci na vagu istine i pravde. Čak i kada su u pitanju porodične tajne, koje su samo naizgled bezazlene, jer su im posljedice kraćeg dometa. Ali je nemoguće zaboraviti da je podjela na privatno i javno, zapravo podjela na porodično i svačije. Djecu u porodici od rođenja uče šta smije biti javno objelodanjeno, a šta mora ostati unutar zidova. U stvari, uče nas dvostrukim mjerilima i dvostrukom moralu. Kasnije se to znanje prenosi u javnu sferu, u kojoj se prostor cijepa, fragmentira, prisvaja i privatizira u ono što se s pravom počelo također zvati porodica, pa ima-

mo: dvorsku, znanstvenu, akademsku, sindikalnu, stranačku, intelektualnu... i ko zna koje sve porodice. Privatizira se sve, a prije svega javna dobra, o čemu je i Ahmed ponešto rekao. Dovoljno je znati da je 84 posto svjetskog blaga u rukama 7 posto ljudi. Ima li ikakvog opravdanja da pitanje porijekla i količine novca ikada bude privatna stvar pojedinca ili grupe? Meni je to neprihvatljivo čak i u slučaju naknade za rad, plaće. Zašto bi visina plaća bila tajna, ako ne radi prostora za manipuliranje i diskriminaciju.

Dakle, nisam u stanju razmišljati i govoriti o tome zašto u medijskom tretiranju drugih privatno ne bi trebalo biti javno, izvan redefiniranja privatnog i javnog prostora. A na toj tački nemoguće mi je zaboraviti da su mali bogovi podijelili svijet na privatni-ženski i javni-muški. Na pragu ovih dvaju prostora, mali bog-otac razapeo je *silu tajne*, kao kad se razapne gusta mrežica kroz koju ne mogu prolaziti komarci. Pri tom, još ima i mlatilicu kojom mlatne drznika koji se nekim čudom uspio provući. A s onu stranu kućnih vrata, bog-otac sve može zaključati u porodičnu tajnu, počevši od bijede ili novca koji on donosi u kuću i čije je porijeklo neupitno, tj. kakvo god da je biva dobrodošlo, te svake vrste nasilja. Tako uspostavljena granica između javnog i privatnog donijela je i uspostavu privatnih zakona koje svaki mali bog propisuje u okviru svog feuda. Do prije jednog stoljeća, teško da je ijedna tajna mogla progristi mrežu na vratima, jer je mlatilica bila ugrađena čak i u ustave najnaprednijih društava: znamo da pola čovječanstva, tj. njegova ženska polovica, nije imala pravo upisati imovinu na svoje ime, niti je imala pravo glasa kojim bi išta u tom smislu promijenila. Stoga je jasno ko je imao potrebu da progrize mrežu između privatnog i javnog prostora, kao što bi, nadam se, trebalo biti jasno i zašto se identificiram sa onima koje je Ahmed označio kao "svijet koji prezire tajnu".

Evo male privatne ilustracije kako su četiri generacije žena u mojoj porodici nagrizale, rastezale, probijale i rušile granicu između privatnog i javnog. Dovoljno je pogledati samo jedan niz simboličkih slika koji obuhvaća oblik ženske torbice, način na koji se nosi i njen sadržaj, kao metaforu za iznošenje privatnih predmeta u javnu sferu. Moja nana, majčina mati, nosila je minijaturnu krutu crnu torbicu čiju je kratku ručku naticala na ruku pruženu ispred sebe. Izgledalo je kao da joj torbica krči put, kao krtica koja se probija ispred nje. A u torbici je iz kuće iznosila jednu jedinu stvar – platnenu maramicu. Prisjetimo li se da je ženi tada dopuštena samo jedna polujavna aktivnost, igranje kola, i to tako što su muške i ženske ruke istovremeno spojene i razdvojene maramicom, razumljivo je zašto je maramica jedina stvar u naninoj torbici.

Njena kćerka, a moja majka, u svojoj nešto većoj torbici koju je nosila u ruci pruženoj niza se, zadržala je maramicu i pridodala ogledalce, češalj, karmin, mali platneni novčanik za siću i zdravstvenu knjižicu. Osim sitniša iz novčanika, nijednim od tih predmeta nije se služila u javnosti. Tašna i njen sadržaj su zapra-

vo bili sva njena lična svojina, koju je nosila sa sobom više da bi se znalo da i ona ima nešto svoje.

Moja generacija torbicu zamjenjuje torbetinom koju nosi na dugačkom kaišu preko ramena. Unutar ogromne torbe stanje je potpuno haotično. Ne samo da se iz kuće iznosi neseser sa kozmetikom, pribor za nokte, dezodorans, higijenski ulošci, bale papirnih maramica, kišobran na sklapanje, pribor za šivanje, rezervne čarape, foto-album, novčanik, čekovne knjižice, adresari, digitroni, olovke, sunčane naočale, cigarete, žvakaće gume, svežnjevi raznoraznih ključeva, lični dokumenti, tranzistor, knjige... U ženskoj torbi sad mjesto nalaze i stvari prikupljene ili kupljene u javnom prostoru kao što su: novine, časopisi, knjige, slatkiši, pokatkad kesa makarona ili pakovanje hrenovki. U mojim torbama privatno i javno miješa se i vazda mi se čini da će mi sve iz kuće zatrebati vani i sve spolja nedostajati u kući. Još nisam u stanju napraviti racionalnu podjelu na stvari koje mi jesu ili nisu potrebne u komunikaciji privatnog i javnog, pa uglavnom cijelu kuću nosim u torbi.

Torba moje kćeri niti je ženska niti je torbica. Za razliku od njene prabake koja je ulicom kaskala za svojom praznom tašnicom, na kćerkinim leđima poskakuje ruksak jednako kao i na leđima njenog druga. I on i ona među svijet izlaze sa sličnom logistikom: mobitel, sunčane naočale, novac i žvake razbacane po svim džepovima, 'labello' za usne i paketić prezervativa. Ona još obavezno ima zaštekano g cenera za taks i paketić papirnih maramica kad je prehladna. Ništa lično, samo ono što joj je neophodno za vlastiti izbor i zaštitu. Pisanje o drugom, ne bi li to prije svega trebalo omogućiti uravnoteženiju javnu infrastrukturu u vidu stavova da se privatno i javno definira bez spolne diskriminacije i svake druge diskriminacije.

Eto, sad mama moje kćeri – koja prezire patrijarhalnu podjelu na privatno i javno, privatna pravila ponašanja koja muškarci uspostavljaju unutar vlastite svojine (čitaj porodice) a koja se javno prešutno odobravaju, mama koja doista prezire svaku tajnu i dvostruki privatno-javni moral, može koju riječ kazati i o naslovnom pitanju.

Zašto privatno ne bi trebalo biti javno? ili...

Kako proizvesti vlastitog premijera?

Svojevremena izjava tadašnjeg direktora svih *Avazovih* izdanja Mensura Osmovića, a u vezi s objavljivanjem ljubavne afere izvjesnog bh. političara i novinarka u njihovom tabloidu *Express*, dakle, Osmovićeva izjava kako ne postoje ni tabloidi ni tzv. žuta štampa, jer dobre novine od loših razlikuje samo tiraž, možda krije najcjelovitiji odgovor na pitanje zašto u medijskom tretiranju drugih privatno ne bi trebalo biti javno. Posebno, ukoliko njegovu tvrdnju dopunjava slogan spomenutog visokotiražnog tabloida koji glasi: *Od nas ne možete pobjeći!* Taj je marketinški slogan iste naravi kao i onaj *OZNA sve dozna*. A kad dozna, naravno, ne

zasuče rukave i od prikupljenih informacija uzme priređivati novu enciklopediju zanimljivosti. U slučaju svih *Avazovih* izdanja visoki tiraž nije krajnji cilj, kao što to nisu ni financijski efekti, jer je cijena od jedne marke daleko ispod tržišne.

Stvarni cilj moguće je donekle razotkriti naknadnom pameću, ukoliko retroaktivno analiziramo razvoj događaja nakon objavljivanja nekih specifičnih afera koje strše u standardnom punjenu *Expressa* svakodnevnim estradnim splačinama. Jedan od takvih slučajeva je i spomenuta ljubavna afera političara i novinarka koja je u aprilu 2002. podigla mnogo medijske prašine. Za ovaj osvrt je bitno ko je političar i u kojim okolnostima se sve dešava. On je u to vrijeme generalni direktor Energoinvesta, poslanik u Predstavničkom domu Parlamenta Federacije BiH, politički kadar Stranke demokratske akcije koja je poslije deset godina vladavine po prvi put u opoziciji. Ako se prisjetimo da je *Avaz* izveo tu smjenu na vlasti, logično je zaključiti da je parlamentarni poslanik iz SDA potpuno nebitan politički lik u tom momentu, pa se postavlja pitanje zašto *Express* iz sedmice u sedmicu slaže seriju pikantnih priča iz njegovog privatnog života u 40.000 primjeraka, a potom ih *Dnevni avaz* preuzima u 100.000 primjeraka. Poslije nekoliko sedmica slučaj dostiže kulminaciju kad *Express* objavi privatno pismo koje je gospodin o kojemu je riječ, dakle, Nedžad Branković poslao vlasniku NIK *Avaz* Fahrudinu Radončiću.

Ton i sadržaj ovog pisma mnogo govore o prirodi njihovog odnosa. Pismo glasi:

“Fahrudine, vidim iz današnjeg izdanja *Avaza* da će *Express* nastaviti sa pisanjem o meni. Ne želim ulaziti u motive ali želim da ti kažem da sve ovo strašno boli. Tu bol ja i supruga umijemo podnositi jer znamo šta hoćemo i koje vrijeme živimo. Međutim, sa nama sve ovo dijeli i naš desetogodišnji sin i postaje mu sve teži teret u školi i u igri sa djecom. Nije mi namjera da sebe štitim svojim pismom, naprotiv, želim svog sina zaštititi. Ali ja nemam načina da ga štitim od medija. Nemam te moći. Ti imaš tu moć. Zato ti ovo pišem. Moj jedini način je da te zamolim kao čovjeka da se staviš u moju situaciju i da kao vlasnik pomenutih izdanja utičeš da ovo prestane. Nadam se da ćeš biti dobronamjeran, jer ja i moja porodica imamo namjeru da živimo ovdje. Hvala ti na razumijevanju. Datum i potpis.”

Po objavljivanju ovog pisma bh. mediji i asocijacije novinara mahom ustaju u zaštitu Brankovićevog prava na privatnost. U intervjuu magazinu *Dani*, na pitanje zašto je omogućio objavljivanje pisma koje je bilo upućeno njemu lično, Radončić odgovara: “Meni je gospodin Branković poslao nekoliko privatnih pisma, koja, naravno, nisu išla u javnost. Ja sam poznat kao čovjek koji, kada mu se neko privatno obrati, to drži u tajnosti. Međutim, iz sadržaja njegovog pisma očigledno je bilo, ili sam ja pogrešno shvatio, da želi preko mene da se obrati javnosti. I ja sam mu to omogućio. Iz tog pisma se vidi da njega cijeli ovaj slučaj strašno pogađa kao čovjeka.” Dalje Radončić obrazlaže zašto smatra da pisanjem

o Brankovićevoj ljubavnoj aferi nije došlo do povrede privatnosti: “Gospodin Branković je jedan od visoko pozicioniranih političara SDA, prema tome, on je mogao biti sutra premijer. Šta bi se desilo ako bi jedna strana obavještajna služba objavila slike iz njegove spavaće sobe u Dubrovniku, to je stvar koja tangira svakog građanina i tu vrag odnosi šalu. Ako ste političar ili imate ambicija da budete visoki političar, vi morate biti primjer ovoj zemlji.”

Lijepo rečeno, ali narod bi vjerovatno više tangiralo da je tada znao ono što Radončić svakako jeste, i na osnovu čega je mogao i tada a i puno prije politički diskreditirati Brankovića, da mu je to bio cilj. Dovoljno je bilo da objavi kako je Federalna vlada kupila Brankoviću super luksuzan stan koji je on u rekordnom roku otkupio certifikatima u vrijednosti od 900 KM. No, svi će Brankovićevi grijesi već slijedeće jeseni biti zaboravljeni, kad na novim izborima Radončić ponovo na vlast dovede SDA. Tada će i Branković postati federalni ministar prometa i komunikacija, a četiri godine kasnije premijer.

U biografiji na Internetu stoji da je dr. Nedžad Branković premijer Federacije BiH, oženjen, otac dvoje djece, doktorsku disertaciju odbranio 14.12.2006. godine na Fakultetu za saobraćaj i komunikaciju Univerziteta u Sarajevu, na kojem je inače i predavač. Džabe je patio, objelodanjivanje ljubavne afere nije naškodilo ni njegovom porodičnom životu, niti profesionalnoj i političkoj karijeri. Jer, očigledno cilj te ujdurme nije ni bio da mu naškodi, već da ga disciplinira i na vrijeme nauči gdje mu je mjesto. To jest, čiji je politički kapital. Tri rečenice iz Brankovićevog pisma vrlo precizno kazuju da je potpuno svjesno pristao da Radončić od njega načini vlastitog političkog pijuna. Rečenice: Ja nemam te moći. Ti imaš tu moć. Ja i moja porodica imamo namjeru živjeti ovdje. Priznavanje nemoci, potvrđivanje tuđe moći da kreira njegov život i unaprijed dat pristanak da se živi po jasno definiranim pravilima.

Od ove vrste medijskih manipulacija privatnim životima s ciljem učvršćivanja vlastite piramide moći, nije daleko kruna morbidnosti koju je američki predsjednik Buš demonstrirao dopustivši da svijet u bajramskom jutru uživa u snimcima vješanja Sadama Huseina. Od javnog prikazivanja nečije smrti nema dalje. *Reality show Big Brother* u tom kontekstu tek je naivna simulacija života kakvim u stvarnosti već živimo.

Ahmed Burić:

Ja sam, otprilike, iz referata drugarice Fadile Nure Haver shvatio dvije stvari. Prva je: da sam žensko, jer sve stvari koje nosim u torbi uopšte mi nisu potrebne, i druga: da je lažna dilema o tome da mi svi zapravo živimo lažnu dilemu. Jer, kad čovjek dođe u situaciju u kojoj njegov predsjednik vlade, što bi se reklo osumnjičeni gangster, optužuje osumnjičenog gangstera, onda tu definitivno stvar postaje dosta ozbiljna, a stvar je sljedeća. Budući da svi lažemo tiraže, ja

vam mogu reći da je *Express* najprodavanija novina. Mogu vam reći da je, prema onome što je izvještaj sa trafika u jedinici vremena, *Express* najprodavanija novina u Bosni i Hercegovini bez ozbiljne konkurencije. To pitanje da li mediji treba da pišu ovako ili onako, ono uopšte ne postoji. Mediji su onakvi kakvim ih je formirala publika i kakvim ih je formiralo uredništvo, ali prvo publika, mi svi, izuzimajući kolegu Lucića. I njegov privatni medij za koji ne zna hoće li uopšte preživjeti, pa ga ja moram ovako zvati na tezge... Jednostavno, ja sam ovim svojim poslom u posljednjih šest mjeseci potpuno užasnut, jer se duboko kosi sa osnovnim principima onoga što smatram temeljnom ljudskom etikom. Radi se o slijedećoj stvari. Ti niti smiješ napasti oglašivača, niti smiješ napasti ovo pisanje.

Pisati o drugima odmah shvaćam kao potpuno negativnu tendenciju, u kojoj ja treba odmah nekoga da napadnem. Što se onako meni slaže i s prirodom, ja sam iz Hercegovine, montanjar porijeklom, tu ima svega i odmah, ovo niko nikada nije rekao, haj' mo pisati o drugima, o velikom drugom... Ja, kad bih imao želju da napišem nešto o Nedžadu Brankoviću, to bih sastavio u sljedećih pet rečenica. Svugdje ne svijetu postoje ljudi hitmani, koje moraš poslati negdje da unize vrijednost velikih državnih firmi da bi ih neko sa strane kupio pojeftino. Uopšte me ne zanima s kim on spava, da li je to nekakva TV voditeljica ili je njegova žena, da li je to njegovo dijete, ali svugdje na svijetu postoje ti ljudi koji se igraju ljudskim, u ovom slučaju našim životima, i sve je uvijek tako. Mene ne interesuje nivo na kojem ne treba rezati granu na kojoj sjediš, ali mene interesuje nivo na kojem se ovdje ljudi ponašaju u stilu: mali se tuku na terenu, a veliki sjede na tribinama i grickaju košpice. Cijelo društvo se tako ponaša, nas nije briga zato što odvajaju djecu u školama, što neko ko se zove Ahmed nikada ne može sresti nekoga ko se zove Marina, čak ni tehnički. Nas ne brinu temeljni civilizacijski uzusi, ali eto brine nas činjenica da Nedžad Branković spava sa televizijskom voditeljicom. Što on poslije poriče, pa onda piše Fahri, pa Fahro njemu odgovara, i tako to, što bi malo kao građanin Kejn. Ako je tako sve to skupa, ja te Predrag molim da iz svojih iskustava koja su, što bi se reklo, teža nego moja, ali u nekom smislu čistija, kažeš nešto o tom odnosu: šta mi zapravo pišemo i dobijamo kao gotov tekst, a šta tekst zapravo jest.

Kad smo bili na u onoj lijepoj radionici u Splitu, ti si govorio o onom tekstu u kojem je modni guru opisivao ljude koji su došli na sahranu menadžera jednog od glavnih igrača *Dinama*, koji je ubijen u haustoru pod potpuno nerazjašnjenim okolnostima. Pošto je lova u igri, neko je morao i glavu zijaniti. Ne spominje se ime modnog gurua, ime novinarke jedva da se zna, ali, što bi se reklo, svi glavni ljudi iz društva, ako možemo tako reći, su bili na toj sahrani. U tom smislu, mene zanima: koliko smo mi uopšte sudionici u toj cijeloj priči i koliko je to taj odnos, koliko mi uopšte upravljamo našim životima a koliko medijima u kojima radimo; što je sve moguće kontrolirati, što ne, i šta, na kraju, možemo pisati da bi imalo ikakvoga smisla, ako uopće pišemo o drugima, a valja nam i to raditi.

Predrag Lucić:

Upravljaš onoliko koliko želiš i koliko hoćeš. Ako ti neko ne da, kaži meni, pa ćemo to staviti u novine. Mislim da tu ako ti kao novinar i kao urednik postaviš jasno stvari, onda će biti jasno čitaocu. Ti si maloprije tumačeći lik i djelo druga Brankovića zapravo dao sjajan primjer. Šta je suština njegovog djelovanja na ovoj zemlji i u ovoj zemlji i pod ovom zemljom, koju potkopava, dao si to u je-dnoj rečenici, i to je ono što bi nas trebalo zanimati. A to što puk veseli je li bio sa televizijskom voditeljicom, to je sad stvar neodgoja, halapljivosti, to je stvar medijskog prostora koji je takav kakav jeste, ali nije uniforman. Ti misliš i, vjerojatno je ta matematika točna, da ćeš više prodati list gdje imaš na naslovnoj strani priču o Brankoviću i toj voditeljici, nego list gdje imaš jednu finu stilski sjajnu napisanu analizu lika i djela onoga što je javno, to je negdje kad sam počinjao pisati satiru u onom starom *Feralu* još u *Nedjeljnoj Dalmaciji*, pa to nismo nikad ni izgovorili, zapravo mi koji smo radili, ali znalo se na šta se reagira. Reagira se na nečije javno djelovanje, znači ne vadiš mu prljav veš, nemaš potrebe za takozvanim investigativno-satiričkim novinarstvom. To ne znači da o nekim ljudima koji kao o nama znaju štošta više nego što bismo mi htjeli da znaju pomoću svojih službi itd., to ne znači da i o njima nije zgodno doznati koju više nego što oni žele. Ali, ako je novinarstvo k'o boks plemenita vještina... onda nećemo tući ispod pojasa. Tako da je tu ta granica.

Evo, ja sam nedavno imao priliku. Javio se nekakav tip da ima nekakve stenograme razgovora sa Slobodanom Miloševićem, jer toga u Hrvatskoj ima da se čudim kako na murvi ne počne rasti, pošto su snimljeni sati, sati, sati i sati kako se tu govori nešto o liječničkim dijagnozama, kako se tu govori o odnosima sa ženom. Ja sam čovjeka nervozno, ali pristojno otprašio i rekao da to mene ne zanima i da ja to ne želim ni pročitati, a kamoli objaviti u novinama. Zato što me inače prozna i dramska djela te firme koja se zove: UDBA, SIS, AID, POA, SOA ne zanimaju u tolikoj mjeri da čak nisam htio ni svoj dosje ići pogledati onda kad je to dopušteno. Išli su neki drugi kolege, dosta smo i razgovarali oko toga da li ići, da li ne ići, ja sam vrlo jasno odmah rekao da ići neću jer me taj pisac ne zanima. I tako, nisam vidio, niti ću vidjeti. Ovi koji su išli, vidjeli su da je dosta iščišćeno, premontirano, učvrstili su me u uvjerenju da je taj pisac još traljaviji, šlampaviji nego što sam mislio, onako zamiješaju dva američka ambasadora dok si rekao keks. Ne znaš je li bio telefonski kontakt, je li bila posjeta redakciji itd. Svašta se njima tu potkrade, ali mislim da ono što mi iznosimo pred ljude i na takozvano tržište, koje je postalo dežurna riječ za sve, u stvari moraš poštivati čovjeka kojem to prodaješ, a kako ga poštuješ? Poštuješ ga tako što moraš nekakvu selekciju izvora napraviti. Da stavljam svakog budalaša koji mi donese nekakav steno-gram koji može biti autentičan, mislim da bi to govorilo o meni, da imam prilično loše mišljenje o svojim čitaocima i o samom sebi. Je si li ti mislio da ja sad govorim ili Sejo?

Ahmed Burić:

Neka Sejo kaže, budući da su Sejini čitaoci potpuno zaljubljeni u njega. Ja mislim da on ima tu neku hemiju koju će nam sad trebat reći.

Sead Fetahagić:

Meni je teško poslije ovih troje mojih prijatelja govoriti, jer bih htio da nešto kažem o temi: tajno i javno, privatno i javno. I vi ste govorili, ali ja bih baš tako govorio, jer je tema – privatno. Mislim da ljudi vole otkrivati privatne stvari, odvajkada do danas. Trač je nešto najrasprostranjenije na svijetu. Nije bilo nekada tih medija kao danas, pa je taj trač bio dosta prigušen, ali ljudi vole kopati po tuđim tajnim životima. I zašto se čudimo što ta privatnost stalno isplovljava sve više i više, zato što su sada mediji rasprostranjeni od Interneta, televizije, do svih tih *Expressa*, o kojima si ti govorio, i zašto su toliki tiraži? Znači, ljudi vole tajno da otkrivaju. Rade pet dana, recimo na Zapadu, kod nas se slabo radi od ujutro do navečer, dođu kući, sjednu pred televizor, ne znaju šta će sa svojim životom i onda gledaju na televiziji kako to drugi žive. Njima je drago kad vide, recimo u Americi, da je neko nekoga ubio, da je neki masakrirao cijelu porodicu, njemu drago što su drugi nevaljasti, a on je dobar. I sjedi u fotelji i drago mu, daj još toga da vidim, tih morbidnih situacija, tih gorih od mene. To se širi sve više i zato su tiraži veliki, jer ljudi su željni tuđih privatnih života, tuđe intime, i to je tako. To što je toga sada više nego prije, to tumačim samo time što su se sada mediji promijenili pa su u životima ljudi. Prije, u devetnaestom vijeku, ko je čitao novine? Čitalo se. Ali nepismeni bili i u Francuskoj; a danas seljaci u Belgiji i Holandiji svi čitaju novine. Kod nas niko, doduše... Ljudi vole privatnost, da čeprkaju, i nema više javnosti, nema javnog. E sad, ima jedna druga stvar što se mijenja, a to je da jedna kapitalistička ujdurma sve više osvaja svijet, a to je pitanje tržišta, tu je tržište i privatni život. Vrlo je na cijeni privatni život, pogotovo privatni život javnih ličnosti, to se prodaje. Haj' mo kopati ko je s kim spavao od javnih ljudi, pa haj' mo naći Brankovića, haj' mo naći sve moguće ko je s kim, kako – to se prodaje, to je lova, to je tržište i u tome je promjena. Sve se prodaje, ljudi se prodaju, što ovi naši prodaju fabrike, to hajde, nego se privatni život ljudi prodaju...

Ugo je izjavio u novinama da je u bivšem sistemu, socijalističkom, sve tajno bilo javno. Ja se potpuno ne slažem. Tada političari nisu imali u javnosti privatni život. Krili su ga. Prema tome, ne slažem se s tobom. Ti se malo dodvoravaš ovima današnjim, ali ne slažem se s tim. Tada se čak nije smjelo ni govoriti kakvi su im životi privatni. Nismo znali ni ko im je žena, ni kakva su im djeca, ni koliko imaju love, ni išta. (Pitanje iz publike: "Što li?") Čuj, što li? Nisu dali. Ugo kaže da se tada sve znalo. Nije. Tako da ja mislim da je danas na tržištu privatni život. Naravno, manje moj nego Silajdžićev, ali više moj nego mog čitaoca, da budemo

jasni. Prema tome, to je danas tržište i govorimo o tome. Možemo protiv toga biti koliko hoćemo, ali je to tako. Zasad toliko.

A sada evo što sam, kao jedan od uvodničara, napisao:

Danas sve više privatnost postaje dio javnog života, intima ima sve manje pravo građanstva. Do skoro se smatralo da javne ličnosti, političari, umjetnici, pjevači i pjevačice legitimno mogu biti stavljeni pod lupu, njihov privatni život, ali ubrzano idemo ka onom vremenu kada će i takozvani obični ljudi biti pod sveukupnom prismotrom. Sa satelita se može kontrolisati svačija privatnost, vlasti često izdaju odobrenja da se prisluškuju telefoni nepoznatih građana, tehnika se usavršava da raznorazni voajeri mogu zadovoljiti svoju strast. Danas je teško bilo kome sačuvati svoju intimu.

Oduvijek je čovjek bio radoznao da sazna kakav je život onog drugog u njegovoj privatnosti. Zato je u svim društvima razvijen trač, a romani i filmovi su prepričavali intimni život omiljenih ličnosti, što je veoma popularno. No danas se otišlo mnogo dalje, pa se mediji utrkuju ko će prije i bolje proniknuti u nečiju intimu. To su uglavnom poznate ličnosti, ali se novine i televizija ne libe da čeprkaju i po zapretanim životnim situacijama javnosti nepoznatih ljudi. A narod sve guta, pa se smislila i emisija na televiziji *Veliki brat*, u kojoj se u javnost dovode nepoznati ljudi i žene, gdje pokušavaju da se ponašaju sasvim privatno. Zašto narod gleda te emisije koje nemaju sadržaja, koje su objektivno gledano monotone i dosadne?

Potrošačko društvo, koje globalizacijom osvaja sve više svijeta, od trke za zaradom i karijerom, nema vremena da se pozabavi svojim ličnim životom, pa ga zanima kako to drugi ljudi žive u nekim nevidljivim staništima, a zapravo u veoma vidljivom prostoru, kamerama pokrivenom. Smišljeno da čovjek nema svog slobodnog vremena, da mora pet dana u sedmici zarađivati novac od jutra do mraka, tjera ga da se bavi intimnim životima drugih, pa je prije koju godinu svjetski hit bila intima Bila Klintona i Monike Levinski. Intimni život čovjeka je sadržajno bogat, a današnji život, gdje je sve podređeno tržišnoj utakmici, ne ostavlja mu ni vremena ni načina da individualizira svoje življenje, pa se životi ljudi štancaju kao na traci. Zato što ljudi sve manje imaju svoj privatni život ne razlikuju se jedni od drugih, ali zato su gladni da saznaju kakva je intima drugih. I onda budu veoma zadovoljni kada preko tabloida i ostalih medija saznaju da su mnogi izopačeni, seksualno, psihološki. Zadovoljni su što su drugi gori od njih.

Cijena nečije intimnosti zavisi od ličnosti, koliko je javna i popularna i od toga da li se govori o pederluku, ugnjetavanju djece, raznim svađama ili, jednostavno, sunčanju svog golog tijela na svojoj terasi. Sve ima svoju cijenu. Nije nepoznato da i neke starlete same provociraju medije ne bi li našle u njima prostor za sebe, pa tako stekle popularnost, a time i neki posao.

Da li se u javnosti zna da su neke javne ličnosti u svom privatnom životu veoma pažljive i osjećajne prema svom bračnom partneru? Jeste li kada pročitali kako je izvjesni političar izrazito uviđavan prema svojim roditeljima, koje često posjećuje i materijalno potpomaže? Ima li mjesta u medijima o djeci nekih umjetnika ili estradnih ličnosti koja su uljudna i dobro vaspitana. Tako nešto nećete nikada naći, to nije tiražno, što znači da mu je tržišna cijena veoma niska. Prevedeno na opšti plan, znači da je danas ljudskost jeftina, zapravo bez cijene.

Čovjekova intima je dakle postala tržišna vrijednost. Pa cijena zavisi od ličnosti i od veličine intimne morbidnosti. A čovjek bez punoće i vrijednosti intimnog života nije čovjek.

Ahmed Burić:

Što se mene tiče, ne bih puno imao reći. Ja bih, u stvari, da se ovo napravi u duhu demokratskog razgovora, ako nešto tako postoji, jer što se mene tiče ne postoji. Ali, ja bih da neko od vas konačno kaže o svojim iskustvima pisanja ili čitanja tih informacija, ne bih li ja hajrovao, ne bi li se konačno uspostavio konsenzus, barem minimalan, oko toga šta treba a šta ne treba pisati, jer u ovom trenutku se ja osjećam potpuno izvađen iz konteksta, jer ja ipak zastupam, hoćeš-nećeš, stranu medija, stranu u kojoj se svako jutro treba pojaviti na trafici. Zato sam valjda i uzeo taj posao ne bi li te novine koje imaju apsolutno komunističku hipoteku mračne prošlosti, nenarodnoga režima, i to sve skupa, nekako kontekstualizirao u nešto što se zove društveni bilten onoga što se događa, govorim o *Oslobođenju*. Tako da mi bi jako drago bilo ako: Zoka Ilić, Ivan Šarčević, Luka Markešić, Zdenko Lešić, Irham Čečo, Dado Imamović kažu nešto o tome. Ja, nažalost, ne mogu pobjeći od referenci, mislio sam da neću morati spominjati tog nesretnog Mrožeka, ali cijela ta stvar izgleda funkcionira tako da je i filozofija postala pop, u smislu da najveći filozofi pišu knjige o zadatim temama. I onoliko su popularni koliko to tržište određuje, što bi se reklo nekultura spektakla, to je jedino što mi se sviđa iz ovog mog teksta. Svima bi nam neviđeno pomoglo da vi kažete nešto o svojim iskustvima u tim stvarima.

Damir Imamović:

Ja ću samo kratko. Evo, jedna super priča o novinama. Interesantno je da je jedan, više se ne mogu sjetiti koji njemački časopis, davno, u Kantovo vrijeme, tražio da mu se neki najveći filozofi u to doba obrate i napišu tekst na temu šta je to prosvjetiteljstvo. I naš dobri Imanuel Kant se javi i napiše tekst koji upravo sa ovom našom večerašnjom temom ima veze, a to je bio odgovor na pitanje: šta je to prosvjetiteljstvo? Gdje, između ostalog, tematizira problem upravo ovog privatnog i javnog uma i, između ostalih stvari, govori sljedeće. Pokušaću to povezati sa ovom temom distinkcije između tajnog i javnog kod nas. Da li je nešto

javno ili privatno nema veze s tim da li je tajno ili nije tajno. Privatno i javno je jedna politička distinkcija. Da li je neka javna stvar u ovom momentu tajna jer nije otkrivena, ili privatna stvar postala javna, prije je bila tajna, to je što bi on nazvao akcidentalnim. Zapravo, on čak ima jedan primjer kad govori kako javna upotreba uma ne znači da čovjek govori na javnom skupu, pred masom, pred puno ljudi. To znači da se njegov govor odnosi na ono što su univerzalni problemi, jer možemo ti i ja, Buri, sami sjediti u sobi uz čašu rakije i pričati o nekim stvarima da to bude javna upotreba uma, jer govorimo o stvarima koje su univerzalne, koje imaju tu principijelnu važnost za državu, za bilo šta. Dok, recimo, i govor pred velikim brojem ljudi može biti privatniji. Recimo, naši politički skupovi su najbolji primjer toga. *Express* je najbolji primjer toga da ljudi, iako imaju širok auditorijum, zapravo koriste svoj um na neki način privatnosti.

Ja sam se nadao da će ova rasprava večeras krenuti u pravcu te, tako da kažem, principijelne političke razlike između privatnog i javnog, gdje onda možemo govoriti o ovim idejama koje smo na samom početku nabacili, tipa: Da li privatno smije ili ne smije ili može i mora postati javno i slično. O tome šta pišu novine, mislim da je Predrag najbolje odgovorio na to pitanje u onoj kratkoj opasci da, jednostavno, moraš imati princip šta te interesuje kod priče, kod vijesti, najobičnije. Da je to ono što se tiče javnosti, znači ako je to političar, onda njegov politički rad itd. Na kraju krajeva, ako izabereš da pišeš za tračersku novinu, tu si već učinio izbor i nema se tu šta misliti. Ja bih volio da krenemo možda u tom pravcu, da pričamo o toj principijelnoj distinkciji: da li znači da to sve što je privatno jeste moje tajno, to niko ne smije da zna, a ono što je javno, to svi trebaju da znaju. Bojim se da to nije najbolji pristup. Jedna od stvari, to je Fadila najbolje pokrenula, jeste da se dosta dugo mislilo da su, ne znam, bračni odnosi privatna stvar: žena sjedi kući, pere, pegla, muž ide na posao, i niko tebe ne smije pitati šta ti svojoj ženi radiš kući, da li je tučeš, da li je ona, naprosto činjenicom što ne može da se ostvari kao osoba, ugrožena u svom, čak više ličnom biću nego političkom biću. Znači, ne radi se o tome da i osviještena feministkinja, koja je apsolutno svjesna svog prava, može izabrati da bude domaćica. To ne znači da: “Ja nisam feministkinja”... Imate situaciju da neke mlađe, ja sam to često viđao na fakultetu, prave takav odnos između privatnog i javnog, koji je, ono: “Ja sam feministkinja pa se ne smijem šminkati, biti, ono, cura”; to je, kao, preženskasto. Tako da ono što mi ulazemo u javnosti, u tom političkom smislu, kao rod, kao najčešće spominjani: rod, spol, seksualna orijentacija, nacija, etnonacija, to je ono što ima više veze. Da li možemo etnonaciju gurnuti u privatnu sferu? I šta što ja, recimo, mislim, nije bitno da li stvarno mislim ili ne, ali recimo da stvarno mislim da nešto što je nacija mora biti privatna stvar. Gdje mora biti privatna stvar: u Vošingtonu, u Sarajevu, u Berlinu. Onda, šta je nacija, šta je etnija, šta to znači u državnom uređenju, u stvari u javnom prostoru ne više u državnom uređenju, nego u centru, u javnom prostoru koji je već strukturiran tako da kad govoriš,

čak ne govoriš kao žena, muškarac, nego govoriš kao Bošnjak, Srbin, Hrvat itd. I ko ima pravo, da li mi kao društvo imamo pravo nešto gurnuti, mislim toliko je sad problema, mogu sad nabrajati taksativno, kakvo crno društvo, da li društvo postoji van države, da li ono obuhvata državu ili ne obuhvata državu? Strašno je veliki kompleks problema. Nisam siguran da smo krenuli prema njemu s pričom – tajno - javno.

Maloprije smo razgovarali, Bure i ja, kako ima ona pjesma iz koje se najbolje vidi taj neki naš mentalitet odnosa prema tom problemu: kao, teško je ljubiti tajno kad to ne smije biti javno, gdje vam je apsolutno jasno da je ono tajno - javno, da je, dakle, distinkcija. Znači, mi u svom mentalitetu nismo osvijestili šta bi to u političkom smislu značilo javno, i šta bi tome bila neka opreka. Čini mi se da nismo ni zagrebali, kako ja razumijem postavljenu temu ovog skupa.

Predrag Lucić:

O.K. se postavlja stvar i mislim da je Fadila krenula s ovom pričom o emancipaciji, od nametnute privatnosti pod terorom nametnute, dirigitane javnosti, i to je prava priča. I, zapravo, ne možemo jednolinijski uopće razmišljati o ovim stvarima privatno - javno bez da uključimo i moment oslobađajući i diskriminirajući, sad kad si već pokrenuo pitanje etnije ili nacije. Ja nemam problem kad Marko Perković Tompson viče da je Hrvat. O.K. Viče, mene malo bole uši od toga, ali O.K., nek' je Hrvat. Imam problem, međutim, kad dopisnik *Večernjeg lista* iz Rima javlja da Romkinja, koju svi talijanski mediji i policija tretiraju kao Hrvatice, jer ima hrvatsko državljanstvo, krade po Milanu. I kad to zvuči u naslovu, e onda ja imam silan problem s tim. Ja nemam recept. Ja nemam recept treba li svako kriti ili isticati svoje hrvatstvo, srpstvo ili bilo šta, ali u ovom sam slučaju siguran da je svinjarija nekoga prozivati na nacionalnoj osnovi da nam kvari dobar imidž hrvatske nacije u inozemstvu. Tobože dobar imidž, inače smo sjajni, sve prašti... Volio bih pročitati jedan svoj tekst ako se vi slažete... Neko može protumačiti: dodvoravao se vlasniku *Globusa* jer mu nešto treba, a neko može i: ilustrirao temu o kojoj govori.

TRIJUMF BANALNOSTI

RAZGOVOR PRVI

- Znaš li ti kako Marija Milošević zove staroga?
- Kojeg staroga?
- Svoga, bogati, neće valjda našega pokojnog ćaću!
- Kako ga zove?
- Zove ga "tajkice". Tajkice – da se upišaš!

- Tko da se upiša?
- Ti, ja, svejedno... Svi da se upišamo.
- A zašto da se upišamo?
- Pa od smijeha, konju.
- Aha.
- Šta je, nije ti smiješno?
- Pa nije baš nešto...
- A znaš li tko će Mariji donijeti prase?
- Koje prase?
- Prase, pečeno, za Novu godinu. A na koje prase si ti mislio?
- Ni na koje.
- Hajde, hajde, znam ja tebe... Evo, sad sam i ja pomislio na to prase, ali ne radi se o njemu.
- Nego o kome?
- Pa o pravom prasetu, pečenom.
- Dobro, i tko će donijeti prase?
- Bane.
- Koji Bane?
- Ma nije važno. A znaš li tko će Mariji donijeti kolače?
- Isto Bane?
- Ne, nego Jole.
- Koji Jole, Popularni?
- Ma ne, nego neki bezvezni.
- Dobro, čovječe, šta mene briga za tog Baneta i Jolu?!
- Pa nije ni mene briga, ali lijepo je znati. A znaš li šta stari Slobodan kaže za Marijinog dečka, nekog Vuju?
- Šta?
- Da je skot, Bosanac, izbeglica i novokomponovana bitanga.
- To si izmislio.
- Ma kakvi izmislio... Pročitao u novinama.
- U kojim novinama, srpskim?
- U našim, u *Globusu*.
- I šta si još, bogati, pročitao?

- Kako Slobodan kaže sinu Marku da je lep ko lutka, na tatu. A Marko hoće da operira uši, da ne bude klempav k'o stoka.

- To isto piše?

- Piše.

- A Mira, šta ona kaže?

- A ona ti kaže svome sineku da mora da ima papuče kod sebe kad ide da piški.

- Tko ide da piški?

- Marko.

- I šta će mu papuče?

- Pa da ne hoda bos po kući, iako ima podno grejanje. Mira kaže da je to se-ljački i džukački, da je to ko Marinko Rokvić.

- Šta fali Marinku Rokviću?

- O, kako se gospon časnik Hrvatske vojske uvrijedi čim mu se netko dirne u cajke!

- Nije Marinko cajka. Kako muško može bit cajka, glupsone?!

- Nije on muško nego četnik.

- Četnik ali pjeva.

- Pjeva i Slobodan, da čuješ samo kako pjeva. Naši su snimili na tisuće sati njegovih telefonskih razgovora. I sad su to pustili u *Globus*.

- To je meni bez veze. Kakve veze imaju Marinko Rokvić, Bane, Cane, prase, krme...?

- Kakve veze, kakve veze... Jebeš vezu, važno da su naši to uhvatili. I znaš šta su još uhvatili? Kako Mira pita Slobodana: "Alo, lepojковиću, šta radiš?" A on kaže: "Ništa, bebice, sedim i sečem nokte."

- Pusti te pizdarije, Zagi! Kaži ti meni šta ćemo s onim Ukrajincom?

- Kojim Ukrajincom?

- Ma onim što gnjavi da mu nije sve plaćeno, znaš za one lanser...

- Jesi ti normalan, čovječe?! Nemoj o tome preko telefona, jebo te bog ljudi!

- Šta je, majstore, frka? Da naši možda ne prisluškuju, pa onda lijepo kupiš novine, a unutra, hops, naš razgovor, od slova do slova...

- Daj, prekini!

- ... uključujući lepojковиća i klempu, i Rokvića i Baneta, i Ukrajinca...

- Nosi se u piz...

(Razgovor prekinut u 14 sati i 35 minuta.)

RAZGOVOR DRUGI

- Jesi ti vidio ono jutros?
- Koje?
- Ono sa zečićem i sa malim ponijem.
- Nemam pojma o čemu govoriš.
- Ne čitaš novine?
- Ma jebeš novine! Šta ima u novinama?
- Nešto skroz slatko... Čovječe, ona Susanne ga zove "zečiću".
- Koja Susanne i koga zove?
- Pa gdje ti živiš?! Ona Susanne, konobarica, što je došla svjedočit oko Zagorca, pune su je novine i telka, jebote...
- Nisam pratio. Gledam samo "Big Brothera" i Dinamo.
- Ma jebeš Dinamo, jebeš "Big Brothera"! Čovječe, naši su ljudi od "Big Brothera", sve skidaju, sve snimaju...
- I šta su snimili?
- Razgovore Zagija i ove konobarice, jebote. Ona njemu kaže: "Nema dobar signal, zečiću. Gdje da te nazovem?" A on ti njoj: "Kažeš da ti je moj konj prevelik?"
- Ne razumijem koji konj?
- Konj o kojem priča cijela Hrvatska, konju jedan! Konj kojeg joj je poklonio Zagi.
- I šta sad koga briga je li njoj taj konj prevelik ili nije?! Jaka stvar!
- Jebote, kakav si ti mrgud! Po tebi u novinama ne bi trebalo ništa ni pisati.
- Čuj, ako će mi pisat o nekakvoj konobarici i nekakvom paripu, hvala im lijepo! Takve gluposti ne možeš pročitati ni u knjigama.
- A ti sad kao čitaš knjige?
- Ne čitam, ali ne čitam ni novine.
- Stvarno ne znaš šta propuštaš. Čovječe, ona Zagiju kaže da joj konj nije prevelik, da je konja probala, a da na njega, na Zagija, još čeka. I kaže, slušaj ovo: "A ne znam ni na kaj čekam, a ja sam jaaaakkkoo znatiželjna."
- I?
- ...
- Halo! Halo, je l' se čujemo?
- A šta je, majstore, i ti si jaaaakkkoo znatiželjan?
- Ma nisam. Jebe mi se.

- Nisi jedini. Čuj, Zagi ti njoj kaže: "Ja sam ti mali poni." Da ti ne pričam dalje? Već trčiš po *Jutarnji*?

- Ma moš mislit.

- Hajde, ne boj se, neću prekinuti sad kad je najzanimljivije... Onda ti kono-barica Zagiju kaže: "Ha-ha-ha, samo ti nastavi tako, sići ću ja s pastuha na poni-ja i kaj budeš onda? Samo se ti brani."

- Ne branim se.

- Ma ne kažem to ja tebi nego Susanne Zagiju, kužiš?

- Ne kužim.

- Šta ne kužiš?

- Zašto ti to meni pričaš, eto to ne kužim. Hoćeš da i mene upleteš u tu piz-dariju sa Zagijem, je li to hoćeš?

- Čovječe, šta ti je?

- Šta je tebi?! Znaš da skotovi sve prisluškuju. Hoćeš da i ja i ti osvanemo u *Jutarnjem*, to hoćeš?! Nemam ja ništa ni sa Zagijem ni s onim tipom iz Izraela, je li ti to jasno?!

- Halo, rista...

- Jebite se svi skupa! Dosta mi je i vas i vaših prislušivanja i vaših novina i vaših podmetačina, jebo vam konj mil...

(Razgovor prekinut u 11 sati i 12 minuta.)

RAZGOVOR TREĆI

Razgovor treći povest ćemo, nadam se, mi ovdje. Pri tom potpuno svjesni da sve što kažemo može, mimo naše volje i znanja, završiti u nekim novinama. Ako to, naravno, zatreba nekakvoj policiji. Dobro, da ne pretjerujemo: ovo najvjero-jatnije neće završiti ni u kakvim novinama, ne samo zato što se ne oslovljavamo s "lepojkiću" i što ne pričamo o pečenom prasetu i klempavim ušima, nego u prvom redu zato što se ovdje radi o javno izgovorenim riječima, a iskustvo nas uči da se javno kazane stvari vrlo često zagube na putu do javnosti. Ako se i ne zagube, posve sigurno ne budu toj javnosti prenesene onako vjerno kao što je to slučaj s privatno izgovorenim, tajno snimanim i javno zloupotrebjenim riječima.

Razgovarat ćemo ovdje, nadam se, o tome smije li se u ime javnosti manipu-lirati bilo čijom privatnošću. Potpuno svejedno radi li se o ratnom zločincu, šver-ceru oružjem, pronevjeritelju državne imovine, brakolomnoj starletu ili ostarje-lom *playboyu*. Nitko nije zaslužio da se njegova privatnost policijskim ili parapoli-cijskim kanalima iznosi u javnost. A javnost koja se na taj način bavi ljudskom privatnošću zapravo radi na dokidanju sebe same. Jer – ma koliko to paradoksal-no zvučalo – kada sve postane javno, tada više neće biti javnosti.

Razgovarat ćemo ovdje, nadam se, i o trijumfu banalnosti koja nam se slavo-dobitno smješka i iz razgovora prvog i iz razgovora drugog i iz mnogih trećih i šesnaestih primjera onoga na što je sveden javni diskurs. Razgovarat ćemo o *Big Brotheru* koji se izruguje Georgeu Orwellu kao bezazlenom optimistu. I o Georgeu Orwellu koji je, koliko se sjećam, propustio napisati kako su telekrani ušli u živote Winstona Smitha i ostalih mu zlovtremenika. Možda o tome nije ni razmišljao, jer mu je nedostajalo iskustvo ove današnje diktature banalnoga nakon koje čitatelj Orwella sluti da telekrani u 1984. nisu postavljeni pukim partijskim dekretom nego su se u živote uvlačili ovako kako se danas uvlači *Big Brother*. Razgovarat ćemo, nadam se, i o tim ljudima koji podvode svoje živote pred kamere *Big Brothera*, ali – molit ću – bez namjere da tu mahom djecu osuđujemo. Jer možda to što ih je tamo dovelo nije ni ekshibicionizam ni potraga za svojih pet minuta slave ni želja za zaradom. Možda je to vrisak pustoši i praznine? Ili vrisak protiv pustoši i praznine?

Razgovarat ćemo, može biti, i o tome kako su stvari otišle predaleko i kako se tu više ništa ne može učiniti. Na tome, nadam se, naš razgovor neće završiti. Ako ipak tako završi, bilo bi dobro da se sjetimo riječi Mirjane Miočinović izgovorenih u ono ne tako davno ratno doba, kada su ljudi olako pristajali na konstataciju da to što se dogodilo nije moglo biti ni spriječeno ni zaustavljeno. Te riječi su: “Naša nam ‘bespomoćnost’ nikada neće biti oproštena.”

Možda je to o čemu šutimo upravo ono što ćemo tražiti i u sutrašnjim novinama. I onda biti silno razočarani kada to ni sutra ne pronađemo. Hvala.

Ahmed Burić:

Mi definitivno nećemo pronaći ništa u novinama, ja barem nisam pronašao za tolike godine, ali nikada ne mogu prestati da tražim dobar tekst i valjda me to vuče. Jedini način da novine uopće prežive jeste dobro pisanje. Međutim, novine to smo svi mi. Svi mi, čak i oni koji se toga groze, volimo o sebi pročitati lijepo i dobro u novinama. Meni se u ovom trenutku nameće jedna potpuno druga stvar a ona se tiče činjenice da ja u svojim novinama imam pravo pustiti sve, ali nemam pravo pustiti tekst duži od sedamdeset redaka. A sjećam se, recimo, vremena u kojem sam mogao naći u novinama, koje su se prodavale u pristojnih osamdeset hiljada/tisuća primjeraka, u kojima sam mogao naći na dobar tekst, u kojima je bilo “čaršafa”. Ima li te mogućnosti ima li toga dodira i hoće li se to biti moguće napraviti, jer novine, manje ili više, ipak pravimo mi, na ovaj ili onaj način.

Predrag Lucić:

Ja mislim da ti kvalitetu ne diktira dužina, ali je strašno loše kad je zadano da ama baš ništa ne može preći sedamdeset redaka. To je strašno. Mislim da je to

protiv prirode pisanja i protiv prirode čitanja, jer ja vidim gdje idu *24 sata* itd. Ne ide se na konciznost, bojim se da se ide na ispraznost. Ne bih htio surovo suditi, ali kao mi smo ovdje fini lijepi pametni, a ovi su šrot, koji se bore samo za golu prodaju na tržištu, ne bih tako, ali kad ih pogledam volio bih da je neko iz takvih novina tu da popričamo o tome. Ja, kad pogledam, kad otvorim *24 sata*, imam osjećaj da sam na *web* stranici i da zapravo trebam kliknuti naslov da bi mi se ispod toga otvorilo još nešto, jer tu cijela vanjskopolitička rubrika stane u deset rečenica. Možda nekoga zadovoljava, možda neko iz tih deset rečenica sazna sve što se događa u svijetu a što njega zanima. Mene ne.

Ahmed Burić:

Uvijek se kuka. Odeš Englezima i kažeš im: vi imate najbolje novine, oni ti kažu: nemojte tako, ja mislim da su to Francuzi bolje riješili, onda odeš Francuzima i kažeš: a šta mislite ovo za Engleze, oni kažu: pa jeste, oni su to bolje riješili. Uvijek ista muka.

Predrag Lucić:

Da dovršim, i onda kad vidiš taj naslov, vješto ili manje vješto sročeni, i ne možeš kliknuti, to nije *web*, to je novina, ispod toga naslova nema ništa, tu se nema šta pročitati. Nije to ni teror sažetosti, ni konciznosti, ni ekonomičnosti izraza, ni ekonomičnosti, ni čitaočevog vremena, to je nešto što ja ne razumijem. Jako bi volio da mi neko objasni.

Enver Kazaz:

Ja mislim da smo mi ovdje dotakli jedno tri teme u onom smislu u kojem je Damir insistirao da razgovor krene, dakle u nekom teorijskom smislu. Prva tema je meni na izvanredan način dotaknuta u referatu Fadilinom. Naime, to je tema koja mene opsjeda šta, u stvari, radi patrijarhalna ideologija i kako ona funkcionira i kako je moguće marginalizirane, nevidljive, diskriminirane, rodne, spolne i druge identitete transseksualne učiniti vidljivim? Kako oni zapravo mogu doći u javni prostor? To je zaista izvanredno pokazano. Međutim, tu se sad javlja jedan od najstravičnijih problema koji se tiče marginalizacije tih identiteta i njihove likvidacije u javnom prostoru. Naime, ako ozbiljno promotrite načine na koji je tradicionalni patrijarhalni sistem likvidirao taj identitet, marginalizirao ga, vi ćete vidjeti da etnonacionalistička, šovinistička ideologija ženama to danas isto čini. Žene u javnom prostoru ne mogu izaći nikako drugačije nego na taj način da postanu etnonacionalni amblemi. Barem u Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj je to nešto drugačije. I kad postanu javne osobe, one postaju javne osobe kao a) muškarci, kao političari, to nisu političarke to su političari, i onda naprosto ne vidite pokretanje ni jedne ozbiljnije

teme stanja tih identiteta i njihovih prava, njihovog učešća u zastupljenosti u zakonu, u strukturama vlasti, etc.etc. Mislim da je odjednom to pitanje kontrole privatnog ženskog prostora od etnonacionalističkog diskursa, da su žene u puno goroj poziciji danas nego u tradiciji gdje je, recimo, Hasanaginica imala pravo na stid zbog kojeg će stradati. To je jedna tema o kojoj će vjerovatno u budućnosti neki pametni mladi ljudi, mlade žene pisati neke od najozbiljnijih tekstova.

Druga tema koja je nametnuta je ovo što je Damir postavio, a zaista šta koga briga šta sam ja etnički? Evo, sad je ta afera sa ministrom spoljnih poslova: ako je ministar i tamo je konsternirajuća stvar ne to što je on odabrao hrvatski pasoš, nego što se proglasio Hrvatom. E sad, tu postaje problem da li je mogućnost da mi živimo u teroru te ideologije gdje su naša najprivatnija osjećanja, najprivatnije identifikacije pretvorene zapravo u političke parole, i kako etnonacionalistički diskurs počinje da ovladava privatnošću? Sjetite se da je čak ispoljavanje vjere postalo zapravo javni čin i da, ako niste u Begovoj džamiji za Bajram, vi zapravo time deklarirate određeni politički stav i opet je privatno postalo javno. E sad, ove žene žive u (iz publike: Koje žene? Odgovor: Naše žene!) klerikalističkoj ideologiji i apsolutnoj dominaciji klerikalističkog uma. Ja, kad dođem na fakultet, i dođe mi prva godina, dakle dođu školovane u bošnjačkim, srpskim, hrvatskim, prvoj, drugoj, trećoj, četvrtoj gimnaziji i postavim pitanje: da li je ikad iko od vas pročitao išta feminističko i da li se i jedna osjeća feministkinjom, one su apsolutno protiv svake vrste feminističke ideologije. A kad dođemo na temu: kako čitate književnost, obavezan fokus iz kojeg čitaju književnost je *Kur'an*. Dakle, sve je u jednoj knjizi napisano, sve je jedna knjiga objasnila, i to vam je zapravo ista vrsta totalitarnog diktata iz entiteta kakav je postojao u komunizmu, ista vrsta priče. I da li smo mi privatnost učinili nezaštićenim područjem na isti način na koji je komunistička ideologija to htjela osvijetliti vašu privatnost, ucjenjivati vas vašom privatnošću, dođete do ovog što je Fadila definirala medijskim reketom.

Moj problem nije u tome da li postoje profesionalni standardi u novinarstvu i da li smo mi zaista u poziciji bespomoćnosti? Moj problem nastaje onog trenutka kad vi tražite da javni prostor bude monolitan, da u javnom prostoru ne postoji ni jedna vrsta pluralizacije, nikakva vrsta dijaloga. Mi živimo taj prostor koji je potpuno urušen u javnom prostoru i, na koncu, samo ovo u trenutku kad je privatno postalo politički, tog trenutka ne da više nema tajni, nego se zapravo događa ono što je Ivančić napisao u romanu *Vita krila* da ja i moj špijun na koncu postanemo jedna ista ličnost. To je metafora, ali u konačnici mi nemamo mogućnost da zaštitimo privatnost ne samo od *Big Brothera*, *Big Brother* je proizvod jedne ideologije koja stoji iza i upravlja. Je li to ideologija kapitala, je li to ideologija tržišta, sasvim svejedno. Otvaranje te diskusije nije prisutno u našim medijima, ni u jednom mediju. Ni jedan medij zapravo ne bi smio i ne smije da otvori karte i da počne preispitivati sebe. Našim medijima, televiziji, novinama, ovim ili onim, nedostaje svijest o tome. Ako se počne razmišljati tako, onda će početi

da se pojavljuju standardi. Nećemo morati pričati šta je dobar tekst, znaće se tačno kodeks šta je dobar tekst. Ja se sjećam jedne emisije koja me je konsternirala... Federalna televizija ili neka druga pravi *Nedjeljni ručak sa...* Pazite, mi smo došli do toga da se ozbiljni razgovori, to čak nije loša emisija, svode na to da javnost vidi šta ja ručam. Meni je to katastrofalno. Ja sam mislio da je to privatni čin.

(Neko je iz publike pita Ahmeda: "Mogu li ja tebi postaviti pitanje?")

Ahmed Burić:

Nego kako, ali mislim da, prije toga, vidim neke papire pred Irhamom, pa onda neka prvo Irham kaže.

Irham Čečo:

Samo bih se osvrnuo na ovo poređenje između OZNE i *Expressa*, to je, ne bih puno da jašem na toj aferi, međutim... Razlika između toga kad te OZNA dozna i toga kad od *Expressa* ne pobjegneš je u tome što je OZNA ljude znala odvući u kazamat, roknuti u kanalu, i tako to. *Express* opet, kao što vidimo, može se izaći čak i nepovrijeđen ako je čovjek dovoljno strpljiv i dovoljno dobro povezan sa ovim što je gospodin Burić spomenuo, sa ovim gdje se vrte te pare i gdje se pravi poslovi odrađuju, tako da nisam siguran da je tu *Avaz* uspio postaviti premijera ili promijeniti vladu. Malo mi precjenjujemo moć medija. Druga stvar, u naslovu ove večerašnje tribine očitava se jedna normativna strast projicirana izvan institucionalnih okvira kao jedna jalova volja za moći. Šta hoću reći? Da se zakoni o tome šta ne bi trebalo, šta ne bi smjelo postavljaju u Parlamentu, a u Parlament se, kao što reče jedan moj poznanik političar, dospijeva na sljedeći način. Evo, stavi ti poster, sakupi ti deset hiljada glasova i nema problema, sjedi pa radi šta misliš da možeš raditi. Šta hoću reći: to je ona tranzicija s kojom je gospodin Burić počeo večerašnju večer. Mi se tačno u toj tranziciji svi gubimo, ali pravci su prilično jasni, cilj je, pretpostavimo da bi trebao cilj biti evo to neki francuski, britanski standardi. Sjetimo se kad su gospodina Profjuma kao premijera Velike Britanije razguljivali zbog nekih starleta ili šta su te već žene bile i kako su se zvale. Dakle, privatnost i intimu mi ovdje ne bismo smjeli brkati. Intima je ono što čovjek radi između četiri zida ispod plahte, a privatnost je nešto što je luksuz koji sebi može priuštiti građanin, ali ne može javna ličnost. Znači, imali smo aferu Levinski, već je to kolega Fetahagić pomenuo jako dobro, ja sam recimo tri minute ranije pomislio na to, pa ovdje pribilježio. Zaboravljamo šta je meritum afere Levinski bio, barem u interpretaciji ovih koji su tu aferu vodili, meritum nije bio u tome je li se u uredu desio oralni seks, nego je meritum priče bio da li je predsjednik lagao pod zakletvom. I drugo: radi se znači, nezavisno od tog sudskog merituma, o tome da je čovjek zloupotrebljavao položaj moći. Nije stvar u tome je li bilo fleka na haljini ili nije, nego je stvar u tome što je ta djevojčica u

tom trenutku bila u njegovoj vlasti kao, evo, ova čaša. I on je to, recimo, zloupotrijebio u tom trenutku i zbog toga se na njega digla kuka i motika. I druga stvar, to da li on vara svoju ženu kao Vilijam Džeferson Klinton, to je stvar između njege i gospođe Hilari. Međutim, to: da li čovjek koji vodi državu, da li država od čovjeka koji je vodi treba očekivati da bude pošten prema biračima, prema lobijima, prema Kongresu, ako nije u stanju elementarno poštenje imati, pa biti pošten prema svojoj supruzi... (prekinut je iz publike)

Ahmed Burić:

Nema dobacive!

Irham Čečo:

O Moniki nećemo više ništa, samo za zapisnik: privatnost je luksuz kojega se odričete stupanjem u arenu javnog djelovanja.

Sead Fetahagić:

Jedno pitanje koje je ovako opšte pomalo, znam odgovor na to, mada tebe pitam, Buriću, da mi odgovoriš zato što si novinar *par excellence*. Govoriću primjericima, a nadovezujem se na ovo što je rečeno. Prije nekoliko mjeseci, jedan jako dobro pozicioniran političar američki Volfovic, koji je postavljen za direktora Svjetske banke, ili predsjednika, ne znam, morao je da odstupi zbog toga što je svoju švalerku promovirao malo više, pa onda ima takvih primjera koliko hoćete na Zapadu. Ja mislim da i ovaj Sarkozy, da se sad rastavio, a nije smio prije izbora, jer ko zna da li bi ih dobio. Tako da to na Zapadu puno važi. Kod nas, od Brankovića, od svih ostalih, možeš svašta im reći, ljudi glasaju za lopove, za kretene, budale, sve glasaju za njih i niko ništa. Šta pišemo, ništa? Kakvi smo mi u Bosni naspram tih Zapadnjaka koji ipak gledaju na moral?

Ahmed Burić:

Mi smo inače jako oštri prema svima, osim prema sebi, a radi se o sljedećoj činjenici, jednu od najboljih plaća u ovoj zemlji zarađuje portparolica BH Telecoma, je li se tako zove gospođica čija je jedina profesionalna referenca činjenica da joj je daidža Hasan Čengić, i u tom smislu o tome niko nikada nije napisao niti jednu jedinu riječ. Kad bi Ahmed Burić, ovakav kakav jeste, napisao rečenicu, ali eto sad je javno izgovara. Kad bih napisao da je njezina jedina profesionalna referenca činjenica da ju je velika obitelj Čengić stavila na tu poziciju gdje jeste, imao bih pravo primiti kritike što... kritikujem jednu gospođu koja zarađuje plaću od 9.890 KM, dok je penzija moje majke 377 maraka, samo da znate.

Sead Fetahagić:

Nije pitanje samo to. Napiši, objavi, nikom ništa neće biti, ni njoj se neće ko-
sa pomaknuti, ostaće ona na tom mjestu, čak možda neće ni reagovati... (Ne ču-
ju se njegove riječi, jer svi komentarišu.)

Enver Kazaz:

... šta je sporno tu, ti nju ne zlostavljaš, radi se o nepotizmu koji je prisutan
u javnoj državnoj firmi. Nepotizam je jedan od....

Ahmed Burić:

Ali, bolan, Envere, zar tebi nije čudo da neko zarađuje za ništa deset hiljada
maraka?

Međutim, mi smo načeli barem jedno što bi se reklo četrdeset tema koliko
sam ja to sve čuo. Javlja se profesor Lešić.

Zdenko Lešić:

Bilo je situacija u mom životu iz kojih sam izvukao neka dublja saznanja ka-
ko funkcioniše svijet. U okviru ove teme, ja bih vam samo jednu moju takvu si-
tuaciju ispričao. Prije dosta godina, bio sam u Los Angelesu i jedan moj stari pri-
jatelj me pozove da me provoza po tim mjestima u Los Angelesu. I taj put po
gradu, gdje se stekao i kapital i slava, za mene je bilo jedno neobično iskustvo.
Najprije me vozio po Beverly Hillsu, stao je uz jednu vilu, kojoj se nije moglo pri-
ći, jer sve su kapije daleko od vila, ali svejedno, tu se dogodilo to sa Polanskim,
sa njegovom suprugom. Sve on to zna šta se tu dogodilo, iznad te vile bila je vi-
la *Valentina*, i o tome sve zna. I tako, obidemo mi Beverly Hills, gdje svi sve znaju,
tu tajne nema, sve je to privatno javno. I onda kaže: "E, sad ću te odvesti na je-
dno drugo mjesto, tu malo dalje, u jedan dio *Bel Era*." I predemo mi u taj dio *Bel
Era*, a ja pitam: "Čije su to sad vile?" "E, to ne znam. To su vile u koju ni jedan
holivudski glumac nema pristupa." To je dio svijeta gdje živi onih sedam posto,
što je Fadila spominjala, ljudi koji vode svijet, o kojima se zapravo u javnosti ne
zna. Oni se strašno uznemire kada se dogodi ovo sa Volfovicem, da je neko na-
pravio skandal, i sad je to prodor u taj njihov zatvoreni svijet. Svijet apsolutne
tajne prema javnosti. Oni upravljaju svijetom, a o njima se ništa ne zna. Šta mi
znamo o svijetu preko medija? Mi znamo o glumcima i malim političarima, jer
oni su istureni u javnost, glumci uživaju da se o njima piše, Branković vjerova-
tno uživa da se o njemu piše. On ima problema možda sa ženom, ali i uživao je
u tome i mislim (prekinuli ga sa raznim komentarima), znaš, on uvijek ima mo-
gućnost da kaže ono što moja žena veli: Ni sa golim dupetom na šporetu ne pri-
znaj. Ne priznajem, nije to bilo, i to uvijek može.

Pazite nešto, vi ste spomenuli jedan zanimljiv slučaj – Čengić. Čengići su, vjerovatno, dio tog našeg *Bel Era*, mali, sitni, niski dio onih koji upravljaju našim životima, i o njima mi ne znamo mnogo, niti ćemo znati, ni' će dati da se o njima zna. A ako što iskoči, oni će već to znati da riješe. U ovim našim nekim romanima iz devetnaestog stoljeća ima dosta tih tema, recimo u *Nečistoj krvi*, i kada se one bogate gazde bune protiv nekoga ko je iskočio iz njihovog reda, pravi nered, samo ga treba smiriti. Tako i ovi naši smiruju ove koji se malo vrte, ali ono što se događa u našim medijima često, zaista, poprima groteskne oblike. Recimo, u *Oslobođenju*, isti onaj dan kad je bio oglas za ovaj skup sa Burićevim vrlo retoričnim tekstom o tome, na nekoliko stranica ispričan je i slučaj sa onom našom pjevačicom, nisam nikad čuo za nju, koja je navodno sa Sarkozijem imala neku aferu. Tekst je intoniran tako da sam ja očekivao da će na kraju novinarka pitati tu mladu gospođicu: Je l' te tuco? Tako je tekst intoniran, i još kaže naša Vesna (iz publike dobacuju) ako se Tinka tucala sa Sarkozijem, to nama ide u prilog. E sad, to je naravno to gdje mediji skliznu u korist ove radoznalosti naroda o kojoj je govorio Sejo. Poenta moja, ja sam, naime, ono prvo htio da kažem, ovo mi je došlo naknadno, jeste: odnos privatnosti i javnosti je odnos koji je zasnovan na moći. Moć je ta koja određuje koja količina javnosti, odnosno šta iz privatnosti može ući u javnost? Mi koji nemamo moći, doduše za moju privatnost niko se neće ni interesirati, ali glumaca, malih političara, pjevača – to može da ide u javnost kako god hoćete, oni nemaju ni želje, ali nemaju ni moći da to zaustave.

Fra Luka Markešić:

Kad sam pošao na ovaj sastanak, bilo mi je jasnije šta ću govoriti. Sad kada sam čuo ovdje različita mišljenja, teže mi je. Ali ja sam takav, u napasti sam uvijek da nešto kažem, pa ću tu šansu iskoristiti. Sviđa mi se da uvijek počinjemo od tih osobnih iskustava, a ja ću ispričati jedno svoje iskustvo, nije to bilo davno, za neke izbore. Došao mi je jedan intelektualac, stvarno tako, i kaže: "Znaš šta, ja se u svemu slažem s tobom, ali ja ću ipak glasati za HDZ." Budući da sam ja protiv HDZ-a, pa ni on nije za HDZ, ali on će glasati za HDZ. Ovo sam naveo zato što večeras imam dojam, kad govorimo o medijima, i kad govorimo o toj privatnoj i javnoj sferi, ono što, čini mi se, fali našoj javnosti, i našoj privatnosti, i jednom i drugom, a to su određeni kriteriji. Prvo, iz ovog što smo večeras čuli ovdje, čini mi se da već i na ovom sastanku, a u toj našoj stvarnosti, da ne kažem javnosti, izgleda da je to interes ne znam ni ja koga, ali da se miješa, pa čak i brka, nijeće razlika između privatnosti i javnosti i vjerovatno je, nije vjerovatno nego sigurno, neko ima i razloga da se to tako čini, a kao rezultat toga jeste, što god čovjek otkrije i u privatnosti i u javnosti, da je to doista, što je to mladi gospodin Lucić rekao, banalnost. Postoji kod nas, doista, doživljaj za ono što izgleda najjinitije, mediji su određeni prije svega da govore istinu, da je to bezuspješno i da nametanje ovoga kriterija – kriterija banalnosti jednostavno to onemogućuje. To

je, čini mi se, najopasnije. Da se uopće ne razlikuje ni šta je javno ni tajno, da se ne razlikuje šta je istinito, šta je lažno, šta je dobro, šta je zlo i da su, jednostavno, ljudi tu nemoćni. Je li baš da smo nemoćni? Čini mi se u Bosni i Hercegovini da jesmo, nažalost, ali ja ipak ni sebi to priznao ne bih. Mislim da postoje, ipak, ljudi iz kojih se rađa ono pozitivno, i da će i tu doći do promjena. A mislim da i u svijetu postoji pojava čiji je, ipak, rezultat ta riječ koja je u sebi sadržavala istinu, pa i u politici, da je imala efekte. Evo, mi smo ovdje nabrajali ove negativne forme, a znamo, na primjer, rezultat te vijesti sa Niksonom, mediji su učinili to da je on morao dati ostavku. Pa evo, malo je falilo što se tiče Klintona...

Ja vjerujem da riječ može imati efekta ako se govori javno i hrabro i ako sadržava istinu... Po analizi nekoj, neke se stvari možda ne mogu ni dokazati, ali čovjek mora vjerovati u to, pa onda može nešto biti. Ne mora sve biti analitično, ali ako vjerujem, ja činim to, i od tih pojedinaca se, dakle, stvara nešto tako. Htio sam još nešto reći, ali sam pretjerao u ovome što sam sad, pa možda i ne bi trebalo da dalje govorim i da dam riječ nekom drugome. Hvala lijepo.

Enver Kazaz (iz publike):

Bure, imao si mogućnost da uspostavimo polemiku...

Ahmed Burić:

Nemoj mi je uskratiti. Pri tom valja zabilježiti kao jednu od glavnih stvari ovo što je fra Luka označio, a to je: *practice what you preach*, dakle: radi ono što ispovijedaš, odnosno radi ono što moliš. U tom smislu je užasno važno da se konačno uspostave javne podobe onoga što mi iznutra jesmo. Ne mogu da se otmem utisku da mi živimo pretpolitičko društvo i meni se čini da ovaj razgovor nekako funkcionira, ponajviše, u smislu odzvanjanja onoga što zapravo hoćemo reći, a to je da je ovo još uvijek duboko pretpolitičko društvo, da mi nismo uspostavili osnovne postulate onoga o čemu se zapravo govori. Neću ti, Envere, uskratiti polemiku nego ću je nastaviti jer moram.

Enver Kazaz:

Vidi, o čemu se zapravo radi. Zdenko je upotrijebio pojam moć. Moć je kategorija kojom operiraju upravo mediji kad ukinu razliku između privatnog i javnog. Mi zaista jesmo pretpolitičko društvo i postali smo onog trenutka pretpolitičko društvo kad je kod nas privatnost učinjena ideološkom parolom, kao što su nekada komunisti kontrolirali svoje članove ženidbom, uslovljavali ih da se žene mladim seljankama s polja, *et cetera, et cetera*. U ovom društvu mi smo imali kontrolu privatnosti sa ideološkim pokličem o miješanim brakovima devedeset i treće i četvrte godine. To nam je bio znak da ideologija svojom moći želi da kon-

trolira apsolutno vaš privatni prostor. Nije imao instrumente policije, nije imao instrumente tajnih službi et cetera, et cetera, tog trenutka je taj prostor ukinut. Nama je poslije toga postalo potpuno normalno da ne štitimo svoju privatnost. Sasvim je druga stvar nakana medija da banalno učine apsolutno tržišnim. Ja se ne slažem da je naša prirodna ljudska potreba za traćem rezultat toga, to je rezultat dugotrajnog odgoja, medijske moći koja vam funkcionira do toga da odvede u simulakrum – mi više ne pričamo o stvarnosti. Mi zaista pričamo o glumcima koji zabavljaju naše isprazne živote, ispunjavaju ih banalnošću i na koncu ih isprazne. E sad, trenutak u kojem vi napravite semantičku razliku između privatnog i intimnog da biste opravdali to, to je trenutak nakon kojeg slijedi sljedeće. Ideologija će vam to učiniti onim što sjajno govori Fuko u *Istoriji seksualnosti* da vam počinje kontrolirati i prostor intimnog, to nije prvi put u čovječanstvu. Moj stav je tu vrlo jednostavan. Ne da se od toga ne možete odbraniti, nego se radi o tome da je samo pitanje granice do koje vama moć želi da iskontrolira javnost. Lako je meni za ove moćnike koji se brane instrumentima, novcem itd. Daj mi da branim svoju privatnost.

Ugo Vlasisavljević:

Nije možda ni u redu da se javim, ali čini mi se da jedna stvar treba da bude rečena. Mene veoma čudi koncept javnosti o kojem se ovdje govori. Meni je on nepoznat, i ne znam zašto je nametnut i ako je svima samorazumljiv, onda sam vrlo zabrinut... Javnost nije prostor gdje sve izlazi na vidjelo i gdje se sve zna. Javnost je upravo obratno, mjesto gdje se ne zna ono što dolazi iz privatnosti, niti bi trebalo da se zna. Ovdje se stalno barata sa javnošću kao prostorom unutar kojeg se izliva sve iz privatnog i postaje sve poznato, i sve znano itd... Kad se ovdje kaže: znate, političar ne smije da ima niti može da ima ništa privatno, onda to znači da je javnost upravo mjesto gdje se ne može sačuvati privatno i gdje sve to izlazi na vidjelo. To mene veoma brine... Onda, prema tome, vi ste krenuli odmah od koncepta dihotomije: tajno - javno, mjesto privatno - javno, i onda je javno upravo postalo ono gdje ništa više nije tajno... Drugim riječima, došlo je i do brkanja između privatnosti i intimnosti. I neko je ovdje jako dobro to uočio. Čim se javno izjednači sa onim što se sve zna, onda je privatno postalo jednako sa intimnim. Zato, mogu reći, upravo poentirajući ovo što je Sead Fetahagić govorio. Potpuno je u pravu Fetahagić; u komunizmu, Titovom, imamo ovaj koncept privatnosti koji se ovdje završio. Privatnost je šticea više nego u ovom režimu, čak možemo reći da je šticea toliko da ni jedan režim nije znao toliku zaštitu privatnosti (intimnosti), kao taj režim. A znate zašto, e sad to nije pohvalno. Zato što u tom režimu niko nije imao seksualni lascivni život... Zato što je koncept figure onoga koji je radnik samoupravljajč itd. bio asekualan. Dakle, seksualnost nije bila dio ljudskosti. One relevantne ljudskosti o kojoj biste vi apsolutno trebali nešto da znate, ali je privatnost stalno načeta, i stalno je bila otvorena,

i ja to zovem jednim fenomenom hipersocijalizacije. I evo, malo da naglasim samo nekoliko stvari oko toga. Javnost nije javnost novina. Javnost je javnost javnih institucija. To je škola, to je ovaj ovdje prostor, ja mislim da smo mi ovdje preintimni, ne privatni nego preintimni. A to ima dugu posljedicu dva režima, predmodernost koja je do juče seljačka modernost, gdje upadate u kuću svakome kome hoćete ako ste s njim dobri, u svako doba, danju i noću, sve znate o njemu i dijelite njegovu intimnost. To je predmoderni život koji nasljeđujemo. Onda, odmah iza toga ide socijalizam, kao prvi moderni režim koji uvodi razliku privatno - javno, ali toliko labavo da kontinuirano mora biti privatnost socijalizirana, tako da postane dio javnosti. To znači, vi morate biti onakvi kako je zamišljeno u javnosti da vi morate biti, da vaš privatni život mora biti, kao ogledalo onoga što je javna ideologija. I razlika privatno - javno je omogućila, da ljudi onda kažu kao kolektivi: mi ne možemo živjeti zajedno, mislim to je ishodište.

Analizirajte ovaj poklič koji dovodi do podjela. Mi ne možemo živjeti zajedno, to ne znači da je iko ikada živio privatno, pogotovo u intimnosti s nekim drugim s kim nije htio da živi. Niti znači da mi od sada ne možemo privatno živjeti zajedno, to niko nikoga nije ni pitao, to znači da mi u kancelariji, u uredu, u školi ne možemo živjeti zajedno, a to znači da razlika privatno - javno nije nikad ostvarena, jer vi upravo u javnosti morate biti, to je najvažnija stvar, apstraktni, to je ona apstraktnost o kojoj govori građanski liberalizam, a koji je nama socijalizam pomeo. Prvo, buržua ili malograđanstvo, to je onaj koji insistira na svojoj privatnosti, nećeš mi se obratiti sa ti, nećeš me gurkati, nećeš mi puhati u lice i nećeš mi se obraćati kao da se znamo ne znam kako, to jest, kao da dijelimo intimnost. Da bi ta institucija funkcionirala, čak i ovaj razgovor ne može funkcionirati ako smo preintimni, a kamoli škola, kamoli univerzitet, kamoli ja. Znači, ja moram sačuvati moju apstraktnost, nećeš me tikati, nećeš mi se približavati, nećeš me analizirati antropološki, empirijski, to ja tumačim studentima u najkraćoj crti...

Ahmed Burić:

Javlja se Dado Imamović. Mada, teško je živjeti neotrovan u otrovanom društvu. Negdje je sve to skupa tačno, ali se slažem s tim pitanjem diskontinuiteta.

Damir Imamović:

Da, ja sam zapravo htio kratko prokomentirati dosadašnju raspravu i samo postaviti jedno pitanje, možda čisto k'o pomoć, da iz druge perspektive pogledamo na cijeli problem. Prvo, vjerujem da postoji opasnost od problema, jedan je ovako prilično plus, drugi prilično minus. S jedne strane je opasnost, upravo ova o kojoj je profesor Vlaisavljević govorio, znači opasnost od toga da smo uvi-

jek preintimni, mi kao zajednica neke, haj'mo u vrlo nategnutom smislu reći, liberalne ekipe. Svi znamo jedni druge po imenu, znamo jedni drugima, uglavnom, imena očeva, majki, i nismo se jednom sreli, i ne samo na javnim skupovima već i privatno, i postoji ta opasnost da mi, zapravo, činimo pleme, ekipu, raj, družinu, a ne neku javnost. Možda bi bilo dobro da je danas gost, ne znam, Nedžad Branković, Tunjo Filipović, Avdo Sidran, Senad Hadžifejzović, koja bi se onda zajednica tu oformila, iz koje bi onda perspektive ko govorio i kako, i da li bi onda možda neke naše jaranske opaske bile smanjene. Znači, to je jedna opasnost da smo uvijek nekako preintimni. Druga opasnost je opasnost pukog formalizma, da to što ćemo se persirati znači da smo mi u javnosti... Čini mi se da je u argumentativnoj snazi, opet se vraćam na onu Kantovu empatičnu upotrebu, javnu upotrebu uma. Ako govorimo o principijelnim stvarima, ako govorimo o stvarima koje su od značaja za nas, ali dobro, hajde sad i ja da ne rovim po ovome što smo rekli, da postavim pitanje svima... U kojoj varijanti, prilici, kontekstu, diskursu, bla, bla,bla se može desiti da kandidiramo nešto što je privatno kao javni problem? To je, dakle, na drugi način postavljeno pitanje glavnog pitanja ovog skupa koje, zapravo, glasi: Da li se smije miješati javno i privatno?...

Ahmed Burić:

Ja mislim da je to. Ne znam, volio bih da mislim da ću reći sad nešto užasno, ali moraću. Mi smo dobili jaransku demokratiju. Mi smo dobili koncept u kojem je deset porodica bilo određeno da vlada zemljom u kojoj živimo, budite ozbiljni. Radi se o činjenici da smo mi dobili slobodu, mi smo dobili slobodu pod navodnicima, u kojoj je ideologija, vladajuća ideologija nametnula koncept deset porodica, deset jakih porodica da vladaju narodom koji ovdje većinski živi, a mi ostali kako nam bude. Princip u kojem ti postavljaš to pitanje je duboko, duboko etički, duboko, duboko pravilan. Međutim, mi smo imali vrlo ozbiljnu borbu sa vrlo ozbiljnim aždajama i ona još uvijek traje.

Damir Imamović:

Ali, vidi. Mogu li reagovati upravo na to što si rekao?

Glas iz publike:

Što je uzeto tuđe i što ugrožava druge, počev od čovjeka pa čak i prirode, to odmah postaje javno, gubi svoju privatnost. Problem je odnosa prema tome, i problem je ljudi koji određuju šta je javno šta je privatno, tako da smo mi jednostavno u jednom beznađu. Meni je najznačajnija dječija tajna. Izgleda da je, u odnosu na ovo ponašanje politike i svega, mislim, ostati u kontekstu djeteta, i da to odgovara ovoj sredini i ovom društvu da mogu da rade šta hoće, mislim da je

etika, da je to stvar etike. Da je problem kulture. Koliko smo mi izgrađeni i koliko se to poštuje. Mi nemamo autoriteta, nemamo se na šta osloniti.

Ahmed Burić:

Bit će da je Ferida rekla da trebamo završiti. Nadam se da ćemo nastaviti po sekcijama.

Fehim Kajević:

Meni je drago što se pomenula etika večeras. Mislim da ovdje dosta sami sebe lažemo, govorimo o javnom mnijenju a, nažalost, ne postoji javno mnijenje u Bosni i Hercegovini. Zašto ne postoji, jer nemamo državu. Meni je žao što naš kolega, koji je zamjenik glavnog urednika, juče sam ja okrenuo telefon Burića i pitao ga zašto nije moj tekst objavljen u *Oslobođenju*, vjerovatno je imao više od sedamdeset redaka, a bili su mu povod dobri tekstovi gospođe Nure. Dakle, nešto se promijenilo u *Oslobođenju*, nažalost nema KUN-a, kulturnog dodatka, nema reagovanja, nažalost ni čitaoci ne mogu da reaguju. Ja godinama čitam novine, ne mogu da popijem kafu bez novina, bez *Oslobođenja* i drugih. Četrdeset godina sam bio u medijima. Mislim, besmisleno je da pričam o tome: gdje i kada u onoj bivšoj Jugoslaviji. Ja sam ovdje posmatrač, naš medijski talas, ili blok, ili žurnalistika, ona je svedena na prostor, od Kozje ćuprije do Ilidže. Ja sam ga imao od Triglava do Đevđelije, bio je to prostor nekada kad sam radio u saveznim redakcijama, republičkim, pokrajinskim i slično. Ovdje bi trebala jedna nova tema, večeras nisam čuo da se govori o istini i o laži. Da li je istina ono što je kolega napisao ili je laž. Mi obmanjujemo javnost, zašto? Javnost je polupismena, nažalost, i mi kažemo da su nam najbolje novine one koje čita narod, plebs. One su totalno nepismene i mi nemamo analitičkih tekstova, nemamo tekstova koji se bave problematikom, da li iz politike, kulture, ekonomije ili slično, mi smo dosta kratkovidni, živimo od danas do sutra. Nažalost, takva nam je sudbina i naša profesija je doživjela, vjerovatno, najteže posrnuće, na dnu dna. Ne znam, ne mogu da objasnim to. To je otvoreno pitanje i ja bih volio da se nešto promijeni. Enver Kazaz, profesor, ima sjajne tekstove ovih dana, i prethodnih, znači svakog dana ima po jedna rubrika po jedna kolumna, tu je i Ferida Duraković, i nešto se pokrenulo. Volio bih da se to nastavi. Neću da govorim o drugim medijima, namjerno sam pomenuo *Oslobođenje* zato što je ovdje zamjenik glavnog urednika, koji je i moderator.

Ahmed Burić:

Hvala lijepo. Koleginica Nura Haver i laku noć.

Fadila Nura Haver:

Ne zato da bih završila, nego zato da vam kažem, kad već jesmo u poziciji da govorimo o privatnom i o javnom, kad izlazim iz kuće sa polumučnim osjećajem da stvari ne stoje najbolje u svemu ovom što nas okružuje, a vratim se kući sa još mučnijim osjećajem, onda se osjećam u pravom smislu nezadovoljno i nesretno i zato ja onako želim da vam probam prepričati jednu malu zgodu. Oni koji slušaju Studentski radio znaju, poznat im je taj snimak sa jednog drugog radija koji ispunjava muzičke želje slušalaca. Otprilike, ide ovako, izvučen je iz novogodišnjeg programa, gdje voditeljica programa kaže: "Halo izvolite, dobro večer, kako ste?" "Lejla, dušo, da vam zaželim sve najbolje u novoj godini." Kaže ona: "A to ste vi, gospođo Zilka, naša redovna slušateljica, šta radite, gospođo Zilka, kako ste vi?" "Lejla, nešto nisam dobro, stomak me boli, strašno me boli stomak". "Gospođo Zilka, je li vam dobro, kako ste, šta vam je?" "Joj, Lejla, strašno me boli stomak, možete li mi, molim vas, pustiti od Ibrahima Jukana 'Mene nosi mutna rijeka'?" – Zilka priča plačnim glasom...

Ahmed Burić:

Hvala vam lijepa.

ZAŠTO SE NE ČUJE JAVNA RIJEČ – TRENUTNA POLITIČKA KRIZA U BOSNI I HERCEGOVINI I JAVNA RIJEČ

Moderator:

– Ugo Vlasisavljević, filozof, predsjednik PEN Centra BiH

Uvodničari:

– Jasna Bakšić-Muftić, profesorica na Pravnom fakultetu u Sarajevu,

– Zlatko Dizdarević, bivši diplomat, slobodni pisac i novinar,

– Jasmin Imamović, književnik, gradonačelnik Tuzle,

– Ivan Šarčević, profesor na Franjevačkom teološkom fakultetu u Sarajevu

Gradska galerija *Collegium artisticum*, Skenderija, petak, 9. novembar 2007. godine

Ugo Vlasisavljević:

Želim vam dobro več. Drago mi je da smo ovdje svi zajedno i da možemo otvoriti i ovu novu sesiju PEN centra, da imamo ovako lijep odziv. Mislim da je atmosfera lijepa, u predvečerje koje nas i tjera da se sklonimo od kiše i nevremena. Imamo vrlo uvažene uvodničare učesnike u debati, računajući i sve vas prisutne. Dozvolite mi da predstavim one koji će dati uvodnu riječ u sesiji koja je naslovljena *Zašto se ne čuje javna riječ – Trenutna politička kriza u Bosni i Hercegovini i javna riječ*. To su: profesorica na Pravnom fakultetu Jasna Bakšić-Muftić, profesor Ivan Šarčević sa Franjevačke teologije, pa gospodin Zlatko Dizdarević, bivši ambasador, sad savjetnik u Ministarstvu vanjskih poslova, ali i nešto što je daleko važnije, ugledni pisac i novinar; zatim gradonačelnik Tuzle, inače dobro poznat našoj javnosti, gospodin Jasmin Imamović, koji nažalost neće moći ostati do kraja, pa ga ću zamoliti da nam se on prvi obrati. Izvolite.

Jasmin Imamović:

Ja vas, eto, molim da imate u vidu moju obavezu, naime, u vezi je sa Ilijom Jurišićem, mojim sugrađaninom, i optužnicom koja je (U Srbiji – *op.red.*) podignuta protiv njega. Jedva sam stigao dovdje, a o putevima ćemo govoriti, o načinu povezivanja građana; stvarno nije moguće nikako doći do našeg glavnog grada, treba naročit trud, jer su ceste šezdeset peto godište! Ja mislim da je to posljedica filozofije odvajanja, a ne filozofije spajanja. Kako bih skratio vrijeme, pročitacu ono što sam napisao.

MRAK JE MOGUĆE SAVLADATI SAMO SVJETLOM

Danas se u Bosni i Hercegovini sve mjehura, ključa, dimi i pjenuša u beskonačnom trvenju. Neki važni ljudi su previše zapreteni u čvorove svoje pameti. Već dugo preveliki ego ne smatra se manom, nego vrlinom. Cinizam, prevara i uvreda, posljednjih godina smatraju se normalnim načinom ponašanja. Kao, mangup je onaj ko je drugoga “navukao”, “presvukao”, omalovažio, ponizio. A skromnost je davno izbrisana sa spiska vrlina. Godinama ovdje dominiraju prostaci koji su skloni filozofiji podvajanja a ne spajanja, ljudi što toleranciju i skromnost smatraju slabošću a netoleranciju i bahatost snagom. Neki, u zemlji najuticajniji ljudi, više liče na seoske kicoše ili gradske švercere, nego na normalne, radine, kulturne i skromne ljude. A ljubav?

Danas, nažalost, kod većine, ljubav nije u modi, moderni su nasilnici, prostaci... moderne su neznalice, cinici (koji te, čim spomeneš ljubav, odmah proglaše patetičnim), moderni su spletkaroši i intigranti, moderan je novac. Neki dan, ponovo me oduševio i prepao veliki film *Kabare*, koji govori o dekadenciji Berlina, uoči Hitlerovog dolaska na vlast. A dosta smo knjiga i filmova čitali i gledali, o tom vremenu propadanja svega ljudskog. U početku filma, Seli (Lajza Mineli) pjevala je kako novac pokreće svijet a na kraju smo je slušali kako konstatira: “Božanstvena propast, dragi moj”.

Prostaci, podanici podvajanja, predugo maltretiraju građane Bosne i Hercegovine. Iako neobrazovani i nekulturni, dovoljno su lukavi da znaju najkraći put do novca i vlasti. Vjeruju da novac pokreće svijet i da, radi novca i vlasti, treba ljude držati u stanju odvojenosti, nepovjerenja i zavađenosti. Odvoji, zavadi, pa vladaj. U ime čega? Pa, neki kažu da rade u ime nacije, neki se kao bore za vjeru, a neki kao za Državu.

A građani – Nas su svrstali i postrojili u redove. “Redove naroda.” Neki dan, jedan me upita: “Iz kojeg je reda naroda Zdravko?” Kažem da je Zdravko iz prvog, pardon drugog, ili, više nisam siguran, možda iz trećeg ili desetog reda. Čovjek zinuo. Onda mu kažem da se šalim, ali da nije dobro što smo pristali na takvu terminologiju. Jer, oni nas hoće svrstati u redove različitih imena i boja. Kao vojske nas postrojiti. Ako izađeš iz reda ili po bilo čemu štrčiš, ti si crna ovca, iz-

dajnik naroda, izrod, prestupnik, nešto si kriv. Redovi su, dakle, podobni za postrojavanje, discipliniranje ali i suprotstavljanje. Oformiš redove naroda, pa ih međusobno suprotstaviš. Imaš frku, međusobno nepovjerenje i strah jednoga reda naroda od drugog, pa na osnovu toga uvijek imaš glasove onog reda, na čijem si čelu. Ništa ne moraš uraditi za bolji život građana. Dovoljno je da svoj red prepadneš drugim redom, zatim se pojaviš kao zaštitnik i imaš glasove. "Redove naroda", dakle, stvorila je filozofija podvajanja. Još uvijek smo u tom kanalu zablude.

Iz filozofije podvajanja, proizlazi zaostalost zemlje. Podanici filozofije odvajanja, neće da cestama povežu bosanskohercegovačke gradove. Za ovih dvanaest godina mogle su se energije mnogih gradova povezati, a na gradnji tih cesta, mnogi ljudi zaposliti. I cestama entitete i kantone do te mjere ispresijecati, da bi do danas, postali besmisleni. A nisu. Pare se troše na povezivanje dva najpovezanija grada (Sarajevo i Zenicu). Dakle, cesta se gradi radi ceste a ne radi povezivanja. Jer, zašto pretjerivati u povezivanju povezanog, a zanemarivati povezivanje glavnog grada BiH sa svim, baš svim ostalim gradovima u zemlji ?

U trenutnom okršaju između davno poredanih, postrojanih i suprotstavljenih "redova naroda", nema vremena za normalan rad, razvoj i život. Sve se pjenuša i dimi u beskonačnom trvenju. Ljudi su posljednjih mjeseci izbezumljeni strahom od rata. Svi ovdje znaju da od rata nema ništa gore, tako da je njihovo jadno ekonomsko stanje, od rata ipak bolje. Više nema prostora za zahtijevanje ostvarivanja prava obespravljenih radnika, seljaka, penzionera. Ljudi, u strahu da ne izgube golo pravo na život, više i ne spominju neka druga, civilizacijska prava. Evo jedan primjer: Niko ne vidi nekoliko stotina hiljada obespravljenih ljudi, građana, koji su se usudili izjasniti kao Bosanci ili kao Hercegovci. To su oni koji se nisu svrstali u jedan od tri reda, nego su se svrstali uz Bosnu i Hercegovinu. Sada ih oni, koji se zaklinju u tu istu Bosnu i Hercegovinu, kažnjavaju svrstavanjem u "ostale". Nisi u jednome od tri reda naroda, za kaznu ćeš biti "ostali". I imaćeš manje prava nego ovi što su postrojani. Ne možeš biti biran u Dom naroda, u Predsjedništvo. Dakle, nemaš prava kao drugi, pa makar ti roditelji, oba roditelja, bili svrstani u dva različita reda naroda. Niko da digne glas zbog ugroženosti prava ovih ljudi, među kojima je najviše onih rođenih u mješovitim brakovima, iako je zlostavljanje ovih ljudi zabranjeno evropskim konvencijama, čiji je BiH potpisnik. Molim vas, pokrenimo to. Otvorimo taj problem i riješimo ga. Istina, to ne odgovara podanicima odvajanja i nacionalistima. Već se prestrojavaju u namjeri da napadnu ovu ideju.

Ko danas ima tako bogato iskustvo kao Štefan Cvajg? On je rekao da je nacionalizam kuga za Evropu. On je, naravno, i više od kuge, za Bosnu i Hercegovinu. Antinacionalizam valjda je danas najviši nivo patriotizma. Zašto se otvoreno i glasno ne suprotstavimo nacionalistima? Zašto ih ne pozovemo na dijalog i tu odmah suprotstavimo argumente. Ako ovoj zemlji prijeti nacionalizam kao kuga, zašto šutimo? Imamo li pravo šutjeti? Oni koji žele da budu priznati kao intelektualci nemaju. Meni se može kazati da nisam u pravu. Ali Sartru nije lako

kazati da ne zna. A on nije smatrao intelektualcem onoga ko nije bio angažiran. Bar minimalno angažiran za bolji, pravedniji i humaniji život ljudi. Pokrenimo taj konkretni pravni postupak, za zaštitu prava ovih obespravljenih Bosanaca i Hercegovaca, ljudi koji imaju dvostruke BH korijene, koji su, baš zato, obespravljeni. Iz njihove obespravljenosti proizlazi obespravljenost cijele BiH. Kako oni koji su Bosanci ili Hercegovci mogu biti ostali i sporedni u zemlji Bosni i Hercegovini? O ovom pravnom pitanju razmišljao sam dugo. Neki nacionalisti već su uznemireni i tu, čisto pravnu, ideju proglašavaju neokomunističkom. A ja ih pozivam na dijalog i sučeljavanje argumenata. Pravnih. I naravno, ovo neprekidno zagovaram. I spremam se na prve pravne korake. Molim svakog ko se slaže, da se pridruži. Ili da se ja pridružim.

Dakle, poklonici filozofije podvajanja odvajaju nas nevjerovatno lošim cestama i drže suprotstavljene, kao vojske u različitim uniformama i "redovima" različitih naziva.

Jasno je da vladari nemaju dovoljno ljubavi, brige, poštovanja, odgovornosti, pa čak ni sažaljenja prema građanima Bosne i Hercegovine. Hoćemo li ih pustiti da unište našu majku zemlju, samo zato što smo neka imena, koja mogu sutra dobiti azil gdje god požele? Da li je to fer prema građanima ove zemlje? Nije. Potrudimo se, umrežimo, radimo. Slobodnije, otvorenije i hrabrije govorimo, zagovarajmo, uredimo svoju zemlju.

Nije se samo Bosni i Hercegovini ovo događalo. I drugi su kroz to prolazili. Ali, ljudi su se kroz historiju branili od podvajanja, destrukcije, mržnje i dominacije mane, branili od dekadencije, širenjem filozofije ljubavi, spajanja i tolerancije.

Theodore Zeldin piše da je danas, u eri globalizacije i najnovijih pronalazaka u medicini, biologiji i drugim naukama, i u svijesti većine ljudi, Bog sve više shvaćen kao Tvorac Raznolikosti. Savremni autor Toshihiko Izutsu napisao je predivnu komparativnu studiju o sufizmu i taoizmu, koja je puna učenja o svijetu kao jedinstvu različitosti, Jednome u Mnoštvu i Mnoštvu u Jednom... Abu Said al Harraz, veliki mistik Bagdada iz devetog stoljeća, zapisao je: *"Bog ne može biti spoznat osim kao spoj suprotnosti."*

Valjda je svakome jasno da je sve, od atoma do kosmosa, zasnovano na jedinstvu različitosti. Ako potenciramo samo razlike a zanemarujemo jedinstvo, doći će do haotičnog sudaranja različitosti i nikome neće biti dobro. Ako potenciramo samo jedinstvo i zanemarimo neminovne različitosti, ponovno će doći do poremećaja i haosa. Dakle, jedini ispravan način bio bi u njegovanju harmonije uz uvažavanje razlika ali i jedinstva, koje je u pozadini svega. Kad već postoje suprotnosti, onda valja znati tajnu veze među njima. Jer, ako među razlikama vlada sklad – svima je dobro, kad zavlada nesklad – nikome nije dobro. Neminovne i Bogom ili Prirodom dane suprotnosti i neminovnost njihovoga sklada uslov su našeg opstanka i razvoja.

Da li je moguće netoleranciju pobijediti tolerancijom a mržnju ljubavlju? Da li je moguće pobijediti one koji čine sve da nas razdvoje, one koji potenciraju samo različitosti i svjesno zanemaruju jedinstvo, pa dovode do haotičnog sudaranja različitosti?

Jeste, mi to godinama pokazujemo u Tuzli. To smo dokazali u ratu, dokazujući da je antinacionalizam najviši nivo patriotizma, da se protiv sila razdvajanja treba boriti silama spajanja, da se ljubavlju treba boriti protiv mržnje. Strategija razvoja koju smo usvojili 2002. godine, zasnovana je na 3 T: *Tolerancija + Talenat + Tehnologija*. Toleranciju i ljubav smatramo uslovom našeg fizičkog opstanka i razvoja. Forsiramo talente, jer ljude smatramo najvećim faktorom razvoja i razlogom našega rada. Bolji život građana, jedini je cilj. Tehnologije, i to nove, sredstva su našeg brzog razvoja. I građani to podržavaju. Sa čak 63% na posljednjim izborima. I glasaju građani iz svih priznatih i nepriznatih redova naroda. Zato što glasaju kao pojedinci, kao građani, a ne kao narodi. I Tuzla je danas preporođen grad. Znete li kako? Snagom tolerancije, vještinom povezivanja i ujedinjavanja različitih energija. Kada se sve različitosti priznaju, harmoniziraju i ujedinje, tad se sve može dobro zasanjati. A nema ništa, što se neće desiti, ako se dobro zasanja.

Siguran sam u to da nam je potrebna strategija opstanka i razvoja. Filozofija te strategije trebalo bi da se zasniva na povezivanju i spajanju a ne na podvajanju, na toleranciji kao najvišem stupnju ljudske moći, na kulturi dijaloga zasnovanoj na uvažavanju drugoga i drugačijeg, na poštovanju svakog čovjeka, kao najvažnijeg gosta. Ova strategija trebala bi sadržavati i posebnu metodu rješavanja konflikata i harmonizacije odnosa među razlikama. Osnova te metode treba da budu tolerancija i ljubav. Mi, na početku ovoga "filma", samo ne trebamo pjevati da novac i samo novac pokreće svijet, kako poslije ne bismo pjevali o propasti. Treba da zapjevamo o ljubavi kao uzroku nastanka i vječitog trajanja svijeta. Da zapjevamo kao što je nekada pjevao Ibn Arabi (1165 – 1240):

Moje je srce otvoreno svojim vjetrovima:

Ono je pašnjak za gazele

I utočište za kršćanske redovnike,

Hram za idole,

Crni kamen hodočasnika u Meku,

Svitak Tore,

Te knjiga Kur'ana.

Moja je religija ljubav.

Kamo god božje karavane krenu,

Religija ljubavi

Bit će moja religija

I moja vjera.

Lijepo je letjeti. I uzvišeno. Zato je potrebno da uzletimo ponad i iznad relativnih razlika. Zaustavimo ova beskonačna trvenja i sveprisutno propadanje. Kako? Upornim i sve glasnijim zagovaranjem tolerancije, međusobnog povezivanja i ljubavi. Ugroženi smo mržnjom i mrakom. A od mržnje se ne možemo odbraniti mržnjom, nego ljubavlju; mrak ne možemo otjerati mrakom, nego svjetlom. Kako je govorio Martin Luter King. Dosta je frke, galame, straha i netrpeljivosti. Ljudi su željni tolerancije, normalnih tonova i ljubavi. Dajmo im malo, bar jednu mrvu ljubavi i nade. Hvala.

Ugo Vlasisavljević:

Zahvaljajujem. Sad najavljujem gđu Jasnu Bakšić-Muftić. Izvolite.

Alija Čengić:

Jasna, izvinite, ali mogu li ja, dok je gospodin Imamović ovdje da ipak nešto predložim? Naslov ovoga skupa otprilike kaže: zašto šute intelektualci. Htio bih da pričam o tome kako intelektualci treba da nešto urade, ne samo da konstatujemo nešto što znamo, a sve zbog toga što gospodin Imamović treba da ide jer ima nešto važno i konkretno. Čovjek je od posla, a usput je i od osjećaja, što je rijetkost za nekoga ko je u "strukturama". Ja imam prijedlog, naravno da će svi ma biti neobičan, i baš zato što je neobičan, možda govori da svi treba da se malo trznemo. Predlažem da mi svi zajedno s g. Imamovićem krenemo i da na taj način kažemo ono što mislimo. Hoćemo li otići ili nećemo, to je sad stvar naša, jer kad sam rekao da nešto uradimo, a ne samo da govorimo, ili zašto šutimo, to znači treba da izađemo na Titovu i da prohodamo mirno, kako to rade recimo na Zapadu, a ne samo između sebe da pričamo. Možda sam malo okolišao da bih obrazložio nešto što je i meni neobično, jer ne bih to ni pomislio da nije Jasmin bio ovdje.

Ugo Vlasisavljević:

Evo, imate ideju da nas povedete. Šta mislite o tome?

Jasmin Imamović:

Ja sam izdjejtstvovao tek jednu večeru da bih mogao da vidim o čemu se radi. Na moju molbu je crnogorski ambasador pozvao neke važne ljude na večeru, s kojim treba da razgovaram, a moja osnovna tema je: Ilija Jurišić. Ali veliko vam hvala, vidim još su neka vrata otvorena. Hvala vam na dobroj namjeri. Zaista se izvinjavam, zaista mi je žao, ali moram krenuti. Hvala.

Vladimir Premec:

Gospodine Imamoviću, vi ste u svome izlaganju dali osnovne elemente onoga što u mojim tekstovima i mojim zalaganjima stoji, iste misli. Zato Vas duboko podržavam, jer mislim da je to jedino što možemo, a što nudi perspektivu Bosni i Hercegovini. Hvala Vam. Drago mi je da je jedan esdepeovac na poziciji, pa da može još i tako govoriti kao što ste Vi govorili večeras. Hvala lijepo.

Ugo Vlasisavljević:

Dozvolite mi da dam riječ uvodničarki Jasni Bakšić-Muftić. Izvolite.

Jasna Bakšić-Muftić:

Zahvaljujem se i pozdravljam sviju. Ja dolazim sa Univerziteta i vrlo sam školski shvatila ovu temu, pa sam se potrudila da dam odgovor na ovo važno pitanje: zašto se ne čuje javna riječ. Od mojih citata biće citirana pisma čitalaca koja se mogu naći u časopisu *Dani*, koja na jedan način upravo dotiču temu o kojoj govorimo. Tako kaže: *“Govoriti istinu i govoriti uopšte ono što se doista misli u prošlosti je bilo opasno po život, a čini se da ni u današnje vrijeme to nije zahvalan posao.”* Ovo je citat iz Pisma čitalaca, rubrika Reagiranja, časopis *Dani*, i dalje još žali se i progovara: *“Ali biće onako kako vlast kaže jer su oni nepogrešivi i neće da kvare svoje planove”*, također novinski tekst iz *Dana*. Zbog čega sam upravo uzela ove citate koji nisu ni misli velikih filozofa ni nekih uglednika? Upravo da ukažu na problem zbog čega izostaje kritički sud javnosti i zbog čega se on ne čuje. U tome sam pokušavala da vidim šta su razlozi? Oni su bili u podaničkoj političkoj kulturi koja je još uvijek prisutna u Bosni i Hercegovini.

U pokušaju traženja odgovora na pitanje zašto se ne čuje javna riječ u Bosni i Hercegovini mogu se uzeti odrednice kao što su podanička politička kultura, nepostojanje političkog građanina i sustavno njegovana mržnja prema političkom određenju građanina, politička bahatost praćena odsustvom odgovornosti i sve te odrednice upućuju na **gluhi javni prostor**.

U Bosni i Hercegovini još uvijek dominira podanička politička kultura u kojoj se građani ne osjećaju kao sudionici političkog procesa i kao sastavni dijelovi zrele javnosti koja legitimira javnu vlast i koja je javnosti odgovorna. Bahatost u javnom ponašanju karakterizira i političare koji ignoriraju javnu riječ i poslanike javne riječi koji govore o svemu, ponekad neistinito i neodmjereno, također, bez odgovornosti. Zajedničko je nepostojanje političke i moralne odgovornost u odnosu na djelatnost kojom se bave. Zbog toga je javni prostor gluh, jer riječi i poruke ne dopiru do onih kojima su upućene.

Podanička politička kultura

Podsjećanja radi, politička kultura je način razmišljanja o politici, stil političkog ponašanja, vrijednosti, uvjerenja i stavovi o političkim objektima i stavovima (institucije sistema i građani), uključuje funkcioniranje političkog sistema, političke odnose i političko ponašanje. Zavisi od procesa socijalizacije, historijskog naslijeđa, političkih procesa, djelovanja i interesa.

U smislu podjele na parohijalnu, podaničku i građansku političku kulturu u Bosni i Hercegovini još je prisutno naslijeđe podaničke političke kulture a građanska kultura tek treba biti izgrađena. Jedno od obilježja podaničke političke kulture je viđenje građana kao objekta vlasti prije nego partipicpanata u samoj vlasti ili u procesu donošenja političkih odluka. Autoritarni model ne poznaje ravnopravno političko učestvovanje, već lojalnost i poslušnost političkim autoritetima. Politička baština tog vremena je nepovjerenje prema vlasti, ali i vlastitim mogućnostima utjecanja ili djelovanja na javni život. Vlast i njeno djelovanje doživljava se kao otuđeno, neprijateljsko, udaljeno od općih interesa, a vlastita pozicija, građanska pozicija, kao pozicija nemoći. To je razlog izostajanje reakcije javnog mnijenja na postupke vlast. Paradoksalno, osjeća se prisustvo i straha od javne riječi – strah od zamjeranja, od osvete za iznesene kritike, i uvjerenje da se može sve reći ali da izgovoreno nema snagu javnog utjecaja. Za ilustraciju odnosa građana prema vlasti mogu poslužiti komentari izneseni u *Dnevnom avazu* na izjavu člana Predsjedništva Zeljka Komšića; *da nema šanse da šest političkih stranaka postignu dogovor oko ustavnih reformi i unutrašnjeg uređenja Bosne i Hercegovine:*

Moraće nam poslati još dva visoka predstavnika, pa da rade u tri smjene. Jedan je malo.

Kad nećemo sami onda protektorat... pustiti da se napravi normalna država ili napravit referendum, ali na cijeloj teritoriji i uvažit volju građana...

Jadna je država kad je stranci moraju držati na životu. BiH diše na umjetno disanje i nalazi se u komi. Budućnost na ovaj način joj je jadna i teško će tako ozdraviti. Doktori koji joj kroje zdravlje gledaju samo svoje prihode i stolice.

... Ja smatram da svaki građanin koji je iz BH ne samo da ima pravo da učestvuje u polemici već je i dužan da dâ savjet. Teško je gledati nešto a ne reagovati... Ja mislim da je kod nas situacija vrlo komplikovana i teška. Moje je lično mišljenje da Srbi nikada neće odstupiti od tog Dejtonskog sporazuma. Dakle, nema se šta raspravljati o toj polovini države. Tamo su čak i druge stranke na vlasti, imaju i druga imena, što je jedinstven slučaj u svijetu. Na cijeloj teritoriji Njemačke su iste stranke, isto je i u drugim zemljama po 40 ili više miliona ljudi... U ovoj drugoj polovini zemlje, tzv. Federaciji je vrlo teška situacija. Na malom prostoru se ljudi kolju, grabe, otimaju, varaju jedni druge i istovremeno misleći da će tzv. međ. zajednica to riješiti, kao navodno njima je stalo do nas, brinu o nama, i strahuju od nas, nekoliko miliona ljudi... Ja sam pesimista u pogledu pravog rješenja našeg slučaja. Dok god je taj Dejtonski sporazum na snazi koji je nakaradan i postav-

ljen tako da se ne može ništa ni riješiti, nema ništa ni od samog rješenja. Srbi sigurno, poznavajući njihov mentalitet, neće pristati na ukidanje, ni korekcije tog sporazuma. A uz to, oni i ne žele da žive sa nama, to je očigledno. E sad, kako ga natjerati da živi sa mnom a on neće... Znaš... Neki dan su jednu ženu ganjali ovdje, pobjegla od muža. Neće sa njim a on hoće sa njom... Svi se skupili oko nje da je tjeraju, al' ona neće sa njim... Ja mislim da je sada kasno za sve to kod nas, prošlo je puno godina od 1995, mnogi će pomrijeti, još tamo stari ljudi koji su se vratili u RS, tako da će ostati čista za desetak godina... Ja mislim da neće biti rata i da će se bez rata to samo od sebe riješiti...

Ovo su nasumice izabrani primjeri iz komentara čitalaca na izjave političara, iz kojih se vidi nepovjerenje u političku vlast, zavisnost lokalne vlasti od međunarodne zajednice. Vidljiva je suprotstavljenost političkih ciljeva stranaka na vlasti, kao i isključenost građana iz procesa donošenja važnih političkih odluka.

Građanska politička kultura podrazumijeva kulturu ljudskih prava, odgovornu vlast, demokratski način izražavanja političkih interesa. Građani legitimiraju vlast, kontroliraju vlast i na različite načine participiraju u javnom životu. U građanskoj kulturi postoji snaga javne riječi, javnog mnijenja i javnost utječe na političke procese. U Bosni i Hercegovini politički građanin je u nastajanju. Na ovim prostorima pojam građanin se nalazi pod hipotekom koju su u njegovo značenje upisali prvo komunisti a kasnije nacionalisti i koji čeka na političku rehabilitaciju. Izraz "građanin" u posljednjih 60 godina ukazuje na prokazano lice, on je u komunističkim vremenima ideološki suprotstavljen radnicima, seljacima i poštenoj inteligenciji u smislu označenja za politički opasno djelovanje. Kasnije, u Dejtonskoj BiH građanin je protjeran iz političkog vokabulara i zamijenjen je etničkim određenjima političkih participanata – Srbin, Bošnjak i Hrvat i ostali – čije interese, kao međusobno suprotstavljene, zastupaju političke stranke. Političko djelovanje stranaka nije predmet analize u smislu doprinosa izgradnje države, ekonomskog napretka, socijalne sigurnosti, pomaka u procesu približavanja evropskim integracijama. Politički instinkt poslušnosti iz podaničke kulture legitimira njihovo javno djelovanje, bez obzira na rezultate. Građani pristaju da se pluralizam identiteta politički reducira na etnički identitet i da su predstavljeni samo na taj način.

Nepostajanje građanina koji je odgovoran za stanje u zajednici i koji očekuje odgovornost vlasti koja polaže račune javnosti za učinjeno ili neučinjeno, uslovljava stanje političke tranzicije koju određuje bahatost. Javnost koja ne kontrolira djelovanje vlasti dozvoljava političku bahatost. Javnost nije kontrolni mehanizam vlasti, svojim reakcijama ne predstavlja granice politički dopuštenog i ne kažnjava političko ponašanje koje izlazi iz datih okvira, tako da se u bosanskohercegovačkoj javnosti javljaju međusobno suprotstavljene tendencije:

- strah od javne riječi i kritike kao naslijeđe prošlosti,
- osjećaj da je javna riječ uzaludna jer je vlast ignorira,

– potreba da se participira makar i na marginalan način kao doprinos političkim zbivanjima.

U vremenskoj perspektivi lekcije iz demokracije o ljudskim pravima, vladavini prava i političkoj odgovornosti – i onih koji vladaju i onih kojima se vlada – političke lekcije koje se svakodnevno uče, na kraju će dati rezultate. To će značiti kraj tranziciji i ulazak u društva stabilnih demokracija. Za početak možda treba raspoznavati glasove koji postoje u javnom prostoru a na koje se ne obraća pažnja ili koji se ne žele čuti.

Sad ću završiti citatom jednog novokomponovanog pjevača koji je rekao: “*Biću kratak, biću jasan, ime mi je Dudić Hasan.*” Evo, ja sam pokušala da budem kratka i jasna iako nisam Dudić Hasan!

Ugo Vlasisavljević:

Šta bi tek moderator trebao?

Zlatko Dizdarević:

U ovom kontekstu, čuvena Lepa Brena, prije dvadeset godina, je rekla: *Za školu je samo onaj koji nije nizašto drugo.* Ja sam to tad smatrao vrhunskim štosom. Međutim, ispostavilo se da je Lepa Brena prije dvadeset godina bila vidovita. Meni je rečeno da napišem ovo što sam trebao da kažem, a pošto nisam profesor univerziteta i ne znam tako da govorim, nisam, na svu sreću, ni političar, ja sam na privremenom radu u državnoj instituciji, taj privremeni rad se bliži kraju, a cijeli život sam bio prvenstveno novinar, pa sam napisao, i to ću da pročitam, jer je to najbrže, najefikasnije i najpreciznije.

Za javnu riječ, njenu sudbinu i značaje, za njeno postojanje i nepostojanje, profesionalno pa i više od toga vezan sam duže od tri decenije. Mislio sam, valjda zato, da mi neće biti problem odgovoriti na pitanje zašto se danas ta riječ ne čuje. Sada vidim da stvari ne stoje baš tako. Možda baš zato što sam na neki način “unutra” sve ove godine imam osjećaj da o razlozima javnog govora i javne šutnje veoma malo znam i strah me je da o njoj, javnoj riječi, javno progovaram. Sjećam se kako sam davno, kao mladi novinarski junosha pristigao u Kairo da dopisnikujem za *Oslobođenje*, bio spreman nakon sedmicu dana da pišem bezmalo o svemu što je bilo koga interesovalo o tim prostorima. Kako je vrijeme prolazilo ta je spremnost bivala sve manja i manja a strah od “objašnjavanja Bliskog istoka” sve veći i veći. Mislim da sam prvi veliki, odgovorni i rekao bih konzistentni tekst o Kairu napisao tek desetak godina nakon povratka odatle.

Zašto o ovome sad govorim? Zato što osjećam da odgovor na pitanje “zašto se ne čuje javna riječ” mora uključiti mnogo više istina o svemu što nam se dešava, nego što je to moguće odmah i jednostavno sažeti u nekoliko prostih i direk-

tnih sudova. Sasvim pojednostavljeno iskazanu, tu slutnju o složenosti odgovora pokušat ću da iznesem ovdje samo kao vlastito razmišljanje koje nema ama baš nikakvu ambiciju da bude prihvaćeno ili doživljeno kao relevantno i meritorno.

Na samom početku, upšte ne izvan konteksta teme, moram kazati da je snažan utjecaj na moje razmišljanje o javnoj riječi i šutnji u našoj sredini imao jedan događaj iz novembra 1996. godine. Riječ je o redovnoj sesiji Kruga 99, održanoj dan nakon čuvene državne dženaze "heroja" Mušana Topalovića Cace na šehidskom groblju Kovači, možda samo kilometar dalje od Velikog parka u Sarajevu gdje su pokopane njegove žrtve, policajci i vojnici Armije BiH. Ta sesija poslije koje sam se sasvim intimno, bez bilo kakve demonstracije i forme otuđio iz Kruga, meni je brutalnije nego bilo šta do tada razotkrilo do dna tajnu vezu između etike, principa, morala i uvjerenja neosporno časnih ljudi, sa košmarnim i istovremenim osjećanjima straha, oportunitizma, objektivnih pritisaka, trauma i dilema kod istih tih ljudi. Krug dobrih ljudi je tada, velikom većinom glasova prisutnih, nakon duge i mučne rasprave, odbio prijedlog svoga člana da se oglasi o onome što se desilo dan ranije na ulicama Sarajeva i na Kovačima. O onome što je bila krucijalna razdjelnica između zločina i istine za pogromu većinu građana, ovom dženazom obeščašćenog Grada.

Krug 99 kao neosporno časna institucija, u okviru svojih mogućnosti, nastao je da živi, ja sam vlastitu traumu sa one sesije pohranio u sebi odlazeći svojim putem, a niko nikada – do Dragana Vikića i nekoliko novinara minulih dana – nije više otvarao tu temu. Samo se tjeskoba zbog nepostojanja odgovora na pitanje: *kako je to moguće*, u meni neprekidno obnavljala. Pošteno govoreći, o javnoj šutnji i javnom govoru do tada i od tada razmišljam drugačije. Shvatam da priča nije jednostavna. I ima više nivoa, a svaki je podjednako važan. Da počem redom, sa gornjeg sprata:

Mi više ne živimo u koordinatnom sistemu vrijednosti u kojem su hrabrost, moral, etika, angažovanost, obraz, čast pa tako onda i spremnost na borbu za ove vrijednosti, priznate, pozitivne i stimulisane kategorije. Ono što je u nekim drugim vremenima na ovim prostorima doživljavano kao dostignuta i osvojena vrijednost danas je izvrgnuto ruglu ili relativizovano do mjere u kojoj su se potpuno izgubili reperi civilizacijskih vrijednosti. Veliko je pitanje ima li, recimo, uopšte smisla dići danas javno glas protiv neznanja i bahatosti, na primjer u politici, kada su potpuno neznanje i neviđena bahatost postali standard. Teško je opravdati borbu protiv opšteprihvaćenog standarda. Šta znači danas javno i hrabro upiranje prstom u kriminal kada kriminalci o čijem je kriminalu javnosti podas-trta sva neophodna dokumentacija slobodno šetaju ulicama ili čak sjede na mjestima važnim u društvenoj i svakoj drugoj hijerarhiji. Koji je motiv, na primjer, pobuniti se protiv nesposobnosti diplomacije u kontekstu našeg totalnog evropskog fijaska, kada je ponovo uobičajena stvar da ministri, ambasadori i visokopozicionirani funkcioneri ne govore ni jedan strani jezik, ne znaju ništa o međuna-

rodnoj politici i standardima i ne misle da na tom planu moraju imati bilo kakvu kvalifikaciju osim stranačke pripadnosti.

Šta hoću da kažem? Mi danas ne živimo u sistemu koji se zasniva na nekim univerzalnim pravilima i standardima uvažavanim svuda u civiliziranom svijetu, pa onda imamo potrebu javno da se oglasimo povodom ovakvih ili onakvih grešaka i incidenata u tom sistemu. Ovdje, da budem precizan, uopšte nije riječ ni o kakvom ideološkom pa ni uže političkom aspektu države kao sistema. Govorim o uništenoj institucionalnoj, vrijednosnoj supstanci, toliko obezličenoj i izrelativizovanoj, da gotovo pa više ne znate ni šta se u korist nje ili protiv nje uopšte još može javno kazati. Na javnoj sceni ta je priča završena. Za evidentnu letargiju, kao posljedicu ovakvog stanja, pa i gađenje kod onih koji bi u normalnim uslovima reagovali javno, gotovo pa imam razumijevanja.

Sljedeći nivo na kojem prepoznajem razloge za šutnju tamo gdje se u normalnim društvima reaguje i govori na terenu je, rekao bih, u domenu tzv. čiste politike. I to politike kao ciljanog projekta u ovoj oblasti. Pol Valeri je davno napisao: *“Politika je umjetnost sprečavanja ljudi da se miješaju u ono što ih se tiče.”* Na našim prostorima ta je umjetnost dovedena do perfekcije. Svugdje u svijetu javno mnijenje je ne samo kontrolni elemenat politike, njen korektiv, već i konstitutivni faktor u politici. Ova prva dimenzija – javnost kao korektiv, dovedena je do karikaturalnosti. Ona je obezličena, poražena i ponižena. Gledano izvana, to tako možda i ne izgleda. Bezbroj je javnih tribina, TV i radio emisija, okruglih stolova, intervjuja, komentara itd. bez ikakvog objektivnog učinka. Reakcija politike na konstruktivnu i pametnu javnu riječ je u boljem slučaju šutnja, a u većini slučajeva cinično omalovažavanje. Bahatost ne samo oligarhije, već i marginalaca koji su se ukrcali u politike na lokalnom nivou tolika je da to izaziva mučninu. Prije neki dan sam čuo komentar kantonalnog moćnika kao odgovor na pitanje novinara o šestoj godini nezavršavanja 850 metara puta na zapadnom izlazu iz grada. Sa svojevrsnim gađenjem je kazao: *“Nikad ljudima ugodit.”* Komentar drugog je još gori. Kaže: *“Dokle god je hljeba po kontejnerima, nema gladi!”* Politika se više ne boji ni Boga ni naroda. Zaziranje od javnog otpora ovakvoj politici ne počiva prevashodno na strahu od represije, već na osjećanju da nema efekta dizati glas jer je sistem sve pospremio. U tom “pospremanju” ta je politika promovisala neke druge vrijednosti i sasvim druge standarde. “Građanska hrabrost”, spremnost na javno odupiranje političkom i svakom drugom primitivizmu, “istjerivanje istine”, reagovanja kao moralni čin, javno se žigošu ali i privatno doživljavaju kao budalaštine, kao ludost, kao naivnost, a u najblažoj varijanti kao borba protiv vjetrenjača koja izaziva podsmijeh a ne simpatije. Istovremeno, ta politika manipuliše javnošću podsticanjem straha, mržnje prema drugom i pronalaženjem alibija za stanje kod kuće isključivo kod tih drugih. Nevjerovatno je, recimo, kako se ovih dana pravi podvig uspješnog srozavanja BiH sa mjesta favorita međunarodne javnosti, do mjesta zadnjih u Evropi, prikazuje kroz klasi-

čnu zamjenu teze o nagradi zločina i kažnjavanju žrtve. U mediju glasnogovornika te politike, zločinački opstrukcionizam domaćih političara koji nas je gurnuo na dno dna naziva se tek *"trenutnom nekooperativnosti bh. političara"*. I ni riječi više o nama. U kontekstu naše današnje teme pitanje glasi: *Koje su to političke snage, mimo individualne potrebe da se odbrani lično dostojanstvo, koje su u stanju da budu alternativa ovakvoj politici?* Ko će pomoći u konstituisanju vrijednosti koje se oslanjaju i na uvažavanje javnog mnijenja, vrijednosti koje će stimulisati to mnijenje da učestvuje u kreiranju politike i ponese odgovornost za nju? Jer, sve što nam se dešava rezultat je konteksta u kojem se vodi aktualna politika i posljedica te politike.

Pročitao sam ovih dana rečenicu starog brigadira Kemala (Kemal Halilović, op. red.), učesnika akcije na pruzi Šamac – Sarajevo prije tačno 60 godina. Kaže Kemal ponosno: *"Mi smo gradili prugu, a pruga je gradila nas."* Zabilježeno je i slijedeće: *Za manje od devet mjeseci oni su sagradili 240 kilometara pruge, položili 420.000 pragova, probili devet tunela, podigli desetak mostova i sve to 15 dana prije roka, uz pjesmu.* I ta ih je pruga kao projekat, kao vrijednost, kao odnos prema poslu, životu, radu i državi – izgradila. Mi evo šestu godinu gradimo onih 850 metara ceste kod Blažuja i pojma nemamo hoće li ikada to biti završeno. Što je najgore, gotovo da nas je baš briga. Onaj još kaže *"nikad ljudima ugodit"* – 850 metara takve ceste, taj komentar i prije svega politika koja je to sve stvorila, legalizovala i proglasila normalnim, izgradili su danas nas i ovu javnost ovakve kakvi jesmo. Jadne i nikakve. U takvom okruženju nema ni javne riječi, niti je može imati. A ako je ima, nema svrhe. Neko će kazati da ima i gorih sistema na svijetu, pa ima i hrabre javne riječi. Tačno, ali ti sistemi su nasilje nad društvom druge vrste. Kod nas je iskorumpirano i prevareno društvo. Ostalo je bilo lako postići.

Za sami kraj ostavio bih ličnu odgovornost pojedinaca kao razlog za stanje koje je takvo kakvo je. Za šutnju tamo gdje se mora govoriti. Baza pojedinaca sposobnih da dignu glas osiromašena je do kraja. Pametni i obrazovani odlaze ili su otišli, vani školovani ne žele da se vrate ili im ne daju. Stariji nemaju snage, volje, ni mogućnosti. Rijetki pojedinci u medijima i rijetki mediji koji hoće, znaju i mogu, amortizovani su politički lobotomiranom javnošću. Stvarni život u svijetu sve se više odvija mimo nas, a javnost se drogira istinama promatranim iz ekskluzivno žablje perspektive. Istomišljenici u malim grupama sastaju se kao mi ovdje a za ta sastajanja niko ne pokazuje interes. Perverzni projekat je realizovan – svako može da kaže sta god hoće, a efekta nema tamo gdje bi ga trebalo biti. Paradoks je, prema mom mišljenju, potpun. Javne riječi možda i ima, tu i tamo se i čuje, ali – koga se to uopšte još tiče? Postignuto je naizgled nemoguće. Izgubio joj se smisao.

Ugo Vlasisavljević:

Hvala. Evo da još čujemo profesora Ivana Šarčevića kao posljednjeg uvodničara.

Ivan Šarčević:

Intelektualac u javnosti

Prema "tajni čovjek"

Sve vas srdačno pozdravljam i zahvaljujem što, recimo tako, iz religiozne sfere dolazim i religija preko mene ima riječ u javnosti. Nešto bih kazao, i to više u tezama, u pitanjima, o javnom mišljenju otvarajući dijalog i naslanjajući se na ono što je profesor Vlasisavljević u svom predlošku za naš večerašnji susret kazao. Moj će govor biti fragmentaran. Kazao bih nešto o javnom mnijenju i tko ga najviše formira, zatim o razumijevanju znanosti i znanstvenoga mišljenja, nešto o socijaldemokratskoj opciji kod nas i na koncu nešto o intelektualcima i njihovoj "ulozi" u društvu.

1. Politika – religija – obrazovne institucije – mediji

Mislim da je kod nas često nejasno i što sam iskusio ovdje na susretima PEN-a da bi nama svima bilo potrebno malo se ozbiljnije pozabaviti što znači *privatno i javno*. Na zadnjoj ovoj sesiji bilo je dosta o tome govora. Što znači javno mišljenje, što je javnost, što je javna riječ, što je javna šutnja kako veli gospodin Zlatko Dizdarević i tko kreira u određenom smislu javnost, javno mišljenje? Ukazujem na jednu knjigu koja ne pretendira na veliku sustavnost, ali je dosta poticajna, profesora s Političkih nauka Asada Nuhanovića, o fenomenu javnosti. Tu su naravno i neki drugi autori. Kod nas javno mnijenje ponajprije formiraju političari, zatim vjerski predstavnici, pa onda obrazovne institucije i naravno mediji. Te četiri skupine su po mom mišljenju ili ti sektori društvenoga života najvažniji za kreiranje javnoga mišljenja. Današnji političari su u određenom smislu na istoj razini razumijevanja javnosti kao i u prošlome režimu: politika je postala sve. Ona je političarima od onoga što nazivamo, po definiciji politike, odgovornost za zajedničko dobro ili opće dobro – a što danas gotovo za sve djeluje smiješno – postala prostor samodokazivanja i privilegija, iako se uvijek gradi da je politika za opću stvar. Politika je, oslanjam se na pokojnog sociologa, postala kvazireligijom, uzela sve prerogative religioznoga. Određena vrsta političkog "sekularizma" stalno se skriva iza religije.

Kao što vidimo i ovdje, u našim nastupima i govorimo, ako su sve društvene poteškoće lomovi, nepravde, ako se ti svi problemi objašnjavaju samo političkim razlozima, onda se jedino i od politike i političke zauzetosti može očekivati oslobođenje ili iskupljenje ili rješenja tih problema. Politika je postala određenom

vrstom metafizike ili spasenja našeg postojanja, ono što se u teologiji naziva *soteriologija* – politika je postala nauka o spasenju.

S obzirom na religiju ili drugi segment koji određuje javno mnijenje, svjedoci smo da je došlo do revitalizacija ne toliko religija, iako se na to više kritičari osvrću, nego je na djelu više revitalizacije duhovnoga, religioznoga ili svetoga uopće. Zašto? Zato što se može govoriti da su suvremene religioznosti *religioznosti bez Boga* i da su bez stvarnog pripadanja religijskoj zajednici. Mogli bismo kazati da su mnogi današnji ljudi religiozni, ali da su bez vjere, dakle oni nemaju osobnoga odnosa prema transcendenciji; mogli bismo kazati da nemaju, ono što bi Jaspers kazao, "metafizičku odgovornost", pa je došlo onda do politizacije religije, religija se sekularizirala, posvjetovnjačila. Došlo je do nacionalizacije religije – a nacionalizam u vjeri je najbezbožnija ideja, pa na sceni imamo tzv. verbalni teizam a u praksi praktični ateizam i nijekanje vjere. To je jedna strana današnje religioznosti.

Dok se gornjim oznakama današnje religioznosti relativno bavi velik broj ne samo sociologa ili novinara, nego i običnih ljudi, druga je strana religije manje istraživana i stavljena pod kritiku. Mogli bismo kazati da je došlo do takozvane "nepolitičke religioznosti", do privatističke ili intimističke religije, odnosno "religije utjehe" samo na individualnoj razini. Iz određene averzije i animoziteta prema svemu javnom, a gdje je politika na prvom mjestu, u svim našim konfesijama imamo gotovo "pomamu" za novim karizmatičkim ili religijskim pokretima čiji je osnovni cilj individualno ozdravljenje, samousrećivanje, što ne uključuje nikakav angažman unutar vlastitoga društva u kojem se živi i gdje se onda politika, i javno djelovanje u cjelini proglašava nečim "prljavim", remetilačkim na osobnom putu religioznoga iskustva. Ovakvo odbacivanje javnosti, čovjekove društvene odgovornosti, posve je plodno tlo za političke i druge manipulacije. Zato nije nimalo čudno da su "duhovni" ljudi često vrlo netolerantni, religiozno fanatični i nacionalno isključivi.

S obzirom na treću institucionalnu skupinu koja određuje javno mnjenje – obrazovne institucije – osobito sveučilišta, dopustite mi ovdje navesti mišljenje profesora Vlasisavljevića iz njegove knjige *Lepoglava i univerzitet*. Ako bi sveučilište u određenom društvu u određenoj državi trebalo biti također kreator javnoga mišljenja u svojoj knjizi profesor Vlasisavljević jako dobro kaže da su "univerziteti depolitizirani iznutra" ali su oni "izvana politizirani" pa bi se trebala dogoditi resocijalizacija sveučilišta. Mislim da bi ovo trebalo biti također predmet naše i uopće javne rasprave, jer je jako bitna razina određivanja javnoga mišljenja. Na odgojno-obrazovnoj razini, u odnosu na javnost, dakle na institucionalnoj razini školstva, nismo otišli od prošloga sustava u, recimo, lažnim kompromisima i nastavnika i profesora prema političkim vođama ili prema strankama.

S obzirom na novinare i medije, koji također jako puno određuju javno mnjenje, mislim da medije treba shvatiti da su to sredstva koja su dvoznačna. Oni

ponajprije, osobito televizija, oduzimaju osobnost pojedincu, desubjektiviziraju čovjeka za razliku od verbalnoga dijaloga licem u lice... Mediji su posve moćni u kreiranju javnoga mišljenja osobito o javnim ljudima, političarima. Primjer za to mogu biti političari Tihić i Silajdžić, ili Dodik i Čović. Ako mediji forsiraju senzaciju, pa i određenu agresivnu retoriku, ili ako mediji zahtijevaju beskrupuloznu estetizaciju (pa i umjetnu ljepotu) javnih ljudi, bit će nam jasnije i kako javno mnijenje formirano medijima misli o Tihićevoj politici.

Mislim da je malo otvorenih i istodobno hrabrih novinara otvorenih istini, dakle sekularno otvorenih i nacionalno neisključivih. To ću ilustrirati na primjeru *Avaza*. Dogodilo mi se više puta da su iz teksta isključena mjesta gdje govorim o svojoj vjeri. Ne bi to bio problem da je *Avaz* posve laična novina, nego za druge vjerničke iskaze ima bezbroj prostora, ili ako se dotakne teme konsocijacije, odmah se postavlja embargo i na mišljenje, a kamoli raspravu. To je, naravno, primjer.

Ima i druga razina da recimo jedna otvorenija novina, mnogo liberalnija u tome smislu, kao što je *Feral*, isključuje kritiku i ondje gdje novinar pokazuje elementarno neznanje s obzirom na religiozno, nastupa još iz prosvjetiteljsko-marxističkog ostatka protiv religije kao nečega što je posve štetno u društvu, a gdje su duhovni ljudi gotovo neprosvijećene prikaze (Novalis).

Bosanskohercegovačko izdanje *Večernjeg lista* uzimam za primjer često bezobrazne selekcije informacija i komentara. Navodim primjer male vijesti koju su donijeli o povratku Hrvata u selo Stranjane kod Zenice. I veli se u toj vijesti da se oni vraćaju, ali pored te vijesti stavili su sliku mudžahedina. Medij je poruka!?

Ili neki dan, opet *Večernjak*, navodi za fratre iz Sarajeva, iz Bosne srebrene da su u Asizu, a stavili naslov *Hercegovački franjevci na kongresu u Asizu*, ili primjer navođenja krivih imena. Mislim da je u nekim medijima falsifikacija, banalizacija, konfuzija i pogreška sistem a ne slučajnost.

2. Znanost

Mi u Bosni i Hercegovini, a možda i u svijetu uopće, sada imamo jedan pristup znanosti koji je gotovo religijski. Iz znanstvenog pozitivizma, gdje je bio važan predmet, prešli smo u fazu interpretacije čak i određene vrste hermeneutike ili suvremene postmodernističke hermeneutike i ušli u fazu ponovnoga rekonstruiranja znanja ali na razini suvremenih mitova i opsjenarskih duhovnosti, dakle u nastojanju za određenim holističkim pristupom fenomenima. Najbolji primjer je događanje s visočkim piramidama za koje, čak i u znanstvenim krugovima, postaju neutemeljena i znanstveno neobrazložena, dakle religiozna odobranja. Piramida nema – u njih se vjeruje ili ne vjeruje, pa se povlači paralela s međugorskim ukazanjima. Falsifikacija ili verifikacija kao metode provjere, njih nema, isključene su. Povezane s politikom, biti ili ne biti za piramide je biti ili ne biti patriot. Iz vremena znanstvenoga pozitivizma, i nerijetko vjere u razum, do-

šli smo u vrijeme nijekanja ljudskoga uma. Zato to bujanje “nemogućega” i znanstveno neodrživoga. U politici nemoguće postaje moguće, u historiografiji oživljavaju mitovi, u arheologiji piramide, a religijske zajednice zadovoljne, jer kao ljudi se vraćaju vjeri.

3. Socijaldemokracija bez utopije

E sada slijedi moje bolno pitanje socijaldemokracije, odnosno pitanje redukcije socijalne ideje. Istaknuo bih samo neke stvari. Odnos komunizma (socijalizma) i nacionalizma kod nas nije ni postavljeno na ozbiljnu raspravu. Zbog toga se olako ulazi bilo u izjednačavanje (Republika Srpska) bilo u antagonizam ili miješanje između nacionalnog i građanskog.

Ovome bih želio pridodati da bi socijaldemokracija ili uvjetno kazano lijeva opcija, socijalna opcija trebala ponovno preispitati razumijevanje građanina danas. Druga stvar jest: trebalo bi odustati od vlasništva (prisvajanje) bliže prošlosti, a zabaviti se također i malo više poviješću, širim povijesnim kontekstom. Kod nas se gotovo isključivo reducira antifašizam na KPJ ili na SDP, odnosno na kult ličnosti, na Tita. Mislim da je i socijalna ideja kao i ideja antifašizma šira, iako nositelji mogu biti određena stranka ili ličnost. To vidimo i danas kod pitanja tko je osloboditelj BiH od agresije.

Inače naš se odnos prema povijesti svodi na tehno birokratski neinteres, s jedne strane, po kojemu je ekonomija i materijalni prosperitet sve (ubijanje duha), ili, s druge strane, na nacionalno (nacionalističko) mitologiziranje prošlih “sretnih” vremena a što ima posve jasnu političku operacionalizaciju.

Događa nam se da se odričemo nekih vrednota jer kao one pripadaju drugima. I socijaldemokracija bi trebala pozabaviti se onim vrijednostima koje je nacionalizam sebi prisvojio. Recimo, pitanje obitelji, pitanje domovine, pitanje povijesti, kulture, pa i nacionalnog, to su stvari koje ne pripadaju samo nacionalnim ili nacionalističkim strankama. Treba krivotvoriteljima vrednota ne samo raskrinkati njihove manipulacije, nego kazati što je vrijedno u vrednoti.

Ono što također mislim da bi trebala biti društvena kritika socijaldemokracije jest pitanje, što je danas utopija, ili ako hoćemo ideal socijaldemokracije. Nakon utopije besklasnoga društva upala je socijaldemokracija u besperspektivnost ili se svela na puki (kapitalistički ili politički) utilitarizam ili se čak u nju zavlači nacionalizam, premda se to apriorno niječe. Socijalna pravda bi u najmanju ruku trebala biti na horizontu onaj regulacijski doseg, makar nikada nedosegnut, kamo bi se trebalo ići i prema kojoj bi se trebalo djelovati. To je ona utopija, i ne samo iz moga kršćanskog kuta promatrana, socijalna ideja (ideal) koja nikada ne smije biti obezvrijeđena.

4. Intelektualac

Posljednje o čemu bih u ovom fragmentiranoj ponudi za raspravu htio kazati jest pitanje intelektualca u društvu, u javnosti. Polazim od Havelove definicije intelektualca koji, "zahvaljujući sferi svojih interesa i svojoj izobrazbi, uočava među pojavama širi suodnos nego što je uobičajeno, to je, dakle, čovjek koji nastoji ući pod površinu stvari, dodirnuti njihov dublji smisao, veze, uzroke i posljedice, promatrati ih kao dijelove većih cjelina", i ne samo to: "on je čovjek bar prema radnoj definiciji koju ovdje navodim a koji upravo stoga što uočava šire dublje suodnose pojava osjeća širu i dublju odgovornost za svijet".

Evo nekih zaključaka iz ove Havelove definicije. Trebalo bi više inzistirati na odgovornosti nego na pravu da bi se izgradila primjerenija društvena zajednica u ovoj našoj zemlji.

Uz ovo što navodi Havel kao odgovornost za svijet naveo bih jednog protestantskog evangeličkog teologa Dietricha Bonhoeffera, također važnoga za razumijevanja intelektualca. Piše svojim prijateljima za vrijeme rata, 1943, deset godina nakon što je Hitler došao na vlast, da za njega nije problem toliko samo zlo koje je očitije, transparentnije, nego je problem ljudska glupost. Veli da vrlo izoštrjeni umovi djeluju jako glupo, priklanjaju se zlu. Ovaj teolog kaže da glupost nije manjak intelekta, nije manjak pameti i izobrazbe, nego manjak ljudskosti. To je ta etička dimenzija koja bi trebala biti neporeciva za intelektualce.

Na kraju bih završio ponovno s jednom konstatacijom profesora Vlasisavljevića iz spomenute knjige, gdje on govori da se u prošleme sistemu smatralo da je riješeno pitanje čovjeka. Ja bih to iz svoga kuta kazao, dakle se ponovno i za javnu riječ trebamo vratiti, rekao bih, "antropološkoj tajni", jer tko je uistinu čovjek, ne samo apstraktno nego posve konkretno: koliko ga određuje njegova konačnost, njegova projektiranost, usmjerenost u budućnost, koliko "bačenost u svijet" (Heidegger), koliko njegova povijesno-vremenski uvjetovana sloboda čije granice želi prekoračiti, koliko njegova glupost, nagnuće zlu ili promašaji i gubici, koliko čovjekov odnos prema drugima i apsolutno Drugom, koliko ne, manje važna njegova spolnost. Čini mi se da bi se s više skromnosti iznova trebalo pokušati odgovoriti na ovo što sam nazvao antropološkom tajnom ili jednostavno "tajnom čovjek". Hvala na slušanju.

Ugo Vlasisavljević:

Hvala našem posljednjem večerašnjem uvodničaru. Otvaram najvažniji dio, zbog čega smo praktično ovdje, a to je razmjena mišljenja, pogotovo kritički osvrta na ono što smo čuli u uvodnim izlaganjima.

Strajo Krsmanović:

Razmišljajući o ovoj temi pred dolazak na ovu sesiju, i misleći o tome zašto nema javne reakcije, javnog mnijenja, javnog snažno izraženog stava protiv onog što nam se dešava, došao sam do jednog poređenja koje mi se čini jako zanimljivo. Naime, u istoriji svaki dobar car, svaki dobar totalitarni režim je imao obavezno dvorsku ludu. Zašto služe dvorske lude? Upravo zato da bi amortizovale javnu reakciju, da bi prije naroda izgovorile kako je car loš, kako je go itd., ali budući da to izgovore na svoj karikaturalan način, onda narod kaže: pa vidiš, nemamo mi ni potrebe da govorimo. Šta se nama dešava u posljednjih petnaestak godina? Dešava nam se da su nam skrojili takvu državu i takvo društvo da su na sceni zapravo sve same dvorske lude, i da se ono briljantno od bilo koje vrste kritike brani po sistemu dvorskih luda, i to se brani na jedan nevjerovatan način. Da je ova država ozbiljna država, i da je konsekventna, ona bi pohapsila sve poslanike svih naših parlamenata. Vi ne možete vjerovati kad to gledate, koliko se tamo izgovori riječi protiv nacionalizma, za građanstvo, za napredak, a šta se zapravo radi. Inspirisala me na ovo razmišljanje jedna scena koja me je naprosto šokirala, frapirala, nasmijala, ne znam kako bih to rekao. Prije nekog vremena je na Koševu igrala fudbalska reprezentacija Bosne i Hercegovine zvaničnu međudržavnu utakmicu s nekim i – izgubila, kao i redovno. I zamislite: rukovodstvo Fudbalskog saveza Bosne i Hercegovine, dakle jedna zvanična državna institucija, tim momcima je utrapila transparent na kojem je pisalo: *Ne rasizam, ne nacionalizam*. Oni su to jadni iznijeli. Kad bi ta država bila ozbiljna, ona bi ih sve pohapsila, jer je to doslovno antidržavni transparent u državi kakvu su nam konstruisali. Ovdje je sve, ali sve, nacionalno: vlast, opozicija, akademije, mediji, nevladine organizacije – sve je podijeljeno, dramatično... dakle, ovo je nacionalistička država, a otpor, protivljenje nacionalizmu je antipatriotski čin po načinu kako je država konstruisana. I usred tog haosa vi imate samoproglašene moralne autoritete; mrtvo hladno se proglasi akademik Muhamed Filipović, čovjek koji je prethodno rasturio četiri političke stranke, moralnim autoritetom. I budući da je šarmantan, inteligentan, vitalan, obrazovan i uz podršku medija, javnog mnijenja, on figurira kao moralni autoritet negdje nekome. Hiljadu je primjera.

Ponižen sam i posramljen što nam je ovih dana zemlja oblijepljena slikama premijera susjedne države, ponižen sam i posramljen što nema reakcije na takvu okupaciju, nema intelektualne reakcije, treba reakcija mladih ljudi koji treba da uzmu grafite i da ih ispišu po tim fotografijama – poruku da mu ovdje nije mjesto, ako mu baš trebaju glasači iz dijaspore, ima ih i po Austriji i po Srbiji i po Mađarskoj, da li je tamo oblijepio slike? Dakle, odsustvo te vrste reakcije, naprosto zato što ovo društvo ima vlast koja reakciju ne prima kao neprijateljsku po nju nego je amortizuje kroz ovaj sistem dvorskih luda. Nije da nema intelektualaca koji se javno oglašavaju u ovoj zemlji. Evo, izvini Ivane, preda mnom je taj čovjek. Imate društvo u kome, kad Ivan (Lovrenović – op. red.) reaguje na neku stvar, on-

da otprilike dvije trećine onih koji to pročitaju kažu: *E, on je Ivan*; a onda dvije trećine iz reda onih što je Ivan: *E-e, on se prodao tamo, nije on baš naš*. I tako se to ne-gdje svede na neki zanemarivi procent onih koji čitaju njegove argumente, sude o njima kao o argumentima, a ne o svim ovim pratećim stvarima. To je jedna dimenzija naše nevolje, ni jedina ni najveća, ali mi se čini da su nam jednostavno briljantno instalirali društvo u kojem se mehanizmima dvorske lude svaka vrsta javne ozbiljne reakcije potpuno rastopi, razvodni, amortizuje. Hvala.

Enver Kazaz:

Ja nisam toliko depresivan koliko vi. Ja sam očajan. Zaista mislim da se mi vrtimo u zrakopraznom prostoru i da se nalazimo u situaciji u kojoj su nam pojmovi izletjeli iz svojih ležišta; kad upotrijebite u ovom društvu pojam građanin, vi ćete dobiti najmanje pet ili deset interpretacija sadržaja tog pojma. Zaista je važno da se upitamo, zapravo: kako mislimo raspetljati sav taj pojmovni rašomon u našim javnim diskursima? Ako mislite o strukturi nacionalizma u Bosni i Hercegovini, onda ćete vidjeti da je zapravo jedan od presudnih događaja bio trenutak u kojem se kreću ustavne reforme i u kojem imate dva tipa nacionalističkog diskursa. Jedan je nacionalistički diskurs koji naciju poistovjećuje s teritorijom i pokušava da se apsolutno teritorijalizira, i to je diskurs Harisa Silajdžića, na jednoj strani gdje teritorija jest jednako Bosna i Hercegovina, u kojoj će Bošnjaci prosperitetno dominirati nad drugima, a to moje saznanje je, zapravo, saznanje jednog očajnika. Cijela strategija takve političke opcije sastojala se u tome da se vratimo u stanje iz devedeset i druge godine, i iz stanja '92. godine da se konstituiraju takva poželjna država Bosna i Hercegovina koja će biti lišena svakog teritorijalnog prisustva bilo kojeg oblika drugosti. Mislim da je Tihić izgubio izbore pokušavajući da promovira drugačiji tip nacionalne politike, politike koja bi krenula ka institucionalizaciji nacionalnog, i da on nije izgubio izbore samo zato što su Silajdžić ili bahati reis Cerić krenuli u retoriku, i to koju poželjnu retoriku – za nacionalističko biračko tkivo. Ista vrsta diskursa, dakle isključivo teritorijalnog, gdje se nacija izjednačava s teritorijom, prisutna vam je, s druge strane, kod Dodika, pri čemu se apsolutno marginalizira, odnosno uništava mogućnost hrvatskog teritorija, i tu sad imate ono što je logična posljedica takvog koncepta politike: nemogućnost bilo kakvog oblika konsenzusa. Taj pojam je kod nas istrošen, on zapravo više ništa ne znači, konsenzus ne postoji kao mogućnost... Tako se bilo koji oblik uključivanja intelektualaca u javnu raspravu zapravo kreće na ovoj potpuno lažnoj dilemi: građansko naspram nacionalnog. Zapravo, mi moramo podrobno analizirati tipove onog što bismo mogli nazvati građanskim diskursom, i tipove nacionalističkih diskursa.

Nalazimo se u situaciji koja nije situacija (kako se misli) rata, nego situacija u kojoj je očigledno da postoji potreba za redefiniranjem pojmovnika kojim ide-

ologije ulaze u javni prostor. Sad, ja se više bojim ulaska intelektualaca u javni prostor, nego ovih kriminalnih političara. Zašto? Zato što mislim na tragu ovoga što je gospodin Šarčević rekao o Uginoj knjizi. Mislim da su akademske zajednice kod nas ne monolitne nego vrlo pluralne; pluralne u onom smislu u kojem postoje margine u akademskim zajednicama koje zaista javno djeluju, vrlo ozbiljno djeluju, ali ozbiljna znanstvena akademska moć je politička moć. Unutar akademskih zajednica se zapravo promoviraju takvi diskursi i naši univerziteti su u poziciji u kojoj su univerziteti bili u socijalizmu. Oni su mjesta proizvodnje ideologema, ideoloških fantazmi, čak političkih parola poželjnih za ovakav oblik nacionalističkog diskursa, koji je teritorijalan. Ja ne mislim da se tu radi o konformizmu; mislim da se tu radi zapravo o nečemu što je krajnji oblik ideologizacije znanosti. Mi smo društvo, to je makar moje mišljenje, koje se našlo u fazi apsolutne mitizacije znanstvenog diskursa. Zato je i moguće da se pojavi ta paraznanstvena teorija o piramidi. Kad biste imali ulazak ovog trenutka intelektualaca u javni prostor, doživjeli biste sljedeće: da intelektualci nisu ništa drugo – govorim o akademskoj moći – do replikati nacionalističko-teritorijalnih politika; ovaj trenutak je možda trenutak u kojem bi intelektualci prije započeli rat nego vladajući politički establišment, jer je njihova volja za moć jednaka volji za moć materijalnog, a ovi drugi su se dovoljno nakrali.

Ugo Vlaisavljević:

Mogu li ja izraziti jednu brigu kao moderator? To je velika briga od početka ovih sesija, da se ovdje okupljamo kao, kako se to kaže, istomišljenici. I taj problem ja stalno vidim, a ono što se mora uvijek iznova dovesti u pitanje, jeste: *zašto mi ovdje sjedimo kao istomišljenici*. Vidimo to otprilike sad u diskursima; kad analizirate političku situaciju, vi ste, htjeli-nehtjeli, ja to uzimam sasvim ozbiljno, iznad političke situacije. Vi uzmite jednog političara pa kažete: ovo je nitkov, kao da ga izvlačite za uši, drugog za vrat, uhvatite trećeg i četvrtog i kažete ovaj epitet, onaj epitet, i vi negdje lebdite, vi ste iznad svih njih – i šta ste vi? Vi ste jedno uzorno biće koje bi popravilo čitavu političku scenu kad bi samo svi ljudi shvatili da ste vi upravo taj moralno besprijekorni, sa izvrsnim idealima i s osobinama koje su nevjerovatne. Sreća je za PEN, ili sreća je za našu javnost da imamo takve kapacitete. Sad, naravno, ironiziram u političkom smislu riječi. Sebe smatram u ovom smislu *zoon politikon*, iako nisam u politici, u ovom smislu o kojem mi govorimo – ljudi se užasavaju toga: sve mi možete reći, ali nemojte mi reći da sam političar, da pripadam politici itd. E, upravo je obratno: bojim se govora u kojima se lebdi, evo sad je i Kazaz, kojeg i te kako cijenim, lebdio iznad akademske zajednice i univerziteta, i otprilike bi bila poruka: kad bi univerzitet bio kao Enver Kazaz, već vidim bistu pred ulazom u Filozofski fakultet! Naravno, ti si i mene stavio, i Ivana Šarčevića, Ivana Lovrenovića; mi jedne druge postavljamo ispred tih institucija i kažemo: evo, studenti, tu skrećite itd. Šta hoću da kažem?

Mi to nismo htjeli, nipošto to mi ne bismo potpisali, ali ako se ovdje skupljamo kao istomišljenici koji su u akvarijumu unutar kojeg smo moralno besprijekorni, a naš glas ili glasić ne dopire kroz staklo do javnosti, onda se pitamo zašto smo se skupili ovdje? Jer mi smo besprijekorni ljudi, trošimo svoje dragocjeno vrijeme itd. Reći ću vam jednu sasvim drugu stvar: ne vjerujem da smo istomišljenici. Možda neki praktičan političar poput gradonačelnika (Jasmina Imamovića – op. red.), može imati sasvim jednostavne, čiste uvide, ali ja ne vjerujem da mi raspoložemo tim čistim, jednostavnim uvidima, i da mi potpuno proziremo javnost u kojoj se nalazimo. Mislim da se još dovoljno ne zna šta se dešava ovdje; mislim da javnost i te kako ima potrebu analize onoga što se dešava, i to očekuje od ljudi koji se ovdje sabiru, očekuje se da se kaže nešto što nikada nismo čuli u javnosti. Recimo, priča o ovome što je govorio uvaženi kolega Dizdarević o groblju u Velikom parku je skandal *par excellence*.

Nije reakcija intelektualaca da se okupe oko državnog razloga. Možda je najveća sramota Bosne i Hercegovine ovaj proces koji se vodi danas u Beogradu. On je državni razlog, on će okupiti sve političare ili većinu političara ili bar političare iz jednog naroda, okupiće ogromno mnoštvo građana. Naša zadaća je da prozivamo stvari unutar kojih se mi kao pojedinci ne identificiramo sa većinom, nego da pokažemo da, u stvari, ondje gdje je većina sasvim dobra, sasvim sklona, postoje stvari koje treba iznijeti na vidjelo; to je mnogo teže, i to je sad ovaj proces o kojem bih želio da govorim. Niko od nas nije bez utjecaja u javnosti; prije svega, imate kolumnu, gotovo sedmično, gotovo svaki dan se vaš glas čuje u javnosti. Malo-malo, dolaze vam sa televizije, iz radija, pitaju vas za mišljenje, i vi neprekidno modelirate javnost oko sebe. Vi čak više govorite nego političari, jer političari su u forumu i pojavljuju se kao partijska ekipa, ne kao individue, i teško im je da se pojave kao individue, osim kao vođe. Šta hoću ovim da kažem? Činjenica je da i unutar samog PEN-a imate bardove PEN-a, ljude sa najvišim funkcijama koji nikad nisu došli na ove sesije. Ja se divim ljudima koji provode svoje vrijeme da bi čuli drugoga. Zašto bismo mi slušali drugoga ako smo svi moralno besprijekorni, ako imamo svi isto mišljenje da je sve oko nas jako loše? Ne; mi smo imali i te kakve stvari da čujemo od ljudi koji su eksperti, evo u pitanjima religije, u pitanjima medija, ili u pitanjima prava, i da saznamo, da dobijemo instrumente za vlastitu analizu za sutra, za nastup u javnost, i to je jako bitno. Ja mislim da je kosmički značajan događaj u Bosni i Hercegovini kad se skupi pet ljudi, vrhunskih analitičara, koji su neistomišljenici povodom određenog pitanja, a koji raspravljaju oko toga tri-četiri sata. Ne mogu da zamislim danas studente filozofije koji nisu došli ni na jednu sesiju PEN-a: šta oni studiraju: sociologiju, politologiju, književnost, koji eventualno dođu kad ih profesor povede sa sobom itd. Ne mogu da zamislim ono o čemu nikad ne govorim: o srednjoškolskom profesoru koji predaje cijeli život književnost, filozofiju, a nikada ne dođe ni na jedan razgovor o filozofiji itd. Mi smo neki dan slušali novinara koji ima dilemu

o svemu, pa je jedan drugi novinar rekao: *ja nemam te dileme*, ako vi imate dileme u svemu, onda ste vi jako problematični, ja ne znam šta vi tražite u javnom mnijenju, vi možete imati jednu, dvije ili tri dileme, ali ne može za vas sve biti dilema. Znae odakle dolazi ta dilema? Odatle što mi još mislimo da kultura mora biti popularna, da svi moraju čuti šta mi govorimo. Ne. Nama je sad problem da osvojimo elitnu kulturu, da nađemo neistomišljenike, da nađemo ljude koji debatuju, a onda će se pojaviti ovi krugovi, koncentrični krugovi studenata, ljudi koji imaju nekakve titule magistara, doktora, koji će svi podjednako, na svojim jezicima, djelovati unutar javnosti. Ja sam, uistinu, uvjeren da mi tek počinjemo oko toga. Nije problem, dakle, nacionalizam i nije to antinacionalizam – pozicija koju mi trebamo imati, nego pozicija civiliziranja.

Juraj Martinović:

Nisam mislio govoriti, ali sad mi je otvorio Ugo dileme, ne baš o svemu, ali oko mnogo toga. Da počnem od onog njegovog optimizma, kad kaže: vi imate uticaj, imate kolumne itd. itd., imate mogućnost da kažete, da pišete, ali nemate uticaja, jer upravo ono što je već nekoliko puta rečeno: priča se, piše se, obraća se javnosti – javnosti nema. Jednostavno, javnost ne reagira. Javnost nije kod nas strukturirana iz jednostavnog razloga što društvo nije strukturirano. Ne mislim da su oni to briljantno organizirali, nisu oni sposobni. Naprosto mislim da je to posljedica stihijnosti, nacionalizma; pri čemu je pitanje: koliko je to nacionalizam, koliko je i ono bila, zapravo, samo neka oblada ideološka, da se ostvare neki drugi ciljevi i da se jednostavno dođe do teritorije, ali ne radi teritorije, to bi bio nacionalistički, nego da se na toj teritoriji može onda obogatiti, uzurpirati ne samo vlast nego i imovina. I, konačno, kad vi gledate danas političare, nije napravljena nikakva analiza, ali sam gotovo sasvim siguran da nema političara koji je bio na vlasti, ili pri vlasti, koji se nije u međuvremenu obogatio, i to apsolutno nikoga ne smeta, jer je to danas na neki način pravilno. Gdje je tu, i kakav je uticaj i mogućnost intelektualca, pa evo, nije mi pala na pamet piramida kad sam dolazio, ali je spomenuta. Na tu piramidu reagirali su intelektualci, stručnjaci, arheolozi, i svjetski i domaći, međutim, to jednostavno nema nikakvog efekta i dalje stvar ide, ne zato što je Semir Osmanagić to što je, nego očito on radi u nečijem interesu, nekoga kome odgovara mit o piramidi. Šta će od toga biti – ko zna? Mislim, jasno, neće biti piramide, ali šta će biti kao posljedica te priče, to ne znam, jednostavno ne možemo imati uvid u to. Prema tome, i ta nauka koja stoji i dokazuje da nema piramide ili da se ne može tvrditi da je ima, nema nikakvog uticaja. Drugi primjer: imali smo Ustavni sud države Bosne i Hercegovine, pretpostavljam da su sudije Ustavnog suda po definiciji intelektualci, međutim, nije se desio ni jedan jedini slučaj a da oni nisu glasali upravo u okviru svojih nacionalnih određenja: Srbi su glasali ovako, Bošnjaci ovako, Hrvati ovako. Nije bilo slučaja da su se podvojili, recimo, Srbi među sobom, Bošnjaci ili Hrvati, ako već ni-

je bilo jednoglasno, što znači da je bila čista situacija. Ako je bilo nekih dilema i problema, zar se pita kako je moglo među intelektualcima da se to upravo podudara sa onim nacionalnim. I da završim o moći intelektualaca: Vi vidite, možete pisati šta god hoćete. Evo *Šezdeset minuta*, ne znam koga sve nisu prozvali, tamo su pokazivali dokumente, a nigdje ništa se ne dešava. Apsolutno nikada. Mislim, bar na ovim prostorima, nije štampa imala takvu slobodu. Pitanje autocenzure! Cenzure praktično, čini mi se bar, u nekim medijima nema. Nema je zato jer se zna da efekta nema. Neće ići niko u zatvor zbog izgovorene riječi, ko doživljava sankcije ovdje. Pa upravo ovi kriminalci pri vlasti ili oko vlasti, a sankcije su ta ubistva. I to na prostoru cijele bivše Jugoslavije, od Hrvatske, Srbije... Ovdje, vi vidite ubio je, tamo se pretpostavlja da je to neki mafijaški obračun, eventualno ubijen je neki policajac, koji je pokušao nešto da odbrani. Kada budu ubili prvog intelektualca, ja ću vjerovati u našu moć, a bojim se da smo sasvim sigurni.

Mirsad Ćeman:

Čini mi se da mi je Strajo Krsmanović kroz jednu svoju lepršavu opasku dao šlagvort da počnem na ovaj način. Prisjetih se, a ovdje to sigurno dosta ljudi zna, ako pogriješim – izvinjavam se; čini mi se da je Vibov aforizam svojevremeno glasilo: *“Demokratija je kad niste zatvoreni zato što ste bili otvoreni.”* U tom kontekstu, bar idealno tipski posmatrano, možemo biti zadovoljni, bar što se tiče otvorenog izražavanja mišljenja. Evo, i maloprije čusmo, osim kad je riječ o autocenzuri, druge vrste cenzure, za sad bar, na intelektualnoj ravni nema. Druga stvar: prije nego što u meritum uđem, moja teza za večeras bi bila, bar na intelektualnoj ravni i u okviru akademske zajednice, a naravno i u praktično-političkom angažmanu, na političkoj sceni funkcioniramo, mislimo i djelujemo u stereotipima, i intelektualnim i, ako hoćete, ne znam kako to teorijski stoji, ali, pravnik sam i neka mi sociolozi i filozofi oprostite, u filozofskom smislu stereotipima. Gledam, evo, ovdje na stolu zastavu Fondacije *Heinrich Böll* sa zelenom bojom. Neko bi rekao da je bliska SDA-u, a nije. Prema tome, vidim ovdje priličan broj crvenih stolica, prije šesnaest - sedamnaest godina, kao predsjednik općinske vlade, nakon prvih višestranačkih izbora u jednoj maloj općini u Bosni i Hercegovini, na pitanje što se ne mijenja jedan dio u jednom simbolu crvene boje, rekao sam: *Čujte, moja majka je toliko crvenih dimija nosila a nikad nije bila komunista, tako da ja ne vidim da iz tog razloga treba mijenjati crvenu boju.* Ove dvije ilustracije sam naveo, pretpostavljam da ćete se složiti sa mnom, i kao jednu ilustraciju stereotipnog razmišljanja. Bezbroj puta sam u raspravama sličnoga tipa ponovio a, profesore, ja ne uzimam autorstvo sebi, Vama, gospodine Ugo, se obraćam trenutno: malo prije ste rekli upravo tu misao koja je, eto, i moja. Možda sam je nekad prije pročitao, ali sam je makar usvojio, ponovio bih da u Bosni i Hercegovini nisu problem niti nacionalne stranke niti nacionalne politike, nego nacionalno isključive politike. I ja to ponavljam godinama kao građanin i kao dugogodišnji parlamenta-

rac. Više to nisam, svojom voljom otišao sam u advokate s obrazloženjem da je, ako sam dobro radio u Parlamentu, od mene dosta, ako nisam – pogotovu od mene dosta. Jer sam i prije petnaest šesnaest godina imao namjeru otići u advokate, ali eto, upravo misleći da možda mogu nešto pomoći, jer tada oni koji su govorili nenacionalno zapravo nisu našli rješenje za bosanskohercegovačko jugoslovensko pitanje, pa je jedan od stereotipa, i na praktičnoj ravni, upravo insistiranje na tome da problem ove zemlje počinje od devedesete. Izvinite, gospodo, to jednostavno historijski nije tačno, intelektualno nije tačno, politički nije korektno. Ako hoćete i ljudski. Prema tome, valja domišljati na drukčiji način i davati odgovore za ovo što je danas, što je bilo juče ili što je bilo prekjuche. Mislim, bilo je u uvodnim izlaganjima sličnoga pristupa koji stalno, na intelektualnoj ravni, na stereotipan način dovodi u sukob, u bosanskohercegovačkom mijeu, individualno i kolektivno, etničko i neetničko. Po definiciji složenog bosanskohercegovačkog multietničkog i multikonfesionalnog društva to dvoje ne može biti u sukobu. Na intelektualcima ove provenijencije je da nađu model kako da se ta dva pristupa harmonično realiziraju, a ne da, insistirajući na stereotipima, zapravo u osnovi negiraju filozofsku, sociološku kategoriju bosanskohercegovačkog društva i države koja, po definiciji, jeste multi.

Ako svedete isključivo bosanskohercegovačko društvo na prava građanina kao takvoga, vi već negirate Bosnu i Hercegovinu, bosanskohercegovačko društvo. Ako je svedete isključivo na to. Ako je svedete isključivo na nacionalno, bilo koju komponentu, također negirate bosanskohercegovačko društvo. Ovo su, na neki način, neke opće proklamacije. Ali, zapravo, mislim da je, bar u Bosni i Hercegovini uvijek, i ja također na tim stvarima nerijetko insistiram, problem izvedbenoga modela. Kako, dakle, naći izvedbeni model u kome je legitimno isključivo identifikaciju osjećati kroz prava građanina pojedinca, nesvrstavanja ni u jedan tor, ni u jedan etnikum, nijednu konfesiju ili potpuno legitimno svrstati se u bilo koji od ovih entiteta, ali sa sviješću da su također drugi pored ili s tobom i da su i oni legitimni, i da zapravo sve to skupa jeste definicija i sadržaj bosanskohercegovačkog društva. Vidite, kad se tako promišlja, onda ne mislim da sesije ove vrste. Makar, profesore, Vi rekli da je ovo zadovoljavajuće prisustvo, ne znam u kojoj mjeri jeste. Ja sam, iskreno govoreći, očekivao više. Ali, zapravo, kad se tako promišlja, onda i ovakve sesije, bilo da su elitističke, bilo da su populističke, ovo očito nisu populističke, imaju svoje mjesto. Kako god ih tretirali: populističke ili elitističke. Zašto?

E, sad ću se samo malo osvrnuti, nadam se da nisam dosadan, na neke opaske koje smo čuli vezano za pitanje ustavnih amandmana i ustavne reforme. Vidite, ja sam u prošlom mandatu, vjerovatno neki ovdje to znaju, vodio Ustavno-pravnu komisiju u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH. Na uporne teze da građansko društvo, da civilno društvo u koje spada i ova sesija, i ova adresa, nije imalo priliku, i da nije imalo utjecaja ja odgovaram apsolutnim

negiranjem te teze. To, jednostavno, nije tačno. Naprotiv, civilno društvo je dalo značajan doprinos tome. Kako? Tako što je Dejtonski ustav, tako ćemo ga radi praktičnih razloga nazvati, i čitav ovaj Dejtonski sporazum, zapravo jedno vrijeme bio zabetoniran i bilo kakva ideja njegove izmjene je apsolutno odbijana kao neprihvatljiva iz određenog političkog intelektualnog i svakog drugog establišmenta. Civilno društvo kroz nebrojen broj sesija je odštemalo nakon nekoliko godina, čak poslije odluke Ustavnog suda o konstitutivnosti, elementarni preduvjet da makar i nedorasli političari ili nedorasli intelektualci, tamo gdje je tome mjesto, prvi puta otvore tu raspravu na ustavan način. Zapravo, svojim zalaganjem i ocjenama da treba mijenjati Ustav stvorili su klimu koja je uvela raspravu o Ustavu u Parlament. Prije toga, nikakva intelektualna nadmudrivanja, ubjeđivanja ne bi ni trunke pomogla. Maloprije je rekao gospodin Kazaz ili neko drugi, ovdje mi zapravo imamo potpuno podijeljene, po prepoznatljivim šalama i stereotipima, i intelektualnu i akademsku i svaku drugu, sportsku ako hoćete, zajednicu i tako je, nažalost. Prema tome, civilni sektor je uradio veliku stvar kroz bezbroj sesija da se to uvede u Parlament i prvu je prepreku trebalo savladati na način da se kaže da je vrijeme da se Ustav mijenja. To je ogroman iskorak. Naravno, ja neću sad ovdje braniti onaj koncept aprilskog paketa amandmana, ali ogroman je iskorak što je stvorena ta klima. Evo, da kažem: šteta je što ono nije prošlo jer bi se možda sad išlo dalje, ali u tom pogledu je civilno društvo, prema mom sudu, i zato podržavam to, dalo značajan doprinos. E, sad je zaista na intelektualnoj akademskoj zajednici da sjedne i da predloži moguća rješenja za nemoguću situaciju. Da ne duljim, dakle, pozdravljam ovakav vid debate. Mislim da ne trebate biti obeshrabreni, oprostite ako previše sebi uzimam za pravo da vas ja ohrabrujem, nego jednostavno iznosim jedno individualno građansko mišljenje.

Ne mislim da nemate u dovoljnoj mjeri uticaja na ono na što vi želite utjecati, ne mislim samo konkretno na vas ovdje. Zapravo, pravi rezultat će se osjetiti za godinu ili za dvije. Jednako kao što se, bar u pogledu priče o tome da treba mijenjati Ustav, pravi rezultat osjetio nakon četiri-pet godina. U međuvremenu smo tu gdje jesmo iz sasvim konkretnih razloga. Završavam, dakle, time što ću reći kako mislim da treba odustati od stereotipa. Ja sam sa zadovoljstvom pročitao kolumnu gospodina Lovrenovića, jer sam u njoj sam prepoznao onu tezu iza koje sam stajao i koju sam ovdje pomenuo. Dakle, nisu problem nacionalne, to je moja interpretacija, nego nacionalističke politike, jer u krajnjem slučaju, evo Dodikov primjer je pokazao šta se dešava kad neko zauzme taj prostor. I mi, zapravo, trebamo gajiti drugu filozofiju i pristup – da je ovdje legitimno sve ono što zaista istinski karakteriše i odražava multikulturalnost, multikonfesionalnost a ne isključivost. Hvala vam lijepo.

Strajo Krsmanović:

Uz slaganje sa Ćemanom da problemi ovog društva nisu nastali devedesete godine – apsolutno, mada su poveliki nastali tad., hoću da komentarišem ovu rečenicu, ovu tezu da nisu krive nacionalne nego nacionalističke politike. Profesor Martinović je, u stvari, jako precizno definisao koje su to politike u ime nacionalizma, kriminalne grupe. Međutim, to je isto kao pitanje da li se komunizam može liberalizovati? Čak smo mi u jugoslovenskom komunizmu živjeli najliberalniji mogući oblik komunizma, puno liberalniji u odnosu na sve druge komunističke zemlje, pa smo se uvjerali da ne može. Isto je pitanje: da li se nacionalizam može liberalizovati? Dakle, teorija kaže da postoje samo dvije vrste društava, totalitarna i liberalno-demokratska. Unutar toga postoji bezbroj nijansi. I to je to pitanje: da li se mi borimo s vjetrenjačama...

Mirsad Ćeman:

Strajo, slažem se. Samo, jašući na toj tezi, to bi značilo da pravo i legitimitet da se uopće govori o promjeni svijesti mogli bi imati samo oni koji danas imaju osamnaest godina, pod uslovom da ih nisu zatrovali ni liberalizovani komunisti ni liberalizovani nacionalisti.

Jasna Bakšić-Muftić:

Pojavilo se u javnosti civilnog sektora nekoliko prijedloga Ustava i mogućih ustavnih rješenja, od onih potpuno građanskih do onih kombinacija individualnih i kolektivnih prava, tako da je bilo za akademske zajednice po pet-šest, sigurno, prijedloga koji nisu uzeti ozbiljno u razmatranje.

Alija Čengić:

Probaću da se vratimo na naslovnu temu večerašnjeg skupa: zašto intelektualci šute, odnosno zašto nema javne riječi. A samo prije toga jedna mala digresija vezana za sasvim logičan uvod predsjedavajućeg i zahvalnost onima koji su omogućili da se sastanemo, tj. *Heinrichu Boellu* i Straji. Uzeću sebi za pravo da kažem "mi", znači: kad budemo u situaciji da izađemo i na Skenderiju, i na platou održimo neki sličan razgovor, onda to znači da imamo pravo da tražimo neke promjene. To je mali uvod, a sad oko ovoga što je osnovno: zašto nema javne riječi? Ja mislim da je ima, i to u ogromnom broju. Javna riječ je i ovo što mi radimo, javna riječ je Krug 99 i Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, javna riječ je i u kafani gdje ljudi sjede i pričaju o svemu ovome što i mi pričamo, javna riječ je i u porodici što pričamo, i na poslu, sve je to jedna klima koja se stvara, za koju možda mi, ili svaka od ovih grupacija misli da je nema a, u stvari ima je. To je kao u pretis-loncu koji ključa, stvara se para, trebaju znači neki impulsi. Ne go-

vorim ja ni o kakvoj revoluciji, naravno, ali Čaušesku je isto pao preko noći. Mi slili su da nema šanse, odjednom se nešto desilo. Znači da je vrilo u toj zemlji toliko dugo, a neki možda nisu ni znali. Znači, kažem, da te javne riječi ima, samo je treba na određen način iskazati. Kako je iskazati? Prije svega, treba hrabrost, i to, prije svega, pojedinačna. To je isto kao u tramvaju ili autobusu, kad uđu dvojica mangupa i počnu da maltretiraju pedeset ljudi, od kojih je najmanje trideset muškaraca, svaki od tih muškaraca kaže: *"Joj, da hoće samo još neko ustati, i ja bih protiv njih dvojice!"* Ali, svi šute i ta dvojica maltretiraju njih trideset, onda izađu i – niko ništa. Ovo je vezano i za javnu riječ, to je kao kad idemo Titovom, usred dana, puno svijeta ima, i ja kažem, kad idem s prijateljem: *"Vidi, šta je ovo, niko ne radi!"*, a zaboravljam da svaki od tih ljudi koji idu tom ulicom, isto kaže: *kako to niko ne radi?* Šta hoću da kažem? Ima javne riječi, treba da ona ostvari svoj rezultat, znamo to svi, ništa ja mudro neću reći. Ali ovako, izvinite, pričajući između sebe i pričajući u drugim sličnim asocijacijama, mi možemo tako, što bi rekao narod, do ujutro, ili koliko hoćemo godina. Treba nešto konkretno uraditi kao što sam, Jasmin me je ponukao, rekao. Zlatko dobru paralelu povuče sa onih šest godina i zapadnim prilazom, može izgledati smiješno, ali ja namjerno tako govorim da se malo svi trznemo. Haj' mo otići na taj zapadni prilaz, pa tamo reći: evo nas – PEN centar i svi mi, da sad ne nabrajam imena, od premijera do Direkcije za ceste, iako nam to izgleda strano jer ćemo sami sebi najbolje ispričati sve ono što manje-više znamo; izvinite što ću ja sad, neko će reći pravim se važan, dati konkretan prijedlog. Neko treba da poveže sve ovo javno mnijenje, makar institucionalno, ako ga tako mogu nazvati; institucionalni krugovi i ostalo, svuda treba jedan vođa da povede onaj narod koji je već u pretis-loncu, koji je već spreman za nešto. Pošto mi nemamo vođe, prijedlog je: zašto ne bismo mi, kad kažem mi mislim sad na PEN centar, zovnući predstavnike, jednog-dvojicu, Kruga 99, Kluba bošnjačkih intelektualaca, Napretka, Preporoda, Akademije...

Ugo Vlasisavljević:

Izvinite, moram vas prekinuti. Mi to odavno radimo, imali smo tri posljednje sesije: privatno-javno. O ovom što ste vi rekli, vrlo kompetentni ljudi su satima raspravljali i doveli u pitanje. Mi imamo čitavu tradiciju oko javnog i privatnog, i gotovo se niko ne slaže da je jedini oblik javnog djelovanja 'događanje naroda', tako da, ako otvorimo tu temu, mi ćemo se vratiti na prethodne sesije. Ako mogu kao moderator, sad smo dotakli neka pitanja, dajte ovaj živi nerv diskusije koja je sad pokrenuta.

Alija Čengić:

Mogu li završiti rečenicu? Možda ja to sve nisam znao, ali moj je prijedlog ovo: haj' mo svi zajedno, predstavnici svih tih finih asocijacija, izaći na Titovu, i

na određeni način demonstrirati. To nije 'događanje naroda'; nešto moramo pokazati, a ne samo pričati između sebe i sutra, eventualno, da objavimo u novinama. Nije nikakva kritika, Bože sačuvaj, ovo sve što govorim ovdje – govorim i sebi samom.

Enver Kazaz:

Ja se opet ništa ne slažem. Moja uvodna diskusija je bila da probamo govoriti o karakteru naše javnosti. Naša javnost nije samo ona zarobljena u stereotipe, tu se ne slažem. Naša javnost oponira prisvojnim pojmovima nacionalne politike iza koje se krije najobičnija imperijalna ideologija osvajanja teritorija, i ja sam želio da provjerimo termine, pa da kad govorimo o nečemu znamo tačno o čemu govorimo. Da vidimo šta je na terenu. Mi imamo sigurno tri ili četiri podijeljene javnosti ovdje. U ovom gradu sad, trenutno imate sigurno jedno deset oblika javnog djelovanja, deset oblika javnosti. Evo, više uticaja u javnosti ima Sulejman ef. Bugari sa svojim interpretacijama kleronacionističkih teorija o porijeklu čovjeka nego bilo koja intelektualna asocijacija. Da sad probamo definirati karakter naše javnosti. Nije javnost samo ono što je objavljeno u *Danima*, ili što se pojavljuje na televiziji. Postoje mnogostruki oblici javnog djelovanja. Zašto? Nemate ovdje one koje očekujemo; to treba sad analizirati – ko, zašto, kako ne učestvuje u javnosti, zašto nema dijaloga, zašto taj dijalog ne postoji? Onda ćete doći do paradoksalne situacije. Javnost je i kad izađete na predavanje i kad tumačite stvari; i tamo ćete susresti, na univerzitetima, vrlo različite tipove interpretacije naše stvarnosti. To znači da postoji jedna interpretacija koja je dominantna, i ja to zovem totalitarni nacionalistički diskurs. Totalitarni nacionalistički diskurs je dominantna interpretacija naše stvarnosti, on je prisutan u nizu ovih kategorija javnosti. Ako biste sad analizirali načine na koji se on performativom ubacuje u biologiju, u hemiju u srednjoškolskoj nastavi itd., dobili biste zapanjujuću sliku: naše tri javnosti su monolitne u istoj onoj mjeri u kojoj su bile monolitne pedesetih godina, sa jednom dominantnom ideološkom interpretacijom. Tu ne pomaže nikakva građanska akcija, građanski neposluš itd. Mi naprosto moramo redefinirati pojmove. Ja samo o tome govorim, bez namjere da sebi pravim bistu. Onog trenutka kad bih pokušao da je pravim, onda bih sigurno bio u ulozi onih koji ne dolaze, ali imaju moć i instrumente moći u rukama. A znamo kako se ostvaruje akademska moć.

Safet Subašić:

Prije dolaska na ovaj skup slučajno sam na Internetu pronašao dva teksta. Jedan je objavljen u *Herald Tribunu* sa zastrašujućim naslovom: "*Sve oči su uprte u Kosovo, ali Bosna se može pokazati ozbiljnijom opasnošću po situaciju na Balkanu*"; i drugi tekst je u *Rojtersu*, isto tako jedan vrlo ozbiljan naslov. Hoću da kažem da je i ovaj skup, i svi skupovi intelektualaca u ovo vrijeme su, smatram, vrlo zna-

čajni za pronalaženje rješenja iz ove situacije i potpuno se slažem sa profesorom, koji je rekao da intelektualci trebaju izaći iz zatvorenog prostora, trebaju naći prostor za neko djelovanje, trebaju pokazati i uticati na političke prilike u ovoj zemlji. Želim sad nešto da kažem što je isto tako, sa mog nekog aspekta, vrlo značajno. Na Zapadu postoji jedan izraz: *productive diversity* (produktivna različitost – op. red), koji se može naći u mnogim zemljama širom svijeta, i ja sam se malo interesovao šta to, u stvari, znači? Ljudi su na jedan briljantan tehnički način pronašli mogućnost kako će multietničnost iskoristiti na pozitivan način, i to fantastično dobro rade u mnogim zemljama širom svijeta. Mi imamo u ovoj zemlji multietničnost koja je konstanta, to je činjenica ovdje. Mi moramo živjeti s tom činjenicom. Živjeli smo s tom činjenicom i prije ovoga rata. Ja sam nekad bio omladinski funkcioner i znam da je, ako sam ja bio Bošnjak kao predsjednik omladine, onda poslije trebao da bude Hrvat, pa onda Srbin, i tako se to dešavalo prije rata. Dakle, mi nastavljamo na takav način da živimo u jednoj multietničkoj zajednici i moramo, jednostavno, naći način kako da iskoristimo taj multietnički potencijal. Koliko je opasno minimizirati značaj multietničnosti, toliko je opasno prenaplašavati njen značaj. Jer mi imamo i jedan i drugi slučaj: s jedne strane minimiziramo značaj multietničnosti, s druge strane prenaplašavamo. U ovoj našoj političkoj stvarnosti i danas imamo mnogo takvih slučajeva. Ukoliko bi visoki predstavnik Lajčak u ovom momentu svojim dekretom rekao: zabranjujem sve političke partije, sve nacionalne političke partije u ovoj zemlji, zabranjujem nazive 'bošnjačka' politička partija, 'hrvatska' itd., mogu biti samo republikanska, demokratska itd., osnujte nove političke partije u ovoj zemlji... I ljudi će osnovati nove političke partije – i ponovo će biti nacionalne! Dakle, mi jednostavno živimo nacionalno, etničko je faktor u ovoj zemlji, mi moramo to prihvatiti i živjeti s tim faktorom. Intelektualci su ovdje da se suprotstave onim ljudima koji zloupotrebljavaju multietničko ili etničko kao faktor. Ja radim isto tako u jednoj državnoj instituciji u kojoj postoji famozna šema: Bošnjak, Srbin, Hrvat. Prije nekih pet-šest godina neko od tih mudraca je zapisao da za svako mjesto treba jasno da stoji: Bošnjak, Srbin, Hrvat. Napraviti neku transakciju – ne postoji nikakva regulativa koja to može uraditi, izuzev što se to može uraditi nekakvim kanalima: ja tebi, ti meni, i tako to funkcioniše.

Juče sam bio u prilici da prezentiram rješenje kako da zadovoljimo taj princip multietničnosti, ali da ne fiksiramo stvar na takav način, to jednostavno nije prošlo. Zbog čega to nije prošlo? Zbog toga što smo mi često pod nekakvim, tzv. etničkim šapama ljudi koji jednostavno imaju moć. To nema više veze sa nacionalnim, to je pitanje moći, i to nas drži, uporno nas drži pod tim etničkim šapama i mi se moramo tako vladati. Svaki pokušaj da se nešto izmijeni ide vrlo teško. Multietnička država! Ja sam imao iskustva iz Ministarstva vanjskih poslova Belgije, bio sam u Švicarskoj, u Ministarstvu vanjskih poslova, vidio sam kako oni funkcioniraju. Imaju i oni ljudi iz različitih etničkih skupina, ali oni su našli

jedan vrlo moderan način kako da to harmoniziraju, kako da to učine prednošću. Posebno, recimo, Švicarska, ali i mnoge druge zemlje u svijetu. Dakle, ipak je moguće živjeti, i čak apostrofirati, pronalaziti vrijednosti u nacionalnom, ali imati određeni prosperitet i progres.

Ivan Lovrenović:

Ne znam zašto, od svih naših dosadašnjih susreta, na ovom se osjećam nekako najružnije. Možda zato što ja ne znam kako se to dogodilo, ali kod dobrog dijela sudionika, dragih kolega, osjećam kao da se opstruira tema koja je najavljena. A mi ne govorimo o tome zašto se šuti, mi govorimo: zašto se ne čuje to što govorimo? Tako mi se čini da piše. To je jako važna tema, o šutnji smo govorili, govorili smo o angažmanu itd. Ove večeri smo trebali analizirati jedan sistem koji je, neko je upotrijebio dobru riječ, mislim profesorica, sistem koji je gluh, to je večerašnji problem – gluhoća sistema kojemu ti, narodski rečeno, govorio-ne govorio, njemu je svejedno. To je jedna ozbiljna tema. Nažalost, o tome je večeras bilo najmanje riječi. Meni je žao, jer me to najviše zanimalo. Svi oni koji se sa plemenitim namjerama žeste večeras javiti na temu zašto šutimo, naprosto su pogriješili, promašili temu. Druga stvar koja također, biću otvoren, ne spada nama, pogotovo ne večerašnjoj sesiji, to je ovo pitanje aktivizma. Ma nemojte mi aktivizma, neću da budem aktivist, evo, pa šta sad? Hoću da živim u svojoj kući, i hoću da dođem jednom mjesečno na sesiju PEN-a, meni dosta. A ko hoće da se bavi aktivizmom, taj neka ide u političku partiju ili neka organizira ulične proteste, nemam ništa protiv, ali ja mislim da uloga PEN-a i ljudi koji ovdje dolaze da razgovaraju nije u aktivizmu. Pa sad, vi mi možete reći što hoćete. Ugo Vlasisavljević je rekao jednu stvar, Enver Kazaz drugu, a profesorica Jasna Bakšić-Muftić treću, koje su meni večeras ovdje bile važne. Profesorica je govorila o nečemu što je silno intrigantno, barem meni, i tiče se ovoga o čemu govorimo, ali nije se nitko za to zakačio, možda nije bilo dovoljno glasno, možda se ne čujemo. Profesorica je govorila, ako sam dobro shvatio, o tome kako je sistematski kod nas status čovjeka kao građanina zanemaren, ona je upotrijebila samo još jaču riječ, protjeran, ali posljednjih šezdesetak godina, to je nešto što je strašno važno, taj kontinuitet zapravo, jer se onda vidi da to nije nešto što su nam oni neki skrojili, nego se vidi da je to cijela jedna historija, historija jedne mini civilizacije u kojoj imamo fenomen o kome treba znati razgovarati i misliti. To je strašno važno. Vlasisavljević je govorio, zapravo postavio pitanje, mislim da to nimalo nije samo retoričko pitanje: vidimo li mi uopće dobro sami sebe, odnosno vlastitu stvarnost i, ako sam opet njega dobro shvatio, o tome kakav bi zapravo naš napor trebao biti to. Kako da se vlastita stvarnost vidi što jasnije, pa koliko to košta da košta. Kazaz je govorio o potrebi redefiniranja pojmova. E sad, kad ja to sve skupa sastavim, a pokušam udjenuti u ovu našu večerašnju temu, barem odnekud, iz neke koncentracije koja ne mora biti najispravnija, onda bih, recimo, ponudio je-

dan, samo jedan aspekt iz svega ovoga, recimo iz potrebe redefiniranja pojmo-va, a da ne govorimo, da ne otklizavam u ove vječne stvari u koje otklizavamo, hoćeš-nećeš, čim počnemo govoriti, a to je pitanje nacionalizma, ustavnih promjena itd. To je pitanje, recimo, naših tabua. Mi smo, i tu se ja slažem sa Vlaisavljevićem, vrlo skloni, sâm sam tome sklon, vjerojatno je to neka inercija, ne znam šta je, ovako visoka osuđivati razne devijacije, razne ljude itd. Međutim, recimo kad su u pitanju neki tabui o kojima ja vrlo često razmišljam i za koje mi je važno da imam neko mjesto na kojem mi ih mogu ponuditi za javnu raspravu, a to je jedino ovo mjesto, ja drugo mjesto nemam. Onda mi je jako važno da možemo o tim stvarima razgovarati otvoreno, ma koliko bile, eto, nekako provokativne, za nekoga bolne. Recimo, jedan od tih tabua je tabu patriotizma. Mislim da je Zlatko u jednom trenutku upotrijebio isto asocijaciju u vezi s tim, i to mi je samo dalo još više mogućnosti da i sam nešto o tome kažem. Patriotizam je ideološka roba koja je kod nas sada ponovo na sceni, nakon čitavog jednog ogromnog sistema u kojem je također bio na sceni kao najcjenjenija roba, ali danas u jednom, rekao bih, karikiranom obliku. Međutim, nimalo manje ideološki snažno, a da je to karikirano i da je to, kako bih rekao, da funkcioniра kao ideologija, ne kao ono što izvorna riječ hoće da kaže: plemenita ljubav prema domovini, najbolji vam je dokaz današnja najvulgarnija stvarnost.

I sad ću ja sam protiv sebe upotrijebiti jednu činjenicu iz ovoga svakodnevnog života. Šta se događa u posljednjih mjesec dana otkako traje ovo što zovemo krizom? Neko kaže najdublja kriza otkako je nastala "Dejtonska Bosna". Šta se, zapravo, događa kad malo to svedeš na modele – dovedeš, u stvari, sukob dvaju patriotizama u jednoj zemlji. Vrlo vulgarno, vrlo grubo ću reći: sukob patriotizma koji sam sebe imenuje bosanskim i sukob patriotizma koji sam sebe vidi kao patriotizam entitetski, Republike Srpske. To je to. Ako je to tako, pa to je, recimo, tema koja silno poziva na analizu, na razumijevanja! Ja nisam vidio još nigdje kod nas da je neko od političkih mislilaca ili bilo ko drugi, da je tu temu pokušao razumjeti, da je pokušao razglobiti iznutra. Šta to znači? Ne zanima mene da ja nekoga osudim, to me najmanje zanima, i to je najneproduktivnije. Dakle, to su neke stvari koje zaista mi živimo, odnosno koje su, htjeli mi ili ne htjeli, tu oko nas, one predstavljaju zrak, onaj politički, društveni zrak koji nas tjera. Evo, neko je pomenuo čak strah od rata itd, iako ja ne vjerujem u to, nije bitno. Dakle, kako sada razmišljati o toj pojavi dva patriotizma koji ti nude u svojim žestokim nabojima, emocionalnim, koji ljude tjeraju, priznali mi ili ne, u strah od izgovaranja. Nije baš tako lako danas u javnosti izgovoriti to da je patriotizam kvarna roba. Napast će vas, ipak će vas svi napasti, malo će vas ko razumjeti, ali ja mislim da je to jedan od ključnih toposa naše stvarnosti današnje, o kojim bi trebalo, barem na ovakvim mjestima, koje ne doživljam kao mjesto bilo kakvog aktivizma, nego možda kao neke utopijske male mogućnosti, da se među ljudima koji vole razmjenjivati argumente, kontraargumente, razmišlja.

Fadila Nura Haver:

Mi ovdje imamo prosjek, hajde da i sebi spustim prosjek, četrdeset godina. A kad se malo zaprismo na te internetske forume, gdje je prosjek dvadesetak-dvadeset i pet godina, pa pogledamo kako reaguju ti mladi ljudi... Recimo, prije godinu dana ja sam se kočila na nekakve njihove debate o tome da ovi s jedne strane kažu: *mi nećemo da živimo s vama, kad ćete to jednom shvatiti!? Kad to shvatite, sve će biti dobro u ovoj zemlji, što prije shvatite da mi ne želimo živjeti s vama i ne znamo šta je vama jeste li vi normalni ljudi? Vi hoćete i dalje da živite s nama ili ćete imati rat pa ćemo se razdijeliti ratom, ili će te to shvatiti da mi nećemo, ne želimo živjeti s vama u istoj državi!* To je jasno s koje su strane. A s druge strane, ovi drugi, oni u najkraćem: *"Pa eto, hoćemo iz inata."* I šta sad? I tako je otprilike trajalo to natezanje nekih godinu dana, i onda smo stigli do ove uzavrele političke situacije, i sad nema na forumima uglavnom takvih razgovora, nego imamo jednu drugu vrstu razgovora, gdje oni kažu: *"Ljudi, jel' vi vidite da smo mi stigli do dna. Šta da se radi? Da dižemo kakvu revoluciju, proteste, demonstracije. Vidi, ovo je dešavanje naroda. Šta da se poduzima?"* I sad se tu vrti ta riječ – *revolucija*. I onda se malo vrte oko vođe, i onda se usaglase da nije potreban nikakav vođa, da zapravo njima za sve nezadovoljstvo koje imaju i osjećaju spram svega u šta smo ih mi koji imamo četrdeset uvalili ne treba. Oni počinju shvatati da je njima potreban zajednički čin. I onda se vrte debate oko zajedničkog cilja. Šta može, u kom smjeru da se postavlja nekakva njihova platforma zajedničkog cilja. I, da skratim, znači ništa ne govorim svoje, nego ono šta iščitavam na Internetu. U najkraćem, oni kažu: *pa probali smo varijante, ne znam, imali smo u zadnjih deset godina deset kantona, recimo u Federaciji, koji su svi bili ustrojeni, uspostavljeni na isti način, vidjeli smo da to ne funkcionira, a zašto ne bismo ustrojili deset kantona sve na različite načine?...* Ovim hoću da kažem da mladi ljudi imaju unutar tih foruma neka konkretnija razmišljanja, na način da im je jasno, da se komentariše, da se u novinama i piše i dovoljno govori, i da se na televiziji i u medijima otkrivaju sve zakulisane radnje. I da se nema dalje šta govoriti, kad novinari sami nude da idu u zatvor oni ili oni koje oni prozivaju. Kad se stigne dotle da se kaže jasno: neko mora u zatvor, ili mi koji optužujemo i govorimo, ili vi koje optužujemo, a niko zapravo ne ide – onda se postavlja pitanje uopće svrhe govorenja i prozivanja, i toliko rada i istraživanja, i ne znam čega sve. Mladi ljudi se još uvijek ubijaju ako nemaju dobru ocjenu, još se dešavaju takve stvari. Političari:, možeš da mu prišiješ šta god hoćeš, i da je kriminalac i ubica i lopov i ne znam ni ja, njih se to savršeno ne tiče, njih to uopće ne tangira.

Mladi čovjek danas je u dilemi, ne znam: kako se nositi sa seksualnom orijentacijom, i s tim problemima, i teško da se nosi sa vlastitim životom i sa porodicom, i sa čitavim ovim društvom unutar toga, dok ovoj generaciji, opet, u šta mi spadamo, postaje sasvim svejedno, sve može, sve je u igri, i nema uopće nikakvih moralnih vrijednosti. Nikakvih, sve je palo u vodu. Tako da nije naša samo odgovornost ono što je Ivan rekao: ja se mogu složiti i ja spadam u te koji ho-

će svoj mir, hoće svoje nekakvo građansko pravo da sjede u kući, da nešto pišu, nešto čitaju, i da negdje malo odu i ispričaju se s ljudima. Ali, kad mi ne bismo imali tu odgovornost za generaciju svoje djece, koju smo mi doveli u ovu situaciju, i oni sad ne znaju šta da rade, ni s nama koji sad kažemo: mi sad hoćemo mir, šta nas briga za ukupnu društvenu situaciju. I još malo, žao mi je da propustim ono šta je gospodin Dizdarević spomenuo – prugu Šamac-Sarajevo, i tih šezdeset godina obilježavanja. Sticajem okolnosti, realno stvari ovako stoje, a to spominjem i nadovezujem se na to zbog toga što se na svakoj najbanalnijoj stvari kod nas danas može vidjeti u kojem smo sosu i u kakvoj smo situaciji. Obilježavanje šezdesetogodišnjice pruge Šamac-Sarajevo, zapravo, rade iz današnje pozicije: Željeznice Bosne i Hercegovine: pola tih željeznica je prije nekoliko dana zastalo iz patriotskih razloga, i pola ovih drugih imaju svoje neke druge patriotske razloge, i radi Društvo "Josip Broz Tito". To su danas, pa haj' mo reći, dva suprotstavljena tabora. Te željeznice i to Društvo "Josip Broz Tito". Jedni bi htjeli da glorificiraju poziciju i ulogu Titovu u ono vrijeme, drugi bi htjeli da se ništa više ne spominje iz tog vremena. Znači, slavićemo šezdeset godina pruge, jedan jedinstven poduhvat, ali molim vas, mi danas ne želimo čuti da se nešto moglo izgraditi za osam i po mjeseci – dvjesto četrdeset i dva kilometra pruge, i devet tunela, i 17 mostova itd. Ne želimo ništa od toga čuti, nikakve podatke, pa od govornika koji su bili predviđeni, uključujući Bogića Bogičevića, da govore na toj proslavi, na kraju se svelo samo na pozdravni govor predsjedavajućeg Predsjedništva, zapravo pokrovitelja, Željka Komšića, svi ostali govori su izbačeni. Zašto? Zato što ne trebamo danas govoriti ni o kakvim vrijednostima, ni o kakvim mogućnostima, ne trebamo izvući zaključak iz toga kako se nekad moglo, da li se moglo. Dakle, odstranimo onog ko je to pokrenuo, odstranimo socijalističku ideologiju, komunističku, nego da su rezultati stvarno bili mogući. Danas se to sve potire i briše, tako da, kad se to radi, onda se tek na takvim običnim, svakodnevnim stvarima vidi koliko je sva ova priča naša besmislena, jer oni na koje je upućena, njih se to ne tiče. Naša priča jedino, mislim, se može odnositi na ono što trebamo poduzimati zbog mladih ljudi.

Alija Čengić:

Ne želim da se osjećam ovdje kao da sam došao da razbijem neku atmosferu ustaljenog, ali hoću ovo da kažem, a uzimam sebi za pravo, ako ništa zbog toga što sam najmanje dvadeset godina stariji od ovoga spomenutog prosjeka. U ratu, sad govorim o običnom narodu, a svi smo u ratu bili obični narod, moramo se prisjetiti koliko je značilo kad smo čuli da je neko od poznatih ličnosti, glumac, književnik ili nešto drugo, bio u Sarajevu. Mi i ne znamo sada, zaboravljamo koliko je to značilo svima nama, da nas nisu svi napustili. Šta hoću da kažem? Sad ovo sebi uzimam za pravo, sad govorim "vi". Vi, da tako kažem, u očima ovog Sarajeva i ovog naroda, i ne znate koliko ste važni. Koliko je važan Ivan, Enver, Zlatko, Jasna, Ugo

i da ne nabrajam dalje... Samo, sad zavisi od situacije u kojoj jesmo, a ona je vrlo ozbiljna, po mom mišljenju, da pokušamo praktično da vidimo kako da pomognemo... To je ono što ja želim svima nama, da svako u sebi malo porazmisli, ako ništa u diskusiji kao Strajo, da malo zapjenimo u diskusiji, a plus da malo porazmislimo šta možemo uraditi konkretnije? Ništa aktivisti, ništa te demonstracije, moramo malo razmišljati o tome: ako su gluhi oni kojima mi nešto pričamo, onda je do nas, ili moramo jače da govorimo da bi nas čuli, ili nešto drugo.

Zlatko Dizdarević:

U pravu ste, vjerovatno smo mogli više razgovarati o nekim drugim stvarima, samo fusnotu jednu, koja mi je pala na pamet zato što se ne mogu potpuno složiti s tim da je na toj liniji niveliranja, izjednačavanja, da je baš sve skupa tako bilo i prije šezdeset i prije dvadeset i pet, i prije deset godina, pa je to sve skupa fenomen koji nas sustiže. Jedno malo podsjećanje o odnosu javnosti i realnosti. Sjećate se da je prije dvadesetak, ne znam tačno, godina, postojao čovjek koji se zvao Salinas Prajs, koji je došao da kaže da je u Gabeli – Troja. Ja to upoređujem sa čovjekom koji je došao da nam kaže da imamo piramide ovdje. Za ovoga drugog, mene lično što se tiče, ima pravo na svoj sud. Tu se vežu četiri pojma: marketing, hohštapleraj, politika i pokušaj ponižavanja profesije. Salinas Prajs je takođe došao tada, sa vrlo sumnjivim razlozima, sumnjivim argumentima itd., i tadašnja stručna javnost, i tadašnja ostala javnost, pomeli su ga u roku od pola godine ili godinu dana. Ovoga ovdje ne samo da ne može da pomete niko, nego on postaje patriotska, što bi Ivan rekao, postaje prvo politička, a sad nam se nameće kao patriotska činjenica. Meni to govori o snazi javnosti, stručne i političke, prije dvadeset i pet godina i o snazi 'javnosti' danas. Toliko o poređenju.

Strajo Krsmanović:

Dakle, ista je tema i recimo da je to tako, parafraziram Ivana, šezdeset godina totalitarizma na ovim prostorima, grubo sam te parafrazirao ali... To je manje-više tačno, ali naša frustracija i naša sekiracija oko načina izlaska; identične su ili slične društvene situacije u Sloveniji, Poljskoj, Češkoj, u Mađarskoj, da ne nabrajam dalje, ali način izlaska je ono što nas frustrira. Na taj način gledam naš problem. Devedesete nismo iskoristili istorijsku šansu da izađemo iz toga na način kako su neki drugi.

Mirsad Ćeman:

Moram reagirati: ovo je skup intelektualaca; ja sam ovdje došao kao posmatrač da čujem, ali evo, uključujem se. Dobio sam na svoju mejl adresu obavijest i zato sam tu, i hvala vam lijepa. Vidite, nekad sam davno pročitao negdje, a imam

običaj isječke iz novina, ne sistematiziram ih nažalost, ubaciti u neku svoju knjigu, pa tako nakon izvjesnog vremena pronađem da je direktor patentnog zavoda, hoće li biti u Americi ili negdje u Evropi, prije stotinu godina dakle, a znamo šta su direktori patentnih zavoda, izjavio kako je sve što se moglo izmisliti – izmišljeno. Mi smo nakon sto i kusur godina, evo, svjedoci koliko je od tada izmišljenih stvari. A apropo piramida, ne treba, dakle, sučeljavati apriorne stvari vizavi toga, to je jedna stvar; i u filozofiji, znamo još iz udžbenika filozofije prema kojem smo svi ovdje se školovali, kad je trebalo uvesti eksperiment u naučno mišljenje, sjećate se one grupe kvaziintelektualaca koji nisu dozvolili da se konju prebroje zubi. Dakle, nemojmo apriori ni podržavati ni odbijati. Samo toliko.

Ivan Lovrenović:

Pokušat ću biti što kraći. Moja draga prijateljica Nura me je potpuno zloupotrijebila, ali neću je demantirati, neka bude onako kako je ona rekla. Toliko, džentlimenski. Što se tiče ovih šezdeset godina, famoznih, da budem do kraja jasan, ne osjećam taj veliki nesporazum. Doista, kad gledamo stvar modelski, ja sada ne govorim o primjerima različite kvalitete života, to su stvari koje su više-manje jasne. Govorim modelski: u onome takozvanom sistemu imali ste vrlo čvrste kategorije, kategorije koje su definirale naš status kao pripadnika tog društva i tog političkog sistema, bile su: seljak i radnik, to su bili službeni termini. Međutim, zaboravljamo jednu stvar. Tu se nama miješaju planovi, nekad mislimo na planu Jugoslavije, nekad mislimo samo na planu Bosne i Hercegovine. Ako mislimo samo na planu Bosne i Hercegovine, iz perspektive današnje države, mi moramo prizvati još jednu komplementarnu kategoriju: pa mi smo tada bili konstitutivni narodi, pa, ljudi moji, znamo li mi danas šta to znači? To je legat, to je naš politički legat iz tog sistema. Prema tome, kad govorim o tom sistemu, ne govorim o tome kako se živjelo, jesmo li mogli dizati kredite, jesmo li mogli putovati u inostranstvo itd., to su sve akcidentalne stvari. Pitanje je bio taj model iz kojega je, i tu ste vi odličnu riječ upotrijebili, iz kojeg je građanin bio doista protjeran, ne samo protjeran nego je bio prokazan. Biti nešto građansko u to vrijeme, pa prisjetite se malo vokabulara, bila je optužba: građanska književnost, građanska historiografija, građanska klasa, sve građansko je imalo prizvuk psovke, ideološke diskvalifikacije, pa nemojmo se, ljudi, zafrkavati. Prema tome, imali smo sistem u kome je bila ta komplementarna, zapravo sada se vidi prilično bludna kombinacija između radništva, seljaštva i, eto, priznajem, poštene inteligencije i konstitutivnih naroda. E, molim vas, to je eksplozivna smjesa.

Juraj Martinović:

Mislim da je kod kolege Ćemana tipična zamjena teza. Pazite, jedna je stvar kada se unutar nauke, bilo koje, pojavi nova ideja koja treba da se realizira i ni-

kada nije ni jedan od tih naučnika, uključujući Ajnštajna, koga najviše cijenimo, najmanje razumijemo, nije apriori rekao: to postoji pa ću se ja sada baviti time – nego je tražio, otkrio, i onda izišao s otkrićem. Ovo nije prvi put, naravno, ovakvih šarlatana je bilo po svijetu koliko god hoćete, u jednoj nauci koja je, na kraju krajeva, osuđena na egzaktnost. Recimo, Međugorje, gdje se pojavila Majka Božja, navodno, i gdje nikada niko neće moći dokazati egzaktno da se nije pojavila, a ne treba dokazivati da se pojavila jer se to podrazumijeva. Ovdje će, na kraju, biti: da li postoji piramida ili ne? Ali, nikada ni jedan ozbiljan naučnik nije prvo napisao knjigu o nekakvoj piramidi, koju će onda on da otkrije. U nauci toga nema, ni u jednoj i, prema tome, paralele sa ovim direktorom koji je, vjerovatno, bio birokrata a ne naučnik, bez obzira što je bio na čelu ureda za patente ili baš zato što je bio na čelu tog ureda, a nije imao svoj patent, i bilo koja druga poređenja, nisu adekvatna. Prajs, i Deniken sa vanzemaljcima, i nije čudo da i ovdje dođe do vanzemaljaca, jer se ne može govoriti o prije dvanaest hiljada godina o takvoj civilizaciji koja nije ostavila nikakav drugi trag osim ovoga koji tek treba da se otkrije, a onaj koji otkriva unaprijed zna da ona postoji.

Ferida Duraković:

Evo, da zaključim, pošto mi imamo ograničenje u prostoru i vremenu, kao i svi intelektualci. Hoću da kažem vrlo važnu stvar: svaki naš program, svaki, već je godina dana od toga prošla, podrazumijeva barem tri stotine pozivnica, i podrazumijeva slanje svim glavnim i odgovornim urednicima, zamjenicima, pomoćnicima urednika i novinarima koji se bave ovakvom vrstom programa; znači izvršen je pokušaj da se napravi široka javna debata; i sve druge nevladine, nacionalne, nenacionalne organizacije, predstavnici civilnoga društva i svega, to su vrlo važne stvari, što će reći: mi nismo zatvoreni klub koji je *mutual admiration society*. Ovo je otvoreni forum. Ja se, recimo, jako radujem što vidim gospodina Čemana ovdje, to je veliki pomak u našim pričama. Pošto sam glavna za organizaciju i za naređivanje kako se drže mikrofoni, ja znam gotovo u glavu svakoga svoga gosta. Gospodin Subašić se sad pojavio, hvala mu. Dakle, to su vrlo važne stvari: tri stotine pozivnica, rezultat je – četrdeset ljudi. Prosjek nam je dobar. Danas nema u *Oslobođenju* najave našeg programa, *Avaz* je, za divno čudo, objavio vijest, i to je vrlo važna stvar, dok recimo u *Sarajevskim novinama*, u *SAN-u*, ima jedna četvrtina stranice o bosanskim piramidama, ali je vrlo važna stvar da spojimo bosanske piramide i naš pokušaj meditacije o javnosti (čita): “*Da li su ovi objekti imali funkciju stimulatora desne moždane polutke i da li su poboljšavali meditaciju? – pita se Zulić na osnovu registriranih energetskih vibracija*”.

Znači, možemo pričati i o piramidama i o nama.

Hvala vam najljepša što ste imali ovoliko strpljenja da nas slušate.

UMJESTO POGOVORA – ZAHVALA

Napraviti transkript razgovora koje smo imali tokom 2007. godine bio je mukotrpan ali plodotvoran posao: razbarušena kad je izgovorena, duga rečenica naših sugovornica i sugovornika – ljudi i žena od riječi raznih profila, pjesnika i pjesnikinja, prozних pisaca i spisateljica, filozofa i sociologa, studentica i studenata raznih fakulteta, intelektualaca opće prakse – te retorički stil i osobenost svih koji su dali svoj doprinos našem projektu, bili su nam koliko izvor jezičkih i stilskih izazova toliko i zadovoljstva u njihovom odgonetanju i rezultatu. Nastojale smo sačuvati taj neobavezni razgovorni ton, taj zanos izgovorenim, pa i po cijenu da se neke stvari poslije dopunjavaju i objašnjavaju: uostalom, politika je književnosti i književnicima u svakom, ne samo u našem vremenu izazov, pa će se ovakve vrste publikacija nastaviti i u budućnosti.

Izrazitu zahvalnost dugujemo Fondaciji Heinrich Böll – Ured za Bosnu i Hercegovinu, koji su nas, ne samo finansijski, podržali u ideji da istrajemo u našem projektu; Fondu otvoreno društvo BiH, koji su strpljivo čekali naše programe i izvještaje kojima su, nadamo se, zadovoljni; i Ministarstvu kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine, koje je tako kolegijalno popunilo finansijske rupe što su se javljale u našim projektima, ne samo tokom 2007. godine.

Urednice publikacije: Marina Trumić i Ferida Duraković

U Sarajevu, februara 2008. godine

Open
Society Fund
Bosnia & Herzegovina

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

Sadržaj

“OTPOR KOJI STE PRUŽILI NE MOŽE SE ZAVRŠITI S DANOM VAŠEG OSLOBOĐENJA” – <i>Hajnrh Bel i tranziciona pravda</i> (Dragoslav Dedović)	5
Heinrich Böll: UPOZORENJE NA GOSPODINA X.	8
Heinrich Böll: CIJENA POMIRENJA.	12
POLEMIKA I (NE)KULTURA DIJALOGA	17
VJERSKE ZAJEDNICE I SLOBODA GOVORA	47
DOMETI I GRANICE JAVNOG DIJALOGA – ŠTA SE SMIJE, A ŠTA NE SMIJE JAVNO REĆI.	90
RIJEČ KOJA UBIJA I OPLEMENJUJE – NOVINARSTVO IZMEĐU POLITIKE I KNJIŽEVNOSTI	122
KNJIŽEVNOST I OBRAZOVANJE – POLITIKA KANONIZIRANE GRADNJE GRUPNOG IDENTITETA.	155
JAVNA RIJEČ I JAVNA LAŽ – ZAŠTO IMA TOLIKO RAZLIČITIH ISTINA DANAS?	192
ZA KOGA PISATI – KNJIŽEVNA REPUBLIKA ILI ETNIČKO BRATSTVO?	217
PISATI O RATU – ISKUŠENJA STVARNOSTI, IMAGINACIJE, MORALA I POLITIKE.	246
PISATI O DRUGIMA – ZAŠTO PRIVATNO NE BI TREBALO BITI JAVNO?	270
ZAŠTO SE NE ČUJE JAVNA RIJEČ – TRENUTNA POLITIČKA KRIZA U BOSNI I HERCEGOVINI I JAVNA RIJEČ	302
UMJESTO POGOVORA – ZAHVALA.	339
SADRŽAJ	340